

Князь Ігор

Володимир Малик

Князь Ігор
Русичи великая поля
чръленыя щиты прегордиша!
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Місяць лютий літа 1184-го видався на Посуллі, як і по всій Руській[1] та Половецькій[2] землях, сніжним і суворим. Ріки й озера закувало міцним крижаним панцирем, степи лежали під товстим покривом сліпучо-білого снігу мертві, безмовні, а соснові бори та березові гаї, здавалося, дрімали в холодному тихому сні, осяяні блискучим сонцем.

Лише звірі та птахи іноді порушували цю застиглу морозяну тишу. То раптом десь на видноколі застугонить мерзла земля під копитами тарпанів, що, збиваючи снігові вихори, мчать хтозна-куди, то з глибокого байраку долине вовче виття, то з голубого неба шугоне зі свистом униз, на здобич, сокіл-гострозорець.

Ось такої сонячної морозної днини по засніженій рівнині, що розкинулася між річками Хоролом та Сулою, поволі їхали на захід, з Половецької землі в Руську, два вершники — старий і молодий. Обидва в латаних, ношених-переношених, але теплих — вовною назовні і вовною всередину — половецьких кожухах, що сягали колін, у волохатих баранячих шапках та стоптаних постолах з кожушини, підшитих цупкою повстю. Їхні коні були худі, стомлені і через силу брьохалися в глибокому снігу, ледве волочачи ноги.

Один з верхівців, старший, бородатий, зігнувся, важко дихав, безупинно хапався за груди і натужно заходився хрипким кашлем. Молодший їхав поруч і підтримував свого супутника, щоб не впав з коня, а коли той задихався і заковчував очі під лоба, розпачливо шепотів:

— Чекай, отче, не вмирай!.. Скоро-скоро Сула... А на тім боці — рідна земля... Україна... Там свої люди не дадуть загинути... Доберемося додому... На Сейм...

Коли старшому ставало легше, він збивав з бороди паморозь, з натугою і гіркотою в голосі відповідав:

— Додому?.. Не доберуся я вже додому... Відчуваю, як тануть мої сили... Як пече в грудях і ноги холонуть... Клята Половеччина всі соки висмоктала... Три роки неволі, поневірянь, голоду та побоїв далися взнаки!.. Був, як дуб, а став, як висохла билина... Туга серце сточила, мов іржа залізо, — за спаленою хатиною, за порубаними дітками найменшими, за нашою матір'ю, що десь у бусурменському полоні невітійно сльози ллє, якщо жива, за Настею, твоєю сестрицею, яка стала, кажуть, наложницею у поганина-половчина... Один ти в мене залишився, Жданку, бо Іван хтозна, чи живий... Одна моя надія — ти... Сподіваюся, що доберешся на рідну землю і пустиш у неї коріння... Щоб

рід наш не перевівся!

Ждан злякано глянув на батька, бо в голосі того звучала явна приреченість, і сказав підбадьорливо:

— Разом доберемося, отче!.. Разом!.. Ось незабаром Лубен чи Ромен... Або натрапимо на якийсь інший городок на Сулі... Там обігріємося, підгодуємося — і далі в путь, додому!

Батько не відповів, тільки сумно похитав головою і знову схопився за груди, забухикав, а Ждан міцніше стиснув його за лікоть і вйокнув на присталих коней.

Зимовий день короткий. Сонце швидко опускається за далекий червонястий небосхил. А Сули все не видно й не видно. Невже ще одну відчайдушно жорстоку студену ніч доведеться провести у сніговому заметі? Чи ж витримає батько?

Юнак піднімається на стременах, почервонілими очима вдивляється в біло-синю долину. Обличчя його загострилося, заросло русавою м'якою борідкою, засмагло й потріскалося на холодному сонці, на пекучих морозяних вітрах.

Він напружує зір, сподіваючись на високому правому березі Сули побачити фортецю чи якесь інше людське житло, але сліпуче сонце, що б'є прямо в обличчя, та іскристий сніг нагонять на очі сльозу, і все попереду мерехтить, грає веселковими барвами. Небо зливається з землею.

У серце юнака закрадається тривога. Невже збилися з путі? Від Хоролу до Сули верст тридцять. Пора б уже показатися українному порубіжжю! А його все нема, й нема, й нема... Є від чого впасти у відчай!

Десятий день тікають вони з далекої Половецької землі. Перед внутрішнім зором Ждана пропливають події останніх трьох років.

Несподівано на Посем'я напала орда хана Кзи — сплюндрувала багато сіл, малих і старих винищила, а дорослих потягла в неволю.

Їм з батьком пощастило: вони опинилися разом у кочів'ї половця[3] Секен-бея, а матір і сестру запроторили кудись далі. Життя було підневільне, собаче. У кого дома залишилися якісь статки, тих родичі викупили. У них же не було ні статків, ні родичів, і їх ніхто не викупив. Вони стали довічними рабами — пасли табуни коней, череди овець, стада верблюдів та худобини, обробляли байські бахчі. Заготовляли для зимівників дрова, шили одяг та взуття, лагодили вежі, тобто половецькі вози з халабудами-юртами, вимочували шкури та виконували десятки інших робіт. І весь час, де б не були і що б не робили, думали про втечу.

Звичайно, найкраще було тікати влітку, коли тепло і коли кожен кущик заховає тебе чи пустить переночувати. Однак влітку з полонеників не спускала ока варта, а в пустельному степу, що розділяє Половецьку і Руську землі, постійно рискала кінна сторожа, яка стерегла половецьке пограниччя від нападу руських князів і вилловлювала втікачів. Не один такий нещасливець потрапляв їй до рук, і тоді йому виколювали або випікали око, відрізували вухо чи розпеченим залізом ставили на щоці тамгу[4].

Тому вони вирішили влітку не тікати. Краще — взимку. Коли завіє завірюха і степ занесе снігом, коли вдарять морози, половці послаблюють пильність, а іноді й зовсім не

стережуть невільників. Бо ж хто наважиться тікати у голу засніжену пустелю? Ступиш кілька кроків — і слід миттю викаже тебе. А в путі на сміливця чекають і люті морози, і голод, і вовчі зграї. Та й половецькі роз'їзди легко можуть помітити... Тому майже не було випадків, щоб хто-небудь утік узимку.

До втечі готувалися довго і ретельно: заощадили харчів, прилагодили одяг та взуття, роздобули дві теплі кошми[5] для спання в снігу, насушили труту, щоб викресати вогню, вибрали в табуні, який доглядали, найвитриваліших коней — і однієї ночі, коли захурделила буремна хуртовина, рушили в дорогу. Сніг відразу замів їхні сліди і, ніким не помічені, вони промчали понад берегом ріки, а під ранок по льоду перемахнули на той бік. Там, у лузі, попасли коней, що, як і їхні дикі родичі-тарпани, були призвичаєні всю зиму добувати собі корм з-під снігу, розгрібаючи його копитами, трохи самі задрімали в заметі, закутавшись по половецькому звичаю в кошму, а потім знову рушили в путь.

Хуртовина не вщухала п'ять діб — занесла всі сліди, всі степові стежки-доріжки. Їхати стало важко. Коні стомилися, почали худнути. Зате не зустрівся жоден половець, і в серцях втікачів почала зростати надія на порятунок.

Коли б тільки не батькова хвороба!

Позаду залишилися трирічні поневіряння і труднощі останніх днів, а попереду ось-ось покажуться окраїнні землі Русі... Там свої люди, там порятунок!

Ждан раптом відчув, як батько схитнувся і поволі почав хилитися коневі на шию.

— Отче, тримайся! — гукнув стривожено. — Вже зовсім близько! Ген-ген ліс і широка долина! А за нею височіють горби... То, напевно, Сула... Ще трохи — і ми знайдемо людське житло! Тримайся!

Батько з натугою підвів голову. На юнака глянули почервонілі, каламутні очі. Зчорнілі, вкриті смагою губи пожадливо хапали морозяне повітря, а посинілі від холоду руки судорожно шарили біля серця.

Жданові стало лячно: невже помре?

Він у відчаї поглянув уперед і тут несподівано для себе справді побачив і приметений снігом ліс, і річкову долину, і високої тогобічний ліс, що мрів у надвечірній імлі.

— Отче, Сула! — вигукнув голосно і вдарив коней. Незабаром вони в'їхали в ліс і широкою галявиною почали спускатися до берега. Довкола стояли під сніговими шапками темні дерева і лапаті кущі. З-під них швидко виповзали густі сутінки. Наставав вечір.

Ждан з сумом подумав: "Не встигнемо на той бік. Та чи є там поблизу сільце яке-небудь чи городок? Знову доведеться — в котрий раз — ночувати в сніговому ліжку..."

За себе він не боявся. Хоча й холодно — переспить. А батько? Йому потрібна тепла хата, гаряча їжа...

Похиливши голови, стомлено тюпали коні, скрекотала, перепорхуючи з гілки на гілку, сорока, а Ждан гарячково думав, як бути, що робити, і нічого не міг придумати. Одне твердо вирішив — не переправлятися ввечері через широку річкову заплаву, де

можна провалитися в незамерзлий прогній, а діждатися ранку. Отже, треба шукати затишне місце, розкласти багаття і відігріти батька.

Раптом його погляд упав на велику кучугуру снігу, поверх якої стримів дуплистий осиковий окоренок. Невже мисливський зимівник? Він потягнув повід "соб" і незабаром спинився на узліссі, перед напівзаметеною лісовою хатиноюземлянкою. Все ще не вірячи такій несподіваній удачі, він притьмом сплигнув з коня, розгріб руками сніг біля дверцят і відчинив їх. В зимівнику давно ніхто не жив. Пахло сирістю. Дерев'яні стіни і стеля взялися памороззю, посеред землянки, якраз під димарем, чорніло викладене з дикого каменю вогнище, на якому стояв закіптюжений горщик, а попід стінами виднілися широкі лави з грубо обтесаних плах.

Ждан вискочив надвір.

— Отче, злазь! Я знайшов зимівник! Зараз розпалимо вогонь, нагріємось, щось зваримо! — голос його дзвенів радістю.

Та батько вже не міг сам злізти з коня. Ждан взяв його на руки, вніс у землянку, простелив кошму на лаві, поклав на неї хворого.

— Полеж тут! Я принесу дров!

Повернувся він з оберемком сухих соснових гілляк і смолистих сучків, поламав їх на дрібні цурупалки, щоб швидше загорілися, ножем настругав стружок та наколов лучини, а потім, діставши з-за пазухи кремінь, кресало і трут, викресав вогню. Незабаром посеред землянки весело загоготіло полум'я. Дим, що спочатку наповнив майже все приміщення, скоро знайшов собі вихід через димар, і дихати стало легше.

Ждан ожив, повеселів. Він повірив у те, що відігріє батька, вилікує, поставить на ноги, і вони завтра вирушать далі в путь. На radoшах присунув до вогню горщик з снігом, вніс торбинку, де ще було трохи пшона, перемішаного з шматочками замороженого м'яса, і почав варити куліш. Коней стриножив і пустив на луг пастися, а також заготовив на цілу ніч дров.

За якусь годину в невеликій землянці стало тепло. Зварилася нехитра страва, і Ждан, потримавши горщик в снігу, щоб остудити гаряче запашне вариво, подав його батькові.

— Їж!

Старий посьорбав трохи і відклав ложку. Дихати йому було важко, боліло в грудях, його знову почала тіпати пропасниця.

Тоді Ждан приклався до кулешу і виїв півгорщика. Тепла сита їжа розморила хлопця, і він, похилившись на лаву, незчувся, як заснув. Розбуркав його батьків голос:

— Христе Ісусе, Мати Божа, Царице Небесна, порятуйте мене або прийміть мою душу, абись не мучився! — бубонів старий. — І ти, Дажбоже, і ти, Роде, і ти, Велесе, теж порятуйте мене, виженіть з мене злого духа, що вселився в моє тіло, дайте сили, щоб добратися додому і востаннє поглянути на рідні місця!..

Жданові стало лячно, він не поворухнувся, щоб не перервати батькової молитви, його задушевної розмови з богами — нинішніми, ромейськими, і старими, прабатьківськими. Бо хто відає, які боги справжні, сильніші — сьогочасні чи давні?!

Правда, всі вже на Русі ходять до церкви і вірують у триєдиного Бога — Бога Отця, Бога Сина і Бога — Духа Святого. Однак і давнім, прабатьківським, богам багато хто молиться тихцем, щоб ніхто не почув і не побачив, бо за це можна всього майна, а то й голови позбутися, якщо дізнається хто-небудь з людей можновладних — піп, єпископ, посадник, огнищанин[6], боярин чи сам князь. Двовір'я вони не терплять, особливо попи, і розправляються з двовірцями нещадно. Та старі боги живучі: бог сонця — Хорс, або Дажбог, покровитель русів — Велес, бог весни — Ярило, бог вітру — Стрибог, бог грому — Перун... Попи повикидали в річки або поспалювали на вогнищах дерев'яні боввани цих богів, а в пам'яті людській самих богів знищити не змогли. Хоч минуло вже двісті літ, як грізний князь Володимир відрікся від старих богів і привіз від ромеїв нових, як кажуть, справжніх, люди від старих богів не відцуралися і на свята дають їм потребу[7] — ставлять на покуть у горщику та в мисці кутю з узваром, виносять на кладовища душам померлих різні напої та наїдки, у місяці червні на честь Купала молодь розкладає в лісах, біля річок, великі багаття, веселиться, співає, стрибає через той священний вогонь, щоб очиститися від усілякої скверни, тобто нечистих духів, а дівчата плетуть вінки і пускають у воду, щоб дізнатися про свого судженого... І вже всі без винятку — старі, малі, князі й смерди — вірять у нечисті сили: у чортів, відьом, відьмаків, у русалок та мавок, водяників, лісовиків, у домовиків та потерчат, що живуть, невидимі, десь поряд і можуть вчинити людині добро або зло, найчастіше — зло. Їх задобрюють, їм виносять потай потребу, а коли це не допомагає, прикликають на поміч попа — і той хрестом проганяє нечисту силу або освячує осквернену нею оселю чи місцевість...

Ждан теж вірив і в нових, і в старих богів, вірив у нечисті сили і не здивувався, коли почув, як батько молиться всім тим богам, благаючи їх вигнати з болящого тіла злих духів, що поселилися в ньому.

Тим часом старий на якийсь час затих, а потім тихо покликав:

— Жданку, Жданку!

— Чого тобі?

— Якщо помру, не залишай мого тіла звірам та хижим птахам на розтерзання... Спали мене тоді... По предковічному звичаю племені нашого!..

— Не помреш, батьку... Я сидітиму біля тебе, поки видужаєш...

Батько на це не відповів нічого, — повернувся на другий бік, обличчям до стіни, і затих.

Ждан довго прислухався до його важкого нерівного дихання, а потім заснув.

Коли прокинувся, то йому здалося, що він спав зовсім недовго. Однак вогонь встиг погаснути, жар зачах, і в землянці віяло холодом. Крізь шпаринку в дверях пробивався вузький жмутик сонячного проміння.

Ждан швидко відкинув теплу кошму, відхилив дверцята і виглянув надвір. Над лісом підбивається зимове сонце. Оце так поспали!

— Вже ранок, отче... Як тобі? Батько мовчав.

— Ти спиш?

Батько і цього разу не відповів. Ждан кинувся до нього, торкнувся руки, що лежала поверх кошми. Рука була холодна, мов лід.

— Отче! — зойкнув у розпачі юнак. — Отче!

Батько лежав на лаві неприродно витягнутий, мовчазний і застиглими очима дивився в закіптюжену стелю землянки.

Ждан опутився біля нього на коліна і беззвучно заплакав. Тепер він залишився один у цьому чужому, холодному світі і, хоча вже мав дев'ятнадцять літ, почував себе скривдженим, знедоленим сиротою.

Стояв над батьком довго, аж поки не відчув, що змерз. Тоді підвівся і вийшов надвір. Потрібно було виконати батькове прохання — спалити його на вогнищі.

Спочатку по слідах у снігу розшукав коней, привів до зимівника, потім настигав з лісу на галявину чималу купу сушняку і поклав на неї батька. Робив це, як уві сні, все ще не вірячи в те, що сталося. Стомившись, присів під дерево на пеньок — трохи відпочив, поринувши у свої важкі думи, потім підвівся, викресав вогню.

Жовтогаряче полум'я несміливо лизнуло смолисті тріски, згодом затріщало, завирувало і шугнуло високо вгору, поглинаючи і коструbate суччя, і товсті смолисті гілляки, і задерев'яніле тіло покійника. Від багаття війнуло нестерпним жаром. Ждан відступив назад і знову сів на пеньок. Мов закам'янів від горя. І здавалося йому, що то не батькове тіло, а його душа палала на тому пекельному вогні. Нічого не чув, не бачив, крім тріску палаючих головешок та шипіння снігу, що танув довкола.

Так сидів довго, то дивлячись, як обвуглюється труп батька, то завмираючи від туги. Гарячі сльози туманили його зір. Бідний отець! Як він мріяв ще раз побачити батьківщину, думкою не раз і не двічі летів до неї через безмежні степи, повноводні ріки, через ліси і байраки! Як хотілося йому побачити рідну оселю або хоча б згарища її! Сподівався, що, може, хто-небудь з найменших діток урятувався і пережив лихоліття у добрих людей... Та ба! Боги розсудили інакше і покликали його до себе.

Злякала і вивела його з задуми стріла, що гостро цьвохнула над головою і встромила в малинову купу жару. Він отетеріло оглянувся і побачив позад себе чималий загін половців, що поволі наближався. Тікати було нікуди та й ніяк. Запізно.

2

Це був лише передовий загін. Невдовзі галявину вщерть запрудили половці. Попереду на баских конях сиділи два вершники, що, судячи по одягу та прикрасах на кінській збруї, були беями або ханами.

Ждана підвели до них.

Вершники пильно вдивлялися в полоненого. Старший не відзначався ні зростом, ні силою, ні владністю погляду. Сидів він у сідлі, як лантух, стомлено, обважніло. Брезкле обличчя — безживне, жовте, в очах — ніяких почуттів. Другий же, молодший, відразу привертав до себе увагу. Одягнений у добротний кожух з вовчого хутра і лисячу шапку з малиновим верхом, він чимось скидався на дужого пса-вовкодава. Могутня статура, велика голова, пронизливий погляд бистрих чорних очей, міцна рука, що держала повід, крупний дзьобатий ніс посеред обпаленого морозом, злегка вилицюватого

обличчя — все дихало в ньому незвичайною силою і рішучістю.

Він якийсь час мовчки розглядав юнака, а потім з легкою насмішкою в простудженому голосі сказав:

— Я Кончак! Ойє!.. Це хан Туглій — славетний джигіт!.. Чував про таких? А ти хто, жовтовуха свиня? Урус?

Ждан і так був приголомшений тим, що сталося щойно з ним, а тепер, почувши, що перед ним сам Кончак, втягнув голову в плечі, мовби ждав удару. Хто ж не чув про хана Кончака? Вся Русь знає його! Матері лякають ним дітей. Дорослі, зачувши це ім'я, хрестяться. Та й не дивно: не раз і не двічі протягом останніх десяти—дванадцяти років приходив він з мечем на Переяславську та Київську землі і проявляв там нечувану жорстокість — села і міста палив, старих і немічних вирізував, дужих у полон тягнув, а малолітніх дітей наказував брати за ноги і бити об дерева, об стіни будівель або просто об землю, аби їхні голівки репалися, мов гарбузи. За час своїх спустошливих нападів Кончак зніс майже все Посулля. Залишалися тільки укріплені города Посульської оборонної лінії, зрубані ще князем Володимиром Святославичем у 988 році, — Воїнь у гирлі Сули, Римів, Лукомль, Сніпорід, Лубен, Кснятин, Лохвиця, Ромен, Дмитрів... Тепер, видно, він добирався і до них.

Також знав Ждан, що Кончак мав велику силу серед половців, бо зумів зброєю, хитрістю, підкупом та умовляннями підбити під свою руку або поставити собі в залежність багато половецьких родів і племен, які кочували на широкому просторі між Волгою, Дніпром та Азовським морем. Навіть сильний, гоноровитий хан Кза, що сам намагався очолити так званих "диких" половців, котрі кочували північніше, зрештою був змушений визнати зверхність Кончака.

Ждан відчував, як терпнуть у нього ноги і щось болюче давить у грудях. Все пропало! В одну мить розвіялися його надії на визволення. Замість того, щоб перейти Сулу і ступити вільною людиною на рідну землю, про яку мріяв довгі роки і до якої добирався так важко, з такими труднощами, він знову стоїть ось нікчемним рабом, невільником перед самим ханом Кончаком, і той зі злорадісною усмішкою на устах, граючись ним, як кіт мишею, жде на його відповідь.

— Я Ждан, — видавив із себе потерпими губами юнак, — урус.

— Судячи по слідах, на які ми випадково натрапили сьогодні вранці, ти їдеш з Половецької землі... Ти був там у полоні?

— Так.

— Де?

— У Секен-бея, що з племені хана Кзи.

— Ти добре розмовляєш по-нашому...

— Я жив серед половців три літа.

— Ось як! Справді, за такий час можна навчитись! — погодився Кончак і, помітивши на вогнищі перепалений кістяк людини, запитав: — А то хто?

— То мій батько... Ми разом тікали. Він захворів у дорозі і вночі помер.

— Ви з батьком сміливі люди. Не кожен зважиться взимку тікати через безлюдні

засніжені степи...

— Краще смерть, ніж неволя!

— Ой-бой! Я бачу, сміливість і досі не покинула тебе. Але ж тепер ти знову невільник, раб!

— Тепер мені однаково... Ви уб'єте мене?

Кончак усміхнувся. З-під покритого інеем вуса блиснули міцні білі зуби. Ця посмішка трохи скрасила його тверде суворе обличчя.

— Ні, не вб'ємо. Для чого вбивати? Ми ще не ступили на Руську землю, а вже взяли здобич. Це добра прикмета!.. Ти був полонеником хана Кзи, тепер будеш моїм!.. А от якщо спробуєш тікати, тоді я накажу осліпити тебе або й стратити. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Зараз тобі дадуть свіжого коня, бо твої такі загнані, що годяться тільки на м'ясо... Будеш у поході при мені — товмачем, а також помагатимеш кухарю, доглядатимеш коней. Добре служитимеш — матимеш достатньо їжі, хитруватимеш — будеш битий!

На знак того, що й ці слова дійшли до нього, Ждан кивнув головою.

Тут же на мовчазний погляд хана молодий курт[8] підвів бранцеві коня і прилаштувався поряд.

Широкою галявиною орда рушила до Сули і по льоду перейшла її.

Першою жертвою стало невелике сільце, що заховалося між лісами у розлогіх долині. Орда швидко обійшла його з двох боків, оточила, — жодній живій душі не пощастило вислизнути з нього.

Кончак і Туглій зі своїми почетами зупинилися на узвишші і спостерігали, як воїни вривалися в хатини, виводили надвір переляканих людей і тут же одних убивали, а інших — дівчат, юнаків, молодих жінок та чоловіків — в'язали сирицею по десятку, щоб відправити під вартою в Половеччину. Однак таких було значно менше. Більшість гинула під шаблями нападників.

— Так ми всіх переб'ємо! — вигукнув Туглій, побачивши, як лютують воїни. — Хіба не краще потягнути всіх у полон, щоб потім мати непоганий зиск? Ми б змусили переяславського князя Володимира Глібовича добряче потрусити кишені!

Кончак думав інакше. Він зверхньо глянув на невисокого товстуна і жорстоко кинув:

— Хай убивають! Це я наказав! Бо багато цих урусів розплодилося!.. Я поклявся Тенгріханом, що винищу, витопчу всю Переяславську землю аж до Десни і Сейму, а Київську — до самої Либебді! Ці землі повинні належати кипчацьким родам! Тут вони ставитимуть свої юрти, тут випасатимуть табуни! Ми твердо станемо на обох берегах Дніпра аж до самого Києва, і я своїм списом застукаю у його Золоті ворота! Тсе-тсе!

Ждан чув ці холодні слова, чув жіночий лемент, дитячий плач, крики й прокльони чоловіків, рев худоби, гоготання вогню — і невтримний дріж стрясав усе його тіло. Ах, коли б мав меча, коли б мав списа, то, не роздумуючи, всадив би в широку ханову спину!

Коли закінчилася огидна розправа над мирним населенням, коли все в долині поійнялося вогнем і кілька десятків воїнів погнали полон, табуни скоту і нав'ючених всіляким добром коней на схід, Кончак підвівся на стременах і гукнув:

— Уперед! На Дмитрів! Обминемо Ромен — хай до пори до часу залишається у нас позаду... Він зараз не страшний... Попалимо всі поселення між Роменом і Дмитровом — і роменці самі здадуться або подохнуть з голоду!.. Вперед! І нікого не жаліти! Це наказую вам я, хан Кончак, син Атрака, внук великого Шарукана!

І він, широко розпроставши свої могутні плечі, вдарив коня і перший помчав на північ, де білили чисті, не рушені ні людською ногою, ні кінськими копитами сніги...

3

Вогняним смерчем прокотилися половці понад середнім Посуллям, попалили села, спустошили їх дощенту і врешті обложили Дмитрів — чимале городище, розташоване на рубежі Переяславської та Новгород-Сіверської земель. Кончак хотів узяти його з ходу, та дмитрівці встигли зачинити ворота, закласти їхні провушини міцними дубовими балками, а стіни облили водою, і вони на морозі відразу взялися гладеньким, мов скло, льодом.

Кончак наказав приготувати драбини. Та вони стояли неміцно, ковзалися по льоду, тріщали під вагою багатьох тіл, і захисники Дмитрова, озброєні дерев'яними вилами-дворіжками, легко зсували їх набік або просто назад, і вони з гуркотом падали на мерзлу землю, на смерть розбиваючи тих, хто по них ліз.

Кончак лютував. Стояв на пригірку і лихим оком зиркав на городище, що не хотіло здаватися.

— Спалить його! — вигукнув, окрилений новою думкою. — Закидайте палаючими стрілами! Викуримо урусів із їхніх гнізд!

Сотні вогнистих смолоскипів шугнули через заборолу на город. Здавалося, ніщо тепер не врятує його. Однак приметені снігом солом'яні та очеретяні дахи не хотіли займатися.

— Ну що ж, — сказав Кончак, — тоді ми заморимо їх голодом! Я змушу їх їсти собак та котів!

Минув тиждень. Дмитрів мужньо тримався і не думав здаватися. Кончак плюндрував навколишні села, а награбоване багатство та полонених з охороною відправляв у Половеччину.

Жив він у просторій хаті дмитрівського попа неподалік від городища, вставав рано, снідав і йшов до війська, що облягло фортецю. Там вигадував усе нові й нові способи, щоб узяти її, та всі намагання були марні, і він, змерзлий і злий, повернувшись вечором, люто кляв і мороз, і глибокі сніги, і урусів, що не хотіли здаватися, і своїх батирів, котрі, на його думку, проявляли слабодухість та невміння воювати.

— Ждане, ти урус, ти знаєш свій народ і свої звичаї краще, ніж я. Скажи, як узяти цю кляту фортецю, і я не тільки випущу тебе на волю, а й дам стільки багатства, що вистачить тобі на все життя! — питав полоненого, якого чомусь уподобав і тримав при собі, доручаючи всілякі домашні роботи — топити піч, носити воду, допомагати

кухареві-половцю мити посуд чи рубати дрова.

Ждан тільки здвигнув плечима.

Одного разу здобичники притягнули гурт бранців, яких Кончак мав справедливо, як йому здавалося, поділити між своїми родами. Нещасні полонені тулилися один до одного, щоб хоч трохи зігрітися. Серед них виділявся чоловік років сорока п'яти. Він був без шапки, без верхнього одягу — в одній сорочці; на ногах — незвичні для слов'янина половецькі стоптані чирики; борода і чуб — скуйовджені, вкриті памороззю, ліве око запливло синцем, а з розбитої губи сочилася кров. Він тремтів від холоду, мов сухий листок. Нічний мороз, безперечно, доконає бідолаху! Та чи дотягне він до ночі?

Кілька разів проходив Ждан двором з оберемком дров, і кожного разу у нього стискувалося серце: замерзає старий, на очах замерзає!

Тоді він наважився: прослизнув у попівську комірчину, де ханський кухар став тепер повновладним господарем і куди іноді посилав юнака по те або по інше, зняв з жердини старого, витертого кожуха, що не приглянувся половцям, таку ж шапку-бирку, із-за скрині витягнув запилені, але ще цілі чоботи-шкарбуни, зав'язав усе це в стару попівську рясу і, вибравши хвилину, коли варта не могла його помітити, прослизнув до гурту бранців і тицьнув вузла старому в руки:

— Одягайся, а то замерзнеш!

Бранці миттю обступили їх, щоб не помітили вартові. Старий натягнув на себе кожуха, шапку, рясу розірвав на онучі — взувся.

— С-спасиб-бі, х-хлопче, — не сказав, а процокотів зубами. — Ти хто?

— Мене звати Жданом.

— А мене Самуїлом... — і замовк.

На подвір'я у супроводі кількох беїв та хана Туглія в'їхав Кончак. Він змерз і, видно, був злий. Ще один штурм Дмитрова зазнав невдачі.

Конюші притримали його коня. Хан важко сплигнув на землю і, опустивши голову, ні на кого не дивлячись, рушив до хати. Та раптом з гурту невільників назустріч йому виступив Самуїл і перегородив дорогу.

— Х-хане К-кончак! Х-хане К-кончак! — процокав зубами і низько вклонився. — Дозволь слово мовити!

Кончак суворо глянув на нього, але зупинився.

— Ти хто?

— Я київський к-купець... Самуїл... Н-не впізнаєш?... Позаторік я привозив т-товари в твою з-землю, хане... На Тор... І ніколи ніхто не чіпав мене... Б-бо ж купців ніде не чіпають... А тут твої люди пограбували мій обоз, з яким я йшов у Сіверську землю, візників побили, товари й коней забрали, а мене роззули, роздягли і притягли сюди, яко пса...

Кончак, видно, не все второпав, бо наморщив лоба, замислився. Уздрівши Ждана, кинув нетерпляче:

— Що каже цей урус? Чого він хоче? Ждан швидко переклав.

Кончак з цікавістю глянув на купця.

— А й справді, мені пригадується твоє обличчя... Чекай, чекай... це ж у тебе мої доньки купували і намисто, і мило, і лляне полотно, і різне узороччя?

— Так, так, хане, у мене, — зрадів Самуїл. — Такі гарнесенькі дівчата — кароокі, чорноброві!

— Гм, я волів би, щоб у мене було більше синів, — усміхнувся Кончак і, враз спохмурнівши, додав: — Я ніколи не чіпав купців, а навпаки, завжди ставився до них доброзичливо. На доказ цього я запрошую тебе до себе на вечерю. Ось Ждан проведе... Там і поговоримо, бо маю щось тебе розпитати...

І швидко попростував до хати.

Коли Самуїл у тісній, але теплій кухні трохи відігрівся, умився і розчесав чуба та бороду, Ждан повів його до світлиці. Тут за столом уже сиділи хани Кончак та Туглій, Кончаків син Атрак, названий так на честь свого діда, та кілька беїв. Кончак показав на вільний ослін:

— Сідайте! — і вп'явся у смажену баранячу лопатку. — Їжте!

Всі були голодні і довго їли. А коли наситилися, Кончак запитав:

— Зігрівся трохи, Самуїле?

Купець витер рота полою кожуха.

— Дякую, хане, зігрівся... А то думав — пропаду.

— Де ж тебе перестріли мої люди?

— На Удаї, біля Прилуки.

— Куди ж ти прямував?

— У Путивль... Віз жіночі прикраси, одяг, сіль... І все пропало... Та ще четверо хлопців на додачу, а з ними — сани, коні, зброя... Накажи, хане, хай твої люди повернуть мені моє майно!

— Чого захотів! Піди, дізнайся, де воно!.. Е-е, чоловіче, що з воза впало, те пропало! Дякуй долі, що сам лишився живий...

— Я й дякую.

— От і добре... А тепер скажи мені, чи ти не бачив, коли їхав з Києва, князів з дружинами?

Самуїл поволі підвів голову, пильно глянув у вічі ханові..

— Аякже, бачив.

— Де?

— Стоять за Альтою.

— Хто саме?

— А хто?.. Великий князь київський Святослав, великий князь землі київської Рюрик, князь переяславський Володимир та князь чернігівський Ярослав... Схоже, очікують ще когось.

— Невже до Києва дійшла чутка, що я перейшов Сулу?

— До мене не дійшла, бо інакше я повернув би назад... А от чи до князів дійшла, того не знаю...

— Однак вони чогось стоять, — замислено проказав хан Туглій. — Не на прогулянку

ж вийшли!

Кончак насупився. Кошлаті чорні брови зійшлися до перенісся, як дві грозові хмари. Грубе, тверде обличчя потемніло ще дужче. Видно було, що він вражений несподіваною звісткою і стурбований нею не на жарт.

А Туглій не вгавав:

— Я так і знав, що ми під цим клятим городищем прогайнуємо дорогий час! — і грюкнув кулаком по столу. — Вся Русь уже оповіщена про наш напад! Добре, якщо князі й досі стоять за Альтою... А якщо рушили сюди? Що буде? Вай-пай!.. — Кончак ще дужче засопів носом, похмуро глипнув очищами.

— Помовч, хане! Поговоримо про це пізніше! А зараз подякуємо нашому другові Самуїлові за таку важливу звістку. — І повернувся до купця: — З цієї хвилини ти вільний і можеш їхати на всі чотири сторони! Що б ти хотів у мене попросити?

Самуїл підхопився на ноги і низько вклонився.

— Дякую, хане, за таку велику ласку... Воля для людини — то найбільший скарб!.. Але якщо ти дозволяєш звернутися до тебе з проською, то я насмілюся просити у тебе...

Купець замовк у нерішучості. Кончак підбадьорив його:

— Ну ж, кажи! Не бійся!

— Якщо твоя ласка, то відпусти зі мною ось цього хлопця, — і поклав руку на плече Жданові. — Твої люди забрали у мене аж чотирьох холопів, то дай мені хоч одного. Та й мандрувати взимку самому небезпечно — сам знаєш...

Кончак махнув рукою.

— Гаразд, бери... Бранців маємо досить... А шляху в Половеччину не забувай. Ось тобі моя тамга — з нею безборонно пройдеш через усі половецькі заслони. Привозь товари на Тор — вигідно продаси. — І кинув на стіл кружало вичиненої шкіри з намальованою на ній собачою головою і двома перехрещеними під нею стрілами — це був родовий знак хана. — Тобі і твоєму супутникові дадуть коней і харчів на тиждень. Ти задоволений? Вай-уляй!

— Задоволений, хане, — схилив знову у поклоні голову купець.

— Тоді йдіть!

Коли вийшли, Ждан сказав:

— Дякую тобі, дядьку Самуїле, що не забув про мене — визволив з неволі тяжкої... Однак скажи мені — навіщо ти розповів про князів? Навіщо розп'ятав, що вони стоять на Альті? Не вистачало тільки шепнути Кончакові, які у них сили! Це ж пряма зрада!

Самуїл усміхнувся розбитими губами, обняв хлопця за плечі.

— Не турбуйся! Так вони від мене правду й почують — аж обома вухами! Аякже!.. Е-е, отроче, не знаєш ти дядька Самуїла!.. Та набрехав я їм усе від початку й до кінця!

— Як? І про князів, і про Альту?

— І про князів, і про Альту... Як тільки Кончак запитав, я відразу змикитив, що він боїться, як би його тут не застукали зненацька! Бо ж сили у нього зараз, видно, невеликі. Скумекав?.. Ні?.. А я йому і про київських князів, і про переяславського, і про

чернігівського. Та ще, мовляв, інших очікують... Бачив, як завертівся хан Туглій? Ніби його окропом ошпарили!.. Та й сам Кончак скис, набусурманився, бо не до серця йому така звістка... Не я буду, якщо не чкурне він завтра звідси в свою Половеччину...

— Ну, якщо так...

— Завтра побачимо — як... А нині ходімо спати, якщо у тебе тут є теплий куток...

— Куток є, ходімо, — і повів свого рятівника у запічок. Вранці обложені дмитрівці висипали на вали і з превеликим подивом і ще з більшою радістю спостерігали, як половці, ведучи на арканах бранців, худобу та везучи на запасних конях іншу здобич, вирушають у степ і прямують на схід. Самуїл не помилився — Кончак злякався можливого нападу князів і зняв облогу.

Лише два вершники, не ждучи, коли степовики покинуть розорені околиці Дмитрова, відокремилися від них і повернули на захід. То були купець Самуїл і Ждан.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

На півсотні верст довкола Дмитрова половці випалили села і хутори. По білих снігах чорніли пасма кіптяви та попелу, рознесені вітрами з похмурих згарищ.

Ждан і Самуїл їхали мовчки, з сумом позираючи на розтерзані звірами й хижими птахами трупи. На серці було важко. Душили сльози. А коли в одному селі на майдані побачили задубілі тільця голеньких немовляток, кинутих жорстокою рукою в сніг, щоб позамерзали, Самуїл зупинився і заплакав.

— О Боже! Яких мук зазнає нещасний люд Переяславської України! Як він тільки живе тут! Як виживає! Здається, всі біди, всі лиха цілого світу зібралися разом і впали на нього, пригнули до землі, клубищем холодних змій обплутали його тіло, важким чоботищем наступили на душу! Допоки ж терпіти? Допоки гинути? Допоки земля Половецька вивергатиме з себе незчисленні орди на погибель люду християнського?

Він довго сидів у сідлі, зігнутий, обважнілий, і затуманеними від сліз очима дивився на білі скоцюрблені тільця немовляток. Потім перехрестився, витер сльози і торкнув коня.

— Геть звідси! Подалі від цього жахливого видовища! Другого дня, переночувавши у напівспаленій хатинці-мазанці, вони виїхали на битий шлях, що з'єднував Київ та Переяслав з Путивлем, Рильськом та Курськом. Ждан натягнув поводи.

— Тепер я попрощаюся з тобою, дядку Самуїле. Звідси поверну до Путивля, у свій Сіверський край...

Купець витріщив очі.

— Як? Ти кидаєш мене одного? Серед цієї безлюдної снігової пустелі? Бійся Бога, отроче!

— А куди ж мені їхати? До Києва? Там у мене ні кола, ні двора!

— Ніби на Сеймі у тебе щось залишилося! Сам же казав — половці все спалили...

— А може, хтось із родичів уцілів? Чи односельців?

— Так вони тобі й зрадіють!.. Де ж ти там житимеш? Що їстимеш? До кого прихилишся? Та ще взимку!

— А в Києві хто мене жде?

— Чоловіче! — вигукнув Самуїл. — У Києві у тебе є добрий приятель!

— Хто ж це?

— От тобі маєш! — Купець аж руками ударив об поли. — Невже не здогадуєшся? Та ж я! Хто ж іще?.. Невже гадаєш, що я забуду, як ти порятував мене у Дмитрові?.. Ні, синку, нікуди я тебе не відпущу! Бідуватимемо разом — до кінця! Та й вириватися самому в далеку дорогу небезпечно — мороз, хуртовина, вовки, недобрі люди... Та мало яка трясця може зустрітися в дорозі! Ні, ні, розлучатися нам зараз не слід! Прибудемо до Києва, погостюєш у мене до весни, а там — куди хочеш! Ти вільна птаха!.. Та й не до Києва ми зараз попростуємо...

— А куди ж?

— До Переяслава. Треба сповістити переяславців, що Кончак повернув назад.

— Ну коли так... — невпевнено протягнув Ждан.

— А як же інакше, хлопче? — І, зрадівши, купець торкнув коня.

До Переяслава добралися на четвертий день. На вулицях та майданах повно озброєного люду, а також дітей, жінок, старих. Найближчі села шукали захисту за валами города. Не чути безпечних розмов, не лунає веселий сміх. Навіть діти припинили грати. Йде Кончак! Адже всім у пам'яті, як шість років тому він лютував на Переяславщині, не жаліючи нікого, особливо дітей, яких винищив без ліку!

Самуїла і Ждана завели у гридницю[9], де попід стінами на широких лавах сиділи бояри та ліпші мужі. Прямо проти входу, на узвишші, — князь Володимир Глібович та княгиня Забава, дочка чернігівського князя Ярослава.

Подорожніх підвели до них.

Князь Володимир мав років двадцять сім—двадцять вісім. Лоб високий, відкритий. Довге русаве волосся, зачесане назад. Між акуратно підстриженими вусами та борідкою стиглими вишніями червоніли по-юнацькому свіжі вуста. Одяг на ньому — оксамитовий, чорний, а чоботи — жовті, з блискучої, гарно вичиненої шкіри. При боці, на широкому, оздобленому срібними бляшками поясі, — короткий меч.

Княгиня Забава — така ж красуня, як і князь, якраз йому до пари, але чорнява, бо в її жилах, як і в усіх Ольговичів, сіверських князів, нуртувала домішка половецької крові. Тому її східна дикувата краса здавалася яскравішою поряд зі спокійною слов'янською красою князя. Володимир Глібович показав пальцем на вільну лаву побіля себе.

— Ви стомилися — сідайте ось тут... Я пізнав тебе, Самуїле, хоча ти й дуже змінився з того часу, як приїздив востаннє до Переяслава... Сторожа сказала, що ви прибули з Дмитрова. Це правда?

Самуїл і Ждан сіли. Купець хитнув головою.

— Так, княже, кілька днів тому ми були в Дмитрові.

— Але ж там половці!

— Там був Кончак з ханом Туглієм... І ми бачили Кончака, як тебе, княже. І навіть обідали за одним столом.

Володимир Глібович підняв брови.

— О! З чого ж така честь вам випала?

— Розпитував, клятий поганин, чи не бачив я, їдучи з Києва у Сіверську землю, князів з військом. Ото я й сказав йому, що бачив. Мовляв, стоять з дружинниками на Альті, ждуть підмоги.

— Це ти все вигадав? Про князів?

— Вигадав.

— Для чого?

— Та просто так... Щоб налякати!

— Ну й що? Налякав?

— Ще й як!.. Хан Туглій відразу почав дорікати Кончакові, що даремно вони зав'язли під Дмитровом. Та й Кончак повірив — другого дня зняв облогу і відступив за Сулу[10].

— Не може бути! — вигукнув вражений князь, бо не сподівався такої звістки. — Невже це правда? А чи не обманює він усіх нас? Відступив, щоб іншою дорогою рушити на Переяслав...

— Чого не знаю, того не знаю, княже, — з гідністю промовив Самуїл. — Однак, гадаю, не поверне він на Переяслав, бо дуже переобтяжений здобиччю. Навіщо йому йти сюди, коли і так набрав і полону, і худоби, і коней, і всілякого добра?

Бояри загули. Пролунали голоси:

— Так, так, це схоже на правду! Не кине він здобичі! Володимир Глібович ледь помітно кивнув головою.

— Будемо вважати, що цього разу лихо обминуло Переяслав. Але не обминуло Переяславської України. І я не можу змиритися з тим, що Кончак ось уже в котрий раз плюндрує наші міста й села, вбиває людей, тягне їх у полон, грабує наші багатства... Треба відомстити кривавому ханові! Щоб на власній шкурі відчув нашу біду, щоб його плем'я зазнало такого ж горя, якого завдав він нашому людові!.. Ось мій наказ: військо не розпускати! Я пошлю листа князеві київському Рюрику, а також Святославові, щоб дали допомогу і дозволили вдарити на ворога! Поки половці, як ті полози, перетравлюватимуть здобич, ми зберемо сили і нападємо на них несподівано... Чи всі бояри і великі мужі так думають?

— Усі! — твердо сказав огрядний рудобородий тисяцький[11] Шварн.

— Тоді йдіть — готуйте військо до походу, а я тут ще побесіду з нашими гостями з Дмитрова...

Коли бояри вийшли, князь сказав:

— Самуїле, ти не раз постачав моє місто і всю землю сілля, дніпровським янтарем, прикрасами із срібла та золота, сукном, парчею та хиновським шовком. Ризикуючи життям, ти обдурих Кончака і витрутив його з Переяславської землі. Ти, нарешті, сьогодні привіз нам дуже важливу і радісну звістку: Кончак пішов за межі Переяславщини... А тепер послужи мені ще раз, Самуїле!

— Кажи, княже. Я зі своїм молодим другом Жданом готовий служити тобі вірою і правдою. Що ми маємо зробити?

— Ти вже чув, що я хочу відомстити Кончакові за напади і за знесення Посулля. Та одного бажання замало. Щоб похід завершився успішно, треба схилити до нього не тільки князя Рюрика, а й князя Святослава, Ярослава Чернігівського, Ігоря Сіверського та його братію...

— Як же це зробити?

— Ти повертаєшся в Київ?

— Так. Через Глібів.

— От і гаразд — одвезеш мої листи до князя Рюрика та Святослава... А вони вже знатимуть, як підняти наших князів.

— Ми зробимо це, княже.

— Але це діло спішне...

— Ми виїдемо завтра вранці і гнатимемо щодуху.

2

Завірюха почалася опівдні. Спочатку подув сильний вітер, повалив густий лапатий сніг, що заліплював обличчя й очі, забивався в рукава й за пазуху, застилав непроглядною пеленою і небо, і весь білий світ. Їхали поволі.

Ні Самуїл, ні Ждан не відчували в серці тривоги. Хіба їм уперше зустрічати хурделицю у степу чи в лісі? Коні якимось лише їм притаманним чуттям знаходили під копитами тверду наїжджену дорогу.

Та згодом завихріло так, що не стало видно кінських голів. Здавалося, всі сили природи — земні й небесні — ополчилися проти них, перетнули шлях. Що робити? Їхати вперед? А якщо зіб'ються з дороги?.. Зупинитися в якійсь балці і переждати негоду? Та хто знає, скільки вона триватиме — день, два?..

Коні важко брьохалися по глибокому снігу. Вітер завивав, шаленів, бив у груди, продимав наскрізь кожуха, сік в обличчя, мов приском, і, регочучи, мчав понад мертвою пустелею на схід, до половецького степу.

Так їхали ще з годину, аж поки коні не зупинилися зовсім. Подорожні насипали їм із саків у торбини вівса — погодували, узяли в руки поводи і рушили вперед.

Почало сутеніти. Наступив вечір.

Уже давно мав бути Глібів, а його все не було і не було. Невже проминули? А вітрюган не вщухав, і хурделиця, здавалося, заповзялася замести снігом усю землю.

І коні, і люди вибилися із сил.

— Спочинемо хоч трохи, — сказав Самуїл зупиняючись. — Клади коня спиною до вітру! А сам лягай за ним!

Лягли.

Відразу ж виріс замет. Стало затишніше. Сніговій і далі котив, завивав над полями, але вже не сік обличчя, не забивався в рукава, за комір, не замерзав у бровах та в бороді крижаним панцирем.

Ждан зігнувся, притулився спиною до теплого кінського черева, натягнув глибше шапку на голову і заплющив очі. Подрімати? Ні, сон не йшов, зате думки роєм завихрилися в голові.

Ще й місяця не минуло, як з далекого половецького кочовища виїхали вони з батьком ось такого буремного вечора і попростували на захід, на рідну землю. А як багато змінилося в його житті! Доля круто повернула життєвий шлях. Чи то ж на краще, чи на гірше? Хто те відає? Поки що — на краще. Він здружився з розумним і добрим дядьком Самуїлом, що, може, до покупців і проявляє хитрість, бо ж кажуть: не обманеш — не продаси, але до нього ставиться, як до рідного. Остаточно визволився з неволі половецької. Познайомився з князем переяславським і одержав від нього за добру вістку і вірну службу, коня, одяг і зброю, а це — ціле багатство! Чого ще треба?

Він незчувся, як задрімав. Прокинувся від того, що чиясь рука шарпнула за плече.

— Вставай, хлопче! Вставай! Бо й задубіємо тут! — почувся Самуїлів голос. — Підемо далі!

Ждан підвівся. Було вже зовсім темно.

— Куди ж іти?

— Бери коня за повід і не відставай від мене!

Та не зробили й сотні кроків, як почули собачий гавкіт. Отже, попереду село чи город, там — порятунок, для них — тепла хата, для коней — затишна стайня та оберемок сіна. Вперед! Швидше туди!

Хатина виринула з пільми раптово — визирнула очеретяними стріхами з-під снігу, як гриб з-під листу. Крізь малесеньке віконце, затягнуте висušеним бичачим пузирем, мерехтіло жовтаве світло.

Самуїл загрюкав списом у двері.

— Господарю, відчини!

Двері відхилилися — почувся старечий голос:

— Хто тут? Кого Бог послав?

— Подорожні, отче! Пускай до хати — замерзаємо!

— Та хто ж ви такі?

— Гінці від князя переяславського до князів київських.

— То ви б їхали городище — до тіуна[12].

— А що це за городище?

— Та Глібів же!

— Глібів! Далеко?

— Та ні — всього поприще...[13] А це — посад...

— Отче, Бога бійся! Нам уже несила два кроки ступити, а ти кажеш — поприще! Ні, заночуємо в тебе! — І Самуїл рішуче відсторонив старого з порога. — Хлів у тебе є?

— Та є.

— То постав туди наших коней та сінця їм дай!

Старий накинув на плечі козушину, і вони гуртом напоїли коней, розсідлали і заклали їм сіна. А поправшись, зайшли до хижки.

Хатина була невеличка. Зліва від дверей — піч, під образами — стіл, за піччю — широкий піл для сання. Там, накрившись козушиною, хтось лежав. Під стінами — лави. У челюстях печі горить лучина, освітлює невеликий шевський столик з різним

шевським причандаллям — дерев'яними колодками, дратвою, смолою, ножем, молотком... Там же, на столику, стояла пара старих чобіт — один чобіт полагоджений, а другий ще на копилі. На жердині, під стелею, висіла немудра смердівська одяганка.

Подорожні примостили сідла і сакви на лаві, біля дверей, почали роздягатися. Повітря сколихнулося — по хаті від лучини пішли мерехтливі тіні.

— Як тебе звати, діду? — спитав Самуїл.

— Піп охрестив Іваном, а люди прозвали Живосилом... Тож і ви звіть Живосилом.

— То, може, діду Живосиле, пригостите нас чимось гаряченьким? З морозу — ой як хочеться!

— А чого ж? Це можна! Добрим людям ми завжди раді, — відповів дід Живосил і заглянув за піч: — Любаво, Любаво! Вставай! Бог послав нам гостей — готуй вечеряти!

З-під кожушини вилізла дівчина, накинула на плечі опанчицю, вступила в чоботи, вийшла на світло.

— Добрий вечір, добрі люди!

— Здоровенька була, дівонько, — відповів і за себе, і за свого молодого супутника Самуїл. — Не дали тобі поспати?

— А я ще не спала, — відповіла Любава. — Сідайте до столу, а я хутко... Правда, не ждали ми нікого, та вже чим багаті, тим і раді... Борщ є!

Вона усміхнулася і раптом зустрілася поглядом зі Ждановими очима. Видно, не сподівалася, що один з гостей парубок, бо зніяковіла, швидко опустила вії і кинулась до печі. Та цієї короткої миті було досить, щоб Ждан запримітив незвичайну вроду дівчини і теж зніяковів.

Дівчина справді була гарна. Чим — хлопець і сам не міг сказати, бо не мав часу роздивитися, а зараз вона нагнулася до печі і рогачем дістає закопчений горщик з борщем, — видно тільки струнку постать та густу чорну косу. Та ще запам'яталося: з-під брів на нього глянули такі несподівано теплі, темно-імлісті з поволокою очі — мов літнє зоряне небо!

Любава!

Тим часом дівчина у велику череп'яну миску насипала борщу, на рушник накраяла хліба, начистила цибулі і часнику — поставила на стіл. Перед образами засвітила свічку — в хатині відразу стало світліше.

— Прошу до вечері!

Самуїл розв'язав сакви, дістав шматок сала та кільце ковбаси. Порізав захальним ножем.

Дідусь Живосил зацмокав язиком:

— Ай-ай-ай, от не ждали таких гостей! Яка багата вечеря! Гріх відмовлятися! Любаво, сідай! — він підморгнув Самуїлові і присунув до столу ослона.

Любава сідати не поспішала. Самуїл легенько взяв її за лікоть. — Не відмовляйся, голубонько, сідай. Дядько Самуїл та Жданко — не вовки, не кусаються... Правда, за молодого ручатися не можна — ще й гризне, чого доброго! Та ти не бійся, може, це твій суджений? Га?

Дівчина засоромилася і сіла на протилежному від Ждана боці. Крадькома глянула на хлопця. І знову їхні погляди зустрілися. На цей раз надовше.

Любава була зовсім молода — шістнадцяти, від сили сімнадцяти літ. Невеличка, міцна, темноока, з розпущеною густою косою і виразними темними бровами, вона скидалася на ластівку або на чисте звірятко, що сполохано визирає з-за зеленого листу дерева. Ждан подумав: "Боже, яке диво зросло в цій маленькій, убогій хатині! І як добре, що воно не потрапило в полон до степовиків, де швидко линияє дівоча краса!"

А Любава тим часом думала про те, що доля несправедливо повелася з нею. Ось зустріла вона гарного хлопця, князівського гридня, судячи по одягу та зброї. Та що з того! Кому потрібна вона, внучка смерда?[14] Ждан завтра вранці встане, осідлає коня — тільки сніг вихором здійметься за ним! Хіба повернеться він коли-небудь до цієї убогої хатини, де з кожного кутка виглядають злидні? Хіба потрібна йому холопка, в якої ні поля, ні лісу, ні коня, ні корови, а лише руки, щоб працювати на тіуна, боярина чи князя?

А Ждан вродливий, такий у нього лагідний, добрий погляд! Боже, чому ти такий несправедливий до мене?

Любава опустила очі і взялася за ложку. Вона була голодна, але не насмільовалася простягнути руку, щоб узяти шматочок сала чи ковбаси. Їла черствий хліб і борщ, що пахнув буряками.

Спостережливий Самуїл хмикнув у бороду.

— Е-е, голубонько, так не годиться! Дала нам гаряченького та сама і їси, а нам залишаєш сало та ковбасу, що, як і ми, закоцюбли на морозі! Так не піде! Берися за ковбасу, а ми погріємося біля борщу!

Всі засміялися, і за столом відразу установився дух доброзичливості і невимушеності, що зближує незнайомих людей, робить їх щирими, відвертими і приязними. За їжею та розмовами швидко плинув час. Самуїл і Ждан дізналися, що дід Живосил усе життя шевцював, бо не мав своєї землі, шив непогані чоботи та жіночі черевики. Та з літами втрачалася гострота зору, бо ж працював при лучині, а відтак втрачалися і заробітки. Йому перестали замовляти нове взуття, лише найближчі сусіди, по старій пам'яті, приносили який-небудь шкарбан, щоб залатав дірку чи підбив підметку. А хіба це заробітки?.. Коли б були живі син з невісткою, то якось би викручувались, але ж налетіли половці — сина вбили, невістку забрали... Як тут викрутишся? А треба ж і прогудуватися, і вдягтися, і внучці коралі та підвіски купити, бо вже ж ген яка дівка вибехкалася!.. А ще ж треба і князівське сплатити, і десятину на церкву дати, і бояринові, і посаднику, і тіунові... А де взяти?

— Нелегке життя, — погодився Самуїл.

Розмова затяглася допізна. Лише коли заспівали перші півні, лягли спати: чоловіки на полу, Любава — на печі.

Прокинувся Ждан від приглушеної розмови в снігах. Почав прислухатися. Чийсь грубий голос сердито бубонів:

— Мені набридло ждати, Живосиле! Або віддаси борг нині, або хай дівка відробить!

— Будь людиною, Карпиле! — перечив Живосил.— Віддам! Усе віддам! А тим часом бери те, що маю...

Незнайомий Карпило, видно, розгнівався ще більше, бо голос його загримів:

— Що ти мені тичеш, старий шкарбане, цю нещасну ногату![15] Так ти й до смерті не сплатиш боргу!.. Хай онука відробить... Скільки ж їй сидіти у тебе на шії? Вона харчі матиме, а ти боргу позбудешся...

— Не буде цього, Карпиле! Не пущу внучки!

— А я й питати не буду! Потягну силоміць — і край!

З сіней донеслося глухе борюкання, щось з гуркотом упало, потім пролунав дівочий скрик:

— Ой, дідусю!..

Ждан схопився з постелі.

— Дядьку Самуїле, вставай! Нещастя з Любовою! Взувши чоботи, зірвав з кілочка меча і, як був, роздягнений, простоволосий, — кинувся з хати.

Сінешні двері розчинені навстіж. У сінях — нікого. Голоси лунали аж біля воріт. Ждан прожогом вискочив надвір. Ранок видався тихий, сонячний. Буря вляглася, і тільки високі кучугури пухкого снігу свідчили, що недавно тут бушувала снігова завія.

Біля воріт вовтузилося четверо. Двоє одягнутих у баранячі кожухи чоловіків тягнули за руки Любаву, яка щосили упиралася ногами в замет, а дід Живосил термосив одного з них за рукав і охриплим голосом благав:

— Карпиле, не чіпай дівчини! Облиш! Бо гріх тобі буде! На твоїх дітях віділлються сльози!

— Йди геть! Відчепися! — відмахнувся той вільною рукою.

— Карпиле!..

— Геть, кажу, шкарбане! — розлютувався чолов'яга і кулацюгою штурхонував старого в груди.

Живосил заточився і впав у сніг.

Ждан перескочив через замет, вихопив меча.

— Зупиніться, негідники! Облиште дівчину!

І Карпило, і його помічник, молодий парубійко, випустили Любаву, відсахнулися. Сите Карпилове обличчя побагровіло, очі від гніву та здивування полізли на лоба.

— Ти хто! Як смієш піднімати руку на княжого тіуна? Та я тебе... Та я...

Він аж задихався. Рука шарила біля боку, намацувала руків'я меча. Парубійко відступив до хвірточки.

Але ж тут на допомогу Жданові прибиг Самуїл.

— Чекай, тіуне, заспокойся! Не гарячкуй! Не вихоплюй меча!.. Пощо тягнеш дівчину, аки пес? Пощо вдарив старого? Чим від тобі завинив?

Карпило випростався. Був він невисокий, але дебелий, крутоший, мов бугай. Ноги розставив, голову нагнув — бликав спідлоба.

— Хто ви такі, що я маю перед вами одвіт держати? Таті з широкого шляху! Розбійники! Та я накажу вас у яму кинути! В колодки забити! В залізні пута закувати!

Я потягну вас до князя на суд або сам... ось цими руками... Хто ви такі?

Самуїл підступив ближче, витягнув з-за пазухи тугий пергаментний сувій з восковою князівською печаткою, що скріплювала тонкий зелений шнурок, і тицьнув Карпилові під ніс.

— Дивися, тіуне! Пізнаєш печатку князя Володимира? Той ошелешено закліпав очима.

А Самуїл вів далі:

— Упізнав... От і добре!.. А тепер слухай: ти не зачепиш цих людей — ні діда Живосила, ні Любави — і пальцем! Ні сьогодні, ні завтра, ні будь-коли!

Карпило ще не знав, хто перед ним, але розумів, що сперечатися небезпечно, — у незнайомців листи з князівською печаткою! Таких краще не чіпати. Він винувато здвигнув плечима, пробелькотів:

— Зрозумів... Звичайно, зрозумів... Я хіба що? Хотів зла цьому старому та дівчині? Я ж — якнайкраще!.. По справедливості... По руській правді...

— По руській правді! — передражнив його Самуїл. — Де ж тут правда? І не пахне нею! Князь Ярослав, коли давав нам руську правду, то думав, що ми житимемо по правді серця, по совісті, а ти... А тепер іди і запам'ятай, що ми тут тобі сказали: ти Живосила і Любаву й пальцем не зачепиш! А борг свій я тобі, як тільки наступного разу завітаю до Глібова, сплачу. Мене звати Самуїлом...

Тіун глипнув спідлоба, глибше натягнув шапку і мовчки почвалав з двору. Пахолок поколивав за ним.

Дід Живосил просльозився.

— Спаси вас Бог, добрі люди! Порятували нас із Любавою! Карпило — не людина, а звір, згноїв би мене в ямі, а Любаву... Страшно подумати, що було б з нею, коли б потрапила до рук того татя! Хай бережуть вас боги!

А Любава стояла збоку, злякана, зблідла, і своїми великими, темними як ніч, заплаканими очима вдячно дивилася на Ждана, і її пухкі тремтячі губенята тихо промовляли одне тільки слово:

— Жданку... Жданку...

З

Того ж дня, перед вечором, Самуїл і Ждан через Лядські ворота в'їхали в Київ. Місто лежало в білих снігах, а над ним пливли голосні звуки дзвонів — дзвонили до вечерні.

По одній з вулиць, що вели на Гору, вони піднялися до собору Святої Софії, поминули храми Ірини та Георгія і завернули у бічну вуличку, що закінчилася тупиком. Зупинилися перед міцними ворітьми з дашком. Не злазячи з коня, Самуїл загрюкав у них списом. Ворота відчинились.

— Ти тут живеш, дядьку Самуїле? — спитав Ждан не без подиву, бо в глибині двору побачив високий двоповерховий будинок, складений із потемнілих від часу колод і вкритий гонтом[16].

— Ні, тут живе мій вуй[17], боярин Славута, а я, дякуючи йому, по сусідству,

поряд... Бачиш, хлопче, нам якнайскоріше треба зустрітися з князем Святославом, а боярин Славута буває у нього майже кожного дня. Нам же з тобою так просто не потрапити в князівські хороми... Зрозумів?

— Зрозумів... То ти, виходить, он з яких багачів, дядьку Самуїле! Сам купець, вуй — боярин... Кожного дня буває у князя!.. А ти ж такий простий — ну, як я, приміром...

— Е-е, хлопче, випаде зручна хвилина — розповім, з якого я роду, а зараз ніколи...

Грюкнули засуви — ворота розчинилися.

Їм назустріч підвівся молоденький служник.

— Дядько Самуїл? Ох, невчасно — боярин саме збирається до князя. Там сьогодні, кажуть, пир...

— З чого б то?

— Княгині Марії Васильківни іменини... Служник провів їх до хоромів.

У великій світлиці пахло воском — на столі горіла свічка. Ліворуч від столу — полиці з книжками та згортками пергаменту. Вся права стіна завішана зброєю. Чого тут тільки не було! Мечі руські і шаблі половецькі, луки прості і клеєні, луки-самостріли й тули зі стрілами, бойові сокири, списи-копія й списи-сулиці, кольчуги і лати, шоломи і поножі... Жданові очі розбіглися, і він не відразу помітив господаря цієї кімнати, що стояв у напівтемному кутку і невеликою кістяною гребінкою розчісував сиву бороду.

Та ось він поклав гребінку на стіл і, широко розкинувши руки, вийшов наперед.

— Самуїле! От не чекав! Ти ж сказав, що вирушаєш до Путивля! І раптом — тут... — Він обняв Самуїла, тричі поцілував. Потім повернувся до Ждана: — Де ж ти роздобув собі такого супутника? Гарний парубок! Гридень? Чий?

Самуїл коротко розповів про все, що йому і Жданові довелося пережити за останній час. Показав листи князя переяславського.

Боярин Славута слухав, не перепитуючи і не перебиваючи. Був він вищий за Самуїла і трохи схожий на нього. Такий же високий крутий лоб, над яким безладно кучерявилось густе, покроплене сивиною волосся, прямий з невеличкою горбинкою ніс та різко окреслений рот. Але разом з тим і відрізнявся від нього. Передусім — очима. У боярина вони були якісь незвичайні, в них і дивитися було страшно: здавалося, бачать тебе наскрізь. Сині, з голубизною, не великі, але й не малі, проникливі, розумні, вони ясніли, як щойно розквітлі блавати[18] і, хоча все в цій людині було незвичайне, привертали увагу передусім вони. А потім уже — гордо посаджена на міцні плечі голова, закучерявлене сиве волосся і така ж кучеряво-сива борода, а також міцні руки, від потиску яких Ждан аж скривився. "Нічого собі старий!" — подумав юнак, намагаючись визначити вік боярина: п'ятдесят йому чи шістдесят?

— І чого ж ти хочеш, Самуїле? Щоб я провів вас до князя?

— Так, вуйку. Діло дуже спішне.

Ледве встигли вони вмитися, одягтися, причесатися, як ізнадвору почувся гучний голос боярина:

— Самуїле, Ждане! Час! Час!

До міста Володимира, де знаходився княжий палац, йшли пішки. Київські вулиці кишіли строкатими натовпами людей. Поважно простували до церковних храмів багато вбрані боярині і купчихи в супроводі дочок, дітей, онуків, челяді, мчали озброєні вершники, човпли бабусі, гралися в сніжки хлопчаки, простягували руки за милостинею старці, поспішав трудовий люд...

Варта без суперечок і зволікань пропустила боярина Славуту і його супутників до князівського хорому, де вже стояли князі.

Славута вклонився. Самуїл і Ждан теж схилилися в низькому поклоні...

— Князь Святослав і князь Рюрик з княгинями, — шепнув купець. — А то їхні сини, дочки, внуки...

У Ждана від багатства і блиску зарябіло в очах. Чи думалося йому, що зі смердючої вежі кочовика доля перенесе його раптом у князівські хороми, що він, колишній кощій[19], раб половецький, розмовлятиме з великими київськими князями?

Князі з родинами вже були готові до виходу. Миготіла при світлі свічок золотом і сріблом парча, поблискували золоті жіночі прикраси, темніли, як кров, князівські корзна[20].

Святослав і Рюрик стояли посеред хоромини. Видно, про щось говорили. Святослав — високий, поважний, сивоголовий, з великим гачкуватим носом; Рюрик — молодший, чорночубий, середній на зріст, бистроокий, рухливий і, видно, запальний. Вони разом замовкли і повернулися до Славuti.

Славута розповів про вторгнення Кончака, а Самуїл простягнув листи переяславського князя Володимира. Прочитавши їх, князі перезирнулися.

— Що будемо робити, княже? — спитав Рюрик.

— Гадаю, треба покарати Кончака. Занадто зазнався, загордився він... Треба провчити його та й інших ханів заодно, бо вже знесли все Посулля, а незабаром і до Києва доберуться. Князь Володимир скаржиться, що зовсім знелюдніла Переяславська Україна і люд зубожів...

— Справді, йому найбільше дістається від половців.

— Гадаю, треба негайно збирати князів і рушати в похід, — твердо сказав Святослав.

— Я теж такої думки.

— От і гаразд. Тоді закликаємо князів Ярослава, Ігоря, Всеволода Трубецького, Святослава Рильського і, поки не розтали сніги, вдаримо на поганих!

— Я буду готовий через три дні, — погодився Рюрик. Святослав повернувся до Самуїла і Ждана.

— Дякую тобі, Самуїле, і твоєму молодому супутникові за таку важливу звістку. Не раз ти прислужувався мені і всій Руській землі — попереджував про напади, викупував полонеників, був моїми очима і вухами в далекій Половецькій землі. За те я завжди був вдячний тобі, а нині відшкодую твої збитки. Та й не обминемо ми з князем Рюриком нашою милістю і твого друга...

— Ждана, — підказав Самуїл.

— Якщо Ждан захоче залишитися в Києві, то я візьму його до своєї дружини — він кмітливий хлопець і з нього вийде сміливий воїн. А якщо не захоче...

— Я хотів би повернутися в Сіверську землю, — вклонився юнак.

— Похвально, що ти любиш нашу Сіверщину... Я теж севрюк... Тоді я попрошу князя Ігоря, щоб узяв тебе на службу, йому потрібні, як і мені, молоді сміливці.

— Дякую, княже.

— А тепер, якщо бажаєте скуштувати князівські учти, прошу в гридницю, будете моїми гостями. Славуто, проведи їх!

Самуїл і Ждан схилилися в поклони.

4

Терем, велика мурована ротонда з позолоченим дахом, вже гув від багатьох людських голосів. За довгими, в три ряди, столами сиділи бояри з бояринями, духовні особи, воєводи з жонами, значні княжі мужі та гридні.

Славуто посадив Самуїла та Ждана в кінці столу.

— Кузьмище, — звернувся він до патлатого немолодого гридня, — приглянь за моїми хлопцями. Щоб у них і тарелі не порожні були і щоб не скучали вони тут! Бо ж я маю бути біля князів...

— Боярине! — загув, як у бочку, старий гридень. — З Кузьмищем не пропадуть — буде і в роті, буде і в блюді! Та й Стоян мені допоможе в цьому! — І він штовхнув ліктем свого молодого сусіду. — Так що йди, боярине, і не турбуйся! Все буде гаразд!

Тим часом стільники і чашники закінчили носити страви, стали з рушниками за спинами гостей. Шум щодалі посилювався — наближався час трапези.

І раптом всі замовкли. До гридниці ввійшли князі та княгині з чадами.

Гості встали, схилили в поклони голови і так стояли, аж поки ті не всілися на свої місця, на підвищенні, за поперечним столом.

— Братіє і дружино, — сказав Святослав, — сьогодні будемо веселитися, бо є тому причина — іменини нашої княгині Марії Васильківни. Побажаємо їй доброго здоров'я і радощів!.. А завтра затрубимо похід проти безбожного Кончака, який щойно сплюндрував Посулля, як мені розповіли очевидці. Щоб не збирати вас кожного зосібна, ось мій наказ нині: завтра починайте готуватися до походу!

В гридниці всі загули. Новина була важлива. Зібралися на трапезу, а виходить — на війну! Та ще яку — зима, сніг, бездоріжжя!..

Князь Святослав перечекав якусь хвилину, потім підняв срібний, з двома золотими ободками, кубок.

— Братіє і дружино! Про похід у нас буде ще час поговорити. А зараз побажаємо княгині Марії Васильківни доброго здоров'я і багатьох літ.

Всі встали. Гридниця здригнулася від криків, заколихалося полум'я свічок.

— Багатьох літ!

— Здоров'я князю і княгині!

Побажання були цілком щирі. Зголоднілі бояри і гридні відразу накинулися на смажену оленину, напої, ведмежатину та свинину, а потім почали прикладатися до

холодців з курятини, яловичини та риби. Розчервонілися лица, посилювався гамір, хтось затягнув пісню. Але на нього шикнули, мовляв, пам'ятай, за чийм столом сидиш.

Кожному хотілося привітати княгиню, сказати приємне слово. Здравиці лунали то в одному кінці гридниці, то в другому.

Від князівського столу раптом долинув тихий, мелодійний передзвін струн, а потім до нього прилучився гарний, задушевний голос:

Ой то не буря соколів занесла через поля широкії,
не зграї галок летять до Дону великого...

Всі замовкли.

Ждан витягнув шию — хто співає? І побачив — Славута. Боярин Славута! Перед ним гуслі — гудуть, не вгавають, пальці літають по струнах, як птахи, голова закинута назад, сріблясті кучері обрамляють його високий лоб, а уста відкриті — із них випливає не звук і не слово, а якась незвичайна, якась магічна сила, що залітає в душу, в самісіньке серце і бере його в солодкий полон. Співець співав про похід руських воїнів на половців і про славу перемогу над ними... Давня, старовинна пісня! Янова!

Всі слухали, затаївши подих.

Уже затихли гуслі, вже розтанув під високою стелею голос, уже й сам співець опустил плечі, склав хрест-навхрест руки на столі, ніби відпочивав після нескінченно важкої дороги, а гридниця ще мовчить, ще панують у ній незбагненні чари й німіють заворожені серця, і лише згодом вибухає одностайно і громово:

— Славута-а-а!.. Славута-а-а!..

— А-а-а!..

Слухачі плескали в долоні, бряжчали срібним посудом, грюкали мечами і, сповнені захоплення, вимагали від співця все нових і нових пісень. Князь Святослав обняв його за плечі, поцілувавши в голову, промовив:

— Дякую, друже мій, боярине мій, князю серця мого! Дякую долі, що подружила нас у дитинстві і провела, взявши за руки, через ціле життя! Я люблю твій спів, люблю пісні славетного Яна[21], які ти так гарно співаєш, а ще більше люблю твої пісні, бо рівного тобі по голосу не було й не буде! Заспівай мені, друже боярине, пісню про місяця-князя, яку ти співав мені, гай-гай, сорок літ тому!

— Князю мій, — підвівся Славута, — ти бачиш, я теж плачу, плачу від радості, що і в шістдесят літ ми з тобою не втратили дитячої і юнацької дружби, плачу від щастя, бо хіба це не щастя — бачити свого князя і свою княгиню в такі літа щасливими і при здоров'ї? Хіба це не щастя — бачити свого князя великим князем київським і мріяти разом з ним про величне майбутнє землі Руської, а не тільки згадувати молоді літа? Із задоволенням проспівую я ту пісню, яку склав тобі тоді, коли ти вперше зустрів свою княгиню, коли ти був ще не сонцем, а лише молодим місяцем.

Святослав сів на своє місце між Марією Васильківною та князем Рюриком, а Славута відпив ковток сирівцю, щоб промочити горло, і кинув пальці на струни:

Ой місяцю-княже, чого зажурився,
чого засмутився?

Чи орда напала та полон забрала,
чи кінь притомився,
чи кінь притомився?

Орда не напала й полону не брала,
і кінь не стомився, —
я в чистому полі, у чистому полі
з дівчиною стрівся,
з дівчиною стрівся...

Співали всі. Співали про молодого місяця-князя, серце якого навік полонила красна зоря-дівчина, про його тугу за вільним життям, про його молоді літа, що безповоротно відлетіли білими лебедями за далекий небокрай... Співали всі.

Князь з княгинею сиділи в голові столу, як лебідь з лебідкою, і, обоє сиві, мовчки дивилися одне на одного, і сльози блищали на їхніх очах.

Я в чистому полі, у чистому полі
з дівчиною стрівся,
з дівчиною стрівся...

Співали всі. Та з-поміж багатьох голосів вирізнявся голос Славуті. Рокотали гуслі під його пальцями, і чистий, мов кришталь, голос злітав під стелю, дзвенів там срібним жайворонком.

Нарешті чари скінчилися. Пісня завмерла, затихла в далеких темних закутках, а натомість гридниця знову здригнулася від грому голосів, вигуків захоплення, від тупоту ніг.

— Слава Янові нашого часу!
— Слава співцеві Славуті!

А він сидів, заплющивши очі, і ждав, коли вгамується цей шал. Він давно звик до таких нестримних проявів людських почуттів, бо краще, ніж будь-хто інший, знав, яку-то велику силу має пісня, і музика, і слово.

— Хто ж насправді Славута? — спитав Ждан, коли Кузьмище трохи заспокоївся. — Боярин, а з його слів виходить, що смерд, у його хаті повно всілякої зброї та книг, а співає, мов соловейко! Знається з князями, а держиться, як простий чоловік! Хто ж він насправді?

Розімлілий від ситого князівського пригощення, Кузьмище витер широким рукавом рота і бороду і вирячив на Ждана свої випуклі очі.

— Справедливий чоловік! Не одного смерда виручив від князівської, боярської чи тиунівської наруги, не за одного гридня заступився перед князем!

— Та хто ж він? Звідки? Який його рід? — допитувався Ждан. — Розкажіть!

— Кажуть, він ще й волхв, ворожбит, — сказав Стоян і тріпнув білявим чубом. — І чаклувати вміє, і кров замовляти, і вовком перекидається, якщо треба, і Дажбогу та Перуну поклоняється.

— Ну, не патякай зайвого, сестринцю![22]— обірвав молодика Кузьмище. — Мало що кажуть!

— Диму без полум'я не буває, — не здавався розчервонілий від хмільного Стоян. — Кажуть, коли князь знайшов його ще малим серед темного лісу, серед непрохідних боліт, куди затягли його до себе в науку лісовики та русалки...

— Заткни вершу, Стояне, і не мели казна-чого! — обірвав gridня Кузьмище. — Коли хочете знати правду, то послухайте... Я достеменно знаю, як це було.

— Розкажи, Кузьмо, розкажи! — повернувся до нього Самуїл. — Хай молодь послухає...

— Ну, то гаразд. — Кузьмище навалився грудьми на стіл і повів на слухачів своїми чорними очищами. — Було це, мабуть, півсотні літ тому. Старий князь Всеволод, батько нашого князя Святослава, одного разу пішов з військом на половців, які прорвалися аж за Десну, до Дніпра, і плюндрували там села і городки. Почули про це половці і поспішили назад, а князь, запечалений тим, що не пощастило йому зустрітися з ворогом і відбити полон, вирішив повертатися додому... Та ось у бору, неподалік від Дніпра, gridні почули дитячий плач. Туди — аж там двійко діток: дівчинка, старша, і хлопчик. Привели до князя. А вони перелякалися — плачуть ще дужче.

— Ну, чого плачете, чада? Я ж не половець! — промовив князь. — Де ваші батьки?

— Батьки там, — махнула кудись рукою дівчинка. — Повбивані лежать...

— А ви?

— Ми сховалися в лісі... А всіх наших немає: хто вбитий, кого у полон потягли... Одним нам пощастило сховатися...

— Як же тебе звати, отроковице?

— Дариною.

— А малого?

— А мене Славую, — підвів на князя свої ясні оченята хлопчик.

Князь замислився. Що робити з чадами? Залишити тут — загинуть...

— Зі мною поїдете? — спитав їх. — До Чернігова...

— Поїдемо, — сміливо відповів Славута. — Якщо даси коней...

Так чада потрапили на княжий двір. Поселили їх у бездітної князівської кухарки, мовляв, хай привчаються до праці. І був би Славута дворовим чоловіком — кухарем, конюхом чи, в кращому випадку, gridнем. Та доля вготувала йому інший шлях. Тут Кузьмище замовк, простягнув зарослу чорним волоссям руку до корчаги і налив кухоль квасу... Випив, крякнув, розгладив бороду. Ніхто з слухачів, — а слухали всі, хто сидів поблизу, — і не поворухнувся. Цікаво розповідає старий!.. Навіть Самуїл сидів замислений.

— І цією долею був наш князь Святослав, тоді малолітній отрок, як і Славута, — повів далі gridень. — А трапилося це так. Славута змалку любив співати і грати на сопілці, на бубнах та гусях. Дідусь його навчив. І показав, як сопілки вирізувати. От одного разу за валами, під горою, вирізав малий гілочку калини, сів під кущем та й майструє дудку. І незчувся, як до нього підійшов чорнявий хлопчина у гарному вбранні — шовковій сорочці, оксамитових штанцях та в червоних чобітках на срібних підківках. У руках у нього невеличкий, але зроблений найкращими князівськими майстрами лук,

а за спиною тул[23] зі стрілами.

— Як тебе звати? — спитав хлопчик.

— Славуютою.

— А мене Святославом... Що ти тут робиш?

— Сопілку. Хіба не бачиш?

— І ти вмієш грати?

— Умію.

— Ану заграй!

Малий Славута закінчив майструвати, приклав сопілку до рота і заграв.

Княжич стояв як зачарований. Оченята його блищали.

— Ану дай мені!

Славута простягнув дудку.

Княжич подув у неї, та почув лише невиразне шипіння.

— Але ж вона не грає!

— Бо треба вміти.

— То навчи!

Славута показав, як треба складати, як дмухати, як і коли затуляти і відтуляти дірочки. Княжич був тямущий хлопець і скоро почув, що і в нього щось виходить. Не пісня, звичайно, не музика, а протяжний тихий свист, що змінювався, коли він закривав чи відкривав дірочки.

Хлопчина зрадів.

— Давай мінятися! Я тобі лука — ти мені сопілку! Славута здвигнув плечима.

— Бери так. Я собі ще зроблю, коли захочу. Та княжич був гордий.

— За так не хочу. Бери лука!

Той узяв. Оченята його заблищали, як і в княжича. Обидва хлопці були задоволені обміном.

Але тут з кущів раптом виринув гридень, що доглядав княжича. Він був задиханий, переляканий.

— Княжичу, я з ніг збився, шукаючи тебе! Княгиня плаче, князь сердиться — пропала дитина! А ти тут... з цим смердом! Що ви тут робите?

— Це не смерд, а Славута, — відповів Святослав, настовбурчившись. — Він так гарно грає на сопілці!

— На сопілці! А лук твій де? Уже цей білявий тать виманив у тебе? — І вихопив з рук ошелешеного Славуги княжичевого іграшкового лука.

— Не смій! — крикнув княжич. — Ми чесно з ним помінялися!

Та гридень і слухати не захотів, схопив Славугу за комір, а княжича за руку і потягнув. Перед хоромами, в оточенні стривоженої челяді, стояли князь і княгиня. Побачивши сина, княгиня заплакала, поцілувала в голову.

— Ну, де ж ти задівся, чадо моє! Я думала, тебе вже й на світі немає! Хіба ж можна так?

— Це все ось цей замазура наробив, — сказав гридень і поставив Славугу наперед.

— Вивів із дитинця аж на гору, в кущі, виманив лука...

— Неправда! — випручався з материних обіймів Святослав. — Я сам вийшов і зустрів там Славуту. Він зробив сопілку і так гарно грав на ній! От я й помінявся з ним — дав йому лука, а він мені сопілку... Не карайте його!

Князь Всеволод наказав гридневі, щоб відпустив хлопця.

— Ти справді вмієш грати? — спитав, присівши перед малим.

— Умію, — крізь сльози промовив Славута.

— Ну, заграй!

Отрок узяв у княжича сопілку і почав грати. Спочатку у нього нічого не виходило, бо не знав він, чого ждати від грізного князя — похвали чи кари. З сопілки виривалися непевні, уривчасті звуки. Та ось вони зміцніли, стали ясними, ніжними і попливли по всьому подвір'ю, збираючи до себе людей. З гридниці повиходили гридні, зі стаєнь — конюхи, з кухні — кухарки з дворовими дівчатами. Хто так гарно грає?

Князь підвівся і довго слухав малого. А коли той скінчив, запитав:

— А на гусях теж умієш? І співати вмієш?

— Умію.

Князь наказав принести гуслі.

— Заграй і заспівай, отроче!

Хлопець пройшовся пальцями по струнах — і вони раптом ожили, забриніли, зарокотали, мов живі. А дзвінкий дитячий голос завів:

Коні іржуть за Сулою —
дзвенить слава в Києві...

Князь аж наперед подався. Він любив пісні, сам співав. Та почути від хлопчини саме цю, свою улюблену пісню, яку склав колись славетний Ян Вишатич!..

Такого не сподівався...

Пісня розповідала про похід русичів на половців, про переможну битву в далекому полі за Сулою, про повернення переможців до Києва. А їм назустріч виходили люди, вітали, плакали з радощів, дякуючи, що захистили від бузувірів, які вогнем плюндрували Руську землю. А над Києвом дзвонили в усі дзвони, і їхні чисті звуки пливли і пливли в голубому небі, прославляючи князя і його дружину...

Коли пісня затихла і Славута, опустивши руки, потупив очі, князь підійшов, погладив малого по голові і спитав:

— Чи ти знаєш, чию пісню співав?

— Дідусь казав — Янову... А хіба ні?

— Янову, синку, Янову... А Ян, що би ти знав, був співцем мого прадіда Ярослава, діда Святослава та батька Олега... Який це співець, кажуть, був, щоб ти знав!

— Я хотів би бути таким, — сказав Славута.

— Ти! — князь задумався, а потім повернувся до княгині: — А що, княгине, візьмемо цього отрока нашому Святославові до пари, для заохочення? Хай разом живуть, разом навчаються... А там видно буде, що з того вийде. Гадаю, Святославові потрібен такий товариш... А якщо не товариш, то хоча б хлопчик на послугах... Га?

Поки княгиня думала, Святослав радісно загукав:

— Візьмемо його, татусю, візьмемо! Він навчить мене грати на сопілці та на гусях, а я його — стріляти з лука! Так гарно нам буде вдвох!

Князь засміявся.

— Так тому й бути!

Ось з того дня Славута й не розлучається зі Святославом. Усе, чому вчені монахи та смислені воїни вчили княжича, засвоював разом з ним і малий Славута: і читати, і писати, і на коні їздити, і мечем та луком володіти, і в походи ходити. І так подружилися хлопці, ніби були один одному рівня, ніби один не був княжичем, а другий — смердом. Така щира дружба між ними триває і до сьогоднішнього дня. — Кузьмище стишив голос і потягнувся до кухля. — Оце вам билиця, оце вам і казка, а мені ківш пива та тарані в'язка!

Ждан витягнув шию, глянув через голови на старого співця, що сидів побіля князів. Він був прекрасний: обличчя одухотворене, очі сяють, як зорі, з високого чола спадають пасма густого сивого волосся, пальці літають по струнах, і попід стелею пливе нова — котра за цей вечір! — пісня:

Ой літа молоді,

білі лебеді,

хоч помайте крильми

з-за гори мені...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Рано-вранці з Києва виїхали гінці до Переяслава, Чернігова, Смоленська, Новгород-Сіверського, Трубецька та Рильська. Святослав і Рюрик склика́ли князів до походу на половців. У Новгород-Сіверський вирушили Кузьмище і Ждан.

Мчали вони без відпочинку, і на п'ятий день, об обідній порі, добралися до Новгород-Сіверського.

З високої гори, де розкинувся посад, фортецю було видно як на долоні, бо лежала вона в улоговині, між Десною і широким яром, на самою природою укріпленому шпилі, і займала весь той просторий шпиль, забудований князівськими хоромами, собором, гридницею, конюшнею, зброярнею, кухнею та іншими допоміжними будівлями. Могутні вали, насипані понад самим краєм обриву, дубові, потемнілі від часу заборолата вежі, глибокий рів, що відділяв шпиль від материка, перекидний міст через нього та вузький, вигнутий черепашкою, щоб утруднити дії нападників, під'їзд до ґратчастої залізної брами, що піднімалася й опускалася на цепах, — усе це робило фортецю неприступною.

Кузьмище затрубив у сигнальний ріг, що висів у нього біля пояса.

На валу з'явилося кілька воїв-севрюків.

— Ге-гей! Звідки? — загукали вони.

— Від князя київського Святослава до князя Ігоря! — відповів Кузьмище.

Їх впустили у фортецю, провели до хоромів. У просторих сінях до них вийшов

молодик у оксамитовому каптані та жовтих чоботях на залізних підковах. Був він красень. Груді колесом, на щоках рум'янець, кучерявий русий чуб безладно спадав на лоба, у злегка нахабних очах — лукаві вогники.

— Хто такі? — спитав зверхньо.

— А ти хто? — у тон йому відповів Кузьмище.

Молодик здвигнув плечима, усміхнувся, мов добрим знайомим.

— Я син тисяцького Рагуїла — Янь.

— А ми посланці від київського князя Святослава до князя Ігоря.

— Почекайте до вечора... Князь з княгинею Євфросинією приймають гостей.

Кузьмище настовбурчив чорну бороду, засопів носом.

— Хлопче! Та чи ти відаєш, що говориш? У нас до князя спішні вісті! Похід на половців готується! А ти — до вечора! Ха! Бачили таке?

Цей хлопець, Янь, видно, ніколи не сердився. Він розгонисто зареготав і жартома штурхнув старого гридня в груди.

— Чого кричиш, борода? Відразу сказав би про похід! — І розчинив двері: — Заходьте!

У великій світлиці, незважаючи на те що день був сонячний, стояли сутінки. Кольорові шибки пропускали мало світла. В кутку, перед образами, горіли свічки.

Гінці вклонилися, привіталися.

Ждан відразу впізнав князя Ігоря, хоча бачив його лише один раз кілька років тому, коли той приїздив до Путивля. Він не змінився: ті ж проникливі суворі очі, чорний чуб, зачесаний назад, та невелика, акуратно підстрижена борідка різко відтіняли чистоту худорлявого обличчя, а міцна шия і широкі плечі свідчили про неабияку силу. Мав він тридцять і три роки. Поряд з ним, на чільному місці, сиділа русокоша красуня-жона — княгиня Євфросинія... А далі за столом темніло кілька чоловічих постатей, але розглядати їх було ніколи, бо, побачивши Кузьмищеву бороду, Ігор розкинув руки:

— Кузьмище! От не ждав! Скільки ж це літ я тебе не бачив?

— Та вже, мабуть, чотири літа... З того часу, як ми разом з тобою, княже, та з ханом Кончаком на Київ ішли, щоб відвоювати його у Рюрика для князя Святослава. А Рюрик, не будучи дурнем, обійшов нас з тилу та й припер до Дніпра. Мусив я шугнути у кущі!.. А тобі ж, княже, як поталанило?

— Ха-ха-ха! — зареготав Ігор. — Ну й нагадав ти історію!.. Ми з Кончаком встигли скочити у човен, що, на наше щастя, стояв біля берега, і теж втекли — перевели дух аж у гирлі Десни, у Городку. Там же на радощах, що врятувалися, домовилися, коли підростуть наші діти — мій син Володимир, а ханова дочка, — стати сватами... Гай-гай, як це давно було!.. А нині ти з чим до мене завітав?

Кузьмище подав пергаментний сувій. Ігор зламав воскову печать, розгорнув і почав читати вголос. Святослав сповіщав про напад Кончака на Переяславську землю, закликав князів у похід, щоб відомстити нападникам.

— От тобі й сват! — вигукнув, дочитавши, Ігор. — От тобі і Кончак! Заприсягся бути сватом, а тепер плюндрує Руську землю! Га? Дуже він знахабнів останнім часом.

Підбив під свою руку кілька орд і вважає себе великим ханом... Наробить він лиха, якщо не дати відсічі!

— Однак же не на Сіверську землю він напав, а на Переяславську, — подав голос із-за столу чорнявий молодик у червоному князівському корзні. — Хай Володимир Глібович і чуває боки! А ми далеко!

— Е-е, Святославе, від Дмитрова до Путивля зовсім недалеко! Звичайно, син Глібів загордився, вважає, що він зі своїм Рюриком — пуп землі Руської. Видав сестру свою Ольгу за мого брата Всеволода, а нас, Ольговичів, цурається, не родичається!.. Та не про те зараз мова. Добре, що Кончак не пішов далі. А коли б пішов? Хто відає, куди б він повернув? На Переяслав, на Путивль чи на твій благословенний Рильськ? Брат наш Святослав Київський правильно чинить, що йде в похід.

Він знову повернувся до гінців:

— Князі уже виступили?

— Коли ми від'їздили, то вже збиралися. Вони мали перейти Дніпро і ждати в Ольжичах Ярослава Чернігівського, а потім рушити до Лохвиці на Сулі. По дорозі до них мав приєднатися переяславський полк...

— Отже, нам теж іти до Лохвиці... Ти готовий, Всеволоде? — запитав Ігор могутнього з виду чорнявого мужа, що сидів по праву руку від нього і спокійно, ніби мова йшла про якісь дрібні буденні діла, обгризав гусяче стегно.

Це був Ігорів молодший брат, князь Всеволод Трубецький.

— Мої кмети[24] завжди готові. Два дні на збори — і ми в путі, — відповів Всеволод.
— Я з радістю розімну своїх коней та й сам погуляю в степу.

— А ти, Святославе, княже Рильський? — повернувся Ігор до молодика у червоному корзні.

Той розпростав вузькі юнацькі плечі, гордо випростався. На його жовтуватому обличчі пробився ледь помітний рум'янець, а трохи розкосі очі блиснули молодечтвом.

— Я теж готовий, стрію. Сьогодні ж помчу до Рильська! А за два дні виступлю до Путивля, де зустрінуся з тобою і стрієм Всеволодом.

— Ну, от про все і домовилися!

Тут підвівся отрок, що сидів непорушно по праву руку князя Всеволода. Було йому літ чотирнадцять, але темні брови і густий темно-русий чуб, зачесаний назад, робили його трохи старшим на вигляд.

— Княже, — промовив він деренчливим голосом, що вже втратив дитячу дзвінкість і почав ламатися, — а мені ти дозволиш піти в похід?

Ігор пильно глянув на підлітка, і в його очах спалахнула ніжність. Це був його син, первісток, і любив він його більше, ніж інших дітей.

— Володимире, я радий за тебе. Ти справжній Ольгович! — з гордістю промовив князь, милуючись сином. — Мені приємно, що в тобі живе ратний дух наших предків. Безперечно, ти підеш зі мною! Бо вже час починати! Але підеш уже не простим воєм, а князем, на чолі путивльських стягів, бо віднині Путивль належить тобі!

— Отче, який я радий! — вигукнув княжич захоплено і, підбігши до князя,

поцілував його в плече. — Я сьогодні ж вирушаю до Путивля! Я зберу свій полк! Я приготую все, щоб достойно зустріти князів у себе в Путивлі!

Потім наперед виступив Ждан і простягнув Ігорю свій сувій.

Ігор почав, як і перший лист, читати вголос. Святослав Київський розповів про втечу юнака з половецького полону, про зустріч з Кончаком і Самуїлом. А наприкінці радив Ігореві взяти Ждана на князівську службу, "понеже отрок міцний, сміливий і розумний вельми і буде князеві не тягарем, а радістю, і понеже боярин Славута теж просить за сіє".

Ігор з цікавістю оглянув добре скроєну постать отрока, так розхваленого Святославом.

— Ти севрюк?

— Севрюк. Я з Путивльської волості, княже. Над Сеймом було колись сільце Вербівка, якщо знаєш...

— Чому було?

— Половці дотла його спалили.

— Воно й зараз є... Правда, в ньому кілька хат усього... Але є!

— То, може, і з мого роду хто залишився? — скрикнув Ждан. — Ото була б радість!

— Коли-небудь дізнаєшся... А зараз ти хочеш, я так зрозумів, поступити до мене на службу. І за тебе клопочуть князь Святослав та боярин Славута... Що ж ти вмієш?

— Руки й голову маю — то й умію немало... Чого не вмію — навчуся!

— Ось ти який! А все ж... Коней доглядати вмієш? З лука стріляти? Мечем та списом орудувати?

— Біля коней я змалечку... А в Половеччині три роки доглядав з батьком табуни Секен-бея... Вмію і мечем рубнути, і списа метнути!

— А ще що?

— Читати вмію і писати...

— Навіть так! Та ти просто знахідка для мене! Ви чуєте? Він навіть читати й писати вміє! А по-половецькому гомоніти навчився?

— Був час і для цього, княже... Який біс хотів би, так біда навчила!

— Гм... Ти з простих смердів?

— З простих, княже.

— А хочеш із грязі та в князі?

— Ні, я цього не хотів, коли добирався на рідну землю. Це вже князь Святослав надумав, а особливо боярин Славута... Чув про Славуту, княже?

— Ще б пак! Це ж мій учитель... Він навчав багатьох Ольговичів!.. Ким же ти хочеш бути?

— Ким накажеш, княже... Після Половеччини ніяка робота не страшна — був би кусень хліба та куток теплий...

Ігор замислено затарабанив пальцями по столу — щось міркував. Однак було видно, що хлопець йому подобається.

— То кажеш — любиш коней і вмієш доглядати їх?

— Люблю, княже, і вмію.

— Тоді я беру тебе... Мені якраз потрібен конюший, бо старий упокоївся.

— Дякую, княже. Старатимуся.

— Але не думай, що тобі в мене буде солодко. Муситимеш супроводжувати мене в усіх походах, у битвах! Якщо боїшся, то ще є час передумати і відмовитися.

— Я залишаюся у тебе, княже, — твердо сказав Ждан.

— От і гаразд, — завершив розмову Ігор і повернувся до широкоплечого, з окладистою бородою чоловіка, що сидів віддалеки разом з Янем: — Рагуїле, покажи новому конюшому стайні, коней, конюхів, потурбуйся про житло та одяг і дай притулок гінцям князя Святослава!..

— Слухаюся, княже, — статечно вклонився, підводячись, Рагуїл. — Зараз ми з Янем все зробимо!

2

У полі, біля Ольжич, на лівому березі Дніпра, розкинувся військовий стан. Третій день безперервно горіли у снігах багаття, вої варили куліш з яловичиною, сушили онучі біля вогню, самі грілися, бо в наметах, що гулко лопотіли під вітром, ходив мороз.

Довкола наметів у два ряди поставлені сани — голоблями в поле на випадок несподіваного нападу. На санях — зброя, кольчуги, щити, сухарі, крупи, солонина, заморожене м'ясо, овес... Довкола не вгаває тисячоголосий людський гомін та кінське іржання.

А вої все прибувають і прибувають.

Великі князі Святослав і Рюрик ждуть з Чернігова князя Ярослава з дружиною. Святославові не терпілося побачитися з братом — виїздив назустріч у поле, за Ольжичі. Той прибув лише надвечір. Без війська, з невеликою дружиною для охорони.

Святослав глянув — потемнів на лиці. Невже і цього разу любий братик приготував якусь каверзу? Це вже не вперше.

Як тільки посів після нього чернігівський стіл, так і став гнути по-своєму — сторонитися старшого брата, заводити дружбу з Ігорем та Всеволодом, відокремлюватися від Києва, ухилятися від спільних походів на половців, заgravати з ними і навіть укласти якісь там угоди... Хотілося Святославу сказати різке слово, але стримався, тільки подумав:

"Ох, брате, брате! Невже заздриш мені? Невже і тебе, як інших, спокушає великокнязівський стіл? Дурний еси! Не зазнав ти гіркоти мого становища — бути великим князем і мало що могли! Сидіти на золотому столі київському, що належав колись великим князям Святославу, Володимирі, Ярославу, Володимирі Мономаху, і відчувати себе другорядним князем землі Руської! Бо хіба ж зрівняєшся по кількості воїв та по багатству з Ярославом Галицьким чи особливо з Всеволодом, князем Володимиро-Суздальським? Тільки й слави, що князь великий Київський. Який душевний біль, яка гризота в серці!.. Ох, брате, брате! Ось і тепер явився без війська. Знову мудруватимеш, хитруватимеш, викручуватимешся. Ти завжди такий — з самого малечку! Хитрунчик! Мазунчик мамин!"

Хотів відразу запитати, що трапилося, хотів різке слово мовити, але промовчав. Любив молодшого — на цілих п'ятнадцять літ! — брата, любив у ньому своє дитинство, свою молодість. Глянув у його хитруваті карі очі — мовчки обняв, поцілував у шорсткі, покриті інеєм вуса і повів до натоплених князівських покоїв.

А там уже заждалися: великий князь Рюрик, сини Святославові — Всеволод Чермний та Олег, торчеські хани Кунтувдей та Кулдюр, що зі своїми чорними клобуками сиділи по Росі та Стугні і за це служили збройно київським князям, воєвода Андрій та воєвода Роман Нездилович, боярин Славута, старий воєвода Тудор.

Після взаємних привітань сіли до столу. Їли, пили, говорили про се, про те, а коли наситилися, Святослав відклав набік ложку і сказав:

— Братіє, нині зібралися ми всі тут, окрім князів Володимира Переяславського, Ігоря Новгород-Сіверського, Всеволода Трубецького та Святослава Рильського. Вони мають приєднатися до нас на Сулі, щоб рушити на окаянного Кончака. Якщо ми не вдаримо по ньому сьогодні, то він, возгордившись, нападе на землю Київську і Чернігівську, і Сіверську завтра. Зібрали ми нині силу немалу — то, може, й рушимо? Хто як мислить?

Святослав добре знав думку всіх, хто сидів за столом, окрім братової, і чекав, що скаже Ярослав.

Ярослав мовчав. Спокійно дивився на великого князя і, розчервонілий з морозу, задумливо куйовдив лівою рукою густу чорну бороду. Був він не старий, мав сорок чотири роки, а поряд із обважнілим, зовсім сивим Святославом виглядав ще молодшим. Так що його можна було швидше прийняти за сина Святославового, ніж за брата.

Тишу порушив Рюрик:

— Що ж тут мислити? Зібралися всі — отже, в похід! Завтра ж і рушаймо! — і пристукнув рукою по столу.

Це був діяльний, розумний, хоча запальний, гарячкуватий князь. Рано здобувши київський стіл, він вів довгу і вперту боротьбу проти Святослава, який всіма силами намагався вигнати його з Києва. Не раз спалахували між ними котори[25] і люті січі, не раз лилася на берегах Дніпра кров їхніх воїв. А три роки тому Святославів двоюрідний брат князь Ігор навіть привів з собою Кончака та Коб'яка з ордами на допомогу. Правда, всім — і Святославу, і Ігорю, і Кончаку — довелося тікати без оглядки. Половці були порубані на березі Дніпра, біля Чортоторія, загинули хани Козл Сотанович та Кончаків брат Єлтут Атракович, два сини Кончака потрапили в полон. Однак повністю скористатися з цієї блискучої перемоги Рюрик так і не зумів. Йому на перешкоді стало впливове, багате і могутнє київське боярство, яке стомилося і почало розорятися від безперервних кривавих міжусобиць, однак не хотіло мати в Києві сильного князя, бо боялося обмеження своїх прав і свобод. Тому ліпші київські мужі порадили Рюрикові, нібито для блага Руської землі, поступитися владою і віддати Святославові Київ, а собі залишити Київську землю. Рюрик погодився і сів у Білгороді. А що він мав робити? Без боярства, без київської раті, без підтримки чорних клобуків, що набирали все більшої сили на окраїнах Київської землі, він міг би втратити все... Ось так у Київському

князівстві з'явилося два співправителі — Святослав та Рюрик. Обидва досить могутні володарі, бо Святослав, крім Києва, ще мав обширні володіння у Сіверській землі, а Рюрикові володіння простиралися від Сули на сході і Росі на півдні до Горині і Прип'яті на заході та півночі. І все ж цей дуумвірат[26] означав разом з тим і слабкість Київського князівства, бо між співправителями хоч і панував мир, одностайності не було.

Зараз Рюрик не міг уторопати, чому Святослав висловився так туманно, невпевнено. Хитрує? Який смисл? Сам же затіяв похід!

— Безперечно, йти! І погромити поганих! — повторив він і обвів усіх присутніх суворим поглядом своїх холодних крицево-сірих очей.

Його зразу ж підтримав хан Кунтувдей, дебелий круглоголовий торк[27] років сорока. Він долонею протер сите, обсмалене морозом лице, блиснув вузькими чорними очима.

— Чому князь Святослав так питає? Для чорних клобуків хан Кончак, а особливо хан Коб'як — ворог... Людей б'є, скот грабить... Чорний клобук іде в похід на хана Кончака і зловить його на аркан!

Хан Кулдюр, щуплий, жовтолиций, мовчки хитав головою. А старший син Святославів Всеволод Чермний, прозваний так за рудий, аж червоний, колір чуба і бороди, здивовано знизав плечима.

— Хто ж проти походу? Хіба є в кого інша думка? Військо зібране, готове в путь — не розпускати ж його по домівках!

Ярослав усміхнувся кутиками уст. Який гарячий у нього племінник! І, здається, натякає на нього, пускає невидимі стріли в свого стрія? Ну що ж, він прийме виклик!

— Я проти, — промовив він тихо і ще тихіше повторив:— Я проти...

Всі голови обернулися в його бік. Чи не почулося їм? Святослав стиснув зуби. Він так і знав! Хитромудрий Ярослав приїхав для того, щоб знову, як це бувало вже не раз, викинути коника!

— Чому, брате? — запитав, ледве стримуючись. — Ти ж знаєш, що без тебе, без твого могутнього і хороброго полку ми не можемо сподіватися на остаточний успіх... Для задуманого походу в глибину Половецької землі потрібні великі об'єднані сили! Ти ж підведеш нас усіх!

— Нині, браття, не ходіть! — з притиском сказав Ярослав. — Який зимою похід? Одні муки! Сніги, морози, безкормиця для коней... На носі — весна. Розтане — буде ще гірше... Давайте виждемо час і, якщо дасть Бог, влітку підемо. Зберемо ще більшу силу, погромимо половців і заженемо Кончака за Дон, аж в Обези, як колись Володимир Мономах загнав його батька Атрака... Залишилося ж зовсім небагато ждати — березень, квітень, травень... Зате підготуємося як слід!.. Та й недужий я зараз...

— У нас уж все готове, княже, — чого ждати? Ніби для нас первина робити зимові походи! Кончак же не ждав весни, а напав у найлютіші морози, в снігопади. І безкормиці не боявся! — вигукнув Рюрик.

За столом запанувала тиша. Ярослав не поспішав відповідати Рюрикові на його

справедливі слова, кривив губу.

Святослав осудливо похитав головою, пильно подивився на Ярослава. Потім тихо почав:

— Княже Ярославе, якщо між братією не буде злагоди, то ні сьогодні, ні завтра не підемо ми на половців і не заженемо їх за Дон чи в Обези. Всі біди землі нашої — від гордині князівської, від того, що князі про мале "се велике" почали мовити і, маючи волость, накидати оком на чуже — се моє і те моє теж!.. Ні, братіє, так не годиться! Котори та усобиці — то загибель землі нашої! Погані дивляться, що між князями немає миру, і без страху нападають на наші села та городи, грабують добро наше, полон беруть, людей убивають...

— Брате, я не зачинаю усобиць, я тільки кажу, що не хочу йти зараз у похід, — стримано заперечив Ярослав. — Не хочу мордувати ні воїв, ні себе...

— Коли б тільки це, Ярославе, — перебив його Святослав. — Коли б тільки це... Та боюся, що причина в чомусь іншому... От тільки не розумію в чому... Коли помер наш батько князь Всеволод, то я замінив його тобі і при цьому не раз повчав, що не книжна премудрість прикрашає князя, а його бажання служити землі своїй, уміння смиряти свою гординю перед старшим князем — батьком чи братом, вуйком чи стриєм, що посідають великокнязівський стіл. Смиріння молодших зміцнює Руську землю, зарозумілість руйнує її. Пощо руйнуєш братню злагоду і любов? Ми з князем Рюриком нарешті дійшли згоди — і настав мир на Руській землі, а ти хочеш його при корені зрубати. Негоже так чинити, княже!

Ярослав почервонів, на лобі у нього виступив піт. Комуś іншому відповів би різко, сердито, ні від кого не потерпів би подібних слів. Та Святославі, який у дитинстві замінив йому рано померлого батька, не смів сказати різкого слова. Хитрувати міг, лицемірити міг, а прямо, відверто сказати не смів. Тому заперечив тихо:

— Брате, все, що ти говориш, то істинна правда. З одним не можу погодитися — що я сію зерно незгоди між братією. Не йти в похід — це ще не означає, що я розпочинаю усобицю. Ні, я просто не готовий до походу. І військо моє не готове, і сам я погано себе почуваю. Хіба можна за це осуджувати?

Всі надовго замовкли. За столом запала гнітюча тиша. Святослав відчував, що Ярослав нещирий, що причина відмови у чомусь іншому, а не в недозі. Та не хотів він затівати на людях сварку з братом. Князі Всеволод Чермний і Олег, бачачи, що батько мовчить, теж не сміли нічого сказати. Хани утупилися вузькими очима в стіл і нічим не виявляли своїх почуттів. А воєводи Андрій, Роман і Тудор, дотримуючись неписаного закону, що менші говорять тоді тільки, коли їх питають, взагалі за вечір не проронили жодного слова.

Врешті знову заговорив Рюрик. Заява його було для всіх як грім серед ясного неба.

— Якщо князь Ярослав не йде, то я теж не йду! Оборона Руської землі — наш спільний обов'язок, а не тільки мій чи Святославів!

Хтось крякнув. Святослав розвів руками. Не вистачало, щоб князі, ще не вирушивши в похід, пересварилися. Що ж тоді сказати війську? Як пояснити, що одні

князі йдуть у поле, а інші вертаються додому? Відмінити похід? Але ж сіверські князі досі простують до Сули. Що ж вони скажуть, коли нікого там не застануть? Та й Володимир Глібович уже зібрався і чекає сигналу... Ох, як усе негарно складається!

— Братіє, бачу, поспішив я з походом, — почав він з боєм у голосі. — Не домовився заздалегідь, не попередив...

Хотів швидше, щоб до весняного бездоріжжя повернутися назад... У цьому моя вина... що ж нам тепер робити? Припинити похід? Але ж віз покотився з гори — не легко його зупинити... Тому ось що я намислив: якщо князі Ярослав і Рюрик не йдуть у похід, то й мені негоже це робити. Я теж повертаюся додому... Однак військо піде в поле! Замість себе я настановляю князя Ігоря як найстаршого і найбільш смисленого. А до зустрічі з ним полки поведе мій син князь Всеволод... Мета походу та ж сама — перейти Ворсклу, знайти половецькі кочів'я і погромити їх! Бажано зустрітися з самим Кончаком... Ти не перечиш, княже Рюрику?

— Ні, не перечу... Свій полк я вручаю князю Володимирі Глібовичу. А до зустрічі з ним поведе його воєвода Андрій.

Святослав полегшено зітхнув. Здається, пощастило виплутатися із безглузлого становища, в яке завів усіх своїм лукавством брат Ярослав.

— Тоді досить розмов. Віддайте полкам наказ виступати завтра зі сходом сонця!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Дві раті — київська і сіверська — зустрілися у неділю вранці біля Лохвиці на Сулі. У полках — ні веселих розмов, ні сміху, ні гамору, як це звичайно буває, коли кінчається важкий перехід. Вої похмуро, з жахом і люттю дивилися на розорене, сплюндроване Посулля. Все знищено. Укріплені городки взяті приступом і спалені, навколишні села лежали безлюдні, мертві. Сніги на багато поприщ довкола почорніли від диму і попелу. Ні людини живої, ні худоби, лиш де-не-де поміж пустками гарчать здичавілі голодні собаки, гризучись біля замерзлих трупів, та вороння тривожно каркає, кружляючи в холодному сірому небі.

Страшні спустошення викликали в серцях воїв ненависть, а ненависть поривала до відплати, до зустрічі з ненависним ворогом, що десь за Ворсклою ділить здобич та полон.

Особливо лютував князь Володимир Глібович. Це ж була його земля — Переяславська Україна. Недавно ще багата, багата, багата, тепер лежала вона в руїнах, дихала пусткою і тліном. Було від чого впадати в шаленство! Він зчорнів на лиці, схуд, тільки очі горіли сухим блискучим вогнем!

Дізнавшись, що Святослав передав йому верховенство над об'єднаними силами, Ігор тут же наказав ставати на денний спочинок. Та в полках зчинився галас. Найдужче кричали переяславці:

— Який зараз може бути відпочинок! Наздоганяймо Кончака!

— Погляньте, що натворив окаянний!

— Веди, княже! Не гайся! Аж до Дону підемо — розоримо гнізда степових

стерв'ятників!

— Кончак сплюндрував Переяславську Україну, а ми віддячимо йому тим же — спустошимо Половецьку землю! Сили у нас нині досить! — кричав нарівні з простими воїнами Володимир Глібович.

Його підтримали князі Всеволод Чермний, Всеволод Трубецький, Володимир Рильський та хан Кунтувдей.

— Ось-ось почнуться весняні відлиги — ми повинні поспішати, а то повернемося ні з чим, — сказав Всеволод Чермний.

Військо було, безперечно, стомлене. Та й за всіма писаними і неписаними ратними законами на п'ять-шість днів походу належало давати день відпочинку. Ігор знав це краще, ніж будь-хто тут інший, бо з п'ятнадцяти років брав постійно участь у багатьох війнах, нападах і походах. Але знав він і те, що весняні повені не за горами, що наздогнати Кончака нелегко, якщо взагалі можливо, що потрібно поспішати, бо кожен день дорогий. Тому, почувши одностайну вимогу війська йти далі, зовсім не наполягав на своєму.

— Братіє і дружино! — сказав він. — Се Бог уклав слова свої в уста ваші — тож бути по сьому! Рушаймо за Хорол, за Псло, а там, якщо потрібно буде, і за Ворсклу! Знайдемо Кончака або інших ханів і відплатимо за все, що вчинили супостати на нашій землі!

Його слова були зустрінуті гучними схвальними вигуками. Всі почали після короткого спочинку лаштуватися до походу.

Ще два дні об'єднана рать верстала шлях до Псла, увечері перейшла його по льоду і, переночувавши в долині, біля лісу, вранці рушила до Ворскли.

Простір між Сулою та Ворсклою з давніх-давен за мовчазною згодою Русі і половців вважався нічийним. Сюди влітку йшли на промисли — бити звіра, ловити рибу — руські бродники, тут нерідко випасали свої табуни та череди і половці. За Ворсклою починалася Половецька земля — потрібно було пильнувати. Ігор послав далеко вперед сторожових воїнів-розвідників, виставив посилену сторожу перед своїм, головним, полком, наказав, щоб дружинники і вої узяли зброю, яку до цього везли на санях.

На правому крилі у нього йшов Всеволод Чермний з братом Олегом, серединну частину раті займали чорні клобуки та дружина Володимира Рильського, позаду розтягнулися дружини Рюрика на чолі з воеводами Андрієм і Романом, замикало довгу, на кілька поприщ, похідну колону військо Володимира Глібовича.

Переяславський князь був украй незадоволений цим. Не приховували свого незадоволення і його бояри, дружинники та вої.

— Плентаємося три дні в хвості! Так і в ділі не побуваємо! — бурчав боярин Шварн, їдучи по праву руку від князя.

— Ігор хитрий! Поставив свій полк у голову! Стрінемо половців — він перший похапає здобич, а нам — що з носа спаде! — підтримав його муж Польгуй і кинув зліва косий погляд на князя. — Найбільше постраждала від половців Переяславська земля, а користь від походу матимуть інші! Хіба це справедливо?

Під'їхав тисяцький, опасистий, похмурий, борода клином. Прилаштувався позаду князя, мовчки слухав розмову.

Князь помітив його, спитав:

— Що кажуть Рюрикові вої? Теж рвуться наперед, як і ліпші мужі?

— Княже, вої думають так само. Про нас забули. Князь Ігор дбає лише про себе та своїх родичів. Був би з нами князь Рюрик — не було б такого! Святослав знав, кого поставити на чолі раті — двоюрідного брата свого! А ми — пасинки! Ти б сказав йому, княже, бо вої ремствують!..

— Я поїду до нього, — сказав Володимир. — Я скажу йому! Рюрикової раті тут більше, ніж Святославової!

Він приострожив коня і помчав наперед. До Ігоря під'їхав після швидкої їзди розчервонілий, збуджений. Досада гризла серце.

— Що трапилось, княже? — спитав Ігор стривожено, помітивши злий вогонь у голубих Володимирових очах. — Чому залишив дружину? Ми ось-ось ступимо на Половецьку землю, і кожної хвилини слід чекати зустрічі з ворогом!

— Саме тому я і приїхав до тебе, княже! — з притиском сказав Володимир. — Поговорити хочу!

Ігор уважно глянув на нього і помітив, як у Володимира від збудження тремтять щоки. Молодий князь ще не вмів стримувати почуттів, а може, не хотів. Отже, розмова, видно, мала бути різкою, неприємною. Ігор здогадався чому.

Він кивнув бояринові Рагуїлу, Яню та ліпшому мужеві Федорові Уму, з якими їхав поряд, щоб ті відстали. І коли залишився з Володимиром сам на сам, запитав:

— Кажи, княже, що трапилось?

— Ніби сам не відаєш, Ігорю! Несправедливість чиниш!

— Се новина для мене! Яку?

— Свій полк поставив у голові, а мій залишив позаду. А по закону мій мав бути попереду!

— Чому?

— Бо Кончак на мою землю напав, мої волості попалив, пограбував, моїх людей побив чи в полон забрав! Ти бачив, яке спустошене Посулля? Отак майже всюди — аж до Переяслава! Люд збіднів, майже всі стали жебраками: коня нема, вола нема, збіжжя, щоб весною кинути в ріллю, теж нема. Все забрали кляті! Ось чому мої вої ремствують на тебе! Ти позбавляєш їх здобичі! Бо всім відомо, що ліпший кусень дістається тому, хто йде попереду! А хто приходить на розбір шапок, той хіба що блюдо вилиже!

— Ми йдемо передусім для того, щоб відомстити Кончакові!

— Лукавиш, княже! Відомстити хочемо ми, переяславці, а здобич захопити хочете ви, сіверяни!

— Дурницю говориш, Володимире!

— Княже! — спалахнув Володимир Глібович і зблід.

— Я тут старший, і мені видніше, яке військо де поставити — в голові, на правому

крилі, на лівому чи позаду...

— Воно й видно! Дбаєш тільки про себе, княже! Не мене поставив у голові, а себе! А по якому праву! Тільки тому, що Святослав послав тебе замість себе? А коли б Рюрик посилав, то, мабуть, мене поставив би на чолі війська?

— Може, й так, але тоді мене тут не було б!

— Чому?

— Бо не доріс ти, княже, стояти наді мною!

Обидва молоді й гарячі, вони настовбурчилися, як півні, і дивилися один на одного лихими поглядами. Кров шугнула обом у голови.

Володимир зблід ще дужче.

— Але я достатньо доріс, щоб стати супроти тебе, княже! Як уже стояв одного разу, коли ти у спілці зі своїм сватом Кончаком хотів заволодіти Києвом! Гадаю, ти не забув, як покинув військо напризволяще і кущами тікав від наших мечів до Дніпра, ніби останній боягуз!

Спогад про цю ганебну подію і досі пік соромом серце Ігоря. Зловмисне ж нагадування роз'ятрило стару рану ще більше. Смагляві князеві щоки спалахнули малиновим жаром, а очі блиснули люттю.

— Ти чого приїхав сюди, княже? — голос його прозвучав лиховісно. — Правди шукати? Не буде тобі правди! У голові станеш тоді, коли вертатимемо додому!

— Це твої останні слова?

— Останні.

— Ну, пожалієш, княже! — вигукнув Володимир і, приостроживши коня, шпарко помчав назад.

Невдовзі до Ігоря прискакали хани. Розхвильований Кунтувдей, бризкаючи слиною, калічив слова:

— Княже, що трапилося між вас? Володимир збісився! Завернув свій полк і прудко пошла назад! Хотів, щоб і Рюриків полк, і чорний кlobук повертати назад, але моя подумав: а що скаже князь Ігор, що скаже князь Рюрик? Моя питає: що трапилося між вас? Володимир прилетів, як скажений, ніби ос його укусив! Воеводи Андрій і Роман не знай, що робити, — іти за тобою чи повертай за Володимиром... Їхнє військо зупиняй і стоїть на місці! Що робити, княже?

Хан Кулдюр підтакував:

— Чорний кlobук теж не знає, що робити. Іти за тобою, княже, чи повертати назад? Ігор сторопів. Не чекав такого несподіваного повороту подій.

— Як — повернувся назад? Як же він смів?

— Я не знай. Моя умовляй — і слухай не захотів, — стенив плечима Кунтувдей, похмуро дивлячись на Ігоря. — Ти ображай Володимира, княже? Ай-ай-ай!..

— Подумаєш — образив! Не хлопчисько ж! Та й не на прогулянку ми вийшли, а на війну!

— Що ж робити, княже? — спитав знову Кулдюр. — Може, скликати князів та порадитися?

Становище справді склалося раптом так, що сам Ігор не міг вирішувати, як бути, — зупинитися, іти вперед чи повернути назад? Він з досадою потер лоба і підкликав тисяцького:

— Рагуїле, зупини рать і сторожу. Об'яви денний спочив. Пошли гінців, щоб князі прибули до мене, — я буду в Рюриковому полку. І не гайся!

Всю складність і серйозність становища Ігор оцінив тоді, коли разом з князями Олегом, Святославом Рильським та ханами прискакав у Рюриків полк. Тут стояв глухий гомін, воїни відкрито ремствували на князів, проявляли незадоволення Ігорем, вимагали від воєвод теж повертатися назад.

— Князь Ігор образив Володимира!

— І всю Київську землю!

— Не будемо підкорятися Ольговичам! Князь Рюрик не потерпів би такого до себе ставлення! Володимир правильно вчинив!

— Повертаймо до Києва! Хай Ігор воює сам!

Воєводи Андрій та Роман Нездилович від цих криків утягували голови в плечі, розгублено поглядали один на одного. Приїзд Ігоря ще більше роздратував військо. Гомін не стихав. Передні мовчали, зате з задніх рядів неслися крики, погрози:

— Додому! Воліємо з князем Рюриком ходити в похід!

— Ігор зло чинить!

— Зарозумівся!

Прискакали князі з правого крила та лівого — Всеволод Святославович, Всеволод Чермний, а також юний Володимир Ігорович. Всі були стурбовані.

— Що трапилося, Ігорю?

Ігор відверто розповів про свою сутичку з Володимиром Переяславським і про те, що князь повернув свою рать і пішов додому.

— А полк князя Рюрика, підбурений його втечею, теж хоче повертатися назад, — додав він зовсім тихо і підняв на князів очі: — Що робитимемо, братіє?

Ніхто не відгукнувся на його слова. Звичайно, Володимир негарно вчинив, але й Ігор учинив не краще. Тож хай сам і вирішує, як бути далі.

— Ми задумали великий похід аж у землю Половецьку, а тепер сили наші зменшилися, — знову почав Ігор, збентежений тим, що князі мовчать. — До того ж, гадаю, треба відправити додому і київський полк, щоб не ремствував. Отже, сили ще зменшаться. Тому йти в Половецьку землю ні з ким. Поїздимо тут, поблизу, може, натрапимо на яку орду...

— Київський полк відправляти без князя не слід, — сказав Всеволод Чермний. — В дорозі все може трапитися!

— Андрій і Роман — досвідчені воєводи. Доведуть!

— Ні, Ігорю, послухайся Всеволода, — втрутився брат Всеволод Святославич. — Своє військо можеш доручати на кого хочеш, а це ж чуже! Треба князя...

— А як чорні клобуки? — спитав Святослав Рильський. — Вони теж повертаються чи залишаються з нами?

— Моя залишається з вами, — відповів Кунтувдей. — Хан Кулдюр теж. Половці набігай на Рось, грабуй наші села, захоплюй нашу худобу, наш отар... Чорний клобук — мирний люди, половець — злий люди!.. Грабує, убиває... Моя буде воювати з половець!..

— Дякую, хане, я дам чорним клобукам можливість їхати попереду. Підеш зі своїми воїнами в сторожу, — сказав Ігор. — А київський полк, аби якось довести цілим додому, поведуть Олег і Святослав, синовець мій!..

— Стрию! — вигукнув князь Рильський. — Але ж я хотів би побувати в ділі!

— Встигнеш, княже! У тебе все ще попереду! — суворо відповів Ігор, а потім, обнявши молодого князя, лагідніше додав: — Так треба, синовцю... Довести полк цілим до Білгорода і вручити його великому князеві нині важливіше, ніж поганятися за половецькими вежами...[28] Вирушайте відразу ж!

Київський полк вирушив у зворотню путь.

Сумні це були хвилини. У похмурому мовчанні Рюриків полк повернув, як кажуть, голоблі назад і рушив на захід. Князі, бояри, воєводи, хани Кунтувдей та Кулдюр, а також воїни найближчих стягів теж мовчки дивилися довго йому вслід, аж поки останні вершники не зникли за горою.

У всіх було важко на душі. Кожен розумів, яке нещастя спіткало їхню рать. Бути на межі з Половецькою землею і через князівські котори втратити майже половину війська — що може бути гірше? Всі намагалися не зустрічатися поглядом з Ігорем, щоб він не помітив осуду в очах, а сам Ігор кляв у думці і князя Володимира Глібовича, і себе за гарячковитість, за поспішність, за непоступливість, а великого князя Святослава за те, що послав його в цей нещасливий похід та ще й вручив йому верховенство над об'єднаною раттю.

Нарешті мовчанку порушив Кунтувдей.

— Нічого стоять! Моя вирушай у сторожу...

— Гаразд, хане, їдь, — погодився Ігор. — Але тепер змінимо напрям — поїдемо до річки Хирії... Туди завжди в люті зими, в часи безкормиці, половці приганяють свої стада і табуни. Може, нині ми їх там і застукаємо...

2

Кінні роз'їзди Кунтувдея відірвалися від головного полку на цілих десять верстов, віялом розсипавшись по широкому терену у пошуках половців. Останні два дні йшов теплий весняний дощ, сніги стали рихлими, сіро-жовтими, крига на річках посіріла, в долинах і ярах задзюркотали струмки, а на лугах стояла коням по коліна тала вода.

Хан уже хотів повертати назад, але тут до нього примчав на змокрилому огиреві десятник Аяп. Скинув з круглої лисої голови заячого малахая, вклонився.

— Великий хане, половці!

— Де?

— За горою, в долині, стоять вежі і табуни бродять... Нас не помітили.

— Багато їх?

— Багато... Може, три сотні веж, а може, й п'ять...

— Де твої люди? Вони не сполохають ненароком половецьку сторожу?

— Ні, я наказав відійти і заховатися в байраці... Там залишився за старшого мій син Кун, він хоч і молодий, але хитрий, досвідчений воїн, — не підведе!

— Гаразд, Аяпе, їдь до свого десятка і пильно слідкуй! Якщо пощастить, матимеш подвійну здобич... Та скажи сотникові Аббазу, щоб поставив сотню в засідку!

— Дякую, хане, — розпливлися в радісній усмішці рідкі сивуваті вуса десятника. — Пощастить нам, пощастить!

Кунтувдей негайно послав гінців до сторожі, щоб далі не йшла і не сполохала половців, а до Ігоря — щоб швидше підтягував рать.

Залишивши обоз, Ігор звелів дружинникам і воям пересісти на свіжих запасних коней і швидко повів їх до річки Хирії. Він був радий, що чуття не обмануло його. Велика орда чи невелика зустрілася — це вже було не так важливо. Швидше всього, що невелика. Та коли її побити, взяти в полон, то слава розійдеться по всій Руській землі, а в Половецькій буде плач і стогін великий. І Кончак зрозуміє, що це помста за його напад на Дмитрів.

Руська рать розтягнулася по чолу[29] на кілька поприщ. Ігор вирішив оточити половців з усіх боків і притиснути до річки.

Атаку розпочав Кунтувдей. Його сотні разом із полком князя Всеволода раптово з'явилися на горбах, що залягли понад широкою річковою долиною, і з гиком та свистом помчали вниз, де чорніли гостроверхі половецькі вежі.

В долині пролунали жахливі крики. Залементували жінки, заверещали діти, чоловіки поспіхом запрягали коней, інші стрибали в сідла і шикувалися бойовим строєм, щоб узяти в шаблі несподіваних нападників.

Та коли вслід за чорними клобуками і дружиною трубчевців та курян на горбах показалися дружини Ігоря, Святослава, Володимира та Всеволода Чермного, половці зрозуміли, що єдиний їхній порятунок — втеча. Хто встиг запрягти коней, хто погнав навропростець через річку, не дивлячись на те, що лід уже був покритий водою. Інші хапалися, поспішали, але, так і не встигнувши запрягти, кидали напризволяще все: вежі, коней, худобу, одяг, брали на руки малих дітей і тікали хто куди. А загін вершників, оголивши шаблі, навскач помчав понад берегом на південь, сподіваючись прорвати праве крило урусів.

Ігор зупинився з охоронною сотнею на пригірку. Звідси було добре видно все половецьке кочовище. Воїни Кунтувдея і Всеволода Трубецького вже наздоганяли втікачів, рубали мечами, кололи списами.

Крик і гвалт сколихнули улоговину. Ті вежі, що першими кинулися тікати через річку, попровалювалися. Лише небагатьом пощастило вибратися на сухе. Запряжені коні болісно і злякано іржали, борсаючись у темній холодній воді, копитами ламали кригу, топили людей і самі тонули.

Подекуди по узбережжю спалахували криваві сутички, але швидко згасали: половців було значно менше, і чорні клобуки вирубували тих, що чинили спротив, до ноги. Давня родова ненависть проявлялася тут з особливою силою.

Русичі здержували руку: полон потрібен живий, а не мертвий. За нього можна буде

виміняти не одну сотню руських бранців.

Бачачи, як лютують чорні клобуки, Ігор покликав Ждана.

— Мчи до Кунтувдея і Кулдюра, скажи, щоб припинили побоїще! Хай краще глянуть праворуч — там для них, здається, є діло. Дві чи три сотні половецьких вершників ось-ось вислизнуть із мішка!

Ждан приострожив коня і стрілою помчав у долину.

3

Десятник Аяп із сином Куном, сидячи в сідлах, невідривно спостерігали з-за дерев, як унизу, по широкому підгір'ї та по затопленому водою лузі, у відчаї мечуться, шукаючи порятунку, дитячі, жіночі та чоловічі постаті.

Їхня сотня стоїть на горі, у невеликому гаю, в засідці, і жде знака сотника Аббаза. Сотник горбиться на коні попереду всіх. Його чіпкий погляд окидає всю долину разом. Що там діється? Чи потрібно вже вводити сотню в діло, чи ні?

Ніщо особливо не турбує його і не привертає уваги: ні ті вежі, яким пощастило перебратися на той бік річки, ні ті, що застрягли серед поламаної криги, ні розрізнені купки половців, що все ще подекуди чинять опір, ні жінки та діти, яких руські воїни тягнуть у полон, ні навіть табуни коней та череди худоби, що розбігаються в різні боки... Привертає його увагу лише чималий загін вершників, що, уникнувши бою з переважаючими силами чорних клобуків, тікає по узбережжю на південь.

Його помічає і десятник Аяп.

— Ого, скільки їх суне! Забагато для нашої сотні! Сотник Аббаз, не повертаючи голови, відповів на це:

— Забагато чи ні, а вдарити мусимо! Бо інакше хан знесе нам голови! — І, вихопивши шаблю, різко крикнув: — Уперед! За мною!

Сотня перевалила через гребінь горба і, набираючи швидкості, понеслася по схилі навперейми половцям.

Свистіло розрізуване шаблями повітря, гула земля, хрипіли коні, натужно кричали й улюлюкали воїни. Аяп весь вік сидів у сідлі, тримав шаблю в руці і давно звик до всього цього. Та сьогодні він раптом відчув, як холодна хвиля перекотилася по серцю і опустилася аж до ніг. З чого б то? Аяп не боявся. Прожив на світі аж п'ятдесят літ! Рідко кому випадає таке щастя. Боявся за Куна, свого найменшого. Старші два вже склали голови в боях з тими ж половцями. Невже така ж доля жде і найменшого? Невже сьогодні? Невже саме тут?

Він скосив очі на сина. Кун дивився прямо вперед і не бачив батька. Який же він гарний! Чисте матове обличчя розчервонілося і пашисть здоров'ям, брови чорні, зуби — як сніг... А шабля, високо занесена над головою, з посвистом розтинає важке холодне повітря. "Боже! — молиться у думці Аяп. — Якщо потрібно взяти кого-небудь з моєї сім'ї, то візьми мене!"

Обидва ворожі загони зіткнулися на повному скаку. Закрутилося, завихрилося перед очима у старого Аяпа швидкоплинне криваве бойовисько. Крики, іржання коней, тупіт копит, брязкіт шабель, хрипи і прокльони пораниених та вмираючих... Не встиг він

опам'ятатися, як побачив, що чимало його співродичів, обливаючи гарячою кров'ю притоптаний весняний сніг, лежать долі, а його сина два половці зашморгували арканами і потягли за собою. І, щоб не випасти з сідла, Кун пришпорює свого коня і мчить поряд з ними в поле... Відчай здушив Аяпові горло. Знав він, що половці жорстоко розправляються з полоненими торками, берендеями та чорними клобуками, які зрадили степовій вольниці і заради спокійнішого і ситішого життя піддалися руським князям. "Як же вони познущаються над Куном!.. Бідний хлопчику мій!" — думає Аяп і рве поводи, б'є коня плазом шаблі по крупу і мчить услід за сином, щоб відбити його, визволити. Він не дивиться, що там робиться у нього позаду, все те йому тепер байдуже. Одна у нього думка — наздогнати Куна, відбити або самому загинути!

А тим часом, коли б він оглянувся, то побачив би, що половці зім'яли сотню Аббаза і мчать слідом за ним. Наздоганяють його. Та він це зрозумів тільки тоді, коли раптом опинився між половецькими кіньми і чийсь дужі руки підхопили його попід лікті, скрутили правицю так, що шабля випорснула і впала в сніг, коли туловище його обкрутив міцний аркан. Зрозумів і вжахнувся: "Боже, пропали ж ми з Куном навіки обидва!"

Він хотів оглянутися, щоб побачити, чи далеко свої, але тут його тріснули списом по голові:

— Не крутись, собако!

4

Залишки розбитих родів хана Туглія тікали з Хирії до верхів'їв Орелі. У вежах стояв крик і плач: не знайти в них жодної сім'ї, де б не було більших або менших утрат. Суворі, зчорнілі від горя воїни люто поглядали на полонених Аяпа і Куна. Була б їх воля — давно б розтерзали цих зрадливих псів, що переметнулись на службу до київського князя! Та хан Туглій заборонив убивати їх. Везе в дарунок самому Кончакові.

Він злий на всіх: на себе, що необачно відстав від Кончака і залишився дозимовувати на уруському пограниччі, де більше паші для худоби та коней, на урусів, на чорних клобуків, на погоду та на болячки, що почали останнім часом обсідати його вже немолоде тіло. Він зробив велику помилку, що так близько став кошом[30] до Руської землі: утратив старшу дружину і зятя. І це ще, порівнюючи з іншими, нічого — його кибиткам пощастило перескочити Хирію, і майже вся численна сім'я врятувалася. Але ж рід... рід!.. Яких утрат він зазнав! Скільки людей загинуло, а скільки в полон потрапило!.. Що сказати Кончакові!

Туглій поволі йде до своєї халабуди і уявляє, як лаятиме його великий хан або глузуватиме з нього. Добре, що хоч двох полонених схопили — хай Кончак потішиться: це ж не уруси, яких і в самого великого хана достатньо, а родовичі-степовики! З них Кончак уміє шкуру спускати!

Хан відхиляє шкіряний, підбитий повстю полог юрти, що займає весь настил довгих і широких саней, і влізав у її темне і тепле нутро. Сю ніч можна поспати під боком у наймолодшої дружини — вельми красивої і вельми примхливої полонянки — уруски Насті. Сю ніч можна поспати, бо ж, здається, всі біди і всі небезпеки лишилися на

крижаних берегах нещасливої для нього річки Хирії, бо вже втекли далеко і немає причин підніматися затемно і стрімголов тікати далі!

Він лягає на м'яке ложе, вимощене уруськими подушками, вкривається кожухом і простягає руку, щоб обняти дружину. Але та гидливо здвигує плечем і скидає її з себе.

— Ось геть-но! Не лізь! — бурчить незадоволено. — Напустив холоду в юрту і сам холодний, мов жаба! Спи собі і мені не заважай спати! Вже три ночі майже не стуляли повік!..

Туглій ображено відсовується. Клята уруска! Що дозволяє собі! Кричить, ніби він не хан, а якийсь уруський смерд! Взяти б батога та відшмагати, щоб знала, чия жінка, щоб не розпускала язика... Щоб не коверзувала над мужем, коверзуха!.. Та він тут же проганяє ці думки, бо знає, що не зніметься у нього рука на Настю, примхливу, але молоду і вродливу, як степова квітка, полонянку. Бо це, може, остання його втіха в житті! Бо на що можна сподіватися, коли тебе буйногрові коні пронесли через цілих п'ятдесят літ? Ой, не довго вже їм гасати по степу, не довго!..

Йому не спиться. Думки снуються і снуються, як безконечна осіння мжичка. Перед очима миготять обличчя багатьох людей — і мертвих уже, і ще живих; пропливають картини минулих походів і боїв, у яких він був не тільки стороннім споглядачем; зринають краєвиди рідних степових просторів, де минуло його життя. Потім з'являється і довго стоїть перед очима обличчя хана Кончака — міцне, хитре і разом з тим жорстоке. Туглій ніяк не може прогнати його зі своєї уяви. Кончак заглядає йому в вічі, супить криві чорні брови, мовби погрожує чи докоряє, а потім хитро підморгує і беззвучно сміється... "Тьху, прив'язався, клятий!" — думає Туглій і перевертається на другий бік.

Йому стає тепло, Кончак нарешті щезає, і міцний сон склеплює важкі ханські повіки.

Прокинувся він від того, що Настя шарпала за плече.

— Що таке?

— Вставай, хане! Уже день надворі! Кончак прибув! Туглій враз схопився. Сон як вітром здуло. Настя була одягнута по-святковому.

— Кончак? Звідки?

— Хитріший за тебе... Повертався іншим шляхом... Туглій швидко одягнувся, підняв полог. У вічі вдарило яскраве проміння весняного сонця. Це вперше за багато днів небо очистилося від хмар і над степом повіяло справжньою весною.

Хтось підніс казанок теплої води, що пахла димом багаття, хан хлюпнув кілька пригорщів собі на обличчя. Настя, рум'яна, русокоса, подала рушник, щоб утертися.

— Чому не розбудила раніш?

— А навіщо? Люди стомилися, потребують спочинку. Ти теж стомився, старенький мій. І так солодко спав!..

— Але ж Кончак...

— Він щойно прибув... Ночував з військом і полоном за горою, в сусідній долині. А вранці його сторожа наткнулася на нас... От і приїхав навістити... Та ось і він сам!

Поміж юртами їхало кілька вершників. У передньому ще здалеку Туглій упізнав великого хана, кинувся назустріч.

Кончак легко зіскочив з коня, нагнувся, бо був вищий за Туглія на цілу голову, і, обнявши його, поплескав широкою, мов весло, долонею по спині.

— Чув, чув про твою біду... Сам винен, що відокремився від мене... Князі думали, що я з Дмитрова піду понад Сулою вниз до Дніпра, а звідти — на Оріль і на Тор. Там мене і шукали — біля Лохвиці чи біля Лубна. А я, не будучи дурнем, рушив прямо на схід сонця, обійшов верхів'я Хорола, обминув усі можливі шляхи уруських дружин і лише за Ворсклою повернув на південь. Ішов я, переобтяжений здобиччю, поволі, зате, як бачиш, безпечно. Полону — не злічити! Кожному воїнові дісталось...

Туглій скривився, схлипнув.

— Тобі можна радуватися, хане... А мені?.. Ти набрав полону, а моїх родовичів побрали у полон руські князі та мерзенні чорні клобуки. Якщо половина врятувалася, то й добре. І що маю тепер робити? Людей утратив, полон і здобич загубив...

Кончак підморгнув Насті.

— Якщо віддаси мені, старий, молоду жінку, то я тобі відділю кілька сотень полонеників, щоб ти обміняв на своїх.

Туглій настовбурчив рідкі вуса, закліпав очицями.

— Жартуєш, хане? — І визвірився на Настю і всіх, хто стояв поблизу: — Ану геть звідси!

Кончак гучно зареготав, аж коні, що стояли віддалеки, прищулили вуха.

— Га-га-га! Злякався? Бережи свою любку, а то вкраву!.. Та ну, не насуплюйся. Жартую я... Таких красунь веду нині не одну — на всіх ханів вистачить! Пай-пай!

Туглій повеселів.

— То справді даси полонеників на обмін?

— Дам... Повинні ж ми виручати один одного!

— Дякую, хане... А в мене для тебе теж є подарунок.

— Який?

Туглій плеснув у долоні, наказав привести полонених.

— Ось тобі для втіхи! — поставив перед Кончаком бранців. — Чорні клобуки! Зрадники! Батько й син... Роби з ними що хочеш, — повісь, четвертуй, утопи чи на вогні спали! Ніякі тортури не будуть для них замалими!

Кончак втупив у полонених суворий погляд. Довго дивився мовчки.

— Скільки у тебе синів, старий? — нарешті спитав Аяпа.

— Один, великий хане, всього один залишився. Куном звати, — вклонився той. — Інші загинули...

— Всього один, кажеш... А тепер і цього позбудешся!.. Чув, що сказав хан Туглій? Віддає він вас обох мені, щоб я вигадав кару, варту вашої вини...

Аяп уклікнув на коліна, охопив руками Кончакові ноги.

— Мене карай, хане! Дурного Аяпа! А сина не чіпай... В чому він провинився? Він народився на Росі, виріс там, то вже його батьківщина... А я народився в степу, я

перейшов жити під владу київського князя... Я... Мене карай!

— Обидва ви негідники! І обидва заслужили найлютішої смерті! — заgrimів Кончак, а потім раптом стихив голос:— Але я можу пощадити вас обох...

— Обох? — прошепотів Аяп, оглушений страшними погрозами.

Він випустив Кончакові ноги і, все ще стоячи в мокрому снігу на колінах, підвів очі вгору. У них блиснула маленька, як іскорка, надія.

Кончак пильно дивився йому в тьмяні зіниці і думав:

"Цей заради сина піде на все". А потім повернувся до Туглія.

— Залиш нас, хане, одних. Я хочу поговорити на самоті. А тим часом приготуй верхового коня, зброю для вершника та торбину з харчами в далеку дорогу...

— Гаразд, хане, — не питаючи, для чого це все потрібно, Туглій мовчки поколивав до своєї вежі, де на нього ждали родовичі.

Кончак наказав Аяпові підвестися, а потім, після тривалої мовчанки, промовив:

— Ви обоє заслужили найлютішої кари. Ви зрадили нашим степовим звичаям, служили київським князям, убивали родовичів хана Туглія! За те вас потрібно було б розіпнути на уруських хрестах!.. Але у вас є одна можливість залишитися в живих...

Аяп облизнув пошерхлі губи.

— Яка, хане?

— Якщо ви обидва будете служити мені!

— Як саме?

— Аяпе, тебе я зараз відпущу — і ти поїдеш додому, в Торцьк... Там станеш моїми вухами і моїми очима! Зрозумів?

— Не зовсім, хане.

— Ти будеш винюхувати, як пес, біля хана Кунтувдея все, що мені цікаво буде знати, а найперше — коли, куди і якими силами київські князі готуватимуть похід. До тебе таємно приїздитиме мій посланець, він покаже тобі ось таку тамгу, — Кончак вийняв з кишені шкіряний кружок з зображеною на ньому собачою головою між двома перехрещеними стрілами, — розповість про твого сина Куна, а ти йому розповіси все, що до того часу вивідаєш...

— А мій син?

— Кун залишиться заручником. І якщо ти зрадиш, я накажу з нього живого здерти шкуру...

— О боги! Клянусь, хане, я буду вірний тобі, як пес! — вигукнув Аяп.

— Відслужиш вірно три роки — я відпущу його... Але пам'ятай: його життя в твоїх руках!

— Можеш вірити мені, хане! — гаряче запевняв Аяп. — Про одне прошу...

— Ну?

— Знаю, що Кунові буде нелегко, залишається він у неволі і стерегтимуть його пильніше, ніж інших бранців. Тож хоч годуй його, хане, як слід... А я вже постараюся!

— Ти розумний, Аяпе, — сказав Кончак і повернувся до Куна: — А ти що скажеш, хлопче? Хоча що б ти не сказав, це діла не міняє. Тебе справді стерегтимуть пильно!

Кончак урвав мову. До них наближався хан Туглій, а позад нього конюший вів на повіді зготовленого в дорогу коня.

5

За Сулою військо розділилося навпіл: Всеволод Чермний та чорні клобуки попрямували до Києва, а Ігор з братом Всеволодом повернувся на північ у Сіверську землю.

Дорога стала легша: знову вдарив мороз і крижаним панциром скував ріки і талі води в степу. Однак Ігор не поспішав, бо віз із собою чималий полон і визволених бранців.

За Ромном до нього підвели трьох смердів-севрюків. Ті з плачем кинулися перед ним на коліна.

— Княже Ігорю! Княже Ігорю!...

— Чекайте, не всі гуртом... Звідки ви? Що трапилося? Наперед виступив старший, затряс кошлатою бородою, глухо вимовив:

— Княже, біда!.. На Путивльську землю напав з військом князь переяславський Володимир...

— Як напав? Що ти говориш? — Ігор сполотнів. — Коли? Де він зараз?

— Пограбував села і городки, забрав худобу, збіжжя, вивів чимало людей і пішов у свою Переяславщину...

— А Путивль? Що з Путивлем?

— Путивль обминув. Побоявся, видно, затриматися під ним, бо залога там хоч і невелика, та зате вали високі і брама міцна — нелегко взяти...

— Прокляття! — вигукнув Ігор. — Так ось чому він відколовся від нас і поспішно рушив назад! Захотів відомстити мені! Не зміг половців пошарпати, то пошарпав Сіверську землю... Прокляття!

Князь Всеволод насупився, не знав, як йому бути. Володимир же — близький родич, брат дружини, княгині Ольги. Як же у нього піднялася рука на Сіверську землю, на волость Ігореvu, на Ольговичів?

Юний Володимир Ігорович зблід. Губи його тремтіли, на очах виступили сльози. Ледве встиг одержати князівство, як його пограбували. І хто? Не половці, а руський князь, Рюрикович, як і всі вони!

Та найбільше лютував Ігор. У душі він відчував, що й сам винен у тому, що сталося. Дозволив би Володимирі піти попереду — і нічого б цього не було. Переяславці пошарпали б хана Туглія, захопили б полон, табуни та узороччя половецьке і тепер, спокійні й задоволені, поверталися б додому. А так... І все ж злість та образа на Володимира брала гору. Мало що кому хочеться? В поході ж є старший — і його повинні всі слухатись! Нині верховенство в поході належало йому, а не Володимирі. Як же Глібович міг не послухатись його, а тим більше напасти на його волость? За віщо? Ні, він так цього не залишить! Не подарує йому ганьби й кривди! Відомстити! Вогнем і мечем пройтися по Переяславській землі, щоб знав, хлопчисько, як зачіпати Ігоря Сіверського, як кривдити Ольговичів! Вони нікому не прощали образи!

Серце його клекотало.

— Що будемо робити, братіє? — промовив зблідлими устами. — Як покараємо зухвальця?

Всі мовчали. Вирішувати мав він. Він старший тут.

— Йдемо на Переяслав! — вигукнув Ігор. — Я не прошу Мономаховичу такого підступного нападу! Я покажу йому, як зачіпати сіверських князів, як ставати на прю з Ольговичами! Я візьму приступом Переяслав і розорю його дотла! Всеволоде, ти підеш зі мною?

Той похмуро втупився в землю, насупив чорні густі брови, випнув важке підборіддя. На його крупному, твердому, мовби витесаному з дуба обличчі зараз явно пробивався розпач. Іти проти князя переяславського? Рідного брата жони, княгині Ольги! Проти свояка?

— Ігорю, як же я можу? Ну, сам подумай! — він безпорадно розвів руками. — Не минуло ще й п'яти років, як я одружився з Ольгою, його сестрою...

Ігор усміхнувся. Всеволод і тут залишився вірний собі — чесний, добрий, прямий. Не чіпай його — буде лагідний, мов дитина. А зачепи — ошаленіє, ніби дикий тур, і не буде йому впину.

Ігореві було досадно, що Всеволод відмовляється від походу на Переяслав, та він страшенно любив молодшого брата і не хотів робити йому прикростей. Тому сказав:

— Ну, як хочеш! Не йди!.. Тоді бери полон і прямуй додому! А ми з Володимиром, сином, повернемо на Переяслав! Провчимо зарозумілого Мономаховича!

Він тут же розпорядився піднімати військо і рушати в путь.

— Ждане, коня мені!..

Три дні і три ночі Ігор шаленів, не знав спокою — гнав рать усе вперед і вперед. Швидше! Швидше! Ніби його пекло вогнем, ніби боявся, що Володимир Глібович втече під захист Рюрика або ще далі — аж у Володимиро-Суздальську землю під крило свого могутнього дядька Всеволода.

Йому так хотілося зустрітися зі своїм кривдником віч-на-віч! У поєдинку! І Бог свідок, не здержав би він руки! О ні, не здержав би!

По дорозі думав було розорити всі Володимирові села й городи, забрати людей, добро... Та не зустрів жодного села, жодного містечка, де б можна було помстою облежити душу, — після половецьких наїздів уся східна частина Переяславщини лежала в руїнах і попелищах.

Ігор задумався: куди йти? На Переяслав? Зопалу мав намір обложити і штурмувати Володимирову столицю. Та здоровий глузд підказував, що облога може затягнутися на багато днів або й тижнів, настане весна, бездоріжжя, безкорм'я... Так і поразки можна зазнати. Тоді повернув на Глібів, невеликий молодий город, закладений Володимировим батьком — князем Глібом, сином Юрія Довгорукого.

6

Ждан виїхав з лісу слідом за князем, ведучи на повіді запасного коня. Глянув — і серце його завмерло. Це ж Глібів! А там — оселя діда Живосила, там десь Любава...

Ігор зупинився на пагорбі, піднявся на стременах і мечем показав на город.

— Дружино моя! Вої! Ось перед нами Глібів — отчина Володимира, вашого кривдника! Візьміть його! І не жалійте нікого — ні чоловіків, ні жінок, ні дітей! Все там, що здобудете, ваше! Вперед — і хай тремтить і плаче князь переяславський!

Грізний бойовий клич пролунав у відповідь на ці слова:

— Вперед, сіверяни! За князя!

В ту ж мить здригнулася і застогнала під кінськими копитами земля. З гиком, свистом, криками рушили на Глібів Ігореві сотні, охоплюючи півколом припишклий посад.

На дерев'яній церковці раптом лунко забив на сполох дзвін, заметушилися по дворах і на вулицях люди, болючим розпачем полинув у небо дитячий вереск і жіночий зойк.

Нападники промчали до фортеці і, поки варта прийшла до тями, ввірвалися в браму, як вихор. Покотилися в сніг, під ноги коням, нечисленні захисники города, що не ждали нападу, а за ними почали падати, мов скошена трава, і мирні жителі.

Захоплений могутнім виром, Ждан мимоволі опинився на одній з вулиць. Що тут робилося! Сіверяни накидалися на глібівців, як на своїх найлютіших ворогів, топтали кіньми, рубали мечами, кололи списами, в'язали арканами. Ні дитячий плач, ні жіночі благання, ні чоловічі прокльони не спиняли їх.

А що ж станеться з Любавою? Що з дідусем Живосилом? Смертельна небезпека загрожує їм!

Ждан вибрався з пекла, що кипіло довкіл, і щодуху понісся на околицю посаду. Ось і знайома хатина! Біля двору — пара осідланих коней. Отже, нападники добралися й сюди! Важке передчуття стиснуло юнацьке серце. Невже запізнився? Накинув на кілок поводи коней — свого і княжого, запасного, птахом злетів з сідла, ударив ногою хвіртку.

Вбіг у двір — і вжахнувся: поперек протоптаної в снігу стежини лежав горілиць, обличчям до холодного сонця, дід Живосил. З його розкраяної голови тоненькою цівкою стікала кров. Легкий вітерець куйовдив сиву бороду, а худа, жилага рука стискала сокиру, якою старий, певно, оборонявся. Над ним схилився лучник з молодшої дружини і стягнув з мертвого чоботи.

Не тямлячи себе, Ждан вирвав меч і плазом оперіщив грабіжника по крижах, аж той застогнав і засторцював носом у сніг. Потім ще й копнув ногою під бік.

— Мерзотнику, я уб'ю тебе!

Той було схопився і собі за меч, але, впізнавши княжого конюшого, заблагав:

— Не вбивай мене! Не вбивай! Князь же дозволив... Та й чинив опір цей старий... Коли б мовчав, не зачепив би я його...

В цю мить з хатини донісся розпачливий дівочий зойк. Любава! Їй загрожує смертельна небезпека! Ждан прожогом кинувся у розчинені двері. По хатині літав білий гусячий пух, а серед нього, як серед метелиці, виднілася невисока, але коренаста постать ще одного нападника, що мечем сторчма штурляв у куток, куди, затулившись

подушкою і відбиваючись рогачем, затиснулася Любава.

— Облиш дівчину! Геть звідси! — шарпнув його за плече Ждан.

Низькорослий, гостроносий лучник ошаліло витріщився на супротивника. Бачив, що свій, але не впізнавав.

— Ти хто? Не заважай! Ця дівка моя!

Міцний удар в обличчя приголомшив його. Але й розлютив. Він відступив від Любави, бо бачив тепер нового і далеко небезпечного супротивника.

— Ти що, хлопче, не здурів часом? Чи жити набридло? Виходь на двір — там поговоримо, бо тут ніде й мечем замахнутися!

Другий, ще міцніший удар відкинув його в сіни. Там він торохнувся об драбину, звалив собі на голову полицю з мисками та горщиками і, лаючись та кленучи незнайомця, вискочив на двір і підняв меч.

— Ну, виходь! Тут я тебе й порішу!

Але до нього підбіг його товариш і потягнув з двору.

— Степура, тікаймо! Ти знаєш, з ким маємо діло? З княжим конюшим! Дізнається князь — біда буде! Цур йому і пек! Ліпше не зв'язуватися!

— Він же мене вдарив, Гаврилку! Та ще як ударив! І за кого? За якусь дівку! Я йому цього не прощу! — кричав розлютовано Степура.

Але більш поміркований Гаврилко витягнув його на вулицю, змусив сісти на коня, і за якусь хвилину вони вже зникли в кривавих завулках.

Тим часом Ждан кинувся до Любави. Та дівчина не впізнала його і, піднявши перед собою закривавлені руки, закричала:

— Не підходь! Не чіпай мене! Ждан зупинився.

— Любаво! Любавонько! Ти поранена? Ти не впізнала мене? Я Ждан... Пам'ятаєш?

Любава замовкла, пильніше поглянула на свого визволителя. В її розширених від болю і жаху очах враз щось здригнулося, з них бризнули сльози, лице обм'якло, просвітліло, і вона з криком кинулася зі свого кутка до хлопця.

— Жданку! Невже це ти?.. Звідки?.. Ти врятував мене від тих бузувірів... Жданку!.. Що ж це робиться? Свої своїх рубають! Як дикі звірі... Дідуся зарубали... А-а-а!..

Вона схитнулася і важко осіла на долівку. Лівий рукав сорочки потемнів, набухнув кров'ю.

Ждан переніс її на піл, шматком полотна, що висіло на жердині, перев'язав рану, бризнув холодною водою в обличчя. Любава розплющила очі і, не розуміючи, що з нею, довго лежала непорушно. Ждан теж мовчав. Перед ним раптом постало питання: а що далі? Куди подітися з пораненою дівчиною? Хто їм допоможе? Хто вилікує? Де знайти знахаря чи знахарку, щоб затамувати і заговорити кров? Спочатку, коли мчав до цієї хатини над лугом і коли розправлявся з грабіжниками, не думав, що буде потім, як бути з Любавою. Головне було — врятувати. Тепер врятував. А далі? Залишати у Глібові? Взяти з собою? Ні те, ні інше не підходить. Коли б не поранена...

Він розумів, що важкого переходу з військом до Новгород-Сіверського Любава не витримає. В Глібові залишити її ні на кого... Відвезти до Переяслава? Але як на нього,

Ігорового конюшого, подивиться князь Володимир? Та й хто дасть йому з Любавою притулок?

До Києва? До Києва недалеко. За ніч можна домчати. А там Самуїл, там боярин Славута. Це єдині люди, до яких він може звернутися по допомогу. Отже, до Києва. А що скаже князь Ігор? Як він розцінить його втечу? Та й коня князівського доведеться забрати. Бо на чому ж поїде Любава?

І все ж єдиний шлях — до Києва! І хай розцінює князь Ігор цей вчинок, як хоче!

— Що зі мною, Жданку? — спитала Любава, піднімаючи голову.

Ждан допоміг їй підвестися.

— Ти поранена! Той негідник дістав тебе мечем!..

— Що мені робити? Дідуся немає, я поранена... Куди ж мені подітися, Жданку?

— Не журися, я тебе не покину. Ми зараз поїдемо звідси... В Київ!

— У Київ?

— Там у мене є знайомі. Вони допоможуть нам... Чи ти зможеш їхати на коні? Рука дуже болить?

— Болить... Але ж їхати треба?

— Треба, люба... Бо інакше — смерть!.. І то — їхати якнайшвидше! Щоб не повернулися ті розбійники та не застали нас тут!

— Тоді подай мені кожуха та хустку — я одягнуся! Та у суднику хліба візьми на дорогу...

Ждан допоміг їй одягнути кожушину, запнув хусткою, собі в кишеню засунув окраєць хліба.

— Ходімо!

Надворі, побачивши мертвого дідуся, Любава знову почала плакати. Жданові довелося силоміць вивести її на вулицю і посадити на коня.

— Тримайся міцніше! — сказав, заправляючи дівочі чоботята в стремена.

Потім сам скочив у сідло і поза хатиною рушив униз, до луку, де до самого лісу темніли кущі верболозу та обрідного вільшняка...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Вранці, зі сходом сонця, Ждан і Любава по кризі перебралися через Дніпро. Звивистою стежиною піднялися до Аскольдової могили, а там і на гору, в Угорське. Звідси вже крізь голі вершини дерев просвічувалися золоті хрести київських соборів.

Стомлені коні звернули на широку наїжджену дорогу. Любава ледве трималася в сідлі. Лице її змарніло, темні очі погасли, пухкі, колись рожеві губенята пошерхли, запеклися, вкрилися смагою, ліва рука безживно звисала вздовж тулуба. Рана і верхова їзда зовсім вибили дівчину із сил.

Ждан їхав поруч і підтримував її за стан.

— Потерпи ще трохи, люба, потерпи, — шепотів. — Вже скоро... Ось-ось доберемося! А там Самуїл знайде знахаря чи знахарку...

Він страждав разом з нею. У неї боліла рука, у нього — серце.

Іноді дивно трапляється з нами: раз чи двічі зустрінеш випадково людину, поговориш з нею — і прихилишся до неї чи полюбиш на все життя. А особливо коли це дівчина, що з першого погляду запала тобі в душу. Та ще коли ці зустрічі такі незвичайні... Отак і Любава несподівано ввійшла в Жданове життя ясною зорею і стала раптом такою рідною і дорогою, що без неї Ждан уже себе й не уявляв.

Полишивши по ліву руку Клов, вони виїхали на високе узгір'я.

Стояв погожий передвесняний ранок. З-за Дніпра піднімалося чисте відпочиле сонце. Над Києвом, що відкрився їм за широкою долиною, здіймалися в голубе небо веселі сизуваті дими. Під кінськими копитами лунко похрускував молодий льодок...

Нарешті Київ. Знайома вузька вуличка. А ось і Самуїлова оселя.

На гучний стукіт ворота відчинив сам господар. І аж сторопів, уздрівши Ждана і Любаву.

— Ви? Яким вітром? От не ждав! Заїжджайте, заїжджайте, дорогі гості! — Рум'яний після теплої хати, простоволосий, в кожушку наопашки, він щиро зрадів їхньому приїздові і на радощах метушився, куйовдив чуба, потирав руки, а завівши коней до двору, поглянув пильно на Любаву, що мовчазно сутулилася в сідлі, і злякано вигукнув: — Та на тобі лиця немає, дівонько! Що сталося?

Ждан миттю зіскочив на землю, зняв дівчину з коня.

— Вона поранена, дядьку Самуїле. Їй потрібен знахар, щоб кров замовив, затамував... Цілу ніч ми їхали сюди з Глібова. Князь узяв його на щит і всіх вирубав...

— Князь Ігор? Усіх вирубав? З чого б то?

— Я потім розповім, дядьку Самуїле, а зараз рятуймо Любаву! Ти бачиш — ледве на ногах тримається...

— А так, а так, — заспішив Самуїл і, гукнувши конюшого, звелів доглянути за кіньми, а сам, як був напівроздягнений, простоволосий, повів приїжджих з двору. — Ходімо до Славути... Хай він подивиться.

Незважаючи на ранній час, боярин уже сидів за столом і щось писав. Самуїл ще з порога сповістив:

— Вуйку, порятуй цю дівчину... Це Любава, з Глібова... Я розповідав тобі, як вона з дідусем пригостила нас, коли ми з Жданом замерзали в полі.

— Що з нею?

— Вона поранена в руку, боярине, — сказав Ждан.

— Роздягніть її і посадіть ось сюди, на лаву, — кивнув Славута і, відчинивши двері, гукнув кудись у внутрішні приміщення: — Текле, Хорошку, принесіть гарячої води, чистого полотна та мою скриньку із зіллям! І приготуйте нам сніданок!

Поки Ждан знімав з Любави кожуха, боярин теж роздягнувся, залишившись в одній сорочці, засукав рукави і торкнувся Любавиної пов'язки.

Дівчина скрикнула, закусила губу.

— Їй боляче! — вигукнув Ждан і кинувся наперед, мовби хотів відсторонити боярина від пораненої.

А той поглядом зупинив його.

— Хто тобі ця дівчина, отроче?

Ждан почервонів. А Самуїл хитро прискалив око, як він робив це тоді, коли мав що сказати, але волів краще промовчати. Та спостережливий старий, не дочекавшись відповіді, усміхнувся:

— А-а, зрозуміло, — кохана! — і серйозно додав: — Звичайно, Ждане, їй буде боляче, бо рана, видно, глибока, — ген скільки крові витекло... Але ж треба потерпіти, — і погладив дівчину по голові. — Правда ж, Любаво? Потерпиш?.. Лягай, голубонько!

Він підклав їй під голову подушку, а сам сів поряд на стільці. Тим часом немолода повновида жінка, певно кухарка, внесла жбан гарячої води, а Хорошко, підліток років чотирнадцяти, — сувій полотна і ящик, наповнений різними знахарськими причандаллями та маленькими горнятками з мазями. Поставивши все це на підлогу, вони обоє відразу ж вийшли.

Ждан шепнув Самуїлові на вухо, показуючи на Славуту:

— Він і знахарює?

— Він усе вміє, він до всього здатний... Знахарювати вміє теж... Та куди тим знахарям! Він учився у ромейських лікарів, а тепер і їх заткне за пояс! Князь і княгиня, коли треба, посилають по нього, бо має він легку руку, — теж шепотом відповів Самуїл. — Ось чому я привів вас сюди...

Славута ножицями обережно розрізав просякнуту кров'ю, заскорублу пов'язку, що прикипіла до рани, потім водою із жбана добре змочив її, щоб розм'якла, і тільки тоді рвучким рухом віддер від тіла.

З рани хлинула кров. Любава затрепетала, скрикнула і знепритомніла. Ждан теж здригнувся і застогнав, ніби то йому так заболіло.

Славута застережливо похитав головою.

— Нічого, нічого, від обмороку не вмирають. Зате сукровиця та порчена кров зійдуть... А це на ліпше.

Він відрізав довгий шмат тонкого вибіленого полотна, густо намазав його маззю, що пахла і воском, і медом, і цибулею, і корінням лепехи, і ще якимсь зіллям, і туго обмотав руку.

Любава розплющила очі, тихо запитала:

— Де я? Що зі мною? Славута погладив її по щоці.

— Все гаразд, голубонько. Найгірше позаду... Та ти лежи, лежи, відпочивай поки що. А ми тут поприбираємо, погломонимо трохи, а Текля тим часом сніданок подасть — підкріпимось, і тобі відразу стане легше. А потім заснеш...

Поки Хорошко прибирав у хоромині, Славута прикрив Любаву барвистою ковдрою і запросив чоловіків сісти біля столу.

— Ну, Ждане, ти з далекої дороги. Де бував, що видав, що чував? Бачу, не добро занесло тебе з Любавою до Києва... Все, все розповідай!

Чим довше говорив Ждан, тим смутнішими ставали очі старого боярина, тим більше нахмарювалося його високе чоло. А коли розповів, як Ігор узяв Глібів, як, не жаліючи ні жінок, ні дітей, ні старих, винищував усіх до ноги, затулив обличчя руками і з болем

прорік, престоґнав:

— Ох, Ігорю, Ігорю, що ж ти вчинив! З усіх Ольговичів, окрім Святослава, ти ж мені найближчий, найрідніший! Як син! Я ж тебе, малого, на руках носив, уму-розуму вчив! А ти мене "обрадував"... Знаю, гаряча в тебе кров, честолюбні помисли, нестримні пориви часом охоплювали тебе, але щоб таке учинити!... Де ж твоє добре серце і честь твоя де? Невже спали вони в ту лиху хвилину, коли заніс меч на брата свого Володимира, коли затіяв нову котору між князями?.. А князь Володимир! Сміливий сокіл наш переяславський! Перший серед перших ратоборців у степу половецькому! Як же ти, княже, насмілювався залишити братію свою на краю поля половецького? Як зважився піти стежею татя-грабіжника? Хто надоумив тебе рушити на землю Сіверську з мечем і намірами нищими? — Славута замовк і, схиливши сиву голову на руки, довго сидів у задумі, а потім, зважившись на важливий крок, тихо додав: — Треба про все розповісти князеві Святославу...

2

Однак виявилось, що Святослава в Києві не було — поїхав уранці з княгинею та синами у Білгород.

— Князь Рюрик запросив на лови, — пояснив княжий покладник[31], якого вони здибали на княжому дворі.

Самуїл і Ждан розчаровано розвели руками. Отакої! Знали б — відразу після сніданку навідалися б сюди! Славута своїх почуттів не проявляв ніяк. Мить подумав, а потім рішуче сказав:

— Ну що ж, тоді і ми поскачемо в Білгород. Тим краще — обох великих князів застанемо там...

Збиралися недовго. Коні осідлано, мечі — до боку, сакви з хлібом та солониною приторочено, і невеличкий загін (з боярином ще їхало два отроки-охоронці), поминувши Золоті ворота, попрямував на захід.

Двадцять верст промчали швидко. І ось показалися золочені хрести церков, потемнілі від часу високі заборолі з вежами, могутні земляні вали, невеличкі будиночки посаду, що привільно розкинулися понад обривистим берегом Ірпеня.

Білгород! Західна твердиня Києва!

Майже двісті літ захищає він ближні підступи до столиці Русі. І не раз спотикалися об нього і печеніги, і половці, і свої охоплені гординею та честолюбством князі, що мріяли і сподівалися доторкнутися списом золотого стола київського.

Стоїть він край битого шляху, що веде на Волинь та в Галицьке князівство, у Польщу та Угорщину, в Моравію та Чехію, а там далі — і в Священну Римську імперію. Міцний горішок для нападників-завойовників!

Улюблений град великого князя Володимира Святославича, він і далі, упродовж двохсот років, лишався тимчасовою резиденцією київських князів, що любили пожити тут у просторих, пишних хоробах дитинця, пополювати в предковічних борах і розлогих полях на ведмедя чи тура, покупатися влітку в тихому чистоводому Ірпені, відпочити від гамірливої столиці.

Нині тут постійно мешкав Рюрик.

Верхівці зупинилися перед Київською брамою. Старший сторожі упізнав боярина, вклонився. Не злазячи з коня, Славута по-дружньому поплескав його по плечі.

— А-а, Савелій! Як ся маємо?.. Князь Святослав тут?

— Недавно прибув з княгинею.

— Коли ж на лови?

— Збираються завтра вранці.

— Отже, ми вчасно... Проведи ж нас у дитинець! До князя Рюрика!

Дитинець, внутрішнє укріплення, де мешкав князь, відділявся від міста таким же глибоким ровом і високим валом, як і місто від поля. Розташований він у південно-західній частині Білгорода, над стрімким обривом. По валу темніли дубові заборони і сторожеві вежі з бійницями, а всередині височіли кам'яні князівські хорони і гридниці, до валів тулилися господарчі будівлі — стайня, возівня, кухня, комора...

На кам'яний ганок вийшов княжич Олег Святославич.

— А-а, Славута! — усміхнувся. — Заходь! Отець і князь Рюрик будуть раді тобі!

— Я не сам.

— Бачу... Самуїл тут і... конюший князя Ігоря, здається... Всі заходьте!

Білгородські хорони по пишності, зручності і багатству не поступалися київським. Оздоблені майолікою, блискучими кахлями, прозорим та кольоровим ромейським склом, а також ромейськими килимами, вони ряхтіли під скісними променями сонця, що вривалися крізь вузькі стрілчасті вікна.

У чималій хоронині, куди завів княжич Олег Славуту з його супутниками, було людно. За довгим столом, заставленим спорожнілим посудом, сиділи Рюрик, Святослав, Святославові сини Всеволод та Володимир. А в дальшому кутку, біля вікна, зібралися гурточком жінки. Господиня дому, друга жона князя Рюрика, чорнобрива, повновида жінка років тридцяти — Анна Юр'ївна, дочка турівського князя Юрія Ярославича, — показувала Марії Васильківні та її двом невісткам свої вишивки.

Була вона жвава, весела, любила посміятися, попащекувати, а особливо любила вишивання — сама вишивала цілими днями, дочок привчала до цього діла і дворових дівчат. Похвалитися їй було чим: вишивки її викликали захоплення у всіх, хто хоч трохи розумівся на цьому.

Після взаємних привітань Святослав, упізнавши Ждана, нахмурився і спитав Славуту:

— Щось трапилося, боярине? Бо цей молодець завжди приносить несподівані вісті...

— Трапилося, княже, — відповів Славута. — Ігор і Володимир Переяславський розпочали між собою котору, справжню війну... Але про це краще розповість конюший князя Ігоря.

В повній тиші була вислухана розповідь Ждана. Ніхто й словом не перебив його, нічого не перепитав. Тільки все більше і більше насуплювалися Святослав і Рюрик, а в молодих князів стискувалися від обурення кулаки.

Мовчання порушив Святослав:

— Про спірку між Ігорем та Володимиром на Пслі ми вже знаємо. Однак щоб вона так далеко зайшла, не ждав я. Ні, не ждав я, коли посилав молодих князів на Кончака, що цей похід закінчиться погромом власних земель! Прокляття!.. Не думав, що почнуться міжусобиці між князями, що проллється кров наших людей...

— І я не ждав цього, — сказав Рюрик роздратовано. — Винен Володимир, за що й поплатився!

— Винен більше Ігор, — заперечив Святослав. — Він старший, досвідчений, в його руках було велике військо, тож мав би думати не про здобич для себе та сіверських князів, а про те, як знайти і перемогти Кончака або хоча б його значні сили... Йому потрібно було Володимира поставити в голову війська, послати в сторожу його полк, а не самому лізти наперед. Так розумний воєвода не чинить! Ні, не чинить!.. Звичайно, і Володимир не без гріха, та Ігорів гріх більший!.. Подумати тільки — один грабує землі свого союзника, а другий, щоб відомстити йому, вирізує і випалює цілий город!.. Це ж просто божевілля! З-за чого?.. Знаючи, що половці об'єднуються, щоб спільними силами рушити на Русь, затіяли котору, що може перерости в шалену братовбивчу війну! Ми повинні подумати, братіє, що зробити, щоб запобігти цьому лихові...

— А також, як запобігти нападаві Кончака, — додав Рюрик і, повернувшись до вікна, де сиділо жіноцтво, гукнув: — Княгине, ти б повела гостей до себе та показала, як навчилися вишивати наші доньки. У Марії Васильківни є нежонаті сини — дивись, княгиня сватів зашле!

Анна зрозуміла, що чоловіки хочуть залишитися самі, і повела княгинь на свою половину. А князі, зручніше всівшись за столом, почали обмірковувати становище, що склалося в південноруських князівствах внаслідок несподіваної війни між Володимиром та Ігорем.

— Зібрати снем[32], — запропонував Всеволод Чермний, — і на ньому помирити їх!

— А якщо вони не помиряться? Або лише вдадуть, що помирилися? — заперечив його брат Володимир. — І та іскра таємно тлітиме і далі, аж поки знову не спалахне!

— То силою змусити! — вигукнув молодий княжич Олег.

Рюрик усміхнувся:

— Силою! Щоб повернулося старе? Щоб знову розгорілася на Руській землі міжусобиця між Ольговичами і Мономаховичами? Ні, краще обійтися без сили... Ми не повинні забувати іншої загрози — половецької. Ще ніколи половці не були такі згуртовані і такі сильні, як тепер! Якщо між князями спалахне явна ворожнеча та переросте у справжню війну, яку ми з князем Святославом розумом погасили кілька літ тому, то половці неодмінно скористаються такою щасливою для них нагодою і нападуть на Русь. І Бог відає, чим це може скінчитися...

— Якщо князі дозволять слово мовити... — подав голос боярин Славута.

— Говори, Славуте, говори, — кивнув головою заклопотаний Святослав.

— Князь Рюрик правильно мислить: Ігоря з Володимиром не силою, не зброєю треба мирити, а добрим словом. — Славута обвів поглядом своїх ясних очей присутніх і, не почувши заперечення, повів далі: — Однак боюся я, що нелегко це буде зробити.

Обидва вони молоді, гарячі, честолюбні... Мабуть, найкращий вихід — закликати обох до нового походу, якщо такий передбачається, щоб спільна мета поєднала їхні серця.

Святослав на знак згоди хитнув головою.

— Я так гадаю: не ждати, поки Кончак, Кза і Коб'як об'єднаними силами вдарять на Київ чи Переяслав. Зимовий наскок ханів Кончака і Туглія — то лише розвідувальний похід. Кончак почав нищити города по Сулі, і тепер йому відкритий шлях у глиб Руської землі.

— То треба вдарити на нього раніш! Не дати йому змоги потоптати наші села і города! — вигукнув Всеволод Чермний.

— До цього я й веду... Закличемо всіх князів — із Київської, і з Сіверської, і з Волинської, і з Смоленської, і з Галицької земель — та спільними силами і вдаримо!.. Похід Ігоря не приніс відчутної перемоги. Навпаки, приніс тугу й нещастя Руській землі. Кончак буде сміятися з нас, коли дізнається, як закінчився цей нещасливий похід. Тож, щоб не сміявся, не радів дочасно, ми зберемо всю силу Руської землі і погромимо його в половецьких степах!

— А коли ж вирушимо? — спитав княжич Володимир. Святослав задумався.

— Щоб підготуватися як слід, потрібен час. Ми з Рюриком пошлемо гінців до князів, щоб прибули з дружинами до Києва на кінець травня. А ти, Самуїле, — повернувся він до купця, що з Жданом сидів у кінці столу, — як тільки підсохне, вирушай у половецький степ. Вивідай, де будуть цього літа половецькі кочів'я, які наміри Кончака та Коб'яка.

Мусиш повернутися додому в останню неділю травня. Якщо ж затримаєшся, то ждатимеш нас біля Переволочної — там ми будемо переправлятися через Дніпро...

— Зрозумів, княже.

— А твій молодий друг Ждан, — вів далі Святослав, — як я вже помітив, кмітливий хлопець. Я хочу послати його з листом до Ігоря... Треба висловити князю наше невдоволення ним і закликати до нового походу. Хай готується зі своєю братією!

— Хай готується! — погодився з думкою Святослава Рюрик. — А я пошлю подібного листа Володимирові Глібовичу.

Ждан не сподівався такого повороту подій. Їхати від Любави куди б то не було, а особливо до Ігоря, який хтозна-як подивиться на втікача, він не хотів би. Та як заперечиш великому князеві?

Його замішання помітив боярин Славута.

— Княже, а чи зручно посилати Ждана? Він був конюшим Ігоря і втік від нього з Глібова, та ще й з князівськими кіньми... Як би Ігор під гарячу руку...

Святослав перебив Славуту:

— Зручно. Я це передбачив... Жданові нічого боятися. Якраз у нього буде добра нагода повернути князівських коней, чесно розповісти про все, як було, і виправдатися перед князем. Ігор гарячий, запальний, це всім відомо, та разом з тим він чесний, тож зрозуміє, що Ждан інакше вчинити не міг... А я з свого боку замовлю слово.

Ждан мовчки вклонився. Втручатися в розмову князів він не смів. Уже те, що сидів

за князівським столом, було для нього неймовірно високою честю, і він розумів, що зобов'язаний таким до себе доброзичливим ставленням князя неабияким вістям, які він приносив, а також заступництву Славути і Самуїла. Не виключено, що й сам Святослав уподобав сміливого, розумного юнака і мав намір використати його у своїх цілях.

Зійшовшись на тому, що похід проти Кончака неминуче потрібний, князі ще довго обмірковували, як краще, коли, якими силами провести його, кого з князів закликати до участі в ньому, яким шляхом іти — Залозним, тобто по лівому березі Дніпра, по Дніпру на човнах чи по правому березі... А коли все було обговорено і розмова почала затухати, Рюрик гукнув жону і показав на стіл:

— Княгине, вели змінити нам блюда!

Округлий вид княгині розплився у веселій усмішці, блиснули сліпучою білизою її рівні білі зуби, заіскрилися чорні очі, і вона з лукавинкою в голосі запитала:

— І жіноцтву можна приєднатися?

— Ну звичайно, люба, — відповів князь Рюрик.

3

Тисяцький Шварн, немолодий, рудобородий чоловік з важкими олов'яними очима і крупним гачкуватим носом, влетів у князівську хоромину задиханий, засапаний, мовби за ним хто гнався. Ще з порога гукнув:

— Княже, біда!

Володимир з княгинею Забавою і двома малими дітьми сидів за столом — снідав. Ранкове сонячне проміння проривалося крізь вузькі шибки високих вікон і пустотливими зайчиками скакало по барвистих глазурованих плитках, якими було облицьовано стіни хоромини. Смачний сніданок, веселе пустування дітей, мила усмішка красуні-княгині, грайливі зблиски сонця — все це настроювало на мирний лад, тому переполошений вигляд тисяцького і його різкий окрик не відразу дійшли до свідомості князя.

Він відклав ложку.

— Що там — половці чи пожежа?

— Гірше, княже! На Глібів напав Ігор з дружиною сіверською, спалив город і поділ, а людей посік!

Володимир схопився. Обличчя його почало бліднути.

— Ігор? Де він тут узявся? Хто сповістив про це? Шварн плеснув долонями, гукнув у розчинені двері:

— Івашку, зайти! — і пояснив князеві: — Це глібівський закуп...[33]

До хоромини боязко вступив молодий дужий смерд у білих полотняних штанах та личаках, у потертому латаному кошушку, підперезаному обривком мотузка. Мнучи в руках облізлу заячу шапку, схилив у поклоні скуйовджену кудлату чуприну.

Князь підійшов, похмуро кинув:

— Коли це трапилося?

— Вчора після обіду, княже. На Глібів налетіли севрюки зі своїм князем. Лютували, мов половці! Вбивали всіх без розбору, хапали жінок і дівчат, грабували хижі й комори,

ввірвалися в город... Я їздив по дрова в ліс і тому врятувався...

— А де ж була сторожа? Де був тіун Карпило?

— Ніхто ж не ждав нападу.

— Не ждали нападу... Смердячі пси! Лежні! Карпила варто повісити, якщо живий! Прогавив ворога, впустив в город, не захистився! Я давно помічав, що він дбає лише про себе! А для князя зледачів! Його щастя, якщо загинув разом зі всіма! — Володимир на якийсь час замовк, утупивши в смерда невидющі очі, довго щось думав, потім тихо запитав: — А Ігор? Він ще там?

— Був ще там, як я залишав Глібів...

На Володимира страшно було дивитися. Гнів спотворив його вродливе обличчя. Видно, лютував на Ігоря і водночас досадував на себе, що дав привід Ігореві для нападу, а головне, що не вберіг свою землю і своїх людей від його помсти.

Івашко стояв ні живий ні мертвий — зіщулився, втягнув голову в плечі і, мабуть, ждав, коли князівський гнів упаде на нього.

Тим часом підійшла перелякана княгиня Забава. Світлочервоне платно вільно облягало її стан. В очах стояли сльози. Вона оперлася Володимирові на руку, прихилилася до його плеча.

— Що, княже, війна? З Ігорем?

— Так, війна! Він завжди не любив мене! Ненавидів! Я відомщу йому!

— Але ж ти перший, княже, образив його! Наслав на його землю свої полки!

— Я не вбивав його людей! — підвищив голос Володимир. — Я пошарпав кілька його городків і сіл — і всього... А він пролив кров!

— Княже, я поїду в Чернігів до батька, до князя Ярослава, він помирить вас...

— І не думай про це! Доки житиму, не пробачу Ігореві! Я зараз наздожену його і покараю збройною рукою! — І повернувся до тисяцького: — Шварне, труби збір! Виводь дружину! Ми наздоженемо його — і хай розсудить нас Бог!

Шварн миттю щез з хоромів. Івашко вислизнув услід за ним.

Забава заплакала. Вона сильно кохала свого мужа, прямодушного і безстрашного князя Володимира, і відколи вийшла заміж за нього, відтоді і почала боятися, що втратить його, бо ще до весілля ворож наворожив, що щасливою буде в заміжжі, та недовго те щастя триватиме.

— Я боюся втратити тебе, ладо мій! — схилилася йому на плече.

Володимир погладив її чорні коси, поцілував у голову.

— Не плач, княгине! Ще не викувано того меча, що перетне нитку мого життя!

Всім було відомо, що його улюбленою зброєю був меч і що мало було сміливців, котрі б так уміло володіли ним, як він.

— Меча, може, й не викувано, — зажурено, ніби сама до себе, промовила Забава. — Та чи можна це сказати про підступного списа чи сліпу стрілу?

Князь нічого на це не відповів, а легенько взяв її за плечі і підвів до дітей, що гралися на руках у няньки.

— Бережи їх, а за мене не турбуйся!

Того ж дня переяславська дружина прибула до Глібова. Ще здалеку дружинники побачили чорні купи попелу, обгорілі стовпи і закурені стіни, закривавлені трупи, що лежали на снігу, та бездомних собак на згарищах. Налякане військом, що швидко наближалось, в небо знялось чорне вороння.

Подекуди никали, мов неприкаяні, зігнуті постаті глібівців, яким пощастило урятуватися. Таких було мало, зате трупи лежали густо...

Володимир похмуро зиркав довкола. Про що він думав? Про своїх нещасних підданих, що прийняли мученицьку смерть не від рук чужоземців, а від мечів своїх-таки людей? Про Ігоря? Чи про спірку з ним у далекому полі за Пслом?

До нього підвели жінку, розхристану, простоволосу, з червоними від сліз очима. У сплутаній косі запеклася кров.

— Коли поїхав звідси Ігор? — спитав її Володимир.

— Та сьогодні вранці і поїхав, клятий... Цілу ніч його вої грілися біля пожарищ, варили та смажили птицю, свинину, яловичину, нажерлися, бодай були подавилися, а тоді вже протрубили похід...

Володимир глянув на Шварна.

— Доженемо?

Тисяцький насупився, заперечно похитав головою.

— Наздогнати, може, й наздоженемо... А потім що? Ми не знаємо, скільки у Ігоря воїв... Та й розтає вже — от-от зовсім розпустить: застрягнемо десь у дорозі... Ні, княже, не варт зараз доганяти! До того ж коні стомилися — мчали від Переяслава, не переводячи духу...

Володимир і без Шварна розумів, що кидатися услід за сіверянами ризиковано. Коли б застав їх тут, то, не роздумуючи, розпочав би січу, а гнатися, коли Ігор уже хтознаде... Шварн, як завжди, дав мудру пораду: гнатися не слід!

— Тоді — в город! Побачимо, що там! — І князь приострожив коня.

Давньоруський город, як правило, містився на узвишші. Це була більша чи менша фортеця обнесена земляним валом з дерев'яним палісадом і заборолом по ньому. Низинна, неукріплена частина міста, де жили ремісники, смерди, закупи, холопи, називалася подолом, а пізніше, в північноруських містах, — посадом.

Тож Володимир у супроводі бояр та півсотні дружинників проїхав подолом і піднявся на невеликий пагорб. Брама в город була відчинена, міст опущений. Всюди лежали посічені глібівські вої. Від дерев'яних будинків лишилися купи головешок. Вогонь добирався і до заборол, але вогке після зими дерево не хотіло горіти — тліло, обвуглювалося, і тепер палісад зсередини стояв чорний, похмурий.

Город Глібів, заснований зовсім недавно князем Глібом, перестав існувати.

— Знайдіть мені Карпила — живого чи мертвого! — гукнув Володимир до дружинників, що никали по городищу, заглядаючи в обличчя мертвих воїв, жінок і дітей.

— Не треба мене шукати, княже, я тут!

Здивований і вражений Володимир підняв голову. На нього, перехилившись через

внутрішню огорожу, дивився червоними, аж кривавими очима тіун Карпило. Незважаючи на холод, він був в одній, вимараній у сажу, сорочці. Вид його запах, обрізк, патлатий чуб скуйовдився. Ліва щока, від вуха до бороди, заюшена кров'ю.

— Ти? Живий? — тихо спитав князь. — Як же ти вижив, як уцілів?

Карпило заплакав.

— Вся моя сім'я, княже, — жона, діти, — згоріли, і їхні кістки лежать ген у тому попелищі... Всі мої вої теж загинули. Я бився поряд з ними, але, як бачиш, лишився живий... Чому?... Сам не знаю... Так схотілося Ігорю... Коли мене, пораненого, схопили і привели до нього, я вважав, що мені кінець. Але він, дізнавшись, що я тіун, сказав: "Не вбивайте його! Я хочу, щоб він передав князю Володимирі, що Глібів — це відплата за спустошення і пограбування Сіверської землі. І так буде кожного разу, поки Володимир не зрозуміє, що чіпати Ігоря — це все одно, що гратися з вогнем... Киньте тіуна в погріб, а вранці, коли будемо рушати додому, випустіть його!" Мене справді не забули вранці випустити, і я оце никаю по Глібову як неприкаяний... Краще б я був одразу загинув!

— Сам винен! Бо не пильнував! Бо впустив Ігоря в город!

— Винен і я, звичайно... Та більше вини падає на тебе, княже. Бо не я, а ти повернув переяславську рать з походу, бо не я, а ти пошарпав сіверські села і городи!

— Як ти смієш! — скипів Володимир. — Спускайся вниз! Тут поговоримо!

— Не спущусь!

— Чому?

— Бо не хочу. Бо з мене досить і тих мук, яких я зазнав тут нині.

— Візьміть його! — гукнув Володимир до дружинників. Ті кинулися виконувати княже повеління, та не встигли й до сходів добігти, як Карпило гукнув:

— Не треба, хлопці! Не трудіться! Я сам!

І він раптом перевалився через забороло і сторч головою шугонув на мерзлу землю, — і не тріпнувся.

Володимир Глібович перехрестився.

— Божевільний!

4

П'ять днів мчав Ждан до Новгорода-Сіверського, зупиняючись лише для того, щоб погодувати коней. За пазухою — лист від Святослава, а в душі — страх перед зустріччю з Ігорем. Що скаже князь? Як розцінить його втечу з-під Глібова? Його роль Святославового посланця?

Виїздив з Києва неохоче: розхворілася і лежала в жару Любава. Прощаючись, прошепотіла пошерхлими губами:

— Ти ж повернешся, Жданку? Повертайся, бо зосталася я одна на світі, як билина в полі... Нікого тепер у мене немає...

На її очах виступили сльози. Жданові перехопило від жалю подих.

— Я піду до князя відпрошуся... Хтось інший поїде... Але Славута, що чув цю розмову, суворо застеріг:

— Куди? Князі не люблять, коли не виконують їхніх повелінь! Їдь, хлопче, і не гайся! А за Любаву не бійся: молода — видужає. Та й доглянемо ми її тут гуртом...

І ось він, забрьоханий, змучений важкою дорогою, залишивши коней біля конов'язі, простує до хоромів князя Ігоря. А назустріч Янь. Шапка, як завжди, аж на потилиці, з-під неї вибився тугий жмут руських кучерів, на рум'яному обличчі здивовано-радісна усмішка, а руки розкинуті для обіймів.

— Ждане! Ти звідки? Ми думали, тебе й на світі вже немає!..

Ждан дав себе обняти, але Яневої радості не поділив. Турбувала майбутня зустріч з Ігорем.

— Я до князя...

— Так відразу? Чи він тебе жде?

— Маю для нього листа з Києва.

— Чоловіче! Ти вже і в Києві встиг побувати! А ми ж тільки позавчора повернулися з походу... Дивися, який прудкий! — Янь покрутив головою, а потім додав: — Від кого листи? Від Святослава? Знаємо, що старий пише! Не дуже, мабуть, його писанина сподобається нашому князеві... Але йди.

Ігор сидів у хоромині. Не ждав такого гостя і тому здивовано втупив очі в свого воскреслого конюшого.

— Ти живий? Де тебе носило? Ми перевернули весь Глібів — не знайшли... Де був? Кажі! Я залишився в дорозі без запасного коня!

— Я був у Києві, княже.

— У Києві? Та як ти смів? Як туди потрапив? І чого?

— Я рятував свою наречену... — Ждан похилив голову, чекаючи вибуху князівського гніву. Але Ігор мовчав. Підбадьорений цим, Ждан розповів усе, як було, — і про Любаву та її дідуса, і про напад на їхню хатину сіверських воїв, і про вбивство старого та поранення дівчини. А потім додав: — Де було подіти Любаву? Взяти з собою? Не витримала б довгої дороги до Новгород-Сіверського... Залишити в розореному Глібові? На кого? Адже там одні трупи та голівешки... Тоді я надумав відвезти її в Київ, до Самуїла... А він повів її до Славути.

— Ти бачив Слауту? Як там старий?

— Дужий-здоровий... Згадував про тебе, княже. Ігореве обличчя на мить просвітліло.

— Добрим словом чи лихим? Ждан зам'явся.

— Та... І добрим... і лихим.

— За віщо ж лихим?

— За Глібів, княже...

— За Глібів... Гм... Це ти розпатякав?

— Карай чи милуй — я, княже... Мусив розповісти... Однак чутки дійшли б до нього. То я вже хоч правду... Як було...

Ігор посуворішав. В очах спалахнув холодний вогонь.

— І князь Святослав знає?

— Знає, княже... І не тільки знає, а навіть прислав тобі листа.

Ждан вийняв з-за пазухи тугий сувій пергаменту. Ігор поспішно зірвав воскову печатку, вп'явся очима в розмашисте великокнязівське послання. І чим далі читав, тим ставав похмуріший.

Потім пожбуривав послання на стіл, вибухнув лайкою:

— Прокляття! Він називає мене відступником, погубителем землі Руської. Ніби я не князь, а холоп! Ніби він святий, а я грішник!.. А хто ж відібрав у нас Чернігів? Хто упродовж кількох років піднімав меч на великого князя київського Рюрика Ростиславича, аж поки не змусив його поділитися владою? Хто розпалював міжусобиці між руськими князями — я чи він! І він сміє після всього того тикати мені в очі, що я відступник! Прокляття! — Потім йому в голову прийшла якась нова думка, бо він раптом дивно глянув на Ждана і схопив його за груди, струснув щосили: — Це ти, холопе, обмовив мене перед Святославом? Ти розтеревенив йому про Глібів! Та ще й посмів привезти сюди цього несправедного листа, мовби не міг здогадатися, що тебе тут жде! Чи може, сподівався, що Святославове заступництво захистить? Ти — смерд, холоп, раб! Я витягнув тебе з грязюки, а ти мені так віддячив?

— Княже, що ти говориш! — вигукнув ошелешений Ждан. — Як би я посмів обмовляти тебе! І для чого? Хіба знищення Глібова можна приховати? Хіба князь Святослав не дізнався б про це від когось іншого? І чого б я мав віддячувати тобі злом за добро?

Та Ігор уже й слухати його не хотів — так розпалився.

— Люди! Візьміть цього негідника та в поруб[34] його! В пута залізні! — гукнув щосили.

Вбігло двоє gridнів, що чатували за дверима. Мов цербери накинулися на юнака, заломили руки, потягли надвір. Не встиг Ждан і оком змигнути, як його вштовхнули в темний сирий льох під валом, припнули за ногу цепом до стіни і швиргонули на купу струхлявілої, цвілої соломи. Грюкнули двері, заскреготів засув — і в підземеллі запанувала тиша. Глухо і холодно, як у могилі!

Ось і трапилося те, чого він боявся, коли їхав сюди. Незважаючи ні на що — ні на правдиву розповідь, ні на посилення на Славуту, ні на заступництво князя Святослава, — Ігор проявив запальність, нестримність і розправився з ним, як з ворогом. Що ж тепер буде? Чого ждати в майбутньому? Невже після стількох пригод і небезпек зустріне він свій кінець у цій смердючій ямі? Невже гнитиме тут заживо, поки й не сконає? Ні, не сподівався він на таке, коли тікав з половецької неволі...

Крізь вузьке — шириною в долоню — віконце в погріб пробивався жмут сірого світла, вихоплював на протилежній стіні чорне, змокріле дерево, покрите пліснявою. І цей жмутик денного світла, що нагадував про волю, про широкий, безмежний білий світ, що зник для нього, можливо, назавжди, завдав йому ще більшого душевного болю.

Ждан скоцюрбився на холодній, ослизлій соломі. До горла йому підступив гіркий клубок, на очах виступили сльози, а плечі самі, мимо його волі затряслися в ледь здержуваному глухому стогоні-риданні.

І тут несподівано в темному кутку брязнули кайдани, зашурхотіла солома і хтось невидимий, але живий, торкнувшись його плеча, промовив басовитим простудженим голосом:

— Не плач, отроче! Сльозами горю не допоможеш...

Ждан аж кинувся. Перестав плакати, рукавом витер мокре лице, соромлячись своєї хвилинної слабості.

Побрязкуючи ланцюгом, незнайомець вийшов з кутка на світло. Це був ширококостий, але схудлий чолов'яга у старій смердівській свиті. Густа, закошлячена борода, буйна розпатлана чуприна, в якій стирчали гострі житні остюки, і пронизливі палаючі очі під низькими кострубатими бровами надавали йому схожості з нечистою силою — домовиком чи лісовиком, відьмаком чи водяним...

Жданові стало лячно.

— Ти хто?

Той глухо закашлявся, затрясся всім тілом, а віддихавшись, відповів:

— Хто я?.. Смерд я єсмь князівський... Будило... Коваль з Путивська... Що над Десною... Чував?

— Чував... За віщо ж тебе сюди запроторено?

— Хе-хе! За віщо... За віру нашу прабатьківську... За те, що поклонявся не Богу Отцю, Богу Сину і Богу — Духу Святому, а сонцю і небу, вітру і грому, гаям і лісам, водам і пущам. За те, що не давав десятини попові на церкву, а таємно носив требу в ліс або в поле нашим богам і богиням і там поклонявся їм і молився їм... А хтось підгледів і доніс попові Маркелу. А той, пославши на мене зло, доніс єпископові Саватію. А Саватій, гречин хитрий і підступний, наказав чорноризцям схопити мене, забити в кайдани і кинути в князівський поруб...

— То князь Ігор знає про це?

— Я просидів тут цілу зиму, але князя не видів.

— То треба сказати йому!

— Сказати! Авжеж! Тут скажеш! Кому? Цим стінам? Чи, може, відчинять перед тобою двері, візьмуть за руку та й поведуть прямісінько до самого князя в хороми?.. Ні, братику, князь, мабуть, заодно з єпископом. А той гречин не одного внука Дажбожого згноїв у ямі або спалив на вогнищі... І мене жде така доля...

— А втекти звідси...

— Втекти!.. Я вже обмацав кожну ланку ланцюга — не перервеш! Не такі ковалі його кували... Обдивився кожну шпаринку в стінах — не пролізеш... Хоч головою тут бийся — нічого не придумаєш!

— Що ж робити?

— Вірити! Вірити нашим прадавнім богам... Вони допоможуть!.. Всьому на світі рано чи пізно наступає кінець — і зимі, і літу, і життю, і славі, і багатству, і стражданням. Тож і нашому лихові колись має бути край! Вдарить Перун блискавицею в князівський хором, спопелить його — і ми вийдемо з цього проклятого підземелля під ясне проміння сонця... Станемо вільними людьми... А не вдарить Перун — налетить

чорним смерчем Стрибог, завертить над Ігоровим градом, зруйнує хороми, розметає вали, і ми теж вийдемо звідси до живих людей... А не вийдемо, тоді Марена приголубить нас своєю важкою рукою і заснемо ми на віки вічні, а душі наші переселяться в інших людей, чи в звіра якого, чи в деревину зелену...

— Отже, кінець може бути різний...

— Так, може бути різний... Та страждання наші скінчаться... Тож вір, і тобі буде легше на серці. А сльозами горю не допоможеш...

Будило забряжчав ланцюгом, обняв Ждана за плечі. Юнакові стало від тих міцних обіймів тепліше, від горла відкотився гірко-солоний клубок, а на душі посвітлішало, ніби в похмурі підземелля раптом заглянув сонячний промінь надії... Спільне горе було поділене навпіл, і він відчув, що в нього скотилася з душі половина тягара.

5

Любава металася в гарячці на широкому дерев'яному ліжку в просторій хоромині боярина Славуті. Їй здавалося, що з темних кутків, куди не досягало світло від лампадки й свічок, вилітають, мов чорні круки, дзьобаті марища-страховища і пазуристими лапами хапають її за руки, за ноги, за коси і тягнуть кудись у безвість. Дихала важко, уривчасто. Лице її зблідло, видовжилося, губи запеклися, покритися смагою, а в прекрасних чорних очах заचाїлася смертельна туга.

Біля неї сиділо троє: Славута, його кухарка та Самуїл. Усі були похмурі, стривожені. В той час, коли рана почала гоїтися, дівчину спіткало нове лихо: заболіло раптом у грудях, запекло вогнем, її всю охопив жар, і горить вона в ньому ось уже який день. А сю ніч їй стало зовсім зле: почала задихатися, кидатися в ліжку, не знаходячи ні на хвилинку спокою. Спечені уста безперервно шепотіли:

— Жданку, пити! Жданку, де ж ти? Пити, пити!.. Хлопчина-служник вніс гаряче питво, і Текля напоїла її з чашки відваром липового цвіту, малини та ромашки, а Славута натер лоєм груди та спину і приклав припарки з квасного житнього тіста, замішаного на гірчиці, меду, ріпаковій олії та настоях якихось тільки йому відомих корінців та трав. Самуїл безперервно міняв їй на лобі тонкий рушник, змочений у холодній воді, і той рушник миттю висихав, ставав теплий, аж гарячий.

Закутавши дівчину вовняною ковдрою, Славута помив у жбані руки, відійшов у дальній куток хоромини і стомлено опустився на стілець. Самуїл присів біля нього.

— Ну що? — запитав одними губами.

— Погано, — зітхнув боярин. — Якщо до ранку не полегшає, то треба кликати попа... Бідна дівчина! Така молода, гарна — і...

Славута провів долонею по очах, мовби зігнав з них невидимі сльози. Йому й справді було шкода цього молодого життя, що, не встигнувши розквітнути, ось-ось мало зів'янути.

Скільки пам'ятає себе, він гостро відчував чужий біль і чуже горе. Коли був приставлений князем Всеволодом до княжича Святослава, то швидко прив'язався до нього, полюбив, як брата, і його прикрощі, хвороби та невдачі сприймав, як свої власні. Коли, бувало, княжича за пустування карали паском, він підставляв під пасок свою

руку або брав його провину на себе. А коли на стайні лупцювали за якунебудь провину холопа, то теж кидався на його захист, хоча йому за це не раз перепало.

Пізніше він навчився виходжувати під час хвороб своїх дітей і князівських, в походах не тільки підбадьорював воїнів піснями та оповідями про колишні походи і перемоги, а й лікував хворих, перев'язував поранених, складав потрощені кістки, вправляв вивихи, а коли була потреба, пускав кров... І ніколи не робив різниці між князем і смердом, між боярином і закупом. Для нього всі вони були людьми, і коли ставив кого на ноги, почував себе щасливим.

Не поставив на ноги лише двох своїх найдорожчих, найрідніших — жону і єдиного сина. Жона Євпракса згоріла десять літ тому від такої ж гарячки, від якої тале Любава. А сина, двадцятип'ятилітнього витязя, привезли роком пізніше на носилках, між кіньми, з-під Лубна, що над Сулою, з половецькою стрілою у грудях... Два тижні боровся тоді Славута за його життя, всі свої знахарські знання приклав, усі мазі та відвари використав, закликав усіх лікарів, що славилися в окрузі умінням лікувати, — і гречинів, і венеційців, і німців, і іудеїв, і своїх. Нічого не допомогло. Ніхто не врятував йому сина. Згас, мов свічка воскова, залишивши по собі в батьковому серці невилгоїну рану.

Три дочки — відрізані скиби. Повиходили заміж — випурхнули з гнізда. І все далеко — одна в Галич, друга у Вщиж, третя аж у поліський Турів. Залишився старий боярин-гусляр, знахар і характерник сиротою-одинаком, читав книги, вів свій власний літопис, відводив душу піснями на князівських пирах, кохався в соколиних ловах, а ще — роздаровував доброту свого серця людям, які потребували і цієї доброти, і допомоги. Останнім часом це були Ждан і Любава. Уподобав молодят, як рідних.

— Невже помре? — зітхнув Самуїл.

— Всі ми смертні.

— Бідний Ждан! Він, здається, щиро покохав цю дівчину...

— Чомусь він довго не повертається. Хоч би нічого лихого не трапилося з хлопцем.

— Я вже його жду не діждуся, — хитнув головою Самуїл. — Валка готова. Трохи підсохне — і будемо вирушати в Половеччину, а його все нема і нема... А він мені потрібен — знає мову, звичаї, дорогу. Та й сміливий нівроку!

— Яким шляхом поїдеш?

— Як завжди — Залозним... Правим берегом Дніпра до Заруба, там на той бік, до Переяслава, а звідти — до гирла Сули...

— А назад?

— Як Бог дасть... Правда, князь хоче, щоб я його ждав на Ворсклі біля Переволоки...

— Які знайомі шляхи-дороги! — з гіркотою в голосі вигукнув Славута. — Скільки ними ходжено-їжджено! Чи й ще доведеться?

— Доведеться, вую, — втішив старого Самуїл. Але той знизав плечима.

— Хтозна, хтозна... Уже почав відчувати тягар літ за плечима.

— Ще не кожен молодик має таку міцну руку і таке гостре око, як у тебе, вую. На

льоту птиць б'єш!

Славута хотів на це щось відповісти, та не встиг. До нього підійшла Текля і шепнула:

— Боярине, Любові стало гірше. Руки й ноги похололи... Що робити?

Дівчина дихала нерівно, важко. Очей не розплющувала. Лежала на пухких подушках, вкутана ковдрою, непорушно, мов мертва, і тільки тонкі білі пальці шарили на грудях, ніби хотіли вирвати з них той біль, що пік її вогнем. Ніс загострився, під очима залягли темні тіні.

— Несіть гарячої води й гірчиці! Та швидше! — гукнув Славута.

Служник приніс дерев'яні ночви з гарячою водою. Текля подала глечик з меленою гірчицею та довгого ополоника.

Славута зачерпнув жменю гірчиці, висипав, розколотив ополоником. Рукою попробував, чи не занадто гаряча вода, і після цього, поставивши ночви на ліжку, опустив у них похололі Любовині ноги.

— Давайте окропу! Додавлятимемо, щоб вода не вихолола!

Йому підсунули стілець, поблизу примостили бронзовий казан з паруючим окропом. Він зачерпнув кухликом і потроху доливав...

Поволі плинув час. Змінили в підсвічнику одну свічку, потім другу. Ніхто не порушував гнітючої тиші, що залягла в хоромині, не вимовив жодного слова. Ждали чуда. Всі хотіли, щоб воно звершилося, щоб болість відступила і дівчина розплющила очі.

Безперервно дзюркотіла вода з кухлика, мерехтів, потріскуючи, огарок свічки, вів у кутку нескінченну пісню цвіркун, а Славута не відходив від ліжка.

Проспівали треті півні. Скоро світатиме. Незабаром наступить погожий весняний ранок. Що ж принесе він у цю тривожну господу? Радість? Чи горе?

Любава легенько зітхнула, довгі вії здригнулися. Славута поклав їй на чоло свою гарячу руку і раптом відчув, як воно зволожується прохолодним потом. Він повернув голову до Самуїла і Теклі, до хлопця-служки, і в його оці блиснула радісна сльоза.

— Житиме! Хай поб'є мене Перун — житиме! — прошепотів щасливо. — Смерть відступає... Відступає...

6

Ярило зборов зиму. Навіть у глухе підземелля дихнув теплим леготом, заглянув жовто-зеленими котиками вербиці у вузьке віконечко порубу.

Сонце підбивалося все вище й вище. В небі прокурликали журавлі, прокричали гуси, теплий дух землі, змішаний із бентежними пахощами весняного зела та клейкої брості, п'янив груди.

Ждан цілими днями не відходив од віконця. Дивився на невеликий косинчик двору і уявляв широкий, безмежний світ — повінь на Десні, зелені бори і темні, ще безлисті гаї на видноколі, вузькі смужки озимини на полях, темні провалля ярів, бездонну голубінь неба.

Як хотілося йому туди — на волю! Дихнути п'яним повітрям весни, босоніж

промчатися по теплій зеленій бережині, підставити обличчя і руки золотому промінню Дажбога...

Та ланцюг дозволяв дотягнутися тільки до віконця.

І то добре. Стояти так годину і другу, дивитися й дивитися на волю! Аж поки не затремтять від утоми ноги та не зарябіє в очах від яскравих кольорів дня.

Одного разу — це було опівдні — ось так стояв він біля віконця і дивився зі своєї темниці на білий світ. І раптом побачив княгиню Ярославну. В барвистому весняному одязі, в жовтих чобітках, у білій хутряній шапочці, прудко збігла вона з дощатого ґанку і зупинилася якраз посередині видимої з підземелля смужки двору, когось піджидаючи.

Підкоряючись якомусь незрозумілому поривові, що охопив його зовсім несподівано, Ждан припав до віконця і щосили загукав:

— Княгине! Княгине Ярославно!

Ярославна здригнулася. Голос з-під землі злякав її. Ждан ще раз, уже тихше, погукав:

— Я тут, княгине, в підземеллі! В порубі!

Княгиня з острахом наблизилась до віконця. Нахилившись, запитала:

— Ти хто?

— Я княжий конюший — Ждан. Порятуй мене, княгине! Я ні в чому не винен перед князем. Заступися за мене! Випусти звідси! Або вислухай мене!

Ярославна нічого не відповіла на це і на якийсь час зникла з-перед Жданових очей. Але незабаром загуркотів засув, скрипнули заржавілі завіси, і двері розчинилися. У супроводі гридня княгиня ступила до порубу. Довго при звичаювалася до напівтемряви, особливо непроглядної після яскравого світла сонячного дня, потім спитала:

— Хто мене кликав?

— Я, княгине, — виступив наперед Ждан, здригаючись від холоду.

— А то хто? — Ярославна показала в темний куток, де поблискувала пара палаючих очей.

— То смерд Будило... За давніх богів страждає тут... За тебе їм...

— Жахливо, — прошепотіла княгиня і повернулася до гридня: — Поклич князя! Хай прийде сюди!

Коли гридень пішов, наказала:

— Розповідай, за віщо тебе посаджено. Тільки щиро правду!

— Княгине! — зойкнув Ждан. — Яка тут може бути лжа! Моя єдина надія — то правда... Сподіваюся, вона розчулить твоє серце, і ти заступишся за мене перед князем.

І почав розповідати.

І не помітив ні він, ні Ярославна, як у поруб тихо вступив князь Ігор і зупинився у дверях. Лише Будило хотів уклакнутися на коліна, та князь приклав палець до рота — мовчи!

Ждан хвилювався, розповідав нескладно, уривчасто — і про половецьку неволю, і

про зустріч з Кончаком, і про Самуїла, і про Любаву, і про Славуту та великого князя київського, і про князя Ігоря, якому служив самовіддано і служив би ще вірніше, аби лише князь того забажав... Та найчастіше він згадував Любаву і той день, коли вирвав її з пазурів смерті і повіз до Києва, бо лише там мав надію врятувати її.

Ярославну вразила ця розповідь, на очах у неї виступили сльози. Вона тихо запитала:

— Ти так сильно кохаєш ту дівчину?

— Кохаю, княгине... Хіба це вина моя?

— Ні, я ні в чому тебе не звинувачую, бо розумію, що це таке — кохання... Мені здається, що я зробила б так само, коли б мій ладо потрапив у становище, подібне Любавиному. Вірю, що й він рятував би мене, незважаючи ні на що... Я проситиму князя, щоб він випустив тебе з цього жахливого підземелля...

— І мене, княгине, — простягнув до Ярославни руки Будило. — Бо не вчинив я нікому зла: не вбив, не вкрав, не посягнув на честь... Усього й вини моєї, що до душі мені живі боги — сонце, вітер, води, ліси, зелені поля, а не мертві, намальовані людською рукою на стіні чи на шматку липової дошки... Заступися, княгине, перед князем, і я, всіма богами клянусь, слугуватиму тобі і твоєму князеві, довіку буду вірний душею і тілом.

Він намагався дотягнутися до княгині, щоб поцілувати її руку чи одяг, але не зміг, бо не пускав важкий заржавілий ланцюг, що глухо гримкотів при кожному його рухові.

— Хто ж тебе посадив сюди? — спитала Ярославна. — Чи знає про тебе князь Ігор?

— Схопили мене чорноризці з наказу єпископа, кинули до порубу і припнули на цеп з відома тисяцького, а князь Ігор, я думаю, і не відає про те...

— І за тебе, чоловіче, замовлю слово.

— Не треба, княгине, — раптом виступив на середину порубу князь Ігор. — Я все чув...

— Тим краще, ладоньку... То ти випустиш цих людей? Щоб не боліло моє серце від думки, що за кілька кроків від мене, під помостом моєї хоромини, зазнають тяжких мук оці безвинні, — сказала Ярославна, не виявляючи здивування з того, що князь підслухав їхню розмову.

— В ім'я богів наших, нинішніх і колишніх...

— Цього старого, Будила, я відпущу зразу, — відповів князь, окидаючи поглядом кістляву, розкошлячену постать смерда. — Я справді нічого про нього не знав і вилаю Рагуїла за самоправство... А Ждана посадив я, і посадив не за те, що він порятував кохану від смерті, а за довгого язика, за те, що залишив військо, не попередивши про це князя, що обмовив мене перед Святославом...

Жданові хотілося крикнути, що не обмовляв він, що розповів Святославові тільки про те, що сам бачив на власні очі, але під застережливим поглядом княгині зціпив зуби і не промовив жодного слова.

Ярославна ж пригорнулася до Ігоря і тихо, довірливо, мов розповідала якусь таємницю, зашепотіла:

— Княже, я не вбачаю у вчинках твого конюшого зради чи якогось лихого наміру супроти тебе. Врешті, мав же він якось пояснити Святославові, коли, де і ким була поранена Любава. Та й справді: тайна — не втайна! Про Глібів чутка і так миттю рознеслася по всіх князівствах — як Ігор покарав Володимира. І покарав справедливо — за те, що той перший напав на твої землі. І якщо Святослав справедливий, то мусить обвинуватити передусім Володимира... Тож при чому тут конюший твій? Яка його провина? Що поїхав, не попередивши тебе? Що розповів Святославові про Глібів? Але подумай: хіба, коли б я була поранена, ти не мчав би зі мною, нікого не спитавшись, туди, де мене могли б порятувати? Чи вигадував бозна-що про місце та обставини мого поранення? Ні, мабуть, і ти, ладоньку мій, вчинив би так, як і твій конюший... Тож відпусти його! Заради справедливості! Заради сироти Любави та її кохання з цим хлопцем! Прощу тебе, ладоньку мій!

Вона дивилася на князя знизу вгору, і в її ясних очах, освітлених скупим промінчиком світла, що пробивалося в похмурі підземелля крізь вузьке віконечко, блищали сльози.

У твердому, суворому Ігоровому обличчі щось здригнулося, воно пом'якшало, розпогодилося, стало аж ніби вродливішим, добрішим...

— Хіба можна тобі відмовити, Ярославно? Ти маєш добре серце, спроможне не тільки відчиняти вутлі дверцята цього порубу, а й пробити мури кам'яниць, розтопити лід зачерствілих у боях та походах князівських сердець... Я відпускаю їх обох! Нехай ідуть!.. І будь спокійна: віднині цей поруб пустуватиме, щоб ти не тривожила себе думкою, що поблизу твоєї хоромини страждають люди... Для злочинців я знайду інше місце! — І він гукнув до gridнів: — Розкуйте цих людей! Віднині вони вільні і можуть іти куди хочуть! А цьому отрокові віддайте його коня і зброю...

Жданове серце забухало, задвигтіло, мало не вирвалося з грудей. Він вільний! Ще сьогодні, не гаючись ні хвилини, він вирушить до Києва, де на нього жде Любава! Яке щастя! Яка радість! Дихнути повітрям свободи, глянути на золоте коло сонця, на зелені руна полів, на голубе небо, на світлі води рік та озер, сісти на коня і помчати вітром навперейми куди хочеш — хіба це не найбільше щастя? Його не оцінить тільки той, хто не сидів на цепу в сирій темній ямі, хто не скнів від думки, що навіки похований у ній, хто втратив останню надію...

Йому на радощах хотілося цілувати княгині руки, він ладен був простити князеві його несправедливість, але з пересохлого горла виривалися лише два слова:

— Дякую, княгине! Дякую, княже! Дякую, княгине! Дякую, княже!..

Зате Будило висловив свої почуття щиріше. Він дотягнувся до Ігорової руки і, шкарубками пальцями погладивши парчевий князівський рукав, прорік:

— Княже, соколе наш придеснянський! Щоб твоїй княгині, нашій рятівниці, жура не затьмарила ясного чола, щоб її очі не пойнялися гіркими сльозами, я в скрутну хвилину своїми грудьми заступлю тебе! Я прикличу всіх моїх богів на допомогу, всіх моїх пращурів і прапращурів, щоб виручили тебе з біди великої у годину смертельну, люту! Тільки поклич, княже, сонце наше ясне! Тільки гукни!

Він раптом випростався, мало не досягнувши головою стелі, високий, дужий, кудлатий, щасливими очима крізь сльози поглянув на Ярославну, що з неприхованим подивом слухала його проникливі слова, сильно рвонув ланцюг, аж він забряжчав, задзвонив, загув, і крикнув радісно до gridнів:

— Та швидше ж збивайте, хлопці, з мене ці залізяки, хай би були щезли, бо нетерпеливиться мені вийти з цієї ями та вклонитися і Ярилові, і Стрибогові, і полям, і лісам, і кущам, і всьому світові широкому!.. Швидше збивайте, щоб не вмер я від радості великої у цій ямі!..

І він знову так сильно рвонув за ланцюг, що той громом відлунився під вологою стелею затхлого підземелля...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

До Києва Ждан прибув дуже вчасно: наступного ранку Самуїл з валкою вирушав у Половецьку землю.

— Ждане, тебе сам Бог посилає мені! — вигукнув купець, розставляючи руки для обіймів. — Де ти пропадав? Нам же в дорогу пора! Та й Любава побивається за тобою... Ходімо хутчій до неї! Бо змучилася дівчина зовсім. Як ти поїхав, заслабла, так що ледве відхаючили гуртом, а тепер за тобою сохне... І чим ти її причарував? Здається, звичайний собі парубок...

Почувши про тяжку хворобу Любави, Ждан заспішив.

— Ходімо швидше, дядьку Самуїле! Ходімо!

Боярин Славута зрадів хлопцеві, як рідному. Ці двоє молодят останнім часом повільно, але міцно ввійшли в його серце і зайняли в ньому досить помітне місце.

Він відчинив двері до Любавиної хоромини, пропустив Ждана вперед.

Любава сиділа біля вікна і вишивала. Та як вона змінилася! Змарніла, схудла, під очима — темні тіні, плечі загострилися, а тонкі кисті рук проти яскравого весняного сонця аж світилися.

— Любаво! — гукнув Ждан з порога.

— Жданку!

Дівчина схопилася зі стільчика і захиталася. Ноги ще погано слухалися її. Ждан підтримав, посадив на ліжко, сам сів поряд і теплою рукою пригладив дівочі коси.

Дивився на неї з любов'ю і жалістю, відчуваючи, що бачить перед собою найдорожчу в світі істоту, без якої і світ білий був би йому не милий.

Славута і Самуїл переглянулися і причинили двері, даючи молодят змогу побути на самоті.

— Я думала, ти забув про мене, — сказала з легким докором у голосі дівчина. — А мені було так важко, що й не знала, чи живу, чи вмираю. Вже й попа ладилися покликати, щоб соборував...

— Бідненька моя! Я рвався до тебе, та не міг приїхати. — Ждан не хотів розповідати про свої митарства, щоб не хвилювати дівчину. — Душа моя ніби відчувала, що тобі важко. Я кожного дня і кожної ночі думав про тебе, люба моя... І знову думатиму, бо

завтра від'їжджаю з Самуїлом в Половеччину...

— Знову від'їжджаєш, — Любавин голос здригнувся, темні очі зволожилися.

— Але за місяць чи за два я повернуся і вже назавжди буду з тобою. Ми поберемося і поїдемо до мене на Сейм, у Вербівку. Збудуємо там хатку і вже ніколи не розлучатимемося.

Любава пригорнулася до нього, схилила юнакові на груди голівку. Але очі її були пройняті смутком.

— Не скоро ми поберемося, Жданку, — сказала сумно.

— Чому?

— Як же можна? Ще двох місяців не минуло, як убили мого дідуся... Має рік минути — тоді хіба... А раніше — ні...

— Я ждатиму скільки треба... Та все одно ми будемо разом... От тільки з'їжджу в Половеччину...

Вони ще довго шепотілися, мріючи про своє наступне спільне життя. І здавалося воно їм, як здається всім молодим, і нескінченно довгим, і таємничим, і привабливим. Ну й, звичайно ж, хотілося, щоб було воно щасливим... Їх уже не хвилювали пережиті небезпеки, хвороби, пригоди, бо всі їхні помисли були в майбутньому, в тому далекому прийдешньому часові, який манить молоду людину своєю таємничістю.

Крізь вікно до хоромини непомітно вкралися сині сутінки, і тільки тоді Ждан спохватився. Наступає вечір, а йому ж іще збиратися в далеку дорогу! Він востаннє обняв дівчину, попрощався, обіцяючи якнайскоріше повернутися, і рушив до дверей...

2

Залозний шлях починався в Києві і колись з'єднував його з Тмутороканню, а після захоплення її половцями — з Половецькою землею. Правим берегом він тягнувся до Заруба, де подорожні переправлялися бродом через Дніпро, і прямував на південний схід уже лівим, низинним, берегом, густо порослим очеретами, вільшняком і найбільше — лозою. Тому й прозвали його Залозним, тобто шляхом за лозами.

Через притоки Дніпра — Сулу, Псел і Ворсклу — виводив він у Половецьку землю, що починалася на схід від Дніпра по річці Орелі, або Углу, як називали її наші предки — давні русичі. Шлях був нелегкий, небезпечний. Нерідко по ньому гасали половецькі орди. А у весняний час, коли у ріках піднімалася вода і затоплювала броди, доводилося споруджувати громіздкі плоті. Це забирало багато сил і часу.

Самуїлова купецька валка щасливо подолати цей шлях і в середині травня стала табором під Оріллю. Вози поставили в коло — для захисту від несподіваного нападу.

— Даю два дні відпочинку, — сказав Самуїл. — А потім поїдемо далі — до Кончака на Тор... Розкладайте багаття, варіть куліш, коней потриножте і пустіть на попас...

Молоді київські кмети, що вміли в однаковій мірі й біля коней ходити, і з лука стріляти, і мечем орудувати, миттю кинулися виконувати цей наказ, бо за довгу дорогу стомилися і тепер наперед тішилися дводенним відпочинком.

Попоївши, простелили тут же, на березі, проти сонечка, попони та свитки і повкладалися спати. Лише один Ждан залишився на чатах: виліз на стару вербу,

зручно вмовстився в розлогій розкаряці й уважно роззирнувся на всі боки.

Ген-ген на видноколі, в тій стороні, де сходить сонце, стоїть Голубий ліс, що тягнеться аж до річки Самари. Здалеку він справді здається голубим. З півночі, заходу і півдня розкинулися безмежні степи, вкриті буйними весняними травами: ковилою, буркуном, будяками. А посеред них — Оріль. Виблискує проти сонця сріблястими плесами, шумить очеретами, поволі котить свої тихі води до гомінкого Дніпра.

Всюди тихо, ані душі. Однак тривога не полишає Ждана. Чужа земля! Половецька! Скільки люду з Русі — з Києва, Переяслава, Чернігова, Путивля — поглинула вона! Скільки сліз тут виплакано темними ночами, скільки крові пролито і нелюдських мук зазнано! Десь тут і він поневірявся, десь тут, у глибині степу, а може, й зовсім недалеко, і досі знемагають у неволі мати й сестриця! А скільки їх, безвісних жінок, дівчат, чоловіків, дідів і дітей, розкидано злою волею половчина по безмежному просторі між Дунаєм і Дніпром, між Дніпром і Доном, між Доном і Волгою, а в інший бік, на південь, — аж до Тмуторокані, аж до Обезів! І не злічити! Він добре пам'ятає, що в кожному половецькому роді полонеників було стільки ж, скільки і самих половців, а після розбійницьких нападів на Русь — і більше. І кожен з тих нещасних мріяв про визволення, про повернення на рідну землю. Та рідко кому щастило в цьому...

Потім Жданові думки шугнули в Київ, у хоромину доброго благодійника Славути, де залишилася Любава. Як вона там? Видужала? Чи знову хворіє? А якщо видужала, то чим займається? Що поробляє?

Він задумався і не зразу помітив, як з Голубого лісу виїхав загін вершників і попрямував до табору. А коли помітив, то враз скотився з дерева і почав будити сплячих:

— Вставайте! Вставайте! Гей, Самуїле, половці наближаються!

Табір миттю ожив, заворушився. Люди стривожено загули, вхопилися за зброю.

Самуїл вискочив на воза, глянув на вершників, що наближалися, підняв руки.

— Спокійно, хлопці! Спокійно! Не для того ми їхали сюди, щоб воювати зі степовиками, а для того, щоб торгувати з ними. Тому зброю держіть наготові, а в діло не пускайте! Зав'яжемо переговори!

Половці зупинилися на пригірку.

— Хто ви? І куди путь держите? — спитав старший.

— Я купець Самуїл з Києва і держу путь на Тор, до стійбища хана Кончака.

— Що везете?

— Жіночі прикраси із золота, срібла, янтаря, скла, а також полотна, мед, віск, взуття, одяг, ножі, блюда... Все, що вам потрібно.

— Гм, і справді все це нам потрібно... А чому саме до Кончака, а не до Коб'яка, приміром?

— У мене тамга від Кончака.

— Покажи! — Половець під'їхав ближче. — Гм, справжня... І все ж таки ти поїдеш не до Кончака, а в стійбище Коб'яка!

— Але ж... Хто ти такий, що наказуєш мені?

— Я хан Алак! — випростався той гордовито в сідлі. — І ти не в землі урусів, а в Половецькій землі! І мусиш слухатися! Поїдеш до хана Коб'яка, а там — як уже він скаже...

Довелося підкоритися.

Переправившись бродом через Оріль, валка того ж дня прибула в кочовище Коб'яка. І Самуїл, і Ждан відразу помітили, що між юртами зеленіла трава, яку ще не встигла витоптати людська нога, ще не видно куп сміття, як це буває, коли орда стоїть на одному місці довгий час, і стежки до річки не вичовгані до блиску, а ледь намічені в траві. Це могло означати лише одно: половці отаборилися тут зовсім недавно. Отже, прибули десь з півдня, з пониззя Дніпра? Яка ж причина того? Адже паші для коней і худоби зараз усюди вдосталь.....

Валка зупинилася недалеко від річки. Її відразу оточила галаслива юрба. Десятки рук простягнулися до возів, до коней, до попон, якими були накриті товари. Воїнам хана Алака, який супроводив валку з Орелі, довелося пустити в хід нагайки, щоб відігнати занадто цікавих.

— Не покрадуть? — затурбувався Самуїл, відбираючи подарунки для Коб'яка.

— Немає підстав хвилюватися, — відповів Алак. — Мої люди стерегтимуть... Ходімо!

Він повів Самуїла і Ждана до ханської юрти, що відрізнялася від інших розміром і кольором, — вона була не темно-сіра, а біла. Коло неї, на високій тичці, розвіявся під вітром довгий кінський хвіст-бунчук, а поряд з ним, на другій тичці, майоріла золотиста короґва із зображенням змія-дракона з трьома головами. Трохи далі вишикувалися в ряд менші юрти — для ханських жон та дітей, а ще далі — для обслуги.

Біля входу стояли сторожові. Один з них, вклонившись Алакові, відкинув полог.

У юрті було прохолодно. Крізь відкритий верх вривався жмут яскравого світла, що вихоплював з напівтемряви барвисті килими на стінах та на долівці. Прямо проти входу, під протилежною стіною, на подушці сидів Коб'як, сухорлявий чоловік середніх літ, з вузькими чорними очима під важкими верхніми повіками, у червоному шепкені, підперезаному зеленим шерстяним поясом. Голова його і борода були голені, а чорні вуса, мов п'явки, підковою охоплювали міцно стулений рот. По праву і по ліву руку від нього півколом сиділи хани. Перед ними на великій бронзовій мисі лежали недоїдки тушкованої баранини, в дерев'яних чашках та ковшиках сивів кумис.

— Великий хане, я з роз'їздом натрапив на тому боці Орелі на урського купця Самуїла з валкою товару, — вклонившись, сказав Алак. — Він мав намір їхати на Тор до Кончака, але я завернув його сюди.

— Ти добре зробив, Алаку. Гадаю, купець Самуїл не пошкодує, що завітав до нас, бо і нам, як і Кончаку, потрібні і жіночі прикраси, і зброя, і одяг. А наше золото та срібло нічим не відрізняється від Кончакового, — і Коб'як широким жестом показав на цупкі подушки. — Сідай, Алаку! Сідайте, уруси, будете бажаними гістьми! — Він плеснув у долоні і, поки гості всідалися, наказав охоронцю: — Хай ще принесуть м'яса та кумису! — А коли той вийшов, глянув у вічі Самуїлові. — Я слухаю тебе, урусе!

Самуїлові не вперше зустрічатися з ханами та беями половецькими, знав їхню

пожадливість, хіть до подарунків. Тому й розпочав з цього. Ждан розв'язав торбу, і Самуїл дістав звідти шмат сукна, кілька разків янтарного намиста для ханських жон, гарно оздоблений ніж у шкіряному чохлі — передав усе це по колу.

Хани захоплено цокали язиками.

— Тсе-тсе! Вай-уляй, які гарні подарунки, вай-уляй! Коб'якові очиці забігали, радісно заблищали.

— Бею Самуїле, ти дуже добре зробив, що завернув у мій стан. До Кончака ще встигнеш. А тим часом поїдеш по моїх стійбищах, і, я певен, твої вози скоро стануть легкими, а кишені наповняться половецьким золотом та сріблом. Ти і від мене одержиш тамгу на вільну торгівлю у моїх володіннях. Сміливо можеш їхати, куди тобі забажається, — ніхто тебе і пальцем не зачепить!

— Дякую, хане, — вклонився Самуїл підводячись. Але Коб'як спинив його.

— Зачекай, Самуїле. Зараз принесуть кумис — вип'єш за моє здоров'я... Окрім того, хочу поговорити з тобою.

— Прошу, хане. Запитуй — я відповім на всі твої запитання.

Коб'як наморщив лоба, а вузькі, гострі, мов списи, очиці пронизали купця наскрізь.

— Скажи мені, Самуїле, що робиться в землі урусів, — чи й там зима була така люта, як у нас? Чи був падіж скоту?

— Зима була люта, але скот уцілів, бо тримаємо його не в полі, а в хлівах, і годуємо сіном та зерном, заготовленим улітку.

Коб'як похитав головою.

— Пай-пай! У вас, урусів, багато скоту... Це добре! Ми раді, що сусіди такі багаті. Ми теж зберегли свій скот, хоча зима була люта... А скажи мені, Самуїле, чи не було в землі урусів мору, пошесті якої? Чи живі-здорові князі Рюрик та Святослав? Як ведеться князеві переяславському Володимирі? Чи добре почуває себе Ярослав, князь чернігівський? А наш родич — князь Ігор? Як йому ведеться? Питаю про нього, бо його бабуса — то ж половецька князівна! О! Пай-пай! І диво мені, що він поклав гнів на родичів своїх, на свояків і погромив цієї весни хана Туглія...

Ця розмова насторожила Самуїла, і відповідав він обережно:

— Я рідко бачу князів київських. Хіба що на вулиці, коли їдуть куди-небудь. А переяславського та чернігівського і в очі не бачив. Однак не чув, щоб хто з них захворів чи помер. Усі живі й здорові... А про князя Ігоря і зовсім нічого сказати, бо далеко його земля Сіверська...

— Пай-пай, а скажи мені, урусе, яка весна була у вашій землі? Чи багато снігу було і чи й досі повинь держитися на ріках? Мабуть, нелегко тобі було добиратися сюди? Броди ще не обміліли?

Самуїл внутрішньо здригнувся. Так ось які наміри виношує Коб'як! Вичікує слушного часу, щоб напасти на Русь! І здоров'я князів, і як перезимувала худоба, і броди на ріках — усе це його цікавить тому, що хоче знати, коли розпочати похід і яка здобич там чекає на нього! І хто і з якими силами може виступити проти степовиків.

Не подаючи виду, що проник у таємні задуми хана, Самуїл спокійно відповів:

— Ріки у нас і влітку повноводі, а зараз усі вийшли з берегів. Я не знайшов жодного броду. Переправлялися на плотах. Тому й добиралися в Половецьку землю цілий місяць. А звичайно ж тут ходу два тижні.

— А може, вода вже спала?

— Не думаю. Ворскла розлилася, як море. А на ній ми були всього три-чотири дні тому...

— Ойє, ойє, дякую тобі, Самуїле, за приємну розмову, — сказав поважно Коб'як. — Тепер я хочу познайомити тебе з моїми родичами — ханами половецьких племен. Вони прийдуть до тебе, коли ти поїдеш по наших улусах, щоб продати свої товари... Ось по праву руку від мене сидять хани — мій тесть хан Турундай, далі хан Осалук, хан Барак, хан Тетія, хан Ізай Белюкович, хан Тарг... По ліву руку — хан Бокмиш, хан Данило, хан Содвак Кулобицький, Корязь Калотанович, Турсук, Башкорт, Ексна, Алак...

Хани по черзі, коли Коб'як називав їх, кивали головами і приязно усміхалися. Самуїл теж усміхався, а самого гризла досада: скільки їх тут зібралося! Чи не на військову раду? І кожен жде подарунка! Чи й залишиться що на продаж?

І чи здобудуть вони зі Жданом для князя Святослава таку вістку, яка б по значенню переважила ці витрати?

Він прикидав у думці, коли їх обдаровувати — зараз чи тоді, як навідається в улус кожного з них? І вирішив не поспішати. А може, не до кожного доведеться заїхати?..

— Я радий зазнайомитися з такими поважними ханами, — сказав він уголос. — Ваші славні імена давно відомі на Русі. Бо хто ж не знає хоробрих воїнів, які не раз копитами своїх бойових коней топтали ниви під Києвом, Переяславом та Черніговом! Але чи не краще нам жити у мирі, у дружбі? Ось зараз мир — і я привіз вам багато різних товарів. А коли б війна була — чи посмів би, чи привіз би?

— Ойє, ойє, — погоджувалися хани. — Мир — добре, дружба — добре, торгівля — добре...

Ждан швидко переклав, а сам думав про інше. Пригадувалося, як палала його рідна Вербівка, як накинули йому на шию зашморг і потягли у неволю, як у холоді й голоді нидів він у половецьких степах, як палали села довкола Дмитрова і лилася кров безвинних людей... Він дивився в хитрі ханські очі і розумів, що всі ці облесливі слова, приязні усмішки, кивання головами — то все облуда, обман. Насправді за всім цим приховується жорстокість, ненаситність здобичника, кровожерність завойовника.

Позад нього відхилився полог, і в юрту вступило дві жінки — стара і молода. Це були чаги, рабині. Молода йшла попереду, несучи на витягнутих руках блюдо з тушкованим м'ясом. Старша тримала в руках жбан з кумисом.

Поставивши блюдо на килим, молодша посторонилася, і наперед виступила старша. Жмут світла впав на її обличчя, на худі, загрубілі від безкінечної праці руки.

Ждан здригнувся і мало не скрикнув від несподіванки: перед ним стояла мати. Змарніла, постаріла, з потухлими, виплаканими очима. Але це була, без сумніву, мати...

Так ось де вона! В неволі у хана Коб'яка! Нещасна ханова чага!

Чи то якийсь його ледь помітний рух, чи погляд, яким він прикипів до її обличчя,

привернули її увагу. Вона теж глянула на хлопця. А глянувши, остовпіла, змертвіла, руки її здригнулися, розціпилися — і жбан з гуркотом покотився по килиму. Кумис розлився, забризкуючи все довкола.

Хани схопилися на ноги, почали обтрушувати одяг. Коб'як вибухнув лайкою:

— Негідниця! Паршива вівця! Смердючий дух уруського свинюшника! Запаскудила мої найкращі килими! Гей, люди, викиньте цю стару ослицю на смітник та всипте канчуків, щоб знала, як прислужувати ханові!

Вбігла сторожа, потягла жінку надвір.

Усе це скоїлося так швидко, майже блискавично, що сторопілий, до краю вражений Ждан не встиг вимовити й слова, лише зблід і, напружившись, завмер.

Його стан помітив Самуїл.

— Що з тобою? — нахилившись до нього, спитав пошепки.

— То моя мати.

Ніхто не чув їхніх перемов, — такий стояв у юрті гвалт. Кумис розлився по барвистому килимові, підтопив подушки для сидіння, і хани, гелґочучи, мов гуси, тиснулися попід стінами, щоб не замочити взуття.

Вражений Самуїл плеснув долонями.

— О сили небесні! Твоя мати! — і після паузи, подумавши, додав: — Мовчи! Не признавайся поки що Коб'якові про це... Подумаємо, що робити...

— Як же не признаватися? Вони її закатують до смерті!

— Тоді покладись на мене... Я сам уладнаю цю справу,— і, повернувшись до Коб'яка, сказав: — Достославний хане, вина цієї жінки безсумнівна, але не така велика, щоб її карати батогами. Якщо ж, на твою думку вона заслужила кари, то я прошу помилувати її. Це моя землячка. І допустила вона провину через нас, бо задля нас ти звелів принести кумису... А спіткнутися і випустити з рук жбан чи глек може кожен... Тож не карай її! Прошу тебе, хане!

Коб'як усе ще був у гніві. Криво посміхнувшись, він відповів:

— Так, вона твоя землячка, уруска. Але вона невільниця, рабиня, чага, а рабів, якщо вони допускають провину, треба вчити батогами... Якщо ти хочеш врятувати цю стару від покарання, то викупи її!

Це було так несподівано, що спочатку Самуїл аж розгубився. Та, побачивши, як радісно блиснули Жданові очі, поспішив запитати:

— І скільки хан хоче за цю стару?

— П'ять кун, — не довго думаючи, відповів Коб'як.

— Ого! — вигукнув Самуїл. — Забагато, хане! П'ять кун! Тобто двадцять ногат! І це за стару, виснажену чагу! Та вона вже ледь стоїть! Од вітру хитається! Якщо я й згоден тобі щось заплатити, то тільки з жалю до неї... Землячка ж!

Самуїл раптом відчув себе купцем і почав торгуватися.

— Скільки ж ти згоден дати? — спитав хан.

— Куну. Більшого не варта.

— Куну? Та краще хай вона здохне під батогами, ніж мав би я віддавати її за таку

плату! — Коб'яка, видно, торг захопив теж, очі його заблищали, а на лобі виступив піт. Він забув, що одержав щойно цінних подарунків більше як на півгривні. — Ти дуже скупий, урусе!

На Самуїловому обличчі буряковими плямами спалахнула образа.

— Ні, я не скупий і дам дві куни... Це моя остання ціна!

— Три — і жодної ногати менше!

В цю мить знадвору долетів болісний жіночий скрик. Ждан сіпнувся, схопив Самуїла за руку. В його очах стояла безмовна мольба.

— Ну гаразд, хай три куни, — поспішно погодився Самуїл. — Але негайно припини катування!

Коб'як похмуро повів бровою на Алака — і той хутко вибіг з юрти. Крик обірвався. Коб'як переступив через калюжу кумису, що сивіла на дорогому барвистому килимі, і привітно, мовби нічого не сталося, усміхнувся до Самуїла і взяв його під лікоть.

— Ходімо звідси, поки тут приберуть. А потім я все-таки пригощу тебе, Самуїл-бею, і тушкованою бараниною, і кумисом або, якщо не хочеш кумису, айраном.

3

Два тижні Самуїл і Ждан жили в орді, їздили понад Самарою та Оріллю від одного стійбища до іншого, спродуючи різний дріб'язок, якого захопили з Києва вдосталь, — мідні та бронзові персні, голки, сережки, прясла, кресала, фібули до плащів, залізні гаплики та бабки до кожухів. Торгувалися запекло, не поступалися жодною ногатою, щоб мати змогу довше пробути серед кочівників, до всього придивитися і дізнатися, зрештою, про наміри Коб'яка. Нападе він на Русь чи ні?

Тривога їхня посилилася тоді, коли з півдня на Самару та Оріль прибуло ще кілька ханів з родами своїми. Схоже було на те, що Коб'як згуртовує сили. Чому ж тоді зволікає з виступом, чого жде?

Ясність внесла несподівана зустріч у степу. А трапилося це так.

Усі ці дні Ждан не розлучався з матір'ю. Коли їхав на торги у далекий улус, то не залишав її у таборі, а брав з собою. Говорили вони безупинно і не могли наговоритися — і про свої поневіряння, і про батька, і про Настю, що, як подекують, стала жоною якогось хана, і про Івана, який хтозна-де подівся — чи то його половці вбили, чи якось урятувався, і про найменших Жданових братиків та сестричок, що погинули у Вербівці від рук нападників... Та хіба мало про що могли говорити мати з сином після трирічної розлуки, після того, що вони пережили!

Отож одного дня, коли вони поверталися до табору, Ждан попустив віжки, і коні самі поволі тюпали по ледь помітній доріжці, протоптаній у буйних заростях трав та пахучого зілля. Мати не зводила з сина своїх змучених очей і вдесьте слухала його неквапливу розповідь про втечу, про Кончака, про Самуїла, про князів... Шорсткою натрудженою рукою гладила його руку, а другою витирала сльози, що затуманювали їй зір, коли вона слухала про смерть батька чи про князівський поруб у Новгороді-Сіверському.

— Біднесенький мій! Ріднесенький мій! — шепотіли тоді її худі, посинілі губи.

Захоплені спогадами, вони не помітили, як з придорожнього гайка виїхав вершник і помчав їм навперейми.

— Урус, зупинись!

Ждан притримав коней.

Верхівець під'їхав упритул до воза, натягнув поводи.

Це був отрок-чабан. На плечах — витертий чепкен, на ногах — постолі з сириці, на голові — повстаний гостроверхий каук, з-під якого вибивалася кучма густого чорного волосся. За плечима — лук, при боці — шабля та шкіряний тул зі стрілами.

Ждан запитливо глянув на незнайомця. Що йому потрібно?

А той якийсь час мовчки дуже пильно розглядав матір і сина, а потім, оглянувшись, тихо промовив, мовби боявся, що хтось його підслухає в цьому безлюдному степу:

— Мерщій вирушайте додому! Невже ви не помічаєте, що ось-ось Коб'як рушить на Русь? Тоді ж вас затримують тут як заложників!

Вражений Ждан уважно глянув на молодого чабана.

— Хто ти такий? Як тебе звати!

— Не питай.

— Звідки ти так добре знаєш нашу мову?

— Моя мати — уруска... Навчила...

— Але ж ти половець?

— То мій батько половець...

— А ти?

Чабан здвигнув плечима і промовчав.

— Чому ж ти вирішив попередити нас?

— Мене мати послала...

— А сам би ти не попередив?

— Може, й сам попередив би... Бо я люблю нашу мову, наші пісні, наших людей, нашу землю, якої я ніколи не бачив. Та про неї так гарно розповідає моя мама! І я вірю, що так воно і є, бо мати у мене — свята! А її земля для мене рідна! Можете вірити мені! Їдьте звідси швидше!

— Дякую тобі, друже, і твоїй матері дякую за важливу звістку...

Отрок вдарив коня і хутко зник у зелених заростях верболозу.

Того ж вечора, почувши таку несподівану новину, Самуїл підняв людей і вирушив у зворотну дорогу, до Києва.

4

Переволока — одна з найвідоміших переправ через Дніпро в його середній течії поблизу Ворскли. Тут кам'яна гряда підперла води ріки й утворила широкий, зручний брід, яким з прадавніх часів користувалися і корінні мешканці Подніпров'я — слов'яни, і численні кочові племена, що одно за одним упродовж століть котилися, мов хвилі, по неозорих степах між Волгою та Дунаєм.

Самуїл став табором недалеко від броду, в затишній, лісом захищеній від стороннього ока долині, а на березі залишив у потаємному місці сторожу, яка мала

повідомити про прибуття князя з дружинами, а також про появу половців чи якихось інших чужинців.

Три дні ніхто не з'являвся. А на четвертий, опівдні, на протилежному березі показалося два вершники. Вони постояли над водою, напоїли коней і, пересвідчившись, що на переправі, крім них, нікого не видно, пустилися перебродити Дніпро.

Якраз вартував Ждан з Васютою, вайлуватим, сумирним хлопцем. З гущавини кущів вони пильно зирили за тим, що робиться на річці.

— Як нам бути, Ждане? Нехай собі їдуть чи сповістимо наших?

Ждан приклав козирком руку до лоба, примружив проти сонця очі. Верхівці скидалися на степовиків, а степовики, навіть якщо їх тільки двоє, можуть привести за собою цілу орду. Треба сповістити Самуїла — хай вирішує.

— Мчи, Васюто! Клич наших!

Не встигли чужинці досягти середини ріки, як прибув Самуїл з хлопцями, наказав перекрити дорогу, що виводила в степ.

— Здається, половці. Чи не вивідачі Коб'якові?

— Хтозна. Схопимо — дізнаємося, — шепотом відповів Ждан.

Сторожко озираючись, верхівці вибралися з води на сухе, трохи постояли, тихо перемовляючись, а потім поволі рушили до гаю, що вкривав схили гори.

Тут їх і перестріли Самуїлові хлопці. Вони несподівано вискочили з кущів, наставили списи і луки.

— Стійте! Хто такі?

Сторопілі вершники не вчинили спротиву. Їх стягнули з коней, відібрали зброю, поставили перед Самуїлом.

Один, старий, був суворий на вигляд, дебелий чолов'яга. Він не виявляв страху, тільки похмуро бликав спідлоба і важко сопів широким м'ясистим носом. Другий, молодий, знітився, зблід, тремтів, ніби його била пропасниця. Видно, ще ні разу не бував у бувальцях.

Самуїл глянув старшому в очі.

— Половці?

— Ойє, ойє!

— Як звати?

— Я — Сай, а це мій син Чой.

— З якої орди?

— З Інгулецької...

— Чого опинилися тут? Куди прямуєте?

— Їдемо на Оріль до хана Башкорта. Туди я віддав заміж дочку. Кажуть, подарувала мені внука — хочу побачити.

— А Коб'яка знаєш?

— Чув. Хто ж у Половецькому степу не чув про великого хана Коб'яка. А бачити — не бачив.

Сай відповідав швидко, без заминки, і, схоже, казав правду. Самуїл нерішуче

здвигнув плечима — вагався, видно, приймати рішення. Запитально глянув на Ждана.

— Що будемо робити?

Він усе більше переконувався в тому, що Ждан, незважаючи на молодість, мав тверезий, розсудливий розум, і не вважав для себе образливим прислухатися до його порад і думок.

— Я гадаю, відпускати не слід, — подумавши, відповів Ждан. — Хтозна, чи не брехня все це. Чому ми повинні вірити йому на слово?.. Накажи забити в колодки — повеземо до Києва. А там буде видно — відпустити чи обміняти на своїх людей...

Думаючи, що половці їх не розуміють, Самуїл і Ждан обмінялися цими думками відкрито, в їхній присутності. Як же вони були здивовані, коли Сай раптом упав на коліна, простягнув з мольбою поперед себе руки і заблагав на мові урусів, трохи калічачи слова:

— Не везіть нас до Києва, прошу вас! Візьміть викуп! У мене є дещиця зі мною! — І він поліз до кишені.

— Відпустіть нас з Богом! Доньку хочу провідати, внука побачити!

Він витягнув капшука, витрусив з нього на долоню жменю золотих монет і великий срібний перстень з коштовним камінням. Але ні Самуїл, ні Ждан не взяли тієї плати. Швидко переглянувшись, разом прийшли до однієї думки — не відпускати!

— Забийте їх у колодки та прив'яжіть міцніше до возів! — наказав Самуїл хлопцям. — Подивимося, що це за птахи...

...Ні Самуїл, ні Ждан не знали і не могли знати, що цим самим вони стали у великій пригоді Святославу і всім руським князям, які в цей час саме простували і по Дніпру, і по суходолу до Половецької землі. Не знали вони і не могли знати, що їм до рук випадково потрапили Кончакові вивідачі, котрі побували у Торцьку, де зустрілися з Аяпом, і несли від нього Кончакові важливу звістку про виступ руських сил у великий похід на землю Половецьку. Просто їхнє внутрішнє чуття підказало їм рішення, яке допомогло Святославу повернутися з цього походу зі славою. Про Святослава літописці записали похвальні слова в літописах, про Самуїла і Ждана — нічого. Та це не применшує заслуги, як не применшує заслуг і тих безіменних воїнів, які своєю смертю, кров'ю і зусиллями здобувають славу вождям своїм, самі залишаючись на віки вічні невідомі.

...Того ж дня, надвечір, до Переволоки приплив на човнах з двома тисячами воїв князь Святослав і став табором на березі Дніпра, ждучи інших князів, що йшли сухопуттям. Протягом наступних днів прибули з дружинами правим берегом і переправилися на лівий Святославі сини: Гліб, Всеволод Чермний і Олег, Рюрик Руський, Володимир Глібович Переяславський, Всеволод Ярославич Луцький, Мстислав Ярославич, Мстислав Романович та Ізяслав Давидович — обидва із смоленських князів, Мстислав Городенський, Ярослав Пінський, його брат Гліб Дубровицький, а Ярослав Галицький прислав свої полки з воєводами.

Отже, зібралися всі, хто хотів разом з великими князями київськими взяти участь у поході.

Не прибули: Рюриків рідний брат Давид Ростиславович Смоленський, який відписав, що нездужає, і прислав замість себе сина Ізяслава з невеликою дружиною, рідний брат Святослава Ярослав Чернігівський, котрий у березні, відмовившись від походу, гаряче ратував за літній похід, двоюрідні брати Святославові — Ігор Новгород-Сіверський та Всеволод Трубецький.

— А наші брати не прийшли, — гірко, з образою в голосі сказав на київському снемі Святослав. — Відписали: далеко нам іти вниз до Дніпра. Не можемо своєї землі без захисту залишати. Якщо ж ти підеш на Переяслав, то й ми з тобою підемо і з'єднаємось на Сулі... Та не вірю я в те, що пішли б вони з нами і в тому випадку, коли б шлях лежав через Переяслав на Сулу. Хіба князям луцькому, галицькому чи пінському ближче, ніж смоленському чи новгород-сіверському? Хто хотів, той прибув. А хто не захотів разом з братією своєю стати на ворога, того ждати не будемо. Тож обоз залишимо тут під надійною охороною, а самі завтра вборзі, порожнем вирушимо в степ, на Оріль, а якщо потрібно буде, то й на Самару. Вірні люди сказали нам сьогодні, що там хан Коб'як гуртує сили для нападу на Русь, домовляється з Кончаком, щоб спільно ударити. Та ми не дамо їм з'єднатися! Ударимо раніш і, дасть Бог, поб'ємо окаянних!

Другого дня, залишивши обоз на правому березі, з'єднане руське військо, що налічувало понад двадцять тисяч воїв, вирушило на схід. Вів його великий князь Святослав, а провідником у нього був Ждан. Самуїл же з валкою і Ждановою матір'ю попростував до Києва.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

На привалі за Ворсклою до Святослава підійшов князь Володимир Переяславський. На голові золотом сяє шолом, міцну загорілу шию охоплює золоте ожерелля, що одночасно служило князеві і прикрасою, і князівською відзнакою; ліва рука лежить на рукояті меча, права поправляє на плечі червоне корзно, що шовково шелестить під вітром.

Зупинився, кресонув ясно-крицевим поглядом, схилив голову.

— Отче, дозволь поїхати попереду. Вся Переяславська земля винищена, сплюндрована. Кров тисяч переяславців і переяславок на половецьких шаблях, слюзи моїх земляків і землячок наповнили ріки й озера Половецької землі, і вони стали гіркі та солоні, як наше горе. Я бажаю помсти, а мої вої — військової здобичі! Не відмов, княже, не зроби так, як учинив мій лютий недруг Ігор!

Ні, цьому князеві не позичати сміливості! Ні в ратному ділі, ні в розмові з великим князем! Звичайно, він йому дозволить іти попереду. Чому б не дозволити? Не затишку ж шукає цей молодий витязь, а свисту ворожих стріл, брязкоту половецьких шабел, шалу кривавої січі! Чесний, відвертий, хоробрий! От тільки б стриманості більше та розуму державного — на користь Руській землі! Та цього, на жаль, бракує не тільки йому...

— А якщо не дозволю, то ти і мою землю потолочиш так, як Ігореву? — не стримався від докору Святослав.

— Ні, отче, твою не потолочу, — коротко відповів Володимир. — Але любові і поваги до тебе не матиму!

— Дякую за відвертість... А попереду йти дозволяю. Ждана візьмеш провідником. Тільки будь обережний, не заривайся! Важливо не для одного себе славу здобути, а принести користь усьому війську... Візьмеш під свою руку молодших князів з дружинами і дві тисячі берендейської кінноти. Знайди мені Коб'яка і наведи під мої стріли! А я йтиму за тобою на день путі...

— Дякую, отче-князю. Не зариватимусь! Але й хребта половцям не покажу! — Молодий князь випростався і глянув за далекий набосхил, ніби сподівався вже зараз уздріти там ворога.

Кілька днів рискав Володимир понад Оріллю у пошуках половців, та все даремно. Бурчав на Ждана:

— Де ж вони поділися, ті кляті степовики? Невже запримітили нас? Знаходимо пригаслі попелища та обглемедані кістки на покинутих стійбищах, а самих — як вітром поздувало!

Ждан спантеличено знижував плечима. Справді, де ж поділися половці? Там, де тиждень чи два тому їздили вони з вежами-юртами, де випасалися отари овець, табуни коней та гурти худоби, де гасали, об'їжджаючи гарячих жеребців та кобилиць, молоді джигіти, там тепер було пусто. Тільки орли-стерв'ятники при наближенні війська нехотя здіймалися вгору та посвистували ховрахи.

Де ж поділися половці? Що задумав Коб'як?

Перша зустріч відбулася на шостий день в межиріччі між Оріллю і Самарою. Вранці, коли вої, поснідавши, лаштувалися до походу, прискакали на змилених конях сторожі.

— Половці!

З-за далеких горбів показалися кінні половецькі роз'їзди. Згодом темною хмарою викотилась уся орда.

Князь Володимир зрадів. Нарешті! Настала хвилина, якої він ждав кілька літ! В його руках немале військо, і він усій Русі покаже молодецьку хоробрість і військовий хист! Сьогодні він або голову складе, або зламає хребта Коб'якові!

Він скочив на коня, покликав князів, наказав готувати до бою полки. По праву руку від себе поставив Святославового сина Гліба з дружиною і його тезку Гліба Юрійовича, по ліву — Мстислава Романовича Смоленського і Мстислава Володимировича, сам же "с протчими" став у бойовий ряд посередині. Сказав коротко:

— Братіє, велю держатися всім укупно! Із бойового ряду нікому не виїжджати! Вперед не зариватися і ззаду не залишатися! Хто покаже ворогові хребет, тому ганьба на віки вічні! Хто зніме Коб'якові голову, а найпаче — приведе на аркані, тому честь і слава!

Руські полки, швидко перегрупувавшись, зібралися в один невеликий, але міцний кулак. Над ними замайоріли барвисті корогви, прапорці, піднялися вгору і застигли густо, мов щітка, довгі списи з блискучими крицевими наконечниками. Черлені щити

яскраво горіли в промінні ранкового сонця.

Всі були готові до бою.

2

На протилежному боці, на горбах, став Турундай, тесть Коб'яка, з ханами Содваком, Єксною, Тетією та Бараком. Це був передовий загін хана Коб'яка, який, про всяк випадок відтягнувши свої роди аж на Самару, рушив з великим військом на Русь. Правда, йому не пощастило приєднати до себе полки хитрого Кончака, що не хотів посилення і прославлення свого суперника в міжусобній боротьбі за владу над Половецьким степом, але він мав достатньо сил, щоб погромити порубіжні руські поселення і захопити там велику військову здобич, а головне — худобу, якої так мало залишилося у половців після важкої зими.

Турундай відірвався від Коб'яка на половину денного переходу. Побачивши перед собою порівняно невелике військо урусів, він, незважаючи на немолоді літа, загорівся, мов хлопчисько, бажанням здобути перемогу і прославитися серед родів своїх. Під його рукою шість тисяч джигітів — немала сила! І він, не гаючись і не вагаючись, кине їх в атаку!

Він важко сидів на гнідому огиреві, огрядний, рідковусий. Кругле брезкле обличчя його потемніло від весняного сонця, а вузькі чорні очиці пильно вглядаються удалину, де червоніють руські щити. Хай червоніють! Не встигне сонце піднятися на половину свого кола, як він повергне ті щити додолу, а уруських богатирів пов'яже по десятку, як валахів, і пожене у кіш Коб'яка!

Стугонить серце старого хана, стугонить радістю. Він наказує худому, кістлявому ханові Єксні, що сидить у сідлі прямо, мов жердина, розпочати атаку лівим крилом, а запальному, бистроокому Содваку — правим, щоб охопити урусів, узяти в лещата і не випустити жодного.

— Та князів мені, князів захопіть! Живих чи мертвих! — напучував хан своїх підлеглих. — З мертвих здеремо скальпи[35], з живих злупимо викуп! Тож, мабуть, краще живих!..

Він підвівся на стременах і махнув у бік руських полків шаблею. В ту ж мить тисячі кінських копит ударили об землю, і вона загула, мов перед бурею, здригнулася, наповнилася лиховісним чеканням. Половці розпочали атаку.

3

Побачивши половецьку силу, що котилася прямо на них, тисяцький Шварн нахилився до вуха князеві, прошепотів:

— Не втримаємося, княже. Поки не пізно, повертаймо назад?

— Нізащо! Який нам сором буде! — вигукнув Володимир. — Пошли гінця до Святослава сказати, що ворог перед нами і немає мені часу ждати великого князя на допомогу. Приймаю бій, а він тим часом хай поспішає!

Гонець поскакав, а Володимир торкнув поводи і поволі рушив наспроти половцям. Передавав по рядах:

— Коней не стомлювати! Вони пригодяться нам свіжими! Не зриватися завчасно,

ждіть мого знаку!

Так і рухались — поволі, тісно зімкнувши ряди, прикрившись щитами. Не чути жодного слова. Навіть покашлювання, навіть дихання не чути. Лиш брязкіт зброї та глухе гудіння землі провіщали криваву січу.

Ждан відчуває своєю лівою ногою праву ногу князя. Іноді зиркає на нього. Як він? Володимир спокійний, жодна рисочка не здригнулася на його вродливому обличчі, жоден м'яз не ворухнувся. Він пильно вдивляється в темну лаву, що з боку сонця накочується, мов грозова хмара, але мовчить. І всі розуміють — ще не час!.. Впевненість князя, його витримка передаються воям, ліпшим мужам, боярам.

І всі без поспіху, але впевнено, грізно простують назустірч тій темній лавині, що швидко накочується на них.

Супротивники зійшлися на два польоти стріли і зупинилися.

Від половців рвучко вимчало кілька сотень лучників — випустили по стрілі. Їм відповіли руські стрільці.

Хтось упав у бур'ян. Болісно заіржав поранений кінь. Бій зав'язався. Половці рушили в наступ.

У Ждана зліва — князь Володимир, праворуч — колишній смерд із Глібова Івашко, якого князь уподобав і взяв гриднем у свою дружину. Це був дужий, як ведмідь, на вигляд трохи наївний, та насправді меткий і гострий на розум муж. Ждан із ним та ще з кількома найближчими воями, за наказом Шварна, мали охороняти в бою князя. З другого боку це мав робити з досвідченими воїнами сам тисяцький Шварн.

Як тільки лучники повернулися в свої ряди, Володимир Глібович опустив забрало.

— Копія до бою! Вперед!

Ждан міцніше стиснув списа, вдарив коня. Через його голову шугонув рій стріл, що зустрілися в повітрі з половецькими. Ждан пригнувся. Дві чи три ворожі стріли дзьобнули в щит і впали додолу. Його не зачепили. А хтось зойкнув, хтось із гуркотом упав коням під ноги, — обірвалося чиєсь життя.

Ждан краєм ока бачить, як з одного боку Шварн, а з другого — Івашко своїми довгими копіями-ратищами ціляться не в своїх супротивників, а в тих, що можуть зітнутися з князем. Він теж повертає свій спис трохи вліво, насупроти половецьві, який мчить прямо на князя.

Гуркіт від зіткнення сотень коней, копій, списів, щитів на мить оглушив його. Однак він не згубив з ока половця, що, як йому здалося, цілився в князя, і направив йому вістря списа в груди. Сильний удар мало не скинув його на землю, та він утримався. Зате супротивник змахнув руками і впав з коня навznak, ламаючи ратище, що пронизало його наскрізь.

Ждан вихопив меча, кресонув по занесеній над ним шаблі. Другим ударом розрубав дерев'яний шолом ще одного кочовика — і той, глухо скрикнувши, нахилився до гриві коня.

Князь Володимир зі своїм полком все глибше врубувався в бойові ряди хана Турундая, наводячи жах на батирів. Заковані в лати, кольчуги та залізні шоломи

перейславці одним могутнім ударом розкололи орду навпіл.

Ні Турундай, ні інші хани, ні рядові вояки не ждали від урусів такого шаленого супротиву і натиску. Гадали — відразу зламають хребта руському війську. А вийшло навпаки: їхні чолові[36] загони були зупинені, а обидва крила, замість того, щоб оточити урусів, самі опинилися перед загрозою оточення.

Не минуло й півгодини, як половці похитнулися, подалися назад, почали відступати. Даремно Турундай лаявся, погрожував — ніхто його не слухався. Батири завертали коней і, засліплені жахом, тікали в степ.

Володимир гнався за ними до полудня — рубав, колов, брав у полон. І тільки тоді, коли коні зовсім пристали, припинив погоню і наказав відступити до Орелі.

Здобич була велика — майже тисяча полонеників, зброя, одяг, коні... Та не в здобичі суть, а в перемозі, вагомій перемозі. Володимир відчував себе щасливим і на радощах послав до Рюрика та Святослава аж трьох гінців. Повідомляв про погром Турундая і просив поспішати на допомогу, бо на ранок сподівався приходу самого Коб'яка.

4

Зустріч Турундая з Коб'яком була малоприємною для старого хана. Коб'як не порахувався з тим, що Турундай — його тесть, а при війську, на виду у всіх, схопив за груди, люто струсонував.

— Старий осел! Скільки воїв утратив! Сам сорому набрався і мені завдав! — Від природи Коб'як був шалений, несамовитий, а тепер, роздратований нещасливим початком походу, не тямив себе від гніву. — Хоча б одного полоненика захопив, щоб дізнатися, хто з урусських князів прийшов на нашу землю і з якою потугою! Так жодного! Хоча б курам на сміх якогось недолугого чи пораненого... Горе мені!

Турундай поривався щось сказати, та з його сухих запечених губ зривалося лише невиразне бурмотіння.

Нарешті Коб'як відпустив його, і Турундай прохрипів:

— То був князь Володимир Переяславський... Я сам бачив його корогви...

— З якою ж він силою прийшов?

— Тисячі чотири, не більше... Я гадав, що роздавлю його, як муху... А вийшло...

— Гадав, гадав, — перекирив його Коб'як. — У військовому ділі уміння треба мати! Розуму хоч трохи! А ти поліз на рожен, мов дурний ішак!

У розмову втрутився хан Содвак:

— Даремно лаєш тестя, хане. Ми всі були впевнені, що одним ударом погромимо урусів. Та військовоє щастя прихилилося до Володимира. Однак якщо всією силою поспішити, то наздоженемо його. Переобтяжений здобиччю, недалеко він відійшов. Я певен, уруси не минуть наших рук!

Коб'як задумався. Ще роздувалися від гніву його широкі ніздрі, ще кривився в злобі хижий рот, але висловлена Содваком думка вже захопила його. Гм, Володимир, безперечно, допустився великої необачності, прийшовши в Половецьку землю з таким невеликим військом, і його неважко буде взяти в полон. Він, мабуть, не знав і не

сподівався, що Коб'як зібрався в похід і стягнув в один кулак усіх джигітів Нижнього Подніпров'я. Тим гірше для нього! Гм, чотири тисячі урських витязів на чолі з самим князем — то ласа пожива! Пощастило б тільки проковтнути! А чому б не спробувати? Сили для цього є!..

— Ти гадаєш, ми наздоженемо його?

— Упевнений у цьому, — відповів Содвак.

— Тоді не гаймо часу! Вирушаємо зразу ж! Поміняйте стомлених коней на свіжих — і в путь!

5

Наступив жаркий ранок 30 липня 1184 року. Володимир Глібович з передовим полком і здобиччю отаборився на рівному березі, в закруті Орелі. Дав стомленому війську і полону денний спочинок. Далеко в полі, за горбами чатувала кінна сторожа.

Скупавшись у теплій орільській воді, князь у білій лляній сорочці сидів на пригірку, сьорбав з дерев'яної миски гарячий куліш і дивився, як піднімається над обрієм сонце.

День обіцяв бути спекотний, задущливий.

У повітрі висіла жовтувата імла. Степове зілля на очах в'яло, никло додолу, віщуючи прихід недалекої осені.

Та на серці у Володимира було легко, радісно. Він здобув неабияку перемогу, і слава про неї, безперечно, рознесеться по всій Руській землі. Та й здобич немало взяв — одних полонеників скільки! За них виміняє таку ж або й більшу кількість переяславців!..

Його думки були перервані тривожним вигуком:

— Сторожа мчить! Половці недалеко!

Всі посхоплювалися на ноги. Князь підвівся теж. Збиваючи куряву, з-за далеких горбів мчала сторожа.

— Княже, половці! Сила-силенна! Скоро будуть тут! До Володимира бігли князі та воеводи.

— Що будемо робити, княже? Може, відступимо за річку?

Володимир окинув поглядом табір. З трьох боків його охоплювало русло Орелі. Глибокі ями і широкі плеса надійно захищали обидва крила руського війська. В тилу — брід, що давав можливість у потрібний час перейти на протилежний бік. Кращого місця для захисту годі шукати. Тут можна триматися і день, і два, аж поки не підійдуть на допомогу основні сили.

— Ставте полки для оборони! Будемо стримувати половців! Полон — на той бік! Дві дружини — Мстислава Володимировича та Гліба Святославича — теж на той бік, у закрути ріки. Будете обстрілювати ворога, щоб не зміг пробитися нам у тил понад берегом! А ти, Ждане, мчи до князів Рюрика і Святослава — хай, не гаючись, поспішають на допомогу! — розпорядився Володимир.

Половці виринули з-за горбів, що обрамляли зі сходу небокрай, раптово. Широким півмісяцем, оберненим вигнутою стороною наперед, вони швидко наближались до руського стану.

Тим часом князі Мстислав та Гліб перейшли вбрід Оріль, зайняли указані їм місця на протилежному березі. Полон швидко перевели теж на руський бік. Залишилися тільки три тисячі дружинників, що перегородили вузький перешийок між звивинами ріки. Володимир поставив їх у бойові лави, висунувши наперед переяславців, у стійкості яких не сумнівався.

Бій розпочали половці. Не підозрюючи про подвійну засаду руських воїнів на тому березі Орелі, в заростях очеретів та верболозу, вони лавами ринули на Володимира. На цей раз без перестрілки — відразу пішли в атаку.

Перший удар був жахливий. Половецька кіннота з усього розгону ввігналася в руські лави, і, здавалося, ніяка сила не змогла б зупинити її. Та переяславці вистояли. Спочатку зустріли нападників роєм стріл, що внесли у ворожі ряди неабияке замішання, потім пустили в хід піки, короткі списи-сулиці та мечі.

В той же час дружини Олега і Мстислава почали стріляти через річку, вихоплюючи з безладного кінного натовпу ворога немало жертв.

Половці зупинилися, завертілися на місці, як вода у чорторії. Несподівано сильний опір урусів охолодив їхній бойовий порив. Обидва крила, не знаючи, де знайти захист від стріл, що виводили зі строю і воїнів, і коней, кинулися навтьоки.

Даремно Коб'як лаявся, погрожував, даремно хани періщили нагайками втікачів — ніхто не зважав ні на Коб'якові прокльони, ні на ханські нагаї. Кожен хотів вирватися з кривавої колотнечі, що завихрилася на неширокому просторі приорільського степу.

— Назад, боягузливі ішаки, дурні барани! Назад, вошиві свині! — верещав Коб'як. — Від кого тікаєте? Вас у п'ять разів більше! Одними копитами своїх коней ви затопчете в порошок усіх Володимирових батирів! Уперед — на ворога!

Його ніхто не слухав. Орда так же швидко відхлинула від Орелі до далеких пагорбів, як і нахлинула, полишивши після себе вбитих та поранених.

6

Володимир добре розумів, що Коб'як неодмінно нападе знову, і не гайнував часу даремно. Коли половці відступили і ледь мріли вдалині, на горбах, коли вляглися серед руського війська перші радощі від досить-таки несподіваної перемоги над переважаючими силами ворога, він надовго замислився. Це ж початок. А що далі? Як затримати Коб'яка до підходу Святослава? Як урятувати військо від розгрому? Що тут можна придумати — в чистому полі?

Він поволі їхав на високому гнідому скакунові вздовж щойно відшумілого бойовиська, звідки вої прибирали трупи вбитих, виносили поранених, а кінські туші білували, м'ясо рубали на куски і кидали до котлів, і думав: яку військову хитрість застосувати, щоб раптово зупинити ворога, внести в його ряди замішання? На цей раз Коб'як напевне рине на його дружину не широкою, злегка вигнутою лавою, обидва крила якої вранці потрапили під нещадний обстріл засадних полків, а піде клином, і засадні полки не зіграють тієї ролі, яку зіграли щойно. Отже, їх треба повернути назад, і вони зміцнять головний полк. Та все ж цього замало, щоб зупинити половецьку кінноту. Треба придумати щось таке...

Тут його кінь спіткнувся, потрапивши задньою ногою в ховрашину нору.

Від несподіванки Володимир аж підскочив у сідлі.

Ось що треба! Ось те, що зупинить ворога або хоча б набагато зменшить силу його удару!

— Князів і воєвод до мене! — гукнув тисяцькому, що їхав позаду разом з десятком князівських молодших дружинників-охоронців.

Шварн підняв на списа шапку, і миттю з усіх кінців рушили до князя старшини. Стали півколом.

Промовив Володимир:

— Покликав я вас не для того, щоб ще раз порадуватися успіхові нашому, здобутій перемозі, що прославила наші знамена. Зібрав я вас на раду, щоб спільно подумати, як відбити наступ Коб'яка, що, судячи по всьому, незабаром розпочнеться. Хто що надумав, братіє, кажіть!

Усі довго мовчали. Ніхто не хотів говорити перший. Видно, кожного тривожила думка про недалеке майбутнє, що могло бути для руського війська фатальним. Але як відвернути це фатальне майбутнє — хто те знає?

Нарешті Шварн, як найближчий князів сподвижник, порушив мовчанку, що затяглася:

— Я думаю, княже, вдруге нам не втриматися тут. Якщо Коб'як не дурень, то пошле сильні орди на той бік, щоб задушити наші засадні полки і зайти у тил. Тоді всьому нашому війську — кінець...

— Що ж робити? — спитав князь.

— Негайно відступити через брід у степ і швидко йти назустріч Святославі!

— Тобто тікати?!

— Чому тікати? Відступ — не втеча...

— Половці зразу ж кинуться за нами, наздоженуть — у чистому полі не врятуєшся.

Знову запала тиша. Всі сиділи на конях похмурі, заклопотані. Завдав князь загадку — не відгадати!

— Та кажи вже, княже, що надумав, — буркнув воєвода Хрущ, грубий голос, огрядність і високий зріст якого ніяк не гармонували з його найменням. — Бачимо по твоїх очах, що приготував Коб'якові несподіванку...

— Приготував.

— Яку?

— Друзі мої і братіє! — Володимир окинув усіх уважним поглядом. — Давайте гуртом поміркуємо: що треба зробити, щоб уникнути розгрому та полону або й смерті? Справді, ми можемо відступити за Оріль і, з'єднавшись з засадними полками, піти назустріч головним нашим силам. Та чи не наздожене нас Коб'як, чи не оточить своїми незчисленними ордами на голій рівнині, де ні ліска, ні ярка, ні річки, на які ми могли б опертися? Думаю, наздожене. Досить нам зрушити з цього самою природою укріпленого місця, як він поженеться за нами. Ви запитуєте — а що ж робити? Залишитися тут? Так, відповідаю я. Залишитися. Погляньте: з трьох боків половцям до

нас не підступитися — річка, мочарі. Вони, як і вранці, можуть атакувати нас тільки в лоб. То давайте укріпимо цей перешийок так, щоб половецькі коні спіткнулися об нього! Щоб Коб'якові не пощастило одним ударом скинути нас в ріку! Тоді ми можемо протриматися до підходу князів.

— Як же укріпити перешийок? Рів копати? Не встигнемо!

— Навіщо рів? Наріємо мечами вузьких ямок глибиною в лікоть, таких собі пасток для коней. Потрапить у неї кінська нога, як у ховрашину нору, — і полетить кінь разом з верхівцем шкереберть. А задній спіткнеться — та й собі...

— Скільки ж тих ямок треба! — вигукнув хтось. — Тисячі!

— Ну й що?.. Кожен воїн без великого труда вириє п'ять чи й десять — от вам і тисячі! Одну минеш — в другу вскочиш! Вірю я, що це буде важка перепона для половецької кінноти.

Воеводи переглянулися. Гм! А князь діло каже! Всі схвально загули.

— Тоді до роботи! — повелів Володимир Глібович. — Попереду копачів поставте заслону зі щитів, щоб ворожі сторожі не запримітили, що ми тут затіваємо. Землю накажіть відносити в тил, а ямки — прикрити бур'яном, щоб не видно було. Утямили?

— Так, княже, так.

— Тоді до роботи, братіє! До роботи!

7

Сонце давно завершило з полудня. Жовто-сірий степ, здавалося, заснув і млів у нестерпній спеці.

Пообідавши, руські вої вишикувалися на рівнині бойовим строєм. Після цього Володимир дозволив людям, не сходячи з місць, розслабитися, відпочити, навіть прилягти. Вої зразу ж поставили проти сонця щити, попідпиравши їх списами, — полягали під ними в тіні, щоб заховатися від пекучого проміння. Нікого не турбувало те, що їх можуть застукати зненацька. На випадок половецької атаки всі мали достатньо часу схопити зброю і стати на свої місця, бо половці зупинилися не ближче як за версту.

Минали хвилини, збігали години. З-за Орелі прибули засадні полки, зміцнивши собою руську оборону. А половці все чомусь не розпочинали атаки.

Володимир і дивувався, і радів з цього: ось-ось мали підійти Рюрик і Святослав. Може, тоді Коб'як взагалі покаже хребет і дремене в степ? У всякому разі ця затримка хана Коб'яка на руку руському війську.

Вої ж скоро перестали думати про наступну битву, яка могла для багатьох із них або й для всіх закінчитися смертю, пораненням чи полонем. Може, Коб'як після ранкового прочухана не наважиться вдруге випробувати долю? Багато хто закуняв під щитом на теплій землі, а інші насолоджувалися бодай невеликою прохолодою в затінку і несподіваним відпочинком.

І саме тоді, коли їх майже не ждали, половці рушили в атаку. З-за горбів раптово виринула хмара куряви, потім показалися темні лави вершників. Над ними замайоріли бунчуки і довгі барвисті корогви з золотими зображеннями бичачих рогів, драконів,

собак, різного гаддя. Чим ближче наближалися половці, тим яскравіше висвічувалися ті малюнки на широких полотнищах.

Руський стан враз заворушився. Різкі окрики воевод підняли на ноги всіх. Кожен поспіхом натягував на себе лати чи кольчугу, прив'язував поножі, надівав підшоломник, хапав зброю — лука, списа, меча — і ставав у стрій. Не встигли половці подолати і половину шляху, як русичі вже перегородили перешийок щільним живим валом.

Попереду в два ряди стали копійники, міцні зграбні гридні, кожен з яких мав на озброєнні, крім лука та меча, довгий спис і короткий спис-сулицю. Потім вишикувалися мечники, а за ними — у три ряди — стрільці. В тилу отроки тримали за повіддя осідланих коней.

Князь Володимир в оточенні найбільш досвідчених мужів став іззаду, за стрільцями. Під рукою, у запасі, мав два кінні стяги — на випадок ворожого прориву. Бояри і воеводи зайняли свої місця у бойових лавах.

Усі завмерли в чеканні.

Тим часом половці наближалися. На великій Коб'яковій корогві звивався довгий золотистий дракон з роззявленою червоною пащею, з якої виривався вогонь. Майоріли численні бунчуки.

Половці йшли не півмісяцем і не клином, а лавою. Глухо гула, аж стогнала земля. Важка хмара куряви піднялася в небо, сонце потьмяніло, стало сердито-кривавим, чужим, непривітним. З гиком, свистом, улюлюканням неслася орда на руський стан.

Напружена тиша зависла над завмерлими дружинами. Страшна сила летіла на них — як буря, як вихор, як смерч, що все ламає і трощить на своєму шляху. Чиє ж серце не здригнеться від одного її несамовитого виду, від гromу копит, що стрясають землю, від хropіння і важкого дихання тисяч коней, від незвичних чудовиськ, що, мов живі, звиваються над ордою на її корогвах?

Темна лавина половців накочувалася швидко, зловісно. Вже видно обличчя вершників, їхні ошкірені від люті і страху роти, їхні гостроверхі повстяні ковпаки, оторочені хутром, витягнуті в нестримному бігові тонкі спітнілі кінські шії. А над усім — сині блискавиці шабель і дикий незатихаючий вереск: а-а-а!..

Володимир Глібович вибрав місце посередині війська — між лавами мечників і стрільців. Стрільці ждали його знаку — коли посилати назустріч ворогові свої смертоносні стріли. А він також терпляче ждав наближення ворога. Ще хвилина-друга... Ще мить...

Він був природжений воїн, з дитинства держав меча в руці і разом з князем Глібом, своїм батьком, не раз ходив, як це робили й інші княжичі, у походи в степ чи на князівсуперників. Він давно звик до посвисту стріл і брязкоту мечів, досконало знав військове ремесло і не відчував страху перед ворогом, бо не відчував страху перед смертю. Дивлячись, як летить на нього і на його військо об'єднана орда придніпровських половців, він думав не про можливу загибель чи поранення, не про юну княгиню Забаву, що зосталася в далекому Переяславі, а про те, коли ж нападники

ступлять на оборонну смугу, зриту ямками, мов кротовинням, коли вони почнуть падати. І чи почнуть? Якщо ні, тоді й він сам і його дружина приречені на загибель!

Він ще дужче напружився, підвівся на стременах, лівою рукою тримаючи повід коня, а правою стискаючи держак меча.

Ще мить...

Передній ряд степовиків, не підозрюючи про небезпеку, що чигає на них під копитами коней, з усього розгону ввірвався на приготовлену для них западню. Кільканадцять вершників відразу разом з кіньми впали на землю. Потім почали падати й інші — і ті, чиї коні потрапили в ямки, і ті, хто ззаду налетів на них...

"Почалося!" — подумав радісно Володимир і високо над головою підняв меча.

Це був знак стрільцям, і ті миттю випустили у ворога раз за разом сотні стріл, і майже кожна з них знайшла свою жертву.

Крик болю і жаху пролунав над ордою. Передні падали і потрапляли під копита коней, що все напірали і напірали. Вигадка князя Володимира обернулася для нападників великими втратами, а головне, половці були затримані у передпіллі, за півсотні кроків від переяславських дружин, і їхня навальна атака, що, здавалося, мала змести все на своєму шляху, раптом обірвалася, захлинулася. Вже не десятки, а сотні ворожих вояків разом з кіньми лежали на землі і корчилися від нестерпних мук, а по них мчали інші і теж падали, збільшуючи завал із живих — кінських та людських — тіл.

Однак значній частині нападаючих пощастило перемахнути через нешироку оборонну смугу. Їх зустріли металники списів. Прохурчали гострі сулиці, наїжачилися довгі піки, в хід пішли мечі.

То тут, то там зав'язалися рукопашні бої.

І все ж раптової навальності, могутнього приголомшливого удару, на що сподівався Коб'як, у половців не вийшло. Вони були зупинені несподіваною перепорою, змішалися, розгубилися, втратили бойовий порив. Завал, де борсалися покалічені коні й люди, зростав і заважав заднім лавам з ходу вдарити по руських воях...

8

В той час, коли Коб'як послав свої найвідбірніші полки в атаку, дружини київських князів наблизилися до Орелі. Славута взяв ліворуч і пішов над річкою в обхід Коб'яка, князь Рюрик поспішив зробити це з правого боку, а великий князь Святослав повів свою рать прямо до броду, на виручку Володимирові.

Однак перш ніж перейти Оріль, і Славуті, і Рюрику довелося зустрітися з ханами Бараком і Єксною, які, не знайшовши урських засадних стягів, бо ті раніше приєдналися до Володимира, безцільно ризикали по заплавах у пошуку супротивника.

Сторожа Славуті першою помітила орду Барака. Стомлені половецькі вої, — а їх було біля тисячі, — поволі їхали понад Орілью. Коли на навколишніх горбах раптово з'явилися руські вої, хан Барак, думаючи, що має діло з засадним стягом урусів, рішуче кинувся на них в атаку, та дуже швидко зрозумів свою помилку. На нього зусібіч мчало численне руське військо.

— Назад! — зарепетував він, перший повертаючи коня. Та тікати було нікуди.

Позаду — грузьке болото, а біля самої річки — глибокі прогної. Застукані в цій пастці половці заметалися, як загнані звірі. Одні здалися відразу, слушно вважаючи, що краще уруський полон, звідки рано чи пізно можна викупитися, ніж видима смерть, другі разом з кіньми загрузли в багнюці, і їх кияни хапали і тягли на сухе, де в'язали по десятку, щоб не розбігалися, треті з відчаєм і ненавистю оборонялися. Таких рубали безпощадно.

Хан Барак, утлий, кістлявий, жовтолиций, не захотів помирати, і, коли перед ним виросла грізна постать київського гридня Кузьмища, кинув шаблю додолу і схрестив перед собою руки — в'язи, мовляв. Кузьмище стягнув його з коня.

— Га-га, попалася птиця-синиця! Невже хан! — І рвонув у полоненого з шиї ланцюжок з срібною пластинкою, на якій був зображений триголовий дракон.

— Хан Барак, — кисло усміхнувся той.

— Барак то й Барак, — погодився Кузьмище і, видобувши з-за пояса міцну вірвовку, зв'язав ханові руки.

Не минуло й години, як від Баракової орди не залишилося й сліду. Шлях у Заорілля був вільний. Залишивши сотню молодих гриднів стерегти полон, Славута перевів полк на протилежний берег річки і швидко рушив на захід, звідки долинав гомін бою. Він поспішав, не без підстав вважаючи, що Володимир тримається з останніх сил.

9

Володимирові довелося зазнати гіркої хвилини. Розлючений втратами і непердбаченою затримкою, Коб'як особисто повів орду на уруські лави. Він щасливо пробився крізь завали кінських та людських тіл. За ним ринули численні половецькі загони і міцно вдарили на переяславців.

Бій закипів, завирував по всьому полю. Скрегіт мечів і шабель, кінський тупіт, крики, лайки та бойові поклики воїв, стогін і зойки поранених і придушених, тріск списів — усе це гуло і ревло, ніби сюди, на цей невеликий шматок землі, зібралися тури з усього безмежного степу.

Побачивши, як подалися назад під натиском Коб'яка його воїни, Володимир з двома стягами, що були в нього під рукою, поскакав туди і з ходу вдарив половцям у ліве крило.

Рубався він затято. Його дужий кінь, викоханий найкращими князівськими конюшими на переяславських полях, розштовхував грудьми низькорослих половецьких коней, і князь невтомно кресав своїм довгим мечем по дерев'яних шоломах степовиків — аж з них летіли тріски, обагрені кров'ю.

Цей удар князівських стягів на якийсь час зупинив Коб'яка, а руським воям придав сили. Вони закрили прорив і стійко стримували ворога.

Сонце почало помітно схилитися донизу, але спека не згасала. Залізні кольчуги, шоломи і лати нагрілися так, що до них не можна було доторкнутися. Піт заливав очі, їдка степова пилюка забивала ніздрі і рота — дихати ставало все важче і важче. Від спраги і втоми поприставали коні.

Володимир добре розумів, що стримати, а тим більше відкинути Коб'яка, як він це

зробив уранці, зараз не пощастить. Сили були явно нерівні. На місце загиблих чи поранених половців ставало зразу вдвоє більше. Що ж робити? Ніяка хитрість тут не допоможе. Залишалося одне — якнайдорожче продати життя.

Нарешті настала хвилина, коли руські вої подалися назад і поволі почали відступати. У половецькому війську зчинився радісний крик: степовики відчували, що перемога недалеко.

"Ну, почалося, — гірко подумав Володимир. — Досить нашим побігти — і всьому кінець!"

Він з тугою оглянувся назад, на пологий берег, що мав скоро стати полем ганьби, а можливо, і могилою для його полку, і раптом побачив, як через брід переходить стяг за стягом руське військо. Над ним розвівалися червоно-золотисті знамена князя Святослава.

Радісно загула кров у жилах.

— Допомога! — голосно, на все поле закричав князь. — Братіє, дружино! Допомога! Київські князі прибули! Тримайтеся!

Це була щаслива мить. Допомога і перемога! Тепер не про поразку думати, не про полон, смерть та ганьбу, а про перемогу, що вже яскріла на вістрях гострих київських списів!

Громовий крик радості розлігся над руським військом. А в половецькому стані пролунали вигуки відчаю і розпачу: половці теж побачили, як через Оріль переходять руські полки. Цей розпачливий крик знаменував собою перелом у битві. Половці враз припинили атаку, змішалися, почали завертати коней. Ніхто не слухався ханських наказів, тепер кожен розумів, що битва програна і що треба думати про порятунок. Коб'як та інші хани ще примушували ординців іти вперед, та невпевненість і страх пройняли вже їхні серця.

Загальна втеча почалася тоді, коли Святославові полки, розгорнувшись лавами, рушили в наступ.

З одного боку, руського, йшли свіжі кінні загони. Тріпотіли на вітрі князівські стяги, грали різжки, виблискували проти сонця вояцька зброя і начищена кінська збруя. А головне — цілий ліс пік і сулиць колихався над щільними лавами. З другого — завихрена, різномаста орда, страшна і своїм бойовим поривом, і своїм розпачем. Усе в ній зараз крутилося, клекотало, ревло. Задні загони, не знаючи, що до урусів прибуло велике підкріплення, напірали на передніх, а ті, охоплені жахом, завертали коней назад, намагаючись вирватися з цього киплячого казана.

Врешті, всі кинулися навітіки. Але ж, звичайно, всі втекти відразу не могли. Хтось був поранений сам, у когось був поранений кінь. Задні взагалі не мали куди тікати, і переяславці, а потім і кияни хапали їх руками, стягували з коней, в'язали або просто залишали під охороною молодших гриднів. Багатьох було порубано.

Орда мчала наосліп до горбів, звідки почала свій наступ. Коб'як летів у тому вирі, кленучи все на світі — і урусів, і ординців, і свою долю. Бажав одного — якнайшвидше вирватися з цього пекла.

Та вирватися вже не зміг. Коли до порятунку, здавалося, був один крок, бо втікачі досягли гребеня висот, він раптом побачив перед собою непробивну стіну урських дружин.

Його почет умить розпався, розсіявся. Кожен обрав собі свій шлях. Усі кинулися від хана врозтіч. Коб'як залишився сам і, охоплений відчаєм, жахом і ненавистю, підняв перед собою шаблю і, шукаючи смерті, помчав прямо на супротивника.

Йому здавалося, що летить він на темну стіну. Та коли зіткнувся з нею, то побачив перед собою лише одного молодого джигіта.

— Клятий урус, я уб'ю тебе! — заверещав хан, високо піднімаючи шаблю.

Йому хотілося наостанку зазнати радощів перемоги. Хай миттєвої, скороминущої, але перемоги! Хотілося відчувати, як шабля з хряскотом ввіходить у цупкий череп противника, побачити, як той випускає з руки меча і, обливаючись кров'ю, падає навznak з коня...

А потім — хай і кінець!

Коні їхні зіткнулися. Молодий урус не проявив страху — підняв меча, а очима пронизав, мов списками, і погляд його був рішучий, твердий.

Та хан брав, бувало, і не таких!

— Ге-ех! — хекнув він, наносячи удар шаблею. Назустріч піднявся меч і зустрів той удар у повітрі. Шабля дзвякнула і переломилася при самому руків'ї.

Коб'як отетерів. По гарячій спині прокотився крижаний холод. Потягся до булави, що висіла при боці на поясі, але тут шорсткий аркан здушив йому шию, вирвав із сідла, кинув на землю.

Все — кінець!

Над ним схилилося юне обличчя переможця. Блиснуло вістря меча.

Ханові стало лячно.

— Не вбивай! Одержиш великий викуп! Я Коб'як! — прохрипів хан з натугою, намагаючись пальцями послабити зашморг на шиї. — Хто ти?

Урус підвів його, поставив перед собою. Мимо них проносилися вершники, тупотіли копита, брязкала зброя, чувся натужний кінський храп. Руські вої перетинали половцям шляхи до відступу.

— Мене звати Жданом, — сказав урус, — і я радий, що до моїх рук потрапила така птиця — сам хан Коб'як! От не ждав! Ходімо до воєводи!

Ждан, не випускаючи з рук аркана і поводів ханського коня, повів знатного полоненика до пагорба, де зупинився зі старшою дружиною боярин Славута. Боярин стежив за тим, як розвиваються події на полі бою.

— Ось, боярине, подарунок великому князеві Святославу, — сказав урочисто Ждан. — Сам хан Коб'як!

Славута зараз був зовсім не схожий на того доброго, лагідного старого, яким звик його бачити Ждан у Києві. Тепер це був суворий воїн, що міцно і владно сидів на бойовому коні. Він весь був закований у залізо — сріблястий шолом, кільчату бармицю, що закривала шию, простору кольчугу з короткими рукавами до ліктів. З-під темних

брів, покроплених сивиною, пильно зорили ще молоді волошкові очі.

Славута відірвав погляд від поля, де руські вої ганялися за степовиками, беручи їх у полон, з цікавістю глянув на бранця.

— І справді — Коб'як. Пізнаю! Доводилося зустрічатись років десять тому! Правда, тоді я був полонеником у хана...

— Не пам'ятаю, — глухо озвався хан. — Хто ти?

— Ну, де б тобі пам'ятати! Пригадуєш? Це було під Лубном, на Войнисі, коли ти зустрівся з київськими і чернігівськими дружинами. Початок битви був для нас невдалий. Твій удар на чернігівців, де і я був разом з князем Святославом, відкинув нас мало не до Сули. Піді мною було вбито коня, і твої вої захопили мене і привели до тебе, як оце тебе нині до мене. Та не встигли ми перемовитися і двома словами, як наші так потисли, що ти кинув і полоненика, і свою сторожу — подався щодуху до Хоролу. Аж курява знялася за тобою! Мені тоді пощастило: за кілька хвилин я був у своїх...

— Тобі справді пощастило, — похмуро глипнув спідлоба Коб'як. — А то б я не стояв сьогодні перед тобою. Вайпай!

— Однак не сподівайся, що й тобі пощастить, як мені. Бачиш, виловлюють твоїх недобитків! — І Славута рукою повів по виднокраю, де затихав бій. — Нікому визволяти свого хана! Закінчився твій кривавий похід на Русь, не розпочавшись!

Коб'як понурив голову, закусив губу. Тільки по тому, як люто бликав на переможців, можна було здогадатися, які страшні почуття нуртують у його душі і якою ненавистю сповнене його серце.

Незабаром битва затихла зовсім. Половців переслідували далеко в степ аж до вечора. У полон потрапило сім тисяч степовиків і сімнадцять ханів: Коб'як Карлиєвич і два його сини-підлітки, Ізай Белюкович, Бокмиш, Осалук, Барак, Тарг, Данило, Содвак Кулобицький, його брат Корязь Калотанович, Турсук, Башкорт, Гліб Тириєвич, Есна, Алак, Тетія з сином, Турундай, тесть Коб'яка. Подібної перемоги над степовиками руські князі не одержували з часів Володимира Мономаха, тобто протягом останніх шістдесяти років.

...Заходило сонце. Над бойовищем спадав кривавий пил. На стомлених обличчях воїв цвіли радісні, щасливі усмішки.

Святослав проїздив уздовж війська, зупинявся перед кожним стягом і дякував за ратний труд, за перемогу:

— Дякую, сини мої, дякую вам, соколи! Велика сила половецька, та ви її підікли об'єднаними зусиллями багатьох князівств наших. Ще один такий удар, і я певен — залишать нас кочовики в спокої, не посміють нападати на нас, розоряти і плюндрувати землю нашу, наші окраїни! Честь вам, хоробрі вої, а князям — слава! Вічна пам'ять тим, хто поліг нині в полі чужинському за рідну землю!

Перед полком переяславців Святослав зупинився, зійшов з коня, обняв князя Володимира і тричі поцілував.

— Дякую, княже, витязю хоробрий! У сьогоднішній перемозі нашій твоїх трудів ратних найбільше! Честь тобі велика і слава довічна, Володимире Глібовичу!

Володимир спалахнув радістю. В очах забриніли щасливі сльози. Привселюдна похвала завжди окрилює, піддає духу, а особливо, коли ця похвала мовлена великим князем, за плечима у якого не тільки шість десятків літ, а й багато військових звитяг, коли вона мовлена не просто так, для красногo слівця, не десь на пиру, а на бранному полі, коли ще не охололи трупи повержених на землю ворогів...

Володимир схилив голову, мовчав і тихо усміхався. А за його плечима гриміла тисячоголоса яса:

— Слава князеві Володимиру! Слава-а!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Тим часом в Новгороді-Сіверському події розгорнулися по-іншому.

Коли гонець привіз листа, в якому Святослав запрошував сіверських князів узяти участь у поході, Ігор закликав до себе на раду брата Всеволода, племінника Святослава і сина Володимира. Ті прибули не гаючись.

— Братіє, що будемо робити? Великі князі Святослав та Рюрик збирають похід на подніпровських половців. Закликають і нас...

— А що робити — іти! — не довго думаючи, рішуче відповів Всеволод і поклав, стверджуючи вагу своїх слів, важкі кулаки на стіл.

— Ну, це ще треба подумати, — відповів на його слова Ігор. — Чи варто нам кидати свою землю без охорони і забиватися на край світу — аж до Дніпра? А якщо наскочать донські половці? Тоді хто порятує наших жон, дітей, ратаїв, люд простий?

— Справді, треба подумати, — сказав розважливо Святослав Рильський, пильно дивлячись на дядьків своїх сумними карими очима. — А Ярослав Чернігівський? Він іде?

— Ні, — Ігор усміхнувся. — Гонець сповістив, що князь занедужав. Але я думаю, це тільки про людське око. А насправді Ярослав думає так, як і я. Хто захистить наші князівства, якщо Кза або Кончак у цей час нападуть на наших?

— То що ж нам робити? — спитав Всеволод. — Незручно відсиджуватися в затишку, коли інші воюватимуть.

— А ми й не сидітимемо. Ми теж підемо в похід. Тільки не до Орелі та Самари, а за Ворсклу...

— Моя дружина готова до походу! — перший відгукнувся Святослав.

— Моя теж! — продзвенів голос юного Володимира Ігоревича, князя путивльського, якому наприкінці року мало виповнитися чотирнадцять літ. — П'ять стягів ждуть твого слова, княже!

Ігор поглядом приголубив сина.

Мужніє Володимир! Набирається сил і військового вміння! І так схожий на матір — княгиню Ярославну. Голубі очі під крутим чолом, по-дитячому ніжні, пухкі губи, прямий ніс з ледь помітною горбинкою, русявий чуб... Тільки голос почав ламатися, але і в ньому вчувається музика Ярославниної галичанської вимови.

— Славно, княже! — похвалив його батько. — Тоді, якщо князь Всеволод не проти, і

виступимо не гаючись.

— Я не проти, — сказав Всеволод.

Домовилися дружину брати невелику: Ігор — тисячу вояків, інші князі — по півтисячі. Йти всім без обозу, взяти з собою в саквах пшона, сухарів і солонини лише на десять днів. Це дасть змогу швидше досягти рубежів Половецької землі, завдати несподіваного удару і так же швидко повернутися назад...

2

За річкою Мерлом, притокою Ворскли, починалася ніким не заселена нічийна земля. Буйні трави, бур'яни та ковила котили по неозорій рівнині зелено-сріблясті хвилі.

Золоте сонце, встаючи щоранку на сході, вітало Ігореве військо ласкавою усмішкою і верстало по небу далі свою одвічну путь. В розпеченому повітрі стояв густий дух чебрецю та полину, бентежив серця воїв близькою небезпекою, що чигала на них за синім небокраєм.

Ігор з братією та воєводами їхав попереду, не спускаючи з ока сторожу, яка ледь мріла вдалині. Спека зморила всіх, розмовляти не хотілося. Кожен був заглиблений у власні думки та спомини.

Хід їхніх думок був перерваний умовним знаком, що подавала сторожа.

Ігор зупинив військо.

Назустріч мчав гонець, кричав здалеку:

— Княже, княже! Половці!

— Скільки їх?

— Чотири або п'ять стягів — не більше. Ідуть нам насупроти.

— Без веж, без жон і дітей?

— Самі вої, княже. І всі добре озброєні.

— Гм, сам Бог посилає їх нам в руки, — тихо, сам до себе, промовив Ігор, а потім запитав: — Вони вас помітили?

— Ні, не помітили. Ідуть долиною. Ігор переглянувся з князями.

— Що робитимемо, братіє? Нападемо?

— А якщо це тільки чоловій полк, а за ним ціла орда? — висловив сумнів обережний Святослав.

— Ну й що? — вигукнув Всеволод. У нього від передчуття близького бою вже почали роздуватися ніздрі. — Оточимо! Блискавично ударимо, знищимо і, поки надійде орда, швидко відступимо! Така щаслива нагода — знищити або захопити в полон півтисячі половців — трапляється не щодня! До бою, братіє! До бою!

Всі пристали до його думки. Ігор тут же розпорядився:

— Я б'ю в лоб. Князі Святослав і Володимир обходять ліве крило супротивника, Всеволод — праве. Якщо ворог вчинить спротив — висікти до ноги! Якщо ні — полонити всіх! А потягнемо, братіє!

Готувалися недовго. За кілька хвилин дружину розділилися і пішли кожна своєю дорогою.

Ігоря, як завжди, супроводили Рагуїл та Янь із сотнею відбірних гриднів. Рагуїл нічим не виділявся з-поміж воїв, хіба що огрядністю. На ньому були звичайні, без прикрас, гриднівські шолом та лати, на лівій руці — окований бляхою дерев'яний щит, у правій — меч, сідло і чапак теж без прикрас, і кінь під ним був не кращий, ніж у його воїв. Зате Янь хизувався посрібленим шоломом і острогами, новою кольчугою, що не встигла потемніти, багатим сідлом і ще багатшою вуздечкою, що ряхтіла бронзою та сріблом. Баский кінь міг би позмагатися по красі та прудкості з князівськими кіньми.

Він перший домчав до сторожі і з-за кущів глянув на долину, де поволі, зовсім не підозрюючи лиха, наближався половецький загін. Попереду, судячи по одягу, похитувався на коні хан.

Янь подав знак, і князь, зупинивши дружину, під'їхав на край горба. Спішившись, прикрився гілкою і довго дивився вниз.

— Ідуть безпечно, — промовив стиха. — І їдуть не на прогулянку, а на баранжу[37]. І прямісінько до Путивля... Гадають, кляті, що ніхто не стереже Сіверську Україну, а ми тут мокрим рядом і накриємо їх!

— Ех, і вдаримо зараз! Аж пір'я полетить! — пристукнув кулаком по луці сідла Янь. — Дозволь, княже, взяти молодшу дружину та потішити серце! Бо так рука свербить!

І він стиснув правицею руків'я меча. Ігор заперечливо похитав пальцем.

— Нападемо всією дружиною. Та з усіх боків, разом, щоб жоден не вислизнув! Їдь до батька, скажи — хай ставить військо в бойовий ряд і жде мого знаку!

Янь поскакав. А Ігор озирнув далину — чи не видно там орди? Він знав, що самої орди, якщо вона далеко, не побачити, зате можна помітити куряву, збиту тисячами кінських копит, а ще швидше — зграю чорного гайвороння у голубому літньому небі.

Однак ні орди, ні куряви, ні гайвороння не видно. Що ж — це на краще! Якийсь недоумкуватий хан-розтяпа сам веде своє військо в пастку!

Тим часом ворог наближався. Вже видно не тільки окремі постаті, а й обличчя половців. Розімлілий від спеки хан куняє на коні, його вої поволі плетуться за ним.

Ігор перелічив — чотириста чоловік. Проти його двох з половиною тисяч — жменька. Можна роздушити, мов комашку. Та Ігореві не хочеться втрачати жодного свого воя, і він усю надію покладає на несподіваність нападу. Приголомшити степовиків! Не дати опам'ятатися! Захопити зненацька! Взяти в полон! Щоб самі здалися!

Думки скачуть одна за одною. А хвилини біжать, і половці все ближче і ближче.

Пора!

Ігор подає знак — і Рагуїл з дружиною рушає. Ігор сідає на коня, виймає меч.

На чолі своїх закутих у броню сіверян вилітає на узгір'я і пологим схилом мчить униз. Услід за ним ринула вся дружина — тисяча досвідчених у ратному ділі воїв, що стрясають землю тупотом копит своїх бойових коней, а повітря — громом дужих голосів.

Майже одночасно з обох боків долини появились дружини Всеволода, Святослава та Володимира.

Вражені, приголомшені, мов громом, половці зупинилися, оніміли. Почулося протяжне виття, що переросло в крик відчаю та розпачу. Потім вершники враз повернули коней і кинулися тікати, не випустивши жодної стріли в бік урусів.

— Доганяйте їх! Переймайте! — гукнув щосили Ігор і вдарив острогами свого огиря.

Поряд з ним мчав Янь. Очі захоплено блищать, меч зі свистом розтинає повітря, з-під шолома вибилися русьві кучері...

— Ге-ех! — рубонув він степовика, що відстав від своїх. — Є один!

І не зупинився, не глянув на свою жертву, бо вже запримітив попереду себе червоний ханський каптан.

Їдучи на чолі загону, хан опинився тепер позаду. І хоча дужий, бистроногий кінь міг би винести його з цього киплячого виру, він не міг утекти, бо нікуди було, — всюди перед очима лише пилюка, розвихрені кінські хвости та згорблені спини ошалілих від страху родовичів.

Янь швидко наздогнав його. Хан навіть не витягнув шаблі.

— Не вбивай мене! Я хан Обовли Костукович! Я дам викуп! Не вбивай!

Янь задержав руку, схопив повід ханового коня, одним спритним помахом меча відрізав від пояса ханську шаблю. Очіма пошукав князя, щоб похвалитися здобиччю. Та Ігорів золотий шолом виблискував далеко попереду, в самій гущі половців. Тоді Янь звернув убік, і, тягнучи за собою скакуна з обважнілим, ніби мертвим, ханом Обовли, що все ще прихилився до кінської гриви, виплутався з шаленої круговерті. Звідси він побачив, як спочатку князь Всеволод, а потім Святослав та Володимир перетнули втікачам шлях з долини. Лише десятку їх, чи й того менше, пощастило вирватися з оточення і дременути без оглядки в степ.

Короткий бій спалахнув, як жмут сухої соломи, і відразу згас.

Князі з'їхалися щасливі, веселі. Вітали одне одного з перемогою, обнімалися, цілувалися...

— Оце побували в ділі! Оце звитяга! — гримів розкотисто Всеволод, знімаючи шолом і рукавом шовкової сорочки, що вибивалася з-під кольчуги, витираючи спітніле чоло. — Я радий за племіника Володимира, що став справжнім воїном. Та й Святослав проявив себе хоробрим витязем. Я бачу — князівські мечі обаgrenі ворожою кров'ю! Це славно!

Він обняв юних князів дебелими ручищами і притиснув до грудей. Ті щасливо усміхалися.

До них під'їхав Янь. Штовхнув до ніг Ігореві зв'язаного бранця.

— Хан Обовли, княже. Їхав на Путивльську землю, щоб пограбувати, взяти худобу, полонеників. Сам зізнався... Що робити з ним, княже? Голову зняти чи викуп узяти?

Князі стали перед ханом, мовчки дивилися на його зігнуту в шанобливому поклоні спину.

— Підведись! — неголосно сказав Ігор. — Ти ж хан, а повзаєш, мов черв'як...

Той підвівся. Однак запобіглива усмішка не сходила з його лиця. У коричневих

очицях заचाївся страх. Тихо запитав:

— Ти стратиш мене, княже?

— Якщо вже тебе в бою не зачепила стріла і не торкнувся меч, то нині — живи! Твоє щастя, що зустріли тебе з порожніми руками, коли тільки йшов на Русь. Бо коли б повертався зі здобиччю, коли б руки твої були в крові наших людей, то, клянусь небом, я власноручно зітнув би тобі голову! А так — живи! Сплатиш викуп — відпущу на всі чотири вітри!

— Дякую, княже! — Обовли вклонився. — Тоді відпусти одного полоняника, мого довіреного, щоб я міг, не гаючись, послати додому за грішми... У скільки оцінюєш мою голову?

— Думаю, більше ста гривень[38] вона не варта.

— У сто гривень! — вигукнув вражено хан. — Та весь мій рід, якщо обдерти всіх, як липу, не нашкрябає стільки! Краще рубай голову!

Відчувши себе у відносній небезпеці, зрозумівши, що смерть обійшла його стороною, він посмілішав і почав торгуватися.

Та Ігор суворо відрізав:

— Знаю, що ти голодранець! І сто гривень для тебе забагато. Але п'ятдесят знайдеш! Це моє останнє слово!.. А довіреного можеш послати хоч і сьогодні...

3

Мати рвалася додому, на Сейм, і Ждан, щойно прибувши з Поля до Києва, знову почав готуватися в дорогу. Тепер він був багатієм: мав шестеро половецьких коней. Трьох осідлав — для матері, для Любави та для себе, а на інших навантажив чимало всілякого добра, на яке не поскупилися Славута з Самуїлом, — жита й пшениці, щоб восени було чим засіяти нивку, ножів, серпів, наральників, сокир, сухарів, солонини.

Вирушили в суботу, зі сходом сонця.

Ждан їхав додому з великим острахом. Боявся, що від його оселі не залишилось нічого, крім попелища та бур'янів, а ще більше боявся, що коли-небудь доведеться здибатися з князем Ігорем. Як він його зустріне!

То дарма, що відпустив із в'язниці. Випустив усупереч своєму бажанню — здався на просьбу княгині. А сам? Чи не схопить знову та не запроторить у ще похмурнішу кліть у Путивлі? Або, чого доброго, накаже підвісити на першій же гілліці?

Ні матері, ні Любаві про свої сумніви не відкрився. Навіщо тривожити їхні серця? Їм, бідолахам, і так нелегко. Дорога важка, незвична верхова їзда геть змучила жінок. Любава молода, витриваліша, а стара мати ледве тримається в сідлі.

За денний перехід до Вербівки, полишивши Путивль збоку, Ждан звернув з дороги, облюбував затишну долину з невеликим воркітливим струмком і зеленою травою, кинув поводи.

— Відпочинемо тут!

Мати схилилася на луку сідла, безсило сповзла з коня і відразу лягла на постелену Жданом кошму. Любава присіла біля неї, зняла хустину, рукавом витерла спітніле чоло.

— Може, водиці принести, мамцю?

— Принеси, доню.

Важка дорога зблизила їх, здружила. У них ще не було ні спільної оселі, ні спільного добра, які часто роз'єднують не тільки невістку з свекрухою, а й матір з дочкою, у них була тільки спільна любов до Ждана та бажання бачити його щасливим. А така любов, якщо до неї не домішується нерозумна, сліпа ревність, швидко зближує жінок — стару та молоду.

Поки Ждан триножив коней, Любава принесла із струмка холодної води, нарізала хліба й сала.

— Їжте, мамцю, пийте! А неволю половецьку не згадуйте!

Підійшов Ждан, присів біля них.

Мати підвелася на руку, з'їла шматочок хліба з салом, запила водою. На її стомленому, змарнілому обличчі з'явилася подоба гіркої усмішки.

— Дякую, доню... А неволі довіку не забути, бо немає в світі нічого тяжчого, ніж неволя чужинецька, — хіба що смерть, голод або хвороба невилгойна...

У Ждана від цих слів стиснулося серце. Йому, молодому, дужому, було важко. А як же їй? Втратила чоловіка, дітей, домівку...

Ну, тепер він матері нікому не дасть скривдити. Збудує хатину побіля Сейму, зоре шмат землі та засіє житом-пшеницею, розведе худобу, птицю — і заживуть вони втрех тихо та любо...

Він жував черствий хліб з салом, а в мріях витав у майбутньому, що здавалося йому ясним і щасливим. Коли б то все збулося!

З роздумів його вивів приглушений Любавин скрик. Він підвів голову і глянув туди, куди показували розширені від жаху очі дівчини. Там, на горі, де пролягала дорога, на тлі синього неба темніли постаті кількох вершників.

— Половці! — змертвілими губами прошепотіла Любава.

Ждан схопився на ноги, приклав руку козирком до лоба. Ні, на половців не схожі! Червоні щити за спинами, мечі при боках. Свої! Сіверяни!

Вершники помітили їх теж і рушили в долину.

— Не бійтеся — це наші люди! — заспокоїв жінок Ждан, хоча у самого серце билося тривожно. Кожна зустріч із незнайомими людьми таїла в собі небезпеку.

Незнайомці швидко наближалися. Ждан стрепенувся — попереду їхав Янь!

Янь теж був вражений.

— Ждане! От не чекав! Звідки ти тут узявся?

— А ти?

— Ну, ми трохи попатрали з князем Ігорем половців у степу і повертаємося додому! — не без гордоців відповів Янь. — Я сам своїми руками взяв у полон хана Обовли!

— Он як! Виходить, князь Ігор ходив у похід?

— Ходив. З князями Всеволодом, Святославом та Володимиром... А чого це тебе дивує?

— Та тому, що і я з походу. Був аж на Самарі з князями...

Він хотів запитати, чому Ігор не приєднався до Святослава та Рюрика, але вчасно прикусив язика. Яке його діло? Хай князі між собою вияснюють це. Його діло — мовчати і жодним словом не обмовитися, що він полонив самого хана Коб'яка.

— О! — вигукнув Янь. — Ти повинен розповісти про той похід князю! Ось він їде...

З-за гори показалося військо. Стяг за стягом спускалося в долину до струмка, де вої напували коней і пускали пастися.

Під'їхали князі Ігор та Володимир. Ждан схилився в поклоні.

Ігор окинув його бистрим поглядом, здивовано звів брови.

— Ти?

— Я, княже.

— А ті жінки? З тобою?

— Старша — моя мати, яку я вирвав з половецької неволі, а молодша — то Любава... З Глібова... Та дівчина...

— А-а, — якимось непевно промовив князь, ніби силкувався пригадати, що ж трапилося в Глібові, хоча було видно, що пригадав він одразу все: і сварку з Володимиром Переяславським, і різанину в Глібові, і подальшу історію зі своїм конюшим, — пригадав — і насупився.

Хитрий, проникливий Янь помітив замінку в розмові і поспішив на допомогу:

— Ждан щойно з Самари та з Орелі, княже, — ходив з князями у похід на придніпровських половців...

В Ігорових очах спалахнула зацікавленість.

— Ось як! З чим же повернулися князі?

Ждан у душі був вдячний Яневі. Він полегшено зітхнув і почав розповідати про битви на Орелі, про перемогу і полонення Коб'яка, багатьох ханів і значної частини їхнього війська.

Спочатку по Ігоровому обличчю промайнула тінь досади. Видно, ця звістка вразила його. Тепер скромна перемога за Мерлом над ханом Обовли у порівнянні з перемогою Святослава та Рюрика здалася ще скромнішою.

Однак він скоро прогнав цю думку... Як-не-як, а все військо Обовли в полоні, він сам теж, а головне — половцям не пощастило пошарпати сіверські села та хутори!

Коли Ждан закінчив, він гордо сказав:

— Перемога князів велика, але ми теж з перемогою! Не з порожніми руками повертаємося додому!

— Я знаю. Янь уже встиг повідомити... Я вітаю тебе, княже, і радію, що Сіверщину на цей раз, дякуючи твоїй хоробрості і хоробрості інших сіверських князів, оминула зла біда, — з почуттям промовив Ждан.

До Ігоря повернувся добрий настрій.

— Що ж ти тепер збираєшся робити? Куди мандруєш? Може, повернешся до мене? Мені завжди потрібні сміливі і досвідчені люди!

Ждан миттю оцінив великодушність князя. Це було прощення, і важило воно для нього немало. Але, кинувши погляд на згорблену постать матері і на засмучену

Любаву, відповів ухильно:

— Княже, я вдячний тобі за доброту твою і при першій же нагоді стану до лав твого війська. Але зараз я не сам. Мати рветься у Вербівку... Невідомо, чи там після половецького погрому залишився хто... Однак вона хоче там поселитися...

— Там є люди, хоч і мало, — втрутився у розмову княжич Володимир. — Ідіть селіться! Я дозволяю... Це моя волость... І мені потрібні поселенці.

— Атож, ідіть селіться, — погодився Ігор. — Посем'я знелюдніло, і треба докласти багато сил, щоб воно знову стало багатолюдним і багатим...

Ждан полегшено зітхнув, бо одержав остаточне прощення князя і дозвіл розпоряджатися своєю долею на свій розсуд. Він низько вклонився і заспішив до жінок, щоб заспокоїти їх і поділитися радістю: тепер вони можуть безбоязно селитися у Вербівці чи там, де захочуть.

4

Наступного дня, опівдні, коли сонце стало майже над головою, стомлені подорожні переправилися вбхід через Сейм, піднялися вгору і зупинилися.

Ждан одним поглядом окинув усю широку долину, де колись було велике і гарне село. Які довкруг знайомі з дитинства рідні місця! На видноколі, за Сеймом, темний бір, куди влітку та восени він бігав по ягоди та по гриби, а взимку їздив з батьком по дрова. Ось попереду вузький узвіз з обривистими глинистими стінами, де в норах гніздилися чорнокрилі щурі, на рівнині розкинулися поля, тепер занедбані, порослі бур'янами, а понад берегом ріки — левади. І всюди верби, верби — гіллясті, рясні, зелено-сиві. Недарма село назвали Вербівкою...

Ждан пізнавав рідне село і не міг упізнати. Що ж від нього залишилося? З землі стирчали чорні обвуглені сохи. Де колись стояли хати, повіті, клуні, там тепер здіймалися купи золи, порослі бур'янами, городи теж позаростали, перетворилися на пустища. І тільки де-не-де під солом'яними та очеретяними стріхами темніли маленькі, мов грибки, хижки, зведені спішно, невміло — аби перебути зиму.

Він знайшов свій город, що левадою спускався до самого Сейму, і сам собі не повірив: на місці їхньої чималої хати тепер стояла хижка і над нею з обмазаного рудою глиною димаря вився в небо сизуватий димок. За ворітьми опускав у колодязь свого довгого носа журавель, а біля нього біліла чоловіча постать...

Хто ж там — свої чи чужі?

Ждан раптом відчув, як потерпли ноги. Хотів ударити під боки коня і не міг. Радість і тривога стиснули груди. Очі затуманилися слізьми.

— Мамо, там у нас хтось живе! — вигукнув хрипко. Мати крізь сльози мало що бачила вдалині.

— Хто ж, сину?

— Не знаю... Їдьмо швидше!

Вони спустилися з гори, проминули одну запустілу вулицю, другу і, задихані, охоплені надією і страхом, під'їхали до рідного дворища. Ось перед ними чудом уцілілі від пожежі старі, виплетені з лози ворота. За ворітьми, біля дровітні, застиг з високо

піднятою сокирою чоловік у білій полотняній сорочці. Очі його округлилися від подиву й страху, а губи шептали:

— Свят, свят, свят!.. Якщо це нечиста сила, то згинь, пропади! Цур тобі й пек!

Ждан притьмом злетів з коня, кинувся до нього:

— Іване! Братику! Живий!

Той оторопіло опустив руки, змінився на виду. Ждана не впізнав.

— Хто ти?

— Та Ждан я, Ждан! І мати зі мною! З полону повернулася... А то — Любава!

До двору вступила мати. Скрикнула глухо, схопилася за серце, схитнулася... Останні сили, що тримали її в дорозі до рідного порога, вичерпались.

І тут Іван ніби прозрів. Кинув набік сокиру, рвонувся назустріч:

— Мамо-о!

Вона впала йому на груди, заплакала. А він цілував її мокрі щоки, шкарубкою рукою гладив заплутані посивілі коси і шептав лише одне слово:

— Мамо, мамо!

Підійшов Ждан, обняв обох. Неповороткий, вайлуватий Іван кивнув йому чубатою головою, притулився плечем до його плеча, і так вони утрюх стояли: то плакали, то щось говорили, хоча жодне слово не доходило до їхньої свідомості, то завмирали від щастя і болю.

Тим часом Любава ввела на подвір'я коней, а з хижі, почувши крик, вийшла чорнява молодичка з немовлям на руках. За подолки її спідниці тримався замурзаний чорночубий хлопчик, спідлоба поглядав на незнайомих людей.

Іван опам'ятався перший.

— Мамо, Ждане, ось мої... Це Варя... Тобто Варвара... І діти — Жданко та Настуня...

Мати пригорнула невістку, поцілувала дітей.

— Ріднесенькі мої! Я така щаслива!.. Вона знову заплакала.

Варя почала втішати:

— Не плачте! Ви ж дома... Житимете у нас... А Ждан поселиться поряд... Не плачте! Ходімо до хати — пообідаєте та спочинете з дороги... Ходімо!

Сама, теж плачучи, взяла стару за руку і майже силоміць повела до хатини. Любава пішла за ними.

А брати поспішили до коней — напоїли, потриножили і пустили на леваду пастися. Потім стали на обніжку під старою розлогою грушею, всіяною дрібними жовто-брунатними гниличками. Ждан зірвав одну, вкинув до рота.

— Смачна яка!.. Не раз у неволі снилася мені наша груша. Не хатина, не двір, а груша на межі з Лебедами, на яку ми колись малими здиралися, мов вивірки, і ховалися там, серед гілля, від батькового чи матиного прочухана... А прокинувшись, думав: повернуся коли-небудь додому — поставлю під нею хатину...

— Ось і став на лебедівському городі, — сказав Іван, пригладжуючи розпатланого чуба, що кучмою звис над лобом. — З лебедівського роду нікого не залишилося... А ми гуртом допоможемо — я, мати, твоя жона...

Ждан усміхнувся.

— Ти про Любаву? Вона не жона мені. Але весною ми поберемося...

— Жона чи не жона — все одно допомагатиме.

— Допомагатиме, — погодився Ждан. — День чи два відпочинку — та й зачну тягати з лісу дерево. Щоб до осені поставити хижку.

— Не хижку, а хату, — заперечив Іван. — Досить, що в мене хижка. Тепер тісно... Але ж нас було тільки двоє — Варя та я. А ти не сам — гуртом зробимо.

Вони довго стояли у затінку під грушею, вели тиху розмову, міркували, як жити, де сіяти озимину, як вигідніше продати троє Жданових коней та купити за них худобу, свиней, птицю, яку зводити хату. Розмовляли б і далі, до самого вечора, та з хижки вийшла Варя, погукала:

— Досить вам, хлопці! Обідати пора!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

В суботу, перед вечором, князь Ігор з князями та дружиною прибув до Путивля, своєї другої столиці, яку він дуже любив. Послані задалегідь гінці сповістили про перемогу над ханом Обовли — і над високими путивльськими горами, над усім містом та зеленим Засейм'ям гучно залунав з церковних дзвіниць урочистий благовіст.

Княгиня Євфросинія з дітьми та юною княгинею Ольгою Глібівною, жоною Всеволода, котра прибула з Трубецька, ждала переможців на майдані, перед міською брамою. Побіля княгинь, але тримаючись трохи позаду, стояв разюче схожий на Ярославну вродливий чоловік років тридцяти трьох. Чорна оксамитова шапка з малиновим верхом відтіняла блідість його чола, з-під розстебнутого легкого каптана, розшитого канітеллю, виглядала блаватна кошуля, а на ногах жовтіли легкі літні чоботи. Його ліва рука лежала на держаків меча, а він сам, виструнчившись, напружено вдивлявся в обвітрене, засмагле обличчя Ігоря, який, скочивши з коня і розставивши для обіймів руки, швидко наближався до княгині та дітей.

Ігор не помічав його, як не помічав і всіх інших, хто зібрався тут, окрім своєї сім'ї. Він притьмом кинувся до них.

— Ярославно! Княгине! — зірвалося з його уст. — Ладонько моя!

Євфросинія метнулася на той поклик, мов пташка, і впала йому на груди.

— Княже мій!

Ні на кого не зважаючи, Ігор поцілував її в мокрі від щасливих сліз очі, в тугі, по-дівочому рожеві щоки. Потім повернувся до синів, кожного підняв перед собою, поцілував, а доньку, найменшеньку, кілька разів підкинув високо вгору, аж та заверещала від задоволення та втіхи.

Потім, поки Ярославна обнімала сина Володимира, а Ольга Глібівна — князя Всеволода, глянув на ошатно вдягненого чоловіка, що напружено і невідривно дивився на нього. Вигукнув:

— Княже Володимире Ярославичу! Брате мій! Яким побитом? — і, простягнувши руки, обняв його. — Я радий вітати тебе, княже, на сіверській землі! Мій дім — твій дім!

Брат моєї жони — завжди бажаний тут гість!

Володимир спалахнув радістю, щоки його почали поволі рожевіти. Він міцно потис Ігореві руки, теж обняв його.

— Дякую, княже, — промовив розчулено, — дякую, брате мій! Правду сказати, не без страху я їхав сюди. Боявся, що слово грізного князя Ярослава, вітця мого, вже і до тебе дійшло, як наздоганяло мене всюди, де я з'являвся, і ти вирядиш мене на всі чотири вітри...

Ігор нахмурився.

— Я не боюся твого вітця, а мого тестя, Володимире... Хоч він і наймогутніший на Русі володар, я не боюся його... Я тут, у своєму князівстві, господар, і ти можеш у мене жити стільки, скільки тобі захочеться! Ось тут, у Путивлі, й живи! Город міцний, край багатий, дичина в лісах не перевелася — втішайся ловами, а нападуть половці — захищайся. Путивльці — воїни знатні!

— Дякую, Ігорю. Я з радістю скористаюся твоєю гостинністю. Тут справді гарно, як у нас у Галичині, а головне — тихо, спокійно. Буде змога і подумати, і почитати, і записати в літопис усе, що бачив, чув, що пережив.

— Ти книжник, наскільки я пам'ятаю?

— О! Я зріс серед книжок!

— Тут матимеш час читати й писати... Так, Ярославно? Ярославна глянула на нього вдячними щасливими очима.

— Так, ладо мій! Володимир може у нас гостювати доти, доки отець наш не дозволить йому повернутися до Галича... А тепер прошу всіх до господи — за стіл!

Після вечері, на якій були присутні, крім князів, бояри, воеводи та ліпші мужі, у гридниці zostалися лише свої — Ігор та Євфросинія Ярославна з дітьми, Всеволод з Ольгою Глібівною, Святослав Олегович, племінник Ігорів, та Володимир Галицький. Євфросинія Ярославна підвелася, обвела поглядом довгий стіл з порожнім посудом після пиру.

— Ходімо від цього безладу до нас у світлицю — посидимо по-сімейному.

Всі перейшли в князівський терем, у простору хоромину.

Тут було чисто, прохолодно, пахло воском від свічі, що потріскувала у бронзовому підсвічнику, і ладаном.

Ігор та Ярославна з дітьми сіли по один бік столу, гості — по другий бік. Старший чашник вніс холодного пива та сирівцю, поналивав у келихи.

Володимир Ярославич побачив гуслі на столику біля вікна — взяв до рук.

— Дозвольте? — глянув на Ігоря та сестру.

— Просимо, просимо! — загукали всі.

Володимир пройшовся пальцями по струнах, вслухаючись у їх звучання, а потім тихо заспівав:

Не буря соколи занесе
через поля широкая —
галиці стади біжать

ко Дону великому.

Комоні ржуть за Сулою —

звенить слава во Києві...

Його сильний, приємний голос заповнив собою всю світлицю, зачарував серця тих, хто сидів за столом. Сам співець теж був захоплений піснею і звучанням струн — зблід, примружив очі і вслухався в останній акорд довго, аж поки він не згас у найдальших закутках терема. Володимир був красенем, разюче схожим на сестру, тільки риси обличчя його були різкіші, мужніші, а чуб та борода — темніші, аж каштанові.

— Боже, це пісня Янова, — прошепотів уражено Ігор. — Її любить співати мій учитель Славута. Звідки ти знаєш її?

Володимир лагідно усміхнувся.

— Ну як же! Я ж зять князя Святослава Всеволодовича, а Славута — його співець і друг. Я не раз чув від нього пісні славетного співця. Більше того, під час нашого весілля з Болеславою, покійною моєю жоною, донькою Святослава Всеволодовича, він подарував мені переписані ним власноручно пісні Янові. Тож не дивно, що я багато з них знаю напам'ять.

— Аж дивно, що князь сам став співцем, — вставив слово Всеволод. — Я не пам'ятаю випадку, щоб таке трапилося коли-небудь у роду Рюриковичів.

— Ну, чому ж, ладо мій, — поправила його Ольга Глібівна, — кажуть, князь Ярослав Мудрий, предок наш, і пісні співав, і на гусях знатно грав, і книги писав. А Володимир Мономах — теж... То чому ж мій двоюрідний брат Володимир не може бути співцем? Навіщо ти йому завдаєш прикрощів?

Вона заперечила мужу, але з такою доброю обеззброюючою усмішкою і таким люблячим поглядом, при цьому прихилившись до нього і цмокнувши його малиновими устами в плече, що він тільки розвів руками і погладив її по пухнастій косі.

— Ну, любя моя, я сказав це не з докором князю Володимиру, а просто здивувався, що він так гарно співає, — забубонів він, намагаючись виправдатись.

Усі засміялися, бо знали, як сильно Всеволод закоханий у свою красуню-жону і як вона верховодить над ним. Це була примітна пара: високий, ставний, плечистий, запальний князь і невеличка, гарненька, мов котятко, княгиня Ольга. І от цей велетень, ярий у гніві та в бою, мов тур, незмінно пасував перед своєю коханою, котра чарівною усмішкою та ніжним поцілунком усмиряла його найбуйніший гнів і все повертала по-своєму. Зараз він зніяковіло виправдовувався перед нею, мов хлопчисько.

Здивований князь Володимир Ярославич вступився за нього:

— Сестронько, що-бо ти! Князь Всеволод і в думці не мав завдати мені прикрощів. Хіба уміння грати та співати чимось принижує будь-кого, навіть князя? Мій батько, князь Ярослав, і грає, і співає, хай здоров буде! А дідусь Володимир, царство йому небесне, просто кохався у співах та в музиці, як і в книгах. Мабуть, і я перейняв від нього у спадок цю любов, бо відняти у мене пісню та книгу — значить вийняти душу з тіла, відняти життя.

— Як цікаво! Так ось ти який, братику! — вигукнула Ольга. — Вся Русь тебе знає!

Вся Русь про тебе говорить! А ми, твої найближчі родичі, пізнаємо тебе останніми, та й то від сторонніх людей. Розкажи, будь ласка, про себе та про своє життя, Володимире! Прощу тебе і всі ми просимо! Ну ж!

Під бурхливим натиском цієї маленької княгині, своєї двоюрідної сестри, Володимир Ярославич відчув, що теж ніяковіє і не має сили відмовити їй. Він збентежено обвів поглядом присутніх. Але всі, навіть Ярославна, підтримали Ольгу:

— Просимо, княже! Розкажи!

Володимир гірко усміхнувся. В його сумних очах залягла глибока туга. Він запитально глянув на Ігоря, ніби просив, щоб той увільнив його від такого важкого для його душі обов'язку, але Ігор схвально кивнув головою, а вголос прорік:

— Просимо, брате. Тут усі свої, усі тебе люблять і співчують тобі. Поділися з нами своїми бідами — і ми їх візьмемо на свої серця. Тобі ж буде легше!

Володимир зітхнув.

— Хай і так. Тоді слухайте.

2

— Я мав щастя і нещастя, а чому — дізнаєтеся пізніше, народитися у сім'ї наймогутнішого на Русі галицького князя Ярослава Володимировича, прозваного за розум та знання багатьох мов Осмомислом. Я, як і всі ми, прямий нащадок Рюрика, Святослава, Володимира Красне Сонечко, Ярослава Мудрого. Далі мій родовід іде від Ярослава старого через його сина Володимира до галицького Ростислава, що став князем Тмутороканським. Там, у Тмуторокані, він був отруєний підсланими з Візантії вбивцями. Отже, Тмуторокань — і моя вотчина! І Ярославина! Тепер ці землі стали половецькими — багаті та привільні землі над синіми морями. То земля незнана. Я її ніколи не бачив, але чув перекази про неї, про її красу, і в моєму серці змалку жила мрія пошукати колись шляху в невідомий город Тмуторокань. Там якийсь час княжив і мій прадід Володар Ростиславович, що змушений був під натиском своїх братів-князів та половців залишити ті землі і перебратися в Перемишль, що належав йому. Його син, а мій дід Володимир, або Володимирко, як його частіше називали і в сім'ї, і в народі, дякуючи розуму і силі, ще в далекому 1141 році об'єднав усі галицькі землі, що відтоді під його рукою простяглися від Сяну до Дунаю та теплого грецького моря, де колись жило споріднене нам плем'я тиверців, а ще раніш — германське плем'я готів, вихідців з-над берегів холодного Балтійського моря, що називалося просто Болотом. Мій батько успадкував ці землі. Я, виконуючи батькову волю, не раз спускався Дністром униз, до тих місць, оспіваних готським хроністом Йорданом, католицьким єпископом, у його латинській хроніці "Про походження та історію готів". Це були щасливі молоді літа мого життя. Оточений ученими мужами, що навчали мене і книжної премудрості, і чужих мов — грецької, латинської, угорської, польської, і військової справи, і музики та співу, я багато подорожував по прекрасній Галицькій землі, вочевидь спостерігаючи те, про що вичитував у наших літописах, у ромейських хроніках Прокопія, Феофілакта Сімокатти, Менандра та пізніших хроністів Східного та Західного Риму. Я ходив тропою імператора Траяна, по якій ромейські легіони приходили з далекої Італії захищати

Дакію від готів та інших чужих племен, що нападали з Поля на Імперію, здирався на високі оборонні вали між Дністром та Дунаєм, ночував на піщаній косі, яка відділяє Дністрове гирло від моря, і там під місяцем, під шепіт ласкавих морських хвиль, мені вчувалися голоси красних готських дів, що співали на березі синього моря.

Я не обділений був, повторюю, щастям змалку: цілими днями я просиджував у великій бібліотеці, де зберігалися книги мого вельми вченого діда Володимира. І не тільки читав, а й сам, коли підріс, почав писати і записувати різні цікаві бувальщини з життя Галицького князівства, його князів та бояр, попів та смердів. Згодом я зрозумів, що це справжній літопис, і, переписавши давні, ще дитячі записи заново в товсту книгу, вже свідомо став заносити до неї найбільш важливі події галицького життя.

Та недовго тривало моє щастя.

Нас було в сім'ї четверо дітей — я, найстарший, за мною на півтора року молодша сестра Анна[39] потім — Євфросинія, котру тепер ми з легкої руки Ігоря звемо Ярославною, і наймолодша — Вишеслава, її видано заміж за князя великопольського та Калішського Одона, і вона стала відлаmanoю гілкою в нашому роду.

Анну, що була майже ровесницею мені і нерозлучною учасницею моїх дитячих ігор і забав, я дуже любив. Але батько рано розлучив нас. Їй ще не виповнилося і восьми років, як він віддав її на виховання в Угорщину, заручивши з наслідником угорського престолу. Ця розлука була для мене першим відчутним ударом долі: від'їзд Анни спустошив моє серце, і я зрозумів, як то тяжко втрачати близьких людей. А тепер я втратив майже всіх, окрім Ярославни. То ж можна уявити, якою радістю для мене було повернення любої сестриці додому, — угорський король раптом передумав одружувати з нею свого сина. Їй уже було дванадцять років, наша дружба тривала ще майже два щасливих роки, а потім її було віддано за князя Мстислава Ростиславича у Білгород, а мене одружено з Болеславою, дочкою чернігівського князя Святослава Всеволодовича, теперішнього князя київського.

Ви, старші, пам'ятаєте це весілля у Чернігові. Мені виповнилося п'ятнадцять літ, Болеславі звернуло на п'ятнадцятий. Вона була гарна дівчина, і, хоча це був шлюб династичний, як водиться між князями, королями та імператорами, ми скоро сподобалися одне одному, а згодом і покохалися. Після весілля ми, молоді, довгий час гостювали в Чернігові, і там я близько зійшовся з тестем та тещею — князем Святославом та княгинею Марією Васильківною. Вони мене полюбили як сина, і ми в спільних розмовах усе більше пізнавали одне одного, читали літописи, співали разом зі Славutoю пісень, їздили на соколинні лови, а вечорами, коли за столом збиралася вся родина, князь і княгиня розповідали про князів нинішніх і давніх, про військові походи та січі, згадували нерідко боярина Яна Вишатича, уславленого і неперевершеного співця, пісні та билини якого живуть і понині. Тоді ж мати князя Святослава купила у спадкоємців Яна його землю за 700 гривень.

Ці спогади і зараз зігрівають мені серце. Князь Святослав, досвідчений воїн і смислений муж, був дещо стриманий у своїх почуттях, а Марія Васильківна, жіночим своїм серцем відчувши нашу щирю любов з Болеславою, стала мені другою матір'ю,

розповідала нам з Болеславою про своє дитинство, проведене в Полоцьку, про прадіда, князя-ворожбита Всеслава, про юного брата Ізяслава, що засмутив їй серце на все життя, загинувши в бою з Литвою. Єднало нас і те, що і в її жилах, і в моїх тече якась частка гарячої крові грецьких імператорів.

Розповідаю вам про це для того, щоб ви зрозуміли, чому й до цього часу, незважаючи на ранню смерть Болеслави, тесть і теща ставляться до мене приязно, хоча теж, як і інші князі, бояться прогніввити мого батька Ярослава.

Ох, Болеславо, Болеславо! Як рано ти пішла від мене разом з нашим маленьким синочком! Як осиротила мене і навіки забрала з собою радість з мого серця!

Це страшне лихо трапилося наприкінці того ж року, що так щасливо розпочався для нас. Після пологів, подарувавши мені синочка, Болеслава почала поправлятися, розквітати, наливатися материнським щастям, жіночою красою і силою. Я, молодий батько, був щасливий, тішився своїм первістком і красунею жоною, упадав біля них, не відходячи ні на крок у ті хвилини, коли Болеслава купала малого, годувала та, присипляючи, наспівувала йому колискових пісень.

Але тут Бог позаздрив нашому щастю. В Галичі почався мор, що у латинян зветься тифусом. Одною з перших захворіла Болеслава, а за нею і синок. Горіли обое як у вогні, страждали від болю в животі, а невдовзі згасли навіки.

Той нещасливий рік — 1166-й — приніс у нашу сім'ю ще одне нещастя, — Ярославна знає про це, мабуть, краще за мене.

Мати наша, княгиня Ольга Юр'ївна, дочка київського князя Юрія Довгорукого, була віддана батькові не по любові, — їх подружили батьки у корисливих цілях. Так трапилося і трапляється в князівських родинах часто. Але іноді такі династичні шлюби стають щасливими: між молодими розгорається палке кохання, що триває все життя, як ось у Святослава Всеволодовича та Марії Васильківни або у Ігоря з Євфросинією. У мене з Болеславою було б, мабуть, так само. Та буває і навпаки — на все життя лишається холодність, нелюбов, що переходить у ворожду. Так трапилося і між нашими батьками. Прожили вони спільно півтора десятка літ, народили сина та трьох дочок, а любові не зазнали. Мати, жінка горда і незалежна, була дуже нещаслива: плакала, тужила, всю любов материнську віддавала нам, дітям, із-за нас скорялась, терпіла наругу, сподіваючись на краще, а кращого все не було і не було. Батько, князь Ярослав, відверто зневажав її, ображав, у гніві навіть руку здіймав на неї, а згодом закохався в молоду красуню бояришню Настасію, прижив з нею незаконного сина Олега, а коли привів її на Гору, в княжий терем, ні матері, ні мені життя зовсім не стало. Все в сім'ї колотилося, як у киплячому казані. Лише майбутнє весілля сестри Євфросинії з князем Ігорем, що сталося на початку 1170 року, стримувало від остаточного розриву, хоча батько не раз погрожував віддати матір у монастир, а мене за те, що став на захист її, вигнати з дому. Весілля відгуляли бучно — і в Галичі, і тут у вас, на Сіверщині. Це для мене були світлі дні, і я пожив якийсь час у вас, а потім — у тестя та тещі в Чернігові, котрі не відцуралися від мене і все ще вважали за свого зятя. А коли повернувся в Галич, то знову потрапив у родинне пекло: тут уже верховодила Настаська, все

прибравши до рук. Матері місця в княжих хоробах не стало, і вона перебралася до воєводи Коснятина Сірославича, що з жалю надав їй притулок у себе. Я теж поселився з нею.

Таке непевне життя тривало ще літо й зиму, а на провесні, коли батько, розпалившись гнівом, об'явив, що Ольга йому не мила і він постриже її в черниці, ми втекли з Галича в ляхи до Казимира Справедливого, князя сандомирського, що тримав рідну сестру материного зятя Мстислава Ростиславича Хороброго Олену Ростиславівну. З нами пішли в Польщу наші однодумці, прихильники наші — воєвода Коснятин та многі інші воєводи. Там жили ми в городі Віслиці вісім місяців. Я послав послів до володимиро-волинського князя Святослава Мстиславича з проханням, щоб дав нам для прокорму город Червен, бо гірко жити в гостях, і Святослав дав мені те місто. Та по дорозі до нього отримав я вістку від таємного друга могого, служебного князя Святополка та інших галицьких бояр, прихильних до нас з матір'ю, щоб ми поверталися до Галича, бо все там змінилося: повсталі галичани схопили князя Ярослава і змусили його цілувати хреста, що буде у злагоді жити з законною жоною — княгинею Ольгою, малолітнього Олега Настасича заслали в далекий город, саму Настаську спалили привселюдно в Галичі на вогнищі яко відьму, а її родичів Чагрів перебили.

Ми повернулися додому. Батько справді поцілував хреста — тепер перед матір'ю, що житиме з нею по закону, а мене навіть допустив до своєї бібліотеки, за якою я давно скучив.

Наступили короткі ясні дні. Я знову багато читав, писав, полював, їздив по всій Галицькій землі — аж на море та на Дунай. Батько кілька разів натякав на те, щоб удруге оженити мене і навіть підшукував наречену, але я твердо відмовився від нового шлюбу, бо, як ви це знаєте, закохався в молоду гарну жінку-попаду, і вона народила мені сина Василька. Та моє щастя охмарювалося незгодами між батьком та матір'ю і між мною та батьком. Батько переніс нелюбов до матері й на мене і об'явив, що після його смерті галицький стіл, що по праву належить мені, перейде до Олега Настасича. Як мені було чути це? Як пережити? Я просив батька виділити мені яку-небудь волость для прокорму, — адже у мене тепер на руках була сім'я — жона та син. І ми ждали ще одну дитину. Батько твердо відмовився виділити мені зі своєї безмежної землі хоч найменший шматочок, де я міг бути господарем, бо все заповів Олегові. Що мені залишалося робити? Я вирішив діяти інакше. Щоб мати для себе та для матері якийсь притулок, я поїхав у Луцьк до князя Ярослава Ізяславича, і він, маючи немало військову потугу, взявся був мені волость добути. Та батько, заплативши полякам три тисячі гривень срібла, щоб вони напали на Волинь, змусив його відмовити мені в допомозі. Вигнані батьком, ми з матір'ю намагалися знайти притулок у князя дорогобужського Інгвара Ярославича, але й він, боячись помсти галицького князя, випровадив нас від себе. Тоді ми поїхали, на цей раз самі, без вірних друзів і охорони спочатку в Білгород на Ірпені, до сестри Анни, а звідти в Торцьк, на Рось, де жили чорні клобуки, до материного брата Михалка Юрійовича. Однак ви, браття, самі знаєте, який гіркий хліб князів-ізгоїв. Брат мій, а хліб їж свій, — це давня приказка,

смысл якої я відчув на власній шкурі. До того ж я тужив за жоною, що ось-ось мала обродитись, та півторарічним сином Васильком, котрий уже спинався на ноженята. Єдиною відрадою моєю в Торцьку було приятелювання з чорними клобуками, що жили по річках Горохуватці та Росі, і спільні виїзди з ними в степ на соколине полювання. Від них я навчився трохи половецької мови та їхніх звичаїв.

Недовго, лиш весну та півліта пробули ми з матір'ю в Торцьку. Дійшла і сюди батькова погроза, і вуй Михалко, скривившись, бо не мав власної військової потуги і теж боявся князя галицького, сказав нам, щоб ми підшукали собі інший притулок. Я послав гінця в Чернігів до Святослава Всеволодовича та Марії Васильківни, і вони запросили нас до себе. Їхали ми туди з матір'ю через Київську землю не з легким серцем. Як було без Болеслави переступати поріг їхнього терему і користуватися їхньою гостинністю? Як мені було дивитися на душевні муки моєї матері, що втратила князівство, почесні, достаток і бідною прохачкою побирається по можновладних родичах?

Переїжджаючи через річку Стугну, я з боєм пригадав іншу матір-княгиню та іншого княжича — княгиню Анну та її молодого сина Ростислава, що мав, як і я, двадцять і два роки.

З літопису я знаю, що року божого 1093-го половці напали на Торцьк і оточили його. Проти них у місяці травні виступили київський князь Святополк та брати Володимир Мономах і Ростислав Всеволодовичі. Битва сталася 26 травня, на Вознесіння, за Стугною. Спочатку був розгромлений Святополк і кинувся тікати, а потім і Володимир Мономах. І побігли Володимир з Ростиславом і кинулися у Стугну, що розлилася після дощів. Хоча пливли вони поряд, однак не бачив Володимир, як половецька стріла влучила братові в голову. І почав Ростислав потопати. Володимир кинувся йому на поміч, та, ледве сам не втопившись, не зумів урятувати любого брата. Перебравшись з невеликою дружиною за Дніпро, вельми печальний, пішов він до свого Чернігова. А пізніше знайшли тіло Ростислава, привезли в Київ, поклали в церкві Святої Софії і поховали коло отця його Всеволода. І гірко плакала за ним мати його, і всі люди плакали за ним сильно, юності його заради.

Довго стояв я над темними берегами Стугни і думав про долю, що погубила тут юного князя Ростислава. А що ж несе вона мені? Матері моєї? Що чекає нас попереду?

Ми щасливо добралися до Чернігова. Нас прийняли з радістю. І кілька місяців, до жовтня, ми жили там, оточені увагою та достатком. Найбільше піклувалася нами княгиня Марія Васильківна. Безконечні розмови з нею скрашували наше життя вигнанців. Тут з її розповідей я ще глибше пізнав полоцьку гілку Рюриковичів, не знаючи ще, що через кілька років буду верстати шлях через їхні землі і в декого з них проситиму притулку.

На жаль, і в Чернігові, де нам було добре, ми довго не втрималися. Ще напровесні того року, — Ігор Святославич це добре знає, бо був учасником тих подій, — зав'язалася між князями затята боротьба за Київ. Утрутився в неї і Святослав Всеволодович.

Почалося з того, що в місяці березні князі Ростиславичі на чолі з Рюриком зненацька, вночі, напали на Київ і захопили в полон великого князя київського Всеволода Юрійовича, матиного брата, а мого вуйка. Уже влітку, коли ми прибули в Чернігів, вони ладнали військо для походу на Торцьк, щоб захопити і Михалка Юрійовича, та в справу встрияв Святослав Всеволодович. Отримавши грізного листа від мого батька, щоб повернув княгиню Ольгу і мене в Галич, він задумався. Що робити? Він до сього часу був у спілці з синами Юрія Довгорукого — Андрієм, що сидів у Суздалі, Всеволодом та Михалком. Тепер же, коли Всеволод втратив київський стіл і сидів у Рюрика в темниці, йому було не вигідно підтримувати дружбу з Юрійовичами, і він переметнувся на бік Рюрика, що став великим князем. Ми з матір'ю та її брати стали розмінною картою у цій грі Святослава з Рюриком. До того ж і Рюрик отримав з Галича листа від батька, щоб не надавав нам притулку, а відіслав назад.

Вузол затягнувся так туго, що годі було його розв'язати. Святослав ішов на угоду з Рюриком, але вимагав відпустити його колишніх спільників — Всеволода Юрійовича та Ярополка Ростиславича, а також припинити похід на Михалка Юрійовича. Він був відвертий з нами, і мати теж просила його заступитися за братів. Зі свого боку, Рюрик, боячись гніву Ярослава Галицького, наполягав, щоб Святослав повернув нас у Галич, і тоді він відпустить на волю полонених князів і не нападатиме на Торцьк.

Що було робити? Уперся Рюрик, уперся і Святослав, бо не хотів віддавати нас на розправу сватові, моему батькові. Горою за нас стала і княгиня Марія Васильківна. Вона наполягала на тому, щоб не видавати сваху й зятя.

Тепер усе залежало від нас з матір'ю. Насамперед від мене. Я довго розмірковував, зважував і дійшов думки, що мені треба віддатися в руки Рюрика, щоб він відіслав мене в Галич. Матері повертатися туди ніяк не можна: батько постриже її в черниці, думав я. А мені що він зробить? Уб'є? Ні. Нагрімає? Я звик до його гримання. Зате я знову буду з коханою жінкою, що ждала другу дитину, та маленьким Васильком, за яким я так скучив.

Мати не хотіла й слухати про таке, та Святослав відразу погодився на це і переконав матір, що так буде краще.

Ми попрощалися з матір'ю (я не думав, що бачу її востаннє), і вже другого дня, надвечір, разом зі Святославом були в Києві. Рюрик після недовгих вагань віддав Святославі полонених князів, і той зразу ж відбув з ними до Чернігова, а звідти відправив разом з матір'ю в Суздаль. А мені довелося під наглядом Рюрикових кметів верстати шлях до Галича. Так завершився ще один круг нещасливого, зате багатого на пригоди життя.

Батько зустрів мене стримано, холодно, навіть суворо, але без лайки. Його вразило те, що не повернулася мати і він став солом'яним вдівцем. Я залишився в Галичі, їздив, як і раніше, по його повелінню по всій Галицькій землі, виконував інші його доручення, полював, співав у церковному хорі, а найбільше — читав і писав.

Жив я не на Горі, в замку, а у веселій хаті моєї ладі, яка на той час подарувала мені другого сина. Народивши його під час моєї відсутності, вона назвала його моїм

ім'ям.

Я був щасливий. Хоч і незаконна, але кохана жона, маленькі синочки, книги, які я приносив з батькової бібліотеки, гуслі, з якими не розлучався ніколи і разом з єдиною книгою — моїм літописом — привіз нині у Путивль, — усе це скрашувало мої дні.

Так прожив я дев'ять років. Дев'ять років щастя і нещастя, радощів і смутку, надій і глибокої безнадії. Батько і на цей раз на всі мої просьби, мольби і домагання виділити мені волость, щоб я міг з сім'єю жити окремо і забезпечено, відповідав відмовою. Чому? Підростав Олег Настасич, якого він любив безмірно і якому заповідав усе князівство. Олег був слабосилий, якийсь недолугий, часто хворів, але тим більше дорогий батькові. А я був нелюбий. Мене ждала доля князя-ізгоя, як мого двоюрідного брата Івана Берладника. Тому між батьком і мною нерідко виникали суперечки, сварки. А коли восени позаминулого року до Галича дійшла вість про передчасну смерть нашої дорогої, але нещасливої матері, я в серцях висказав батькові все, що наболіло на душі. Я прямо сказав батькові, що він винен у смерті матері, що він укоротив їй віку.

Мені, мабуть, не варто було казати йому так, хоч це була щира правда. Бачили б ви, як спалахнули люттю батькові очі! "Негіднику! — закричав він, схопившись з лави і стукнувши посохом об підлогу. — Геть із Галича! Не хочу бачити тебе! Ти не любив і не любиш мене! Ненавидиш свого брата Олега! Думаєш тільки про волость! Ждеш моєї смерті, щоб захопити все князівство! Геть! А то посаджу в поруб — і згниєш там! Гей, люди!.."

Гнів спотворив його обличчя. Я знав, що батько в такому стані здатний на все. І не став випробовувати долю, — миттю покинув Гору, поспіхом попрощався з жоною та дітьми, схопив найнеобхідніше в дорогу і поїхав з Галича. Куди? Аби подалі!

На цей раз я вирішив шукати захисту і порятунку не на Волині, не в Польській, Київській чи Чернігівській землях, де я вже побував, а в Турові, на Прип'яті, у Святополка Юрійовича. Та погрози Ярослава Галицького долетіли і в той глухий край. І Святополк порадив мені шукати притулку в Смоленську, у Давида Ростиславича. Дорога туди була далека — через Слуцьк, Дудutki[40], Мінськ, Друцьк і Ршу[41], але я її подолав досить легко, бо Святополк дав мені криті сани, добрих коней та проводжатих, забезпечивши також харчами та теплим одягом. Напровесні я вже в'їздив у Смоленськ. Недовго ж був я у Давида, брата Рюрикового, мого свояка, — адже його третій, покійний брат Мстислав держав нашу сестру. Не знаю, чи любив він когонебудь у житті, окрім себе. Мені здалося, що ні. Полохливий на полі бою, він був полохливим і дома. Дізнавшись, яка причина привела мене аж у Смоленську землю, він не на жарт перелякався і став випроводжати мене до вuja мого Всеволода Юрійовича у Володимир. Я поїхав би відразу, але весна, а потім пізня повинь затримали мене в нього, і тільки на початку місяця червня минулого року я добрався до Володимира та Суздаля.

Мій вуй Всеволод молодший за мене на три роки, і ми з ним відразу поладили. Прийняв він мене, як рідного, та й не забув, що волю він здобув взамін на мою неволю. А що треба князю-ізгою? Теплий куток, харчі та добре слово. Все це я мав. Не мав лиш душевного спокою. Мати лежала мертвою у церкві Богородиці Золотоверхій — я ходив

до неї кожної неділі, але не міг розповісти їй про свої біди, поділитися своїм горем. А якщо й розповідав, припавши до кам'яної плити, то вона не чула мене, не подавала свого голосу втіхи і розради.

Не було біля мене і тих, кого я любив найбільше, — незаконну, але кохану жону мою та хлопчиків моїх маленьких, за якими скучив безмірно. Не було того ранку, коли б я, встаючи зі сходом сонця, не летів думкою до них у далекий і рідний, хоч і не мій Галич, не посилав їм свого благословення.

Нелегкий то був для мене час, хоча, повторюю, вуй Всеволод не забув, кому має завдячувати своїм визволенням з полону київського. І робив усе, аби скрасити моє життя в чужому краю. Хоч і тужив я за Галичиною, за своїми рідними маленькими соколятами, за коханою ладонькою, та все ж якось жилося. Однак біда одна не ходить, а й другу за собою водить. Цієї весни у Володимирі сталося лихо, що перевернуло не тільки моє життя ізгоя, втікача, а й життя князя Всеволода та всіх володимирців, — сталася жахлива пожежа, внаслідок якої вигоріло все місто, — князівські тереми, боярські хорони, дерев'яні церкви та будинки городян. Усі в один день залишилися без нічого — без житла, без одягу, без ніяких припасів. Князь із двором перебрався у Суздаль, духовенство знайшло пристановище у суздальських церквах та навколишніх монастирях, бояри — у вотчинах, а простолюдини сьак-так обладнали собі землянки і почали по велінню князя зводити новий город.

А що ж мені? Обтяжувати своєю присутністю Всеволода? Після того, як згоріла над могилою нашої праведниці-матері церква Богородиця Золотоверха, там уже мене ніщо не тримало. Я подякував вуєві Всеволоду за хліб-сіль і помандрував у далеку дорогу. Єдиною рідною людиною, що могла і мала змогу прихистити мене, залишалася тепер сестра Євфросинія. Ось сюди, до тебе, сестронька, і до тебе, Ігорю, і прибув я нині. Приймете — дякуватиму, не приймете — серця на вас не матиму: світ широкий, десь прихилюся... Піду до двоюрідного брата Володимира Глібовича у Переяслав. То моя остання надія — може, він прийме...

3

Сумна це була розповідь. І хоча Володимир намагався бадьоритися і не показувати, як йому важко на душі, однак було видно, що за кожним його словом таїться відчай і глибока туга.

Він зітхнув і опустил голову, уквітчану темними хвилями густого, злегка закучерявленого волосся, що спадало йому мало не до пліч.

Поки він розповідав, Ярославна, не зводячи з нього очей, мовчки ковтала сльози, а коли замовк, схопилася, притиснула його пониклу голову собі до грудей і заридала.

— Бідний братику мій! Соколику мій! Скільки ж горя ти зазнав! То чому ж прямо до нас не поїхав, а помандрував у Турів, Смоленськ та Володимир! Чому поневірявся по чужих кутках? Ми б же тебе привітали, як брата, прийняли б з відкритими обіймами! — і підняла на Ігоря заплакані очі. — Правда ж, ладо мій любий? Залишимо Володимира в себе?

— Звичайно ж, дорога моя, — відгукнувся Ігор. — Хай живе у нас і рік, і два, і

скільки потрібно буде. Не їхати ж йому до Володимира Переяславського. Після того, що трапилось між мною та Мономаховичем у тому зимовому нещасливому поході, навряд чи захоче він прийняти брата твого, а мого свояка.

Тут сплеснула руками княгиня Ольга, красна Глібівна, зобразила на ясному личку гнів.

— Що-бо ти говориш, Ігорю! Мій брат добрий і чуйний! Ти його просто не знаєш, — та він і комахки не зобидить без потреби! Тож мені дивно чути, що він не прийме свого двоюрідного брата! — І повернулася до мужа, що саме приклався до кухля з пивом. — Скажи, Всеволоде! Скажи, яр-туре!

Вона простягла руку і погладила його по левиній гриві і крутій шиї степового тура. Відчувши доторк її тендітних пальців, він на мить завмер, примружив очі від задоволення і відразу ж заспокоївся і погодився з її думкою. Не було випадку, щоб цими своїми звичаями-обичаями юна княгиня не приборкала свого буйного яр-тура, як вона звикла називати мужа.

Всеволод цмокнув її в рожеву щічку.

— Звичайно, люба! Звичайно, красна моя Глібівно! Я згоден з тобою!

— Але ж ти не чув, про що я тебе питала, мій туре, — капризно накопили губенята княгиня. — Ти саме дудлив пиво і не слухав мене!

— Справді, не слухав, не чув, — відразу погодився Всеволод. — А про що ти питала?

— Який у мене брат Володимир? Правда ж, добрий, чуйний і справедливий?

— Ще б пак! А хіба в цьому хтось сумнівається? Давай-но його сюди на розправу!

— Та ж Ігор! Який-бо ти, їй-богу! За пиво ладен все на світі проміняти, навіть жінку!

— Що ти, люба! — випнув груди колесом Всеволод. — Та все пиво світу не варте твого мізинця!

— Можна повірити! — усміхнулася Глібівна, але тут же зашарілася від задоволення, бо слова його, як завжди, були щирі.

Володимир Галицький з цікавістю розглядав цих закоханих молодят, що так гармонійно підходили одне одному, і в душі позаздрив їм, їхньому кохання, їхньому щастю, їхній природній безпосередності. Невідомо, який Володимир Переяславський, а Ігор добрий! Не залишив ні молодшого брата, ні племінника Святослава без волості. Із свого скромного Новгород-Сіверського князівства виділив першому Трубецьк, а другому — Рильськ, і між ними встановилася не тільки приязнь, а й братерська дружба та взаємна любов. От би між усіма князями так! Щоб не розбрат, не міжусобиці розділяли їх, а єдність і братерство панували між ними! Тоді б не страждала Русь, не страждала б Україна Переяславська, Київська та Сіверська від нападу половців, Галицька — від угрів-хиннів, Волинська — від ляхів, а Полоцька — від литви. Та ба! Нема між ними єдності, се — моє, і те моє теж, — сказав брат братові. Навіть батько синові каже це! Рідний батько не виділив йому, синові, невеличкої волості для прокорму сім'ї, вигнав з дому, зробив ізгоем, як і племінника Івана Берладника. А Ігор так не зробив — наділив усіх землями.

Тим часом Ярославна витерла сльози і пригорнулася до чоловіка.

— Дякую тобі, ладо мій, дякую за брата. Гарний ти у мене, добре серце маєш. Я така щаслива, що саме ти судився мені!

Ігор прихилився до неї і поцілував у шовкові коси. Він був також щасливий, що доля послала йому Ярославну, ніжну, гарну, розумну і люблячу жону та матір його дітей, до якої він усе більше й більше прив'язувався своїм суворим серцем.

— Я ось що вирішив, ладонько, — сказав голосно, звертаючись і до неї, і до всіх. — Наш син Володимир має лиш п'ятнадцятий рік, — недосвідчений ще. Тож Володимир Ярославич, вуй його, живучи тут, у Путивлі, наставлятиме його на путь істинну, навчить і військової справи, і книжної премудрості, і життя. Як ви, два Володимири? Помиритесь?

Юний Володимир Ігорович схопився зі свого місця, оббіг довкола столу і поцілував батькові руку. Очі його сяяли.

— Дякую, таточку! Я такий радий! — Потім поцілував матір у щоку і в руку, а вуй — в голову. — Хочу бути таким розумним, як вуй Володимир!

Володимир Ярославич пригорнув його.

— Дякую, Ігоре! Дякую, брате! Ти ошчасливив мене! Ми з юним князем знайшли вже спільну мову. Я довіку не забуду твоєї доброти!.. Каюсь, був про тебе іншої думки. Бо ж усім відомо, які запальні, а часом несамовиті Ольговичі, — твій дід Олег, невтомний войник, що все життя провів у сідлі, ворогуючи з Мономахом, твій батько Святослав, запальний до самозабуття, якого, бувало, хлібом не годуй, а лиш дай ув'язатися в котору, в битву, твій покійний старший брат Олег, що погромив кочовища хана Кзи і його родовичів. І про тебе не раз чувач: Ігор гарячкуватий, гордий, у гніві нестримний! Не приховую, що це й було причиною, чому я не приїхав прямо до вас, у Новгород-Сіверський... Побоювався... А виходить — помилявся... Добрий ти!

Ігор подумки усміхнувся на цю мову. Добрий! Чи й справді ж він добрий? Чи добре у нього серце?

На ці питання він і сам би не зміг відповісти, бо ніколи не задумувався над тим, який він є. Син свого неспокійного, жорстокого часу, коли Руська земля — від Карпат до Волги і від Сули до Волхова — колотилася в лютих князівських которах-чварах, коли чорними смерчами налітали зі сходу та з півдня хижі половецькі орди і рвали, шматували її живе тіло, він жив, як і всі в той час жили, — війною. Відколи й пам'ятав себе, не розлучався ні з мечем, ні з конем.

Чи ж могла залишитися в його серці доброта? А якщо залишилася, то звідки взялася, де її коріння?

В одну мить, як блискавка, промайнуло перед внутрішнім зором його коротке життя.

4

Належав Ігор до тієї парості руських князів, яку називали Ольговичами і яка протягом століття володіла Сіверською землею. Її родоначальником був запальний, войовничий, невтомний і несамовитий князь Олег Святославич, онук Ярослава Мудрого, дід Ігорів. До неї належали і нащадки його брата Давида.

Все життя Олег ворогував з двоюрідним братом Володимиром Мономахом, також онуком Ярослава Мудрого. Ця ворожнеча передалася їхнім нащадкам — Ольговичам та Мономаховичам. І хто відає, якої шкоди завдала вона Руській землі, — чи не більшої, ніж напади половців? У цій міжусобній боротьбі за кращий город, за багатше князівство, за більш ласий шмат землі Олег часто опирався на допомогу половців і навіть, щоб зміцнити цей союз, одружився з княжною-половчанкою, поклавши цим початок багатьом змішаним русько-половецьким шлюбом не тільки Ольговичів, а й Мономаховичів. Від неї у князя було три сини — Всеволод, Ігор та Святослав.

Наймолодший, Святослав, Ігорів батько, вельми огрядний і неповороткий, але до шаленства запальний і войовничий, також одружився з половецькою княжною, та дітей від неї не мав. А коли вона померла, взяв дочку новгородського боярина і мав трьох синів — Олега, Ігоря та Всеволода.

Народився Ігор 3 квітня 1151 року в Новгороді-Сіверському. Якраз напередодні його народження князь-отець, покинувши жону-породіллю, помчав з військом на заклик Юрія Довгорукого, свого тодішнього союзника, під Київ, щоб вигнати зі стольного града великого князя Ізяслава Мстиславовича. Вістка про народження сина наздогнала Святослава Ольговича в дорозі, недалеко від Новгорода-Сіверського. Літописець того дня записав: "Святослав же, не дочекавшись Великодня, виступив у понеділок на Страсному тижні, а у вівторок народився у нього син, і дав він йому ім'я — у святому хрещенні Георгій, а мирське — Ігор". Це ім'я новонароджений одержав на честь свого дядька, батькового брата Георгія-Ігоря, убитого п'ять років перед тим повсталими киянами.

Вище за все отець ставив війну. Тому, не повертаючись додому, щоб глянути на сина, що з'явився на світ, повів свою рать далі. Цілий місяць супротивники ганялися один за одним, аж поки на річці Руті, побіля Києва, не відбулося криваве побоїще, в якому кияни перемогли, хоча і втратили вбитими великого князя Ізяслава. Юрій Довгорукий та Святослав Ольгович ледве втекли з поля бою і, перебрівши вище Заруба Дніпро, відступили до Десни.

Про все це Ігор дізнався, звичайно, значно пізніше — з розповідей старших та з літописів. А запам'ятав він себе трирічним хлопчиком, коли одного весняного сонячного дня нарядили його у військовий одяг, навмисне зшитий для такого випадку, причепили до боку іграшкового меча, а на голову наділи золотий шолом, і отець посадив його в сідло.

Це були урочисті пострижини — посвята у воїни.

В Новгороді-Сіверському перед замковою церквою вишикувалася князівська дружина. Маяли знамена, блищали шоломи. Княгиня, дивлячись на сина, втирала сльози. Верещав біля неї від захоплення старший Ігорів брат Олег. Князь теж змахнув з ока сльозу, коли син раптом вихопив з піхов меча і підняв угору, а гридні, тримаючи коня за вуздечку, зробили з ним на майдані, на виду у сотень людей, почесне коло. І поки він їхав, гриміли бубни, гули гуслі та домри, кричали дружинники...

Тридцять літ минуло, а та щаслива мить і досі стоїть у нього перед очима.

Коли йому пішов сьомий рік, отець став князем чернігівським і перевіз туди сім'ю. На цей час народився третій син — Всеволод.

Чернігів! Місто дитинства! Найстародавніше і найпишніше після Києва місто на Русі!

Хіба можна забути голубу Десну і мальовничі горби по її правому березі? А Задесення — з протоками, озерами, заростями очеретів, верболозу, вільхи, де так гарно ловилася риба і кишіло птаство! А скільки було радощів від походів та поїздок на курган княжни Чорної, на Чорну могилу, в Єлецький монастир, на Болдині гори, до Гульбища та Троїцького монастиря, та ще далі — до Святого Гаю, де, кажуть, стояв колись бог грому Перун...

У пам'яті також могутні вали города і дитинця, княжі кам'яні хорони, величний Спаський собор, загородній княжий двір на Любецькій дорозі, багаті боярські отчини і потемнілі хатини ремісників, смердів, закупів... А ще пристань на Десні, де завжди повно човнів, що рихтуються в далеке плавання до Києва, до Константинополя, Новгороду на Волхові, до Смоленська, Новгороду-Сіверського, Трубецька чи Путивля...

Все було там нове й цікаве, тому й закарбувалося в пам'яті назавжди.

Та найдужче запам'ятався, найглибше ввійшов у серце вчитель Славута, якого батько випросив у племінника Святослава Всеволодовича, що в той час посів княжий стіл у Новгороді-Сіверському. Все, що в Ігоровому дитинстві було світлого, пов'язане з цією людиною.

Стрільба з лука, вправи з мечем, списом та арканом, їзда верхи на коні, піші мандри по лісах, луках та полях, полювання з соколами, вивчення військових хитрощів, ігри в піжмурки, довгої лози, челика, плавання у водах Десни та на човнах, перші незграбні закарлючки, написані на жовтуватому пергаменті дитячою рукою, — аз, буки, веді, глагол... А ще пісні, яких Славута знав безліч і немало сам складав, награвши при цьому на гусях... Хіба можна це забути?

Однак найголовніше — Славута відразу полюбив темноокого жвавого хлопчину, якому в сім'ї мало приділяли уваги. Батько — через війни, полювання, князівські сними та інші клопоти, мати — через те, що був середульший. А, як відомо, в сім'ї, де троє дітей, батьківська і навіть материнська ласка ділиться між дітьми не порівну: спочатку вся увага — первістку, пізніше — найменшому, а середульший завжди залишається обділений. Тому, коли вчитель пригорнув малого, пригладив міцною чоловічою рукою його вихрастого чуба і назвав не княжичем, а Ігорком, дитяче сердечко враз потягнулося до чужої, але доброї, чулої людини, як тонкий пагінець до сонця... Славута на кілька літ замінив Ігорові отця і матір: жив з ним в одній кімнаті, слідував за його харчуванням, за здоров'ям, а коли той хворів, поїв різними травами та зіллям, звареними в череп'яному горщику, натирав груди лоем, парив ноги в гарячій воді з гірчицею, спалював бешиху, коли та прикидалася, перев'язував рани, замовляв кров та відливав переляк. Вечорами, особливо довгими зимовими, коли за вікном завивав вітер і сипала снігом у шибки віхола, розповідав цікаві бувальщини про князів та дружинників-богатирів, про їхні війни з хозарами, печенігами та половцями або сягав у

таку давнину, коли на Русі ще й попів та церков не було, а люди поклонялися своїм предковичнім добрим та злим богам — Дажбогу, Хоросу, Трояну, Велесу, Стрибогу, Перуну, Мокоші, берегиням, лісовикам, домовикам, русалкам, дідькам, відьмам, чортам, а ще — сонцю, вітру, дощу, грому, деревам, рікам, гаям, лісам, озерам, звірам, птахам... Це був для хлопця новий, невідомий, незвіданий світ, що манив таємничістю, казковістю, незбагненною вигадкою і красою. Проти теперішніх пісних і мертвих богів, що зирили з ікон холодними байдужими очима, колишні боги здавалися і зрозумілими, і цікавими, і живими... Чого тільки не знав Славута, чого не нарозповідав він хлопчині! І про далекий теплий вирій, куди відлітають на зиму птахи; і про краї східні та північні, звідки, кажуть, колись прийдуть страшні гоги та магоги, вогнем і кров'ю затоплять Русь і навколишні країни; і про далекі землі, де живуть песиголовці, бродять по степах кентаври — напівлюди-напівконі, де воюють проти навколишніх племен жінки-амазонки... А коли розповідати стомлювався, то брав до рук важку книгу із срібними зачіпками і читав при свічці "Поученіє Володимира Мономаха", "Александрію" або "Девгенієве діяння"...

Того ж року, коли Ігор почав навчатися, отець узяв його в Лутаву на князівський снем. Тут вони зустрілися з великим князем київським Ізяславом Давидовичем. Сюди приїхали також старший брат Ігорів Олег, стрункий чорночубий юнак, князь курський, двоюрідний брат Святослав Всеволодович, що був набагато старший за Ігоря, та троюрідний брат Святослав Володимирович із Вщижа. Князі обмінялися подарунками — соболями, горностаями, чорними кунями, песцями, пардусами, баскими кіньми під дорогими сідлами. Три дні приймали гостей, і три дні невтомний Славута розважав князів піснями, грою на гусях та розповідями про княжих предків, яких, на подив усім, знав так добре, ніби сам жив при їхніх дворах.

Незабаром Ігор познайомився з князівською віроломністю і справжньою війною.

Той самий Ізяслав, який нещодавно цілувався зі Святославом у Лутаві, втративши в міжусобній війні Київ, вирішив відняти у Святослава Чернігів і привів під його стіни половців.

З коротким мечем при боці, в легких латах, стояв Ігор з матір'ю на високому валу і крізь вузькі бійниці в заборолах дивився, як хижі степовики, гарцюючи на конях, підпалюють села за Десною, а князь Святослав Ольгович, бояри і Славута лаштують до бою чернігівські полки та берендеїв[42]. Половців було розбито, і князь Ізяслав відступив на денний перехід від Десни. Та несподівано того ж дня захворів Святослав. Таємні прибічники Ізяслава, яких немало було в городі, поспішили сповістити його, що Святослав розпустив рать, а сам лежить хворий... Ізяслав повернувся, вбрід перейшов Десну, спалив єпископське село і почав готуватися до вирішального бою. Перемагаючи хворобу, Святослав швидко зібрав дружину, послав гінців услід за берендеями і, коли ті прибули, ударив на ворога. Берендейська кіннота розгромила половців, загнала в Десну, де одні потопилися, а інші здалися в полон. Ізяславові пощастило переправитися з дружиною на той бік, і він пустився навтьоки. Цього разу чернігівці переслідували його протягом кількох днів і загнали аж на Сейм.

А що ж Ігор?

Усе для нього тут було нове: і князівська зрада, і війна, і смерть, і перемога. Ці дні значили для нього більше, ніж тижні і місяці попереднього безтурботного життя. Закінчилося дитинство — почалося отроцтво. Своїм ще недозрілим розумом він раптом осягнув ту істину, що коли хочеш вижити, то носи при боці меча! І з того часу він його носив — спочатку дитячого, іграшкового, а з чотирнадцяти років — справжнього, бойового.

Той чотирнадцятий рік був важкий і переломний у його долі: взимку простудився і тяжко захворів отець, князь Святослав Ольгович. Відчуваючи близький кінець, він послав у Курськ сина Олега. Батькові турботи були марні: на чернігівський стіл уже давно відверто зазіхав його племінник Святослав Всеволодович, що мав сорок літ і був тепер старшим серед Ольговичів.

Не діждавшись сина, князь помер. Його вдова, Ігорева мати, боячись, що Святослав Всеволодович примчить з недалекого Новгород-Сіверського швидше, ніж Олег з Курська, зібрала боярську думу. Запросили сюди і єпископа Антонія та Славуту, які знали про смерть князя.

— Нам треба виграти час, достойні бояри і велії мужі, — сказала княгиня таємному зібранню. — А тому будемо мовчати про смерть князя Святослава до приїзду його старшого сина, спадкоємця. Щоб ця печальна звістка не дійшла передчасно до Новгород-Сіверського...

— Згода, княгине, — відповів за всіх тисяцький Георгій.

— Тоді покляніться на святому Євангелії, що зберігатимете цю таємницю!

Бояри переглянулися. А тисяцький нерішуче промовив:

— Але ж, княгине, серед нас єпископ... Якось незручно приводити його до присяги, зане же святитель єсть. Та й...

Тисяцький замовк, утупивши погляд у Славуту.

Всі знали, що учитель — друг Святослава Всеволодовича.

Славута підвівся перший, поклав руку на Євангеліє і урочисто проказав:

— Святослав Всеволодович — мій друг, але честь мені дорожча. Клянуся зберігати таємницю!

Заметушився і єпископ, невисокий смаглявий гречин. Швидко підхопився, підняв золотого хреста.

— Клянуся Богом і Божою Матір'ю, що не пошлю до Всеволодовича, і вас, бояри, Святою Трійцею закликаю не уподібнитися Іуді, який видав ворогам Христа, і не зрадити покійного князя! Цілуйте хрест!

Усі поклялися і поцілували хрест.

І ніхто не знав до пори до часу, що тієї ж ночі, повернувшись з князівських хоромів додому, Антоній написав Святославу Всеволодовичу листа:

"Стрий[43] твій помер, а по Олега послали. А дружина по городах далече. А княгиня сидить у розпачі з дітьми. А товару множество у неї... Приїжджай скоріше! Олег ще не прибув, і ти по своїй волі вчиниш договір з ним!"

Ледве встиг Олег в'їхати в Чернігів — без дружини, без спільників, як сюди зі збройною силою доскочив двоюрідний брат і став поблизу.

Чи ж міг Олег змагатися з ним? Після недовгих перемов та обміну листами він змушений був поступитися. Святослав Всеволодович зайняв Чернігів, пообіцявши зі своїх земель виділити уділи княжичам Ігорю та Всеволоду, коли підростуть, а Олег Святославович перейшов у Новгород-Сіверський. З ним поїхала княгиня-мати з молодшими синами та дочками.

Так іудина підступність "святителя", про яку стало невдовзі відомо всім, обернулася для Олега та його сім'ї втратою Чернігова. Вже тоді Ігореве серце запеклося недобрим почуттям і проти Антонія, і проти Святослава Всеволодовича.

Непрості стосунки склалися в Ігоря та його братів зі Святославом. І винен у цьому був передусім Святослав, який не тільки силою захопив Чернігів, а й зламав слово — не дав ні Ігорю, ні Всеволоду зі своїх володінь обіцяних волостей. Княжичі зростали без всякої надії на власні князівські уділи. І навіть справжня війна, що спалахнула між Олегом та Святославом, не поправила становища молодших братів, бо нелегко було Новгороду-Сіверському змагатися з Черніговом. І тільки рання несподівана смерть брата Олега припинила ці чвари: Ігор успадкував після старшого брата новгород-сіверський стіл, виділивши зі своїх земель малолітньому племінникові Святославу Ольговичу Рильськ із волостю, а братові Всеволоду — Трубецьк і Курськ.

З того часу між Ігорем та Святославом установився мир. Ігор слухався Святослава, допомагав йому у війнах за київський стіл, та доброти, приязні до нього не мав. У безперервних князівських чварах, нападах, наїздах вигоріло його серце, закам'яніло, стало черствим і жорстоким. Глібів — тому останній приклад...

І він не розкаюється, що так учинив... Правда, Святослав останнім часом трохи втихомирив князів — кого просьбами, кого грозьбами. Та чи надовго? Розбрат і ненависть між князями — то невиліковна хвороба! Звичайно, Святослав так не залишить його нападу на Глібів — гримне з київських гір. Та хай гримає! Хто ж розпочав нинішню котору? Володимир... То хай на нього й гримає!

А ще ж половці! Не минає року, щоб не пронеслися вони, як нищівний, усе руйнуючий смерч, по Руській землі, змітаючи городи і села на своєму шляху. Скільки сил коштує боротися з ними! Скільки людського життя і крові тратить у цій боротьбі Руська земля!

Де вже тут узятися доброті в серці?

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Кончак скликав ханів усього Дешт-і-Кипчака[44] на воєнну раду. Причина її скликання була важлива: поразка хана Коб'яка та його союзників на Орелі похитнула і підірвала силу Половецької землі.

Кіш Кончака на Торі, неподалік від злиття його з Дінцем, вирував у той день, як вулик. Кожен хан, прибувши з почтом, ставив на вказаному місці, на високому березі річки, похідну юрту, охоронці ставили поряд ще одну — для себе. В коші лунав шум,

гам, лемент. Хтось прибував, кудись мчали вершники, снували між дорослими всюдисущі чорноголові хлопчаки, іржали коні, палали багаття, в казанах кипіла, пінячись, конина, стікали смальцем над вогнем жирні баранячі туші, пахло смаженим м'ясом, часником і лавровим листом.

На горбі, навколо великої білої юрти Кончака, стояли колом бунчуки та корогви. На корогвах майоріли під вітром вишиті канителлю і шовком лебеді, вовки, собаки, тури — захисники половецьких родів, а ще — бичачі роги, довгошії дракони, з червоних пащ яких пашів вогонь, степові беркути та коршуни. Біля входу до юрти розвівався золотистий стяг з головою собаки та кольчужним наколінником — кончаком, від якого й пішло ім'я великого хана.

Тут зібралися найвпливовіші хани донських, лукоморських, поморських та "диких" половців: Кза, Туглій, брати Токсобичі, Колобичі, Естебичі, Терьтробичі, Бурчевичі, Улашевичі, Торголовичі. Прибули навіть Кулобичі з КульОби — Керченського півострова.

Після ситого обіду, влаштованого на мальовничому пагорбі над Тором, звідки видно було далеко довкіл, усі перейшли до білої ханської юрти. Сіли кружка на вовняних подушках. Молоді гарні рабині-уруски внесли кумис та айран, поставили на дерев'яних тацях перед кожним гостем і, покірні, слухняні, мовчки вийшли.

Поки гості всідалися, Кончак стояв. Високий, широкоплечий, горбоносий, він підносився над усіма на цілу голову. Його розшитий золотом та сріблом візантійський одяг, виготовлений у майстернях Константинополя, сяяв самоцвітами, мов сонце, і коштував кількох кінських табунів. Дорогà, дамаської роботи шабля висіла на барвистому шовковому поясі і теж яскріла коштовними камінцями. На широких грудях блищала розплескана в кружок золота гривня з прокресленими двома паралельними лініями — знаком кипчацьких родів. А позад нього, на стіні, висіла ханська зброя — залізний позолочений шолом, кольчуга, зібрана з багатьох тисяч крицевих кілець київськими зброярами, круглий щит з зображенням собачої голови посередині, великий лук і шкіряний тул, начинений стрілами.

Коли останній з гостей усівся на своє місце в почесному крузі ханів, Кончак теж сів — на тор. Діждавшись тиші, випрямився, пригладив цупкими пальцями копицю шорсткого чорного чуба, обвів усіх важким поглядом.

— Достославні хани, володарі великого і вільного, як вітер, Дешт-і-Кипчака! — пророкотав басовитим голосом. — Настала для нас година печалі, невітшних сліз і лютого горя: наша братія, придніпровські хани, самочинно зібралися походом на урусів і, зазнавши страшної поразки, опинилися в полоні в уруських князів, а все військо хана Коб'яка, який не послухався мене, не приєднався до всіх нас, до великої об'єднаної половецької сили, наклало головами або теж пішло безславною дорогою рабів в уруський полон... Коб'як захотів суперничати зі мною, захотів тільки для себе слави і багатства. От і доскочив! Осиротив свої роди, підірвав могутність Дешт-і-Кипчака, а сам, як останній раб, плететься десь у Святославовому обозі в ганебний уруський полон!.. Та не будемо нині осуджувати його — він сам себе покарав. Подумаємо,

достославні хани, як вивернутися з тяжкого становища. Князі уруські Святослав і Рюрик зажадали великого викупу. Якщо піти на це, то все срібло і золото Половецького степу попливе до Києва... Вай-пай!

Хани, що досі слухали мовчки, враз стрепенулися.

— Йок, йок![45] — почулися вигуки. — Тільки не викуп!

— Дешт-і-Кипчак збіднів! З року в рік страшна весняна посуха випалює наші степи, худоба гине від безкорм'я, а люті зими довели наші роди до крайнього зубожіння! Де наберемо стільки золота, щоб викупити сім тисяч воїв і сімнадцять ханів? Якщо ми повириваємо з ушей наших жон і дочок сережки, познімаємо з їхніх рук персні, то й тоді не нашкробаємо стільки, щоб викупити таку силу людей!

— Війною треба йти на урусів! — вигукнув войовничий, запальний хан Кза. — Зібрати все військо, яке у нас є, промчати по землі урусів, потрощити їхні села та городи й обложити Київ! Князі відпустять тоді ханів і беїв, і всіх половецьких джигітів, та ще й заплатять нам, щоб ми відступили від стін їхньої столиці!

— Правильно, правильно! Провчити урусів! Піти на них війною! Виручити наших побратимів! Веди нас, хане Кончак!

Кончак торжествував: поразка хана Коб'яка обернулася для нього перемогою! Тепер усі половецькі роди об'єднуються під його рукою, як колись об'єдналися було під рукою його діда Шарукана, і він уже не випустить влади, а використає її для звершення своїх давніх задумів — об'єднати Дешт-і-Кипчак і стати його самовладним володарем.

— Достославні хани, — довірливо понизив він голос, — я цілком поділяю вашу думку, що урусам не викуп платити, а треба зібратися з силами і погромити їх, як ще ніхто не громив. Хтось тут сказав, що наші південні степи страждають останнім часом від жорстоких посух... Правильно. А в уруських землях посух немає. За Ворсклою та Пслом бувають трави — аж до Сейму та Десни, плінуть повноводі ріки, шумлять безкраї ліси та гаї. Багата земля! То чому б нам не зробити її своєю? Чому уруси псують її, копирсаючись у ній ралами та мотигами? Чом би нам не випасати на ній своїх табунів? Га?

Думка була не нова. Вона давно жила серед половецької знаті — урвати цей ласий шмат руських земель і зробити їх частиною Дешт-і-Кипчака. Тільки як це зробити? Може, Кончак знає?

— Сил малувато, — сказав молодий хан Єльдечук із Вобурчевичів. — Одне діло — пограбувати, а друге — утримати ці землі за собою!

— Коли об'єднаємося, то сил вистачить, — заперечив Кончак. — Та й приготуватися треба як слід, а не так, як Коб'як... Чув я, що за Обезькими горами воюють живим вогнем. З вогняного рога летить полум'я просто у вічі ворожим коням і воям. Хто може устояти перед такою зброєю? Гадаю, якщо ми вирішимо йти на урусів, то треба нам її мати. Я пошлю своїх людей за нею. Ось на що ні срібла, ні золота не шкода!

— Це буде хтозна-коли, — розчаровано протягнув Кзаків син Роман Кзич. — А серце просить помсти зараз!

Кончак усміхнувся.

— Молодість нетерпляча... А у військовому ділі потрібне терпіння. У похід ми все одно не підемо раніше зими. На той час і живий вогонь роздобудемо...

— Яким же шляхом іти? Кого першого воюватимемо? — запитав старий Туглій, відсапууючись від випитого кумису і витираючи рукавом рідкі вуса. — На Переяслав, на Київ, на Чернігів чи на Посем'я?

Кончак давно все обдумав.

— Першого треба бити того, хто найслабший. А зараз найслабша Переяславська земля — все Посулля мною вже знесене, залоги залишилися тільки в небагатьох городах — у Воїні, Римові, Сніпороді, Лубні, Лохвиці, Ромні. Та вони для нас не перепона. Пройдемо непомітно між Лубном і Лохвицею прямо до Переяслава і з ходу візьмемо його. Князя Володимира, якщо залишиться живий, притягнемо на аркані до Орелі, де він бився з Коб'яком, і там скараємо. Погромимо всю Переяславську землю і залишимося там на літо, а потім — і назавжди... Чи правильно я міркую?

— Ойє, ойє! Правильно! — закричали хани. — Слава ханові Кончаку! Слава внукові Шарукана!

Кончак і оком не повів, хоча радість розпирала йому груди. Нарешті досягнув він верховної влади! Довгий і нелегкий це був шлях — і ось сьогодні все Половецьке поле кричить "славу" на його честь, віддає свої військові загони йому в руки.

Він розуміє, що завдячує Коб'якові, його нерозважливості, сьогоднішню перемогу над родовичами. А перемога над урусами належатиме тільки йому, і більше нікому! І вона зміцнить і утвердить владу над Дешт-і-Кипчаком за ним, а може, і за його нащадками.

Він подякував ханам за довір'я, за добровільно вручену верховну владу і на radoщах звелів подати п'янке червоне вино, привезене сугдейськими купцями з далекої Куль-Оби.

2

В юрті ставало душно. Настя відкинула вовняну ковдру, провела рукою по обличчю, мовби відганяла сон, і позіхнула, роздумуючи — вставати чи ні. Вставати не хотілося.

Надворі давно вже буяв сонячний літній день, а в юрті прохолодно, стоять густі сутінки, коливаються похмурі тіні. Сюди крізь подвійну повсть проникає зовсім небагато приглушених звуків гамірливого половецького стійбища — хіба що плач дитини чи далекий тупіт кінських копит, і коханій жоні хана Туглія не хочеться вставати і поринати в безладну і безглузду метушню чужого і ненависного життя.

За три роки неволі Настя звикла до розкошів, до ситості й неробства, бо була не рабинею, як інші її співвітчизниці, а катуною[46] хана, однак до чужини так і не звикла. Дітей від хана не мала і жила тільки для себе, ні в гріш не ставлячи ні свого старого чоловіка, який упадав біля неї і мало не носив на руках, ні його рід, ні всю половецьку орду. Користуючись сліпою любов'ю Туглія, вона робила що хотіла, — ні в чому він їй не перечив. Мала гарний одяг, золоті прикраси, смачну їжу і вдосталь часу для снання, видивляння у бронзове дзеркальце чи для теревень зі своїми рабинямиземлячками.

Вона подумала, вставати чи ні, — і не встала. Прислухалася до сюрчання степового

цвіркуна, що вів свою безконечну пісню десь під килимом. Тут і цвіркуни не такі, як дома. Домашні жили під піччю і тихо заколисували — сюр-сюр... А тут голосисті, як півні, заведуть спів — не заснеш.

Не цікавив її і приїзд багатьох ханів, про що вночі розповів їй Туглій, не змусив засвіт вилізти з теплого м'якого ложа, притьмом вискочити із затишної юрти. Чи й не диво — хани! Мало вона їх перебачила за ці роки! Такі ж кочовики, що кохаються в конях, вівцях, худобині, як і всі інші. Хіба що ситіші та одягнуті краще.

Вона повернулася на другий бік і заплющила очі.

Та подрімати не пощастило. Раптом недалеко пролунав пронизливий жіночий крик і змусив її схопитися. По голосу впізнала — кричала тітка Рута, невільниця з Переяславщини, сорокарічна дружина Туглієвого наймита-пастуха Торіата, або попростому Трата, як звали його всі родовичі, тобто Гнідого Коня, бо саме так він прозивався.

Кричала Рута. Це, правда, не було дивиною. Мусила кричати, бідна, бо навіжений Трат, коли йому щось входило в голову, частенько хапався за віжки чи обротьку і ганявся за нею довкола юрти, а траплялося — бив смертним боєм. Бив за те, що був бідний і не бачив просвітку в своєму нужденному житті, бив, що взяв у жони уруську, бо за половчанку не мав змоги заплатити калим, бив за те, що народила йому тільки одного сина Овлура, якому, отже, теж потрібно, коли захоче женитися, готувати калим, і не народила жодної дівчини, яка принесла б йому багатство, коли б виходила заміж.

Хтозна, яка була причина сьогодні, але Рута кричала, ніби її вбивають до смерті. Тож причина, мабуть, була з поважних.

Настя поспіхом накинула на себе барвистий халат, вискочила надвір.

Біля Тратової юрти юрмився натовп. Однак ніхто й пальцем не повів, щоб порятувати нещасну. Трат звалив Руту на землю і перішив гарапником нещадно, ніби тварину.

Настя розштовхала людей і прожогом кинулася наперед, щоб припинити це бузувірство.

Та тут з протилежного боку вискочив задиханий від швидкого бігу вродливий кремезний юнак і повиснув на Тратовій руці.

— Батьку, що ти робиш! Отямся! Зупинись! Не бий матері.

Це був син Трата і Рути — Овлур. Йшов йому дев'ятнадцятий рік, і ставав він дужим вродливим парубком. Від матері успадкував густе, злегка кучеряве волосся, прямий ніс, білу шкіру, а від батька — чорні брови та виразні карі очі. Настя давно запримітила хлопця, але він не звертав на неї ніякої уваги.

Трат заверещав:

— Геть! Відпусти мене! Як смієш перечити батькові! Овлур не відпустив.

Трат лівою рукою ударив сина в обличчя.

— Геть-но, щеня!

Овлур спалахнув. Не тямлячи себе, вхопив батька за поперек, підняв над собою і щосили жбурнув у натовп. Трат гепнувся на землю і заскиглив від болю. А Овлур, не

глянувши в його бік, узяв матір на руки і зник за пологом юрти. Все це трапилося так швидко, що ні Настя, ні родовичіполовці не встигли й охнути. Такого ще не бувало! Щоб син підняв руку на батька?! Щоб посмів перечити йому?! Щоб порушив стародавній звичай степовиків — покорятися батькові, покорятися старшому, покорятися бееві та ханові?! Ні, такого, достеменно, ще не бувало!

Всі чекали — що ж буде далі?

Трат тим часом підвівся, безтямно глипнув на людей, в очах яких уздрів сміх і глум, бо вони глумилися з нього все життя, відколи він себе пам'ятає, з самого малку, і, не тямлячи себе, кинувся вслід за Овлуром до юрти.

— Я уб'ю тебе, уруський вишкребку! — заревів, видобуваючи зі шкіряного чохла широколезого ножа.

У юрті враз зчинився крик. Стіни із старенької повсті задвигтіли, затріщали. Вслід за тим з неї вискочили обоє — батько й син. Власне, вискочив один Овлур з піднятим над головою Тратом і двигонув батька ще далі, ніж перший раз.

Трат покотився під ноги родовичам. Потому, проклинаючи все на світі — і жінку, і сина, і самого себе, — пошкутильгав до білої Кончакової юрти.

— Я знайду на тебе управу! Ти не битимеш більше батька! Начувайся! — помахав він кулаком.

Настя отерпла. Бути біді! Хани розправляються з непокірними безпощадно.

Вона кинулася до юрти. Рута лежала на шорсткій, побитій міллю кошмі і стогнала. Сорочка на ній порвана, закривавлена. Овлур сидів поряд і гладив її збасамужене гарапником плече. Погляд його був розгублений і блукав десь далеко-далеко.

Настя доторкнулася до юнакової руки.

— Овлуре, тікай! Трат побіг до хана! Коли б не схопили тебе...

Рута переполошилася теж, підвела голову.

— Ой лишенько! Що ж це буде, Овлуре! Але Овлур мов задерев'янів.

— Ну і хай! — махнув рукою. — Ліпше смерть, ніж таке життя!

— Дурненький! Що ти говориш? Буря минеться — і знову засяє сонечко! Батько пробачить тобі... На те ж він батько! — переконувала Настя.

— Авжеж! Батько! Крім батога, я нічого не зазнав від нього гарного! А матір катує, мов звірюка! Він мені, може, й пробачить, та я йому не пробачу ніколи!

Настя зрозуміла його. Овлур був сином полонянки Рути. Вигодуваний, вихований нею, хрещений попом-невільником і названий при хрещенні Лавром. З розповідей матері багато знав про її батьківщину — Русь, про її села і города, про вишневі садочки і повноводі ріки, про зелені діброви і родючі ниви, а найбільше — про її людей, яких і тут, у Половецькій землі, було немало. Вивчив від матері їхню мову, їхні звичаї, пісні і почувався серед них як свій. Знав, що жінка там, у порівнянні з жінками кочовиків, живе вільніше, їй легше дихається, вона там часто вершить усіма господарчими ділами сім'ї. Так здавна повелося серед того народу. А тут, в орді, навіть жінки-половчанки — безправні і безсловесні істоти, а про невольниць нічого й казати. Рута ж натерпілася, мабуть, за всіх, — таке важке було її життя. Одного Овлура любила вона тут, один

Овлур був тим промінчиком, що манив її до себе серед безпросвітнього мороку і тримав на світі. А син платив їй взаємною любов'ю. За неї він був ладен на все. Навіть на батька руку підняв через неї...

І це було найстрашнішим злочином. Половецькі звичаї такого не прощали.

— Овлуре, тікай! — мало не закричала Настя. — Ти краще за мене знаєш, що тебе чекає, як розправляються хани з непокірними!

Овлур стиснув рукою лоба і мовчав. Рута теж то благала його тікати, то раптом ставала безтямною і безсловесною.

Настя не знала, що робити.

— Божевільний, тікай! Сідай на коня — і в степ!

Та тікати було вже пізно. Хтось владною рукою шарпонував полог — і до юрти ввалилося троє ханських нукерівохоронців.

— Де Овлур?

Його схопили, потягли — аж сорочка затріщала. Рута закричала, Настя кинулася вслід за ними.

На майдані зібралися всі — від старого до малого. Окремо, посередині, стоять хани. Над ними височіє могутня постать Кончака. Біля його ніг, розтираючи по обличчю сльози, зігнувся старий змиршавілий Трат.

— Ведіть-но поганця сюди! — загремав Кончак. — Хочу глянути на нечестивця, що підняв руку на батька!

Овлура кинули йому до ніг, силоміць поставили на коліна. Кончак носком чобота ткнув його в груди.

— За віщо батька бив?

— За матір, хане. Щоб не знущався з неї, щоб не вбивав до смерті!

— Жона — пил на чоловікових підосвах! Що чоловік хоче, то й робить з нею — милує або лупцює... Та не в тім, зрештою, річ. Річ у тім, що ти виступив супроти освячених цілими поколіннями звичаїв — зняв руку на старшого! Сьогодні — на батька, завтра — на хана! Тебе мало висікти канчуками — тебе треба прив'язати коневі до хвоста і пустити в степ! Хай звірі зжеруть там твоє м'ясо, хай вітер і сонце висушать твої кості!

— Ойє, ойє! — закивали головами хани. — Він потоптав наш предковичний закон — хай поплатиться за це!

Настя обімліла. Прив'язати коневі до хвоста! Це ж вірна смерть! Який жорстокий степовий звичай!

Вона кинулася до ніг Кончакові. Плутаючи половецькі та рідні слова, заблагала:

— Великий хане, зглянься на хлопця! Його мати лежить при смерті — так скатував її ні за що Трат... А Овлур вступився за неї... Не бив він батька, а тільки відтрутив від матері, коли той ввірвався, щоб зарізати обох — матір і сина! Я цьому свідок!

Кончак насупився. А хан Туглій, що загубився в натовпі ханів, витріщився на дружину і не знав, що робити, — схопити непутящу за коси та відтягти до своєї юрти чи промовчати, щоб не стати посміховиськом перед усім родом. Вирішив промовчати.

Тим часом Кончак упізнав Настю. Його вразила її свіжа жіноча краса — пишне русяве волосся, ще не заплетене після пізнього сну, рожеві щоки, білі руки, що не знали чорної роботи, великі голубі очі, в яких, здавалося, можна було втопитися... Серце його пом'якшало.

— А чому ханша вступається за цього чабана?

— Бо його мати, Рута, — моя землячка... Мені жаль її. Настя ще більше зашарілася і сміливо глянула прямо у вічі грізному ханові. Сказала вона, звичайно, тільки, півправди. Руту їй жаль, безперечно. Та ще більше жаль самого Овлура, такого гарного, мужнього, дужого, що запав їй у серце. То дарма, що він молодший. А хіба вона стара? От тільки він, дурненький, не помічає її почуттів чи вдає, що не помічає, бо боїться хана Туглія... Але ж коли-небудь помітить! Прийде час!

Поки Настя так думала, Кончак дивився на неї і відчував, що її погляд обеззброює його.

— Гм, — буркнув він незлобливо. — Я не можу відступитися від щойно сказаних слів, жінко!

Зрозумівши, що її чари подіяли і тут, як діяли вони безвідмовно завжди, коли потрібно було полонити тверде чоловіче серце, Настя повела новий наступ:

— Я не прошу великого хана відступитися від власного слова. Я прошу лише зберегти життя цьому хлопцеві. А як — то вже турбота самого великого хана.

Дві пари очей — хижі, брунато-коричневі — ханові і великі, ясно-голубі — Настині — якусь мить мовчки змагалися між собою. І це змагання було явно не на користь Кончакові, і його сувора, вовча натура почала поволі танути, м'якшати, поступатися перед вродою і волею цієї незвичайної уруски. "І треба ж, — подумав Кончак, — щоб така красуня дісталася отому старому бовдурові Туглію! Яка несправедливість! Ой-бой!"

А вголос промовив:

— Буде так, як уже сказано, — треба провчити непослуха. Та й іншим наука!.. Але пустимо коня не в степ, а проженемо по стійбищу, щоб усі бачили, що чекає того, хто не поважає старших!

Настя зрозуміла, що на більше розраховувати не можна. Однак і це була значна уступка з боку хана. Її потрібно було розширити і узаконити прямою згодою Кончака.

— Дякую, ханочку, — сяйнула білками Настя. — Звичайно, по стійбищу хай протягнуть — в науку іншим... Про одне прошу — дозволь принести йому одяг, який я захочу.

Кончак засміявся.

— Одяг? Він і так не голий... Але коли вже тобі так хочеться, то неси.

Поки ханські охоронці лаштували коня, шлею на нього та вірвовку, щоб прив'язати жертву, Настя метнулася в юрту, де в напівзабутті лежала Рута, шепнула їй, щоб не хвилювалася за сина, бо, мовляв, вона все зробила, щоб урятувати його, схопила Тратового старого, але досить міцного кожуха і валянки, заячого малахая і вибігла надвір. За нею виповзла з юрти Рута.

Настя схилилася до Овлура.

— Одягайся! Взувай валянки! Та швидше, поки ті бузувіри не потрощили тобі кості!

Здивований Кончак спочатку хотів заборонити юнакові так одягатися, та, згадавши, що він сам дозволив принести вдяганку, махнув рукою — е-е, хай!

Ханські охоронці підвели коня, запряженого в шлею, накинули попід руки Овлурові міцну вірьовку, прив'язали до барка. Один з них скочив коневі на спину, вйокнув:

— Вйо!

Юрба роступилася. Кінь рвонув з копита і пішов чвалом. Овлур ухопився за натягнуту, мов струна, вірьовку, підтягнувся на руках, щоб уберегти голову від ударів об землю. Кожух і валянки захищали його тулуб і ноги.

— Вйо! Уля-ля-ля! Уля-ля-ля! — заверещала юрба. — Вйо! Вйо!

Для всіх, крім Руди і Насті, це було захоплююче видовище. Очі палали, роззявлені роти кричали, понукали верхівця гнати швидше, хоча той і так мчав шпарко — аж курява здіймалася вслід за ним.

Стійбище розкинулося понад Тором на цілу версту. Наїжджена курна дорога, обабіч якої вишикувалися юрти і похідні вози з вежами-юртами на них, пролягала по узвишшю, і всім було видно, як за верхівцем підстрибувала на вибоях темна згорблена постать юнака.

Живий?

Овлур був живий, хоча відчував, що тримається з останніх сил. Земля, яку він знав змалечку і по якій ходив не раз, тепер йому була ворожою, вона біла його в спину, в лікті, в ноги, товкла і гамселила зі всіх боків. Коли б не кожух, валянки і шапка, то не витримав би й половини шляху. Дякувати Насті — поки що він живий!

Коли верхівець завертав назад і припинив коня, Овлур крикнув йому:

— Джигіт, у вибалку, на засохлому грудді, тихіше їдь, прошу тебе! Бо й печінку відіб'єш!

Широколиций джигіт виширив білі зуби, засміявся.

— Тримайся! Промчу, як вихор! Припиняти не буду — повеселю хана Кончака і його гостей! Пай-пай!

Овлур гірко скривив рота і ще міцніше стиснув вірьовку. Назад джигіт справді мчав, як вітер, весь час б'ючи коня гарапником і ногами під боки. Зупинився за кілька кроків перед Кончаком, сплигнув додолу і шаблею перерубав вірьовку.

Овлур не подавав ознак життя. Кожух звисав з нього клаптями, обличчя заюшилося кров'ю. Лежав мовчки, мов мертвий.

Рута підвела голову, підповзла до сина і закричала:

— Синочку! Що ж вони зробили з тобою!

Від того крику Овлур здригнувся, з його грудей вирвався болісний стогін. Клапті кожуха заворушилися — юнак силкувався підвестися, але не міг.

— Матінко, ти? — намагався впізнати її крізь кривавий туман.

— Я, синочку, я... Ось підведуся, допоможу тобі...

Вона справді знайшла в собі сили підвестися, стати на ноги, але як не силкувалася,

а підняти сина не змогла.

Тоді Настя гарикнула на молодих джигітів, що стояли поблизу:

— Чого витрішки продаєте? Допоможіть жінці!

Кончак мовчки кивнув головою, і джигіти обережно підняли Овлура на руки, понесли в юрту. Рута поволі подибала за ними. А Настя стримала себе, хоча їй теж хотілося бути зараз там, у юрті. Тепер, коли небезпека для Овлура минула, вона подумала і про себе. Що скаже на все це хан Туглій? Що то буде?

3

Туглій повернувся від Кончака, коли стемніло, добре напідпитку. Важко ввалився до юрти, дихнув вином і кумисом. Широкий вид його був насуплений, очі налилися кров'ю, рідкі сиві вуса наїжачилися, товста шия почервоніла, мов у півня гребінь. У руці він мав замашного гарапника.

Настя миттю схопилася з м'яких подушок, і від того різкого руху заколивалось жовтаве полум'я лойової свічки. З її округлих білих плеч вільно спадала гаптована шовком тонка лляна сорочка виробу київських умільців.

Туглій ступив крок наперед і зловісно прохрипів:

— Хр-р! Хр-р! Ну, негіднице-повійнице! Ось так ти бережеш чоловікову честь! Робиш мене, хана, володаря цілого степу, тисячних отар і табунів, повелителя племені, посміховиськом перед усім народом половецьким! Що надумала! Заступатися привселюдно за якогось шмаркача, жебрака, чабана! Та я тебе саму накажу прив'язати коневі до хвоста і голою пустити в степ! І ніхто тебе не порятує! Ніхто не заступиться! Та я з тебе живої шкуру спущу! Хр-р! Хр-р!..

Над його головою звився гарапник. Але не встиг він упасти на ніжне жіноче тіло, як Настя вихопила зі складок сорочки невеликого кривого ножа і наставила собі проти серця.

— Хане! — гукнула голосно. — Зупинись! Кого б'єш? Один удар — і не стане твоєї русокосої жони, твоєї відради і втіхи! Чи ти подумав, хто милуватиме тебе, хто цілуватиме тебе, хто привітає, коли повернешся з походу? Хто пригорне і приголубить, коли ти ляжеш у холодну постіль старого вдівця? В чиї очі заглянеш, коли важкі думи обсядуть твою сиву голову, і хто зігріє твою стару кров у довгі зимові ночі? Чи подумав ти про це? Якщо подумав, тоді бий!

Вона знала, що робити і що казати.

Туглій, мов заворожений, прикипів поглядом до тонкого блискучого леза. Гарапник здригнувся і впав додолу. Ханові губи затремтіли, а брови сивими дугами полізли на лоба.

— Настуню! — вигукнув він, простягаючи до примхливої і своєвільної дружини руки. — Не треба! Зачекай! Я пожартував! Давай поговоримо ладком! Ти ж знаєш, як я кохаю тебе! Справді — ти моя єдина радість і втіха! Хіба я посмію хоч пальцем зачепити тебе, люба моя! Та швидше я голову дам відрубати, ніж ударю тебе! Тільки будь моєю і більш нічиєю — і ти купатимешся, поки я живий, у розкоші й щасті! Настуню!

Настя подумала трохи, мовби вагалася і зважувала почуте, потім відвела ножа від грудей і пожбурила додолу.

— Хане мій! — Її білі руки простяглися наперед, як для обіймів. — Хане мій!

Туглій з радісним стогоном кинувся до неї:

— Настуню!

Між ними знову, як це бувало не раз, запанував мир. Туглій роздягнувся, і вони забралися на м'яке ложе, під пухкі ковдри з верблюдячої шерсті.

— Весело було у Кончака? — спитала Настя, щоб звести розмову на інше. — Надуддилися вина скільки хотіли?

Туглій плямкнув губами, покрутив головою.

— Вино те скоро крівцею проллється...

— Як то?

— Кончак замислив велику війну з урусами... Нині обрали його верховним ханом... Як тільки ляжуть на землю сніги і стануть ріки, підніметься весь Половецький степ... І здригнеться Руська земля!

У Насті стиснулося серце. Ні, не забула вона рідної землі! Не забула! Іноді така туга найде — хоч у Тор головою кидайся. І тоді стають перед очима зелені береги сріблястого Сейму, пахнуть у груди духмяними пахощами скошені трави на левадах та гіркі дими осінніх багать на городах, відізвуться гострим боєм рідні голоси матері, батька, братиків і сестричок... Ніде правди діти, звикла вона за три роки, проведені в ханській юрті, і до ситої їжі, і до гарного одягу, і до прикрас дорогих — золотих перснів та сережок, срібних заколок, бурштинового намиста. Та до рідної землі на крилах летіла б — щоб хоч одним оком уздріти її, на рідні стежки-доріжки поглянути, зі своєї криниці води попити, пісень солодко-тужливих дівочих послухати, що бринять під місяцем...

Серце її стиснулося. Вона не забула того жахливого зимового дня, коли зненацька, зовсім несподівано, на Вербівку налетіли половці, пам'ятає, як закричали люди під шаблями половецькими, заревла худоба, коли її нападники почали виганяти з хлівів, як спалахнули стріхи хат і дим заступив сонце...

І ніколи не згладиться з її пам'яті та мить, коли її шиї торкнувся холодний половецький аркан, а важкий гарапник упав на дівочі плечі...

Це було жахливо!

Скількох же інших молодесеньких русокосих дівчаток жде її доля? Скільки сіл попелом розвіються по білому снігу, скільки люду трупом ляже під шаблями половецькими?

— Чого ж замовкла? — торкнувся її руки Туглій. — Невже своїм патяканням я розвередив тобі душу? Так ти не бери до серця... Так було, так і буде!

— Я й не беру, — прикинулася Настя байдужою, щоб не викликати у хана підозри, як гостро вразила її ця новина. — Мало про що можуть говорити п'яні чоловіки...

І з відразою обняла нелюбого мужа за м'які бабські плечі.

А другого дня, вибравши хвилину, коли Туглій разом з Кончаком та іншими

донськими ханами виряджав гостей, Настя шуснула в юрту до Руті.

— Сама? Трата і Овлура немає?

— Ох, ох, сама, — застогнала жінка, підводячи голову з постелі. — Трат і Овлур уже біля ханських табунів, а я колодою лежу і не можу підвестися — все тіло болить... Овлур, бідолаха, теж ледве підвівся...

Настя призвичаїлася до напівтемряви, простягнула Руті чималий вузлик.

— Я ось тобі тут дещо принесла — сиру, айрану та смаженого м'яса. Підкріпляйся та одужуй швидше!

— Щось знову трапилось? — кинулася Рута, по Настиному голосу догадавшись, що в тієї за душею якась таємниця.

— Трапилось! — Настя перейшла на шепіт. — Задумали хани взимку Русь звоювати, винищити всіх аж до Десни та Києва...

— Кляті!..

— І то не все... То буде не простий набіг, як бувало не раз до цього...

— Що ж вони надумали ще?..

— Хочуть усю Переяславську Україну навіки посісти, щоб стала вона їхньою землею! Хочуть ставити там свої вежі, випасати там свої табуни!

— Звідки ти дізналася про це?

— Туглій розп'якався... Ти ж знаєш, що він, як баба, — що на думці, те й на язиці! Та ще коли напідпитку...

— О Боже!.. Що ж нам робити?

— Звістку дати додому!

— Ніби це так просто!

— Знаю, що не просто... Особливо для нас, жінок... Але ж у тебе є син...

— Ти хочеш, щоб Овлур устряв у це діло? Що ж він може зробити?

— Я все обдумала. Коли б тільки Овлурова згода... Але ж він такий непідступний...

По колись вродливому, а тепер змученому Рутиному обличчю промайнула гірка усмішка.

— Ох, Насте... Знаю, не сліпа я, — сохне твоє серце за ним! Та не баламуть ти хлопця! Облиш! Чи хочеш йому ще більшого нещастя?.. Не рівня він тобі ні в чому...

— Тітонько Рuto, — почервоніла Настя, — не про те я зараз мовлю, хоча й не байдужий мені Овлур, а про те, щоб сповістити князів про намір Кончака...

— То ти вибрала для цього Овлура? Але ж він може голову втратити! Невже ти не подумала про це? Чи не жалко його?

— Чому не подумала? Думала і про це, всеньку нічку думала. Та нічого іншого надумати не змогла... Хіба самій їхати...

— Куди тобі!

— От бачиш? Залишається один Овлур. Він не раб, за яким пильнують десять очей, а вільний кочівник. Він чабан, тому може під час відгону табунів непомітно для інших зникнути з пасовиська і за кілька днів домчати до Воїня чи Лубна і повернутися назад... Йому легше це зробити, ніж будь-кому іншому. Потрібно тільки, щоб ти його напоумила

на це... Нікого іншого, крім тебе, він і слухати не захоче!

— А якщо і мене не послухається?

— Тоді Кончак застукає наших зненацька і пів-Русі потягне на арканах у неволю.

— Жахливо!

— Отож-бо!.. Навряд чи повернуся я коли-небудь на батьківщину, та забути рідної землі довіку не зможу — ні роду свого, ні села свого, ні тих стежок-доріжок, по яких походили мої босі ноження, ні всього іншого, до чого прикипіло моє серце! Нічого цього не забути мені! Тому й не хочу, щоб гасав там, по наших селах-хуторах, по наших нивах та луках, хижий половецький кінь...

Рута схлипнула.

— Я і сьогодні, коли б мала силу, полинула б додому. Хай би там ні кола ні двора — аби на рідну землю! Та ще з Овлуром, синочком моїм єдиним... А без нього — ні! Без нього мені — смерть! Хоча і так вона не за горами! Доконає мене Гнідий Кінь, ох, доконає, хай би був щез!

Настя обняла її, і вони обидві заплакали.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1

На три листи князя Ігоря з проханням помиритися з сином Володимиром Ярослав відповідав коротко і сухо: "Ні!" Ігор досадував, злився, Володимир сумував, а княгиня Євфросинія плакала, бо шкода їй було брата. Після відповіді на третій лист не залишилося нічого, як з жоною та дітьми вирушити на поклон до тестя.

І ось перед очима Галич — столиця могутньої Галицької землі. Здалеку сяють золотом хрести на банях Успенського собору, збудованого Ярославом. Високо здіймаються в небо на високій горі вали і заборол дитинця. Гудуть дзвони, і їхні солодко-тривожні звуки холодять душу.

Як-то прийме князь Ярослав? Чи не вижене? Проминувши гамірливе ремісниче Підгороддя з його кузнями, млинами, чинбарнями, олійницями, сукновальнями, зброярнями, з його невеликими хатами та напівземлянками, з його кривими вуличками, курми, гусьми, качками та свиньми на вигонах, із бродячими псами та запаршивілими котами, валка князя Новгород-Сіверського прогуркотіла по дерев'яному мосту через Лукву, проїхала мимо боярських та монастирських садіб, огорожених такими міцними заборолами, ніби то були князівські городки, піднялася вузькою дорогою на високий пагорб і через кам'яну браму в'їхала в дитинець. Її супроводжували посланці Ярослава, вислані галицьким князем назустріч гостям.

Перед Успенським собором — невеличкий гурт бояр та найбагатших і найвпливовіших городян, що вийшли зустрічати князевих дочку та зятя. На паперті одиноко стояв Ярослав. Посивілий, схудлий, згорблений. Горе не обійшло його стороною.

Євфросинія зіскочила з візка, притьмом кинулась до нього.

— Отче! Княже! — зарідавши, впала йому на груди. Вони не бачилися кілька літ і тепер довго стояли обнявшись.

Ярослав був твердою, суворою людиною, але і в нього покотилася по щоці сльоза.

Підійшов Ігор. Почоломкався з тестем. Ярослав заглянув молодому князеві в очі.

— Чого приїхав? Просити за Володимира?

— І за Володимира теж, — з притиском відповів Ігор, витримуючи пронизливий погляд галицького князя.

— Нічого не вийде! — рішуче відрізав Ярослав, провівши вказівним пальцем поза золотим ожереллям, ніби воно заважало йому дихати. — І не проси!

— Таточку, про це потім поговоримо, — втрутилася Ярославна. — А зараз привітай онуків!..

З критого візка одне за одним вилазили діти, з цікавістю й острахом роздивлялися довкола, зиркали спідлоба на гурт бояр, на старого бородатого князя, про якого няня встигла шепнути, що то їхній дід.

Діти підійшли до Ярослава, і няня поставила їх рядочком по зросту. Одні були темніші — в Ігоря, інші — русявіші, як мати, але Ярослав відразу відзначив у думці, що у всіх є щось від нього.

— Твої онуки, батьку. — Ярославна витерла сльози, усміхнулася, побачивши, як перелякано зиркають діти на діда, і почала перелічувати: — Оце Олег, а то Святослав, а то Роман, а то Ростислав, а то Ольга... А найстарший, Володимир, залишився дома, князює в Путивлі, охороняє Сіверську землю, поки ми тут...

Ярославове обличчя розпогодилося, різкі зморшки на лобі розійшлися. Він раптом відчув у серці щось таке, чого ніколи не відчував і навіть назвати його не вмів. Ні донька Євфросинія, ні син Володимир, ні другий син — Олег, або Настасич, як його по імені матері прозвали в Галичі, не викликали у нього такого сильного почуття, як оці маленькі смішні чоловічки, його онуки. В ньому вміщалася разом і любов, і ніжність, і страх за їхнє майбутнє, і гордість та радість, що в них було щось своє, що залишиться на світі після тебе, коли ти відійдеш у небуття.

Він знав, чув не раз, що дідусі та бабусі люблять онуків дужче, ніж колись своїх дітей любили. Чому так — хтозна. Може, тому, що попереду у старих уже немає нічого світлого і радісного, крім оцих ясних личок? А може, тому, що онуки продовжують твоє життя, твій рід?

Як би там не було, а він раптом переконався у правдивості людських спостережень. Перед ним стояли маленькі, насторожені чоловічки, що трохи наївно і трохи налякано, але з непідробною цікавістю розглядали його, свого діда, як якогось казкового звіра чи якесь невидане чудо.

Він щасливо усміхнувся, присів і почав по черзі обнімати і цілувати малих, а найменшу — Ольгу — підняв, пригорнув, і вона, не проявляючи страху, охопила рученятами його шию і голосно засміялася, бо дідова кошлата борода була така лоскітлива...

— Рідненькі мої, — прошепотів Ярослав. — Ходімо ж зі мною до хоромів! Така радість сьогодні буде у старого самотнього князя! Та й ви в дорозі притомилися...

Тиждень промайнув, як одна година. На честь дочки та зятя, князя Новгород-Сіверського, Ярослав щодня влаштовував лови на лисиць, кабанів, ведмедів, а вечорами у його кам'яній гридниці, оздобленій фресками та глазурованою плиткою, лилося угорське вино, гості стомлювалися від надміру страв, гули гуслі, гриміли бубни, бриніли цимбали, заливалися ріжки та сопілки. Ні Ігор, ні Євфросинія не могли вибрати зручної хвилини, щоб наодинці поговорити з батьком про княжича Володимира. Здавалося, Ярослав навмисне робив так, щоб такої хвилини не випало.

Закінчувався місяць жовтень, наступав падолист. Пора було вирушати у зворотну дорогу. І тоді Ігор, якому ніколи не бракувало рішучості, пішов напролом.

— Княже, завтра чи позавтрьому, якщо не зіпсується погода, ми хочемо вирушати додому, — сказав він уранці, коли Ярослав вийшов до спільного сніданку. — А ми так і не поговорили з тобою про все, що нас турбує. Сьогодні, княже, ми з княгинею ні на лови не поїдемо, ні на пир не прийдемо. Стомилися ми від усього цього та й поговорити з тобою хочемо!

Ярослав утопив пронизливий погляд своїх примерхлих, вицвілих зеленувато-сірих очей у молоді Ігореві, в яких щасливо поєдналася небесна голубінь очей матері-новгородки і зоряна темрява прекрасно дикуватих очей бабусі-половчанки, жони князя Олега. Подумав, пожував сухими губами, сказав коротко:

— Як князь і княгиня бажають... Я звелю обідній стіл накрити для трьох.

Обідали у невеликій хоромині, суміжній зі спальнею князя Ярослава. Стрільчасті вікна з олов'яними рамами, в які було заправлене прозоре скло, виходили на південь, і осіннє сонце щедро заливало її теплим промінням.

Стіл був повен наїдків та напоїв. На срібних та золотих блюдах лежала смаженина — ведмежатина, поросятина, курятина, гусятина. Поряд з нею в череп'яних мисках духмяно парувала гаряча підлива на смак кожного — і з перцем, і з лавровим листом, і з грецькими горіхами. В полумисках біліла шаткована капуста з морквою, тьмяніли крутобокі солоні огірки, мариновані гриби, іскрився в щільниках мед. На дерев'яних різьблених таях горою здіймалися скибки свіжого хліба, підсмажених на рижієвій олії грінок, пухких пиріжків з м'ясом та капустою до смаженини, з маком, сиром та калиною до меду. Вина теж було вдосталь, а ще стояв жбан медяної сити та запітнілий — з холодного льоху — глек хлібного сирівцю.

Сиділи по-сімейному, без служників і чашників, утрьох: по один бік столу — князь Ярослав у голубому оксамитовому каптані, по другий бік — князь Ігор з княгинею Євфросинією.

Їли мало, а пили тільки ситу та сирівець.

Виждавши для чемності якийсь час, Ігор рубонув з плеча:

— Княже, настав час повести розмову про те, заради чого ми з княгинею завітали до тебе, — про княжича Володимира...

— Я знав, що приїхали ви не мене, старого, провідати, а заради нього, — спокійно промовив Ярослав.

— Ти не хочеш зрозуміти, княже, що він твій єдиний син і законний спадкоємець...

— У мене є ще один син — Олег, — приглушено кинув Ярослав.

— Будемо відверті: ти старий, княже, і рано чи пізно прийде час, коли золотокований Галицький стіл осиротіє[47]. Хто ж посяде його? Невже Настасич, син Настаськи?

— Він — мій син! — наголосив на слові "мій" Ярослав. — Не забувай, Ігорю!

— Тату! — скрикнула Ярославна. — Володимир — твій син по закону! Ні Бог, ні люди не зрозуміють тебе, якщо ти посадиш після себе Олега! Володимир — законний твій спадкоємець, і ти повинен помиритися з ним і визнати його за сина!

— За сина! — гнівно вигукнув Ярослав. — Та чи знаєте ви, що він засилав послів до короля польського та короля угорського, щоб заручитися їхньою підтримкою на випадок моєї смерті?! Ніби не відав, недолугий, що вони тільки й ждуть цієї нагоди, щоб загарбати Галич! Вони й зараз роздерли б, розшматували б Галицьку землю, та бояться моєї сили! Бо я підпер гори Угорські своїми залізними полками, бо я замкнув на замок Сян і Буг!.. Він зніхався з галицькими боярами-можновладцями, що по багатству перевищують князів і прагнуть відокремитися від мене, хочуть самі стати князями! Вони вже не раз виступали проти мене! Вони підняли проти мене повстання, спалили на вогнищі жінку, яку я палко кохав, — Настю...

— А мати? — прошепотіла Ярославна бліднучи. — Як же їй було, бідній?

Ярослав не відповів на її запитання, а повів далі:

— Вони погромили мій дім, погрожували мені смертю, кинули в поруб мого сина Олега, порубали мою челядь!.. І все це робилося з благословіння Володимира і його матері княгині Ольги Юр'ївни, які не розуміли, що боярство — то найбільший ворог князів і держави нашої. Половці б'ють нас ззовні, бояри — зсередини... Галицькі бояри, як ті криваві собаки, ладні розірвати моє князівство на шматки, перебити князів, сплюндрувати городи, пограбувати наші добра, винищити наших дітей!.. У вас п'ять синів. Хто знає, як складеться їхня доля, — чи не впадуть їхні голови під сокирами зажерливих можновладних бояр, яких навіть мені важко приборкати!..[48] Володимир не розуміє, що він потрібен їм тільки до того часу, поки вони не знищать мене, а як упаду я, упаде й він! Він слабший за мене і не зуміє загнuzдати їхню сваволю!.. Хіба я про себе дбаю? Я вже старий чоловік. Звичайно, і в старості є свої радощі, та не вони змушують мене чинити так, як я чиню. Я думаю передусім про те, як уберегти Галицьке князівство від загибелі, від занепаду. Я все життя зміцнював його, збагачував, розбудовував, і воно стало наймогутнішим на Русі. З ним тільки Володимиро-Суздальське князівство може зрівнятися силою. Це два крила Русі, що несуть наш народ у майбутнє. Київ занепадає, бо самі князі, гризучись за нього, як собаки, сприяли і сприяють цьому. Чернігів здавна суперничав з Києвом і намагався перейняти його значення як осереддя Русі, але ж ніколи не щастило йому зробити цього. Переяслав ледве тримається під ударами половців, а ваше Новгород-Сіверське князівство занадто бідне і слабе для того, щоб впливати на долю всієї Русі... Залишається Галич і Володимиро-Суздальське князівство. Два крила Русі! Уявляєте, що може статися, якщо комусь пощастить підтяти їх? А ненажерливе галицьке боярство

заповзялося зробити це. І допомагає йому Володимир, бо в боротьбі проти брата Олега опирається на боярство... Ось чому я прогнав Володимира! Поки він не зрозуміє цього, поки не дасть клятви, що не підніме руки ні на мене, ні на Олега, до того часу я не зможу простити його і взяти в своє серце...

Голос Ярослава зміцнів, і сам він преобразився — випрямився, розправив плечі, примерхлі очі загорілися, кулаки стиснулися, — став знову таким, яким його кілька літ тому знали і Євфросинія, і Ігор, — грізним галицьким князем, перед яким тремтіли і свої, і чужі.

Його слова справили сильне враження на Ігоря і Ярославну. Подружжя переглянулося і довго мовчало. А що казати?

Нарешті Ігор промовив:

— Мабуть, ти правий, княже, і тепер ми розуміємо, чому між тобою та Володимиром запалася земля, чому виникло неперехідне провалля... Однак непутить нас ще одно: твої колишні зв'язки з покійною Настею і твоя непомірна любов до її сина...

Ярослав спалахнув і перервав Ігорову мову:

— Не продовжуй! Я вас зрозумів!.. Що я мушу сказати на це? Одно можу сказати: князь теж людина і ніщо людське не чуже йому. Кохання теж!.. Між князями повелось здавна так: не княжич вибирає собі наречену до вподоби, а йому вибирають — батьки, дядьки, митрополити, бояри. Як молодята житимуть — чи кохатимуться, чи сваритимуться, — нікого це не обходить. Так і зі мною було. Так було і є з багатьма. Твій дід Олег, наприклад, перший серед руських князів одружився з половчанкою, донькою хана Осулка, внучкою хана Гіргеня, не тому, що покохав її, а тому, що хотів, поріднившись з дикими половцями, заручитися їхньою воєнною підтримкою в майбутній боротьбі з Володимиром Мономахом. Він і сина свого, а твого батька Святослава, одружив з нелюбою половчанкою, яка не принесла твоєму батькові ні дітей, ні щастя, і він після її смерті одружився вдруге, уже сам, по любові, з простою, не князівського і не ханського роду дівчиною з Новгорода, де він тоді князував... Та й ти сам одружився з Євфросинією не тому, що вона тобі сподобалася, бо ти її і в вічі не бачив до заручин, а тому, що тобі вибрали її твоя мати та твій старший брат Олег. А вони знали, чію дочку вибирали, — самого Ярослава Осмомисла!

Ярослав хитро примружився і хихикнув у кулак. Ігор і Євфросинія почервоніли.

— Ми кохаємо одне одного, — тихо сказав Ігор. — Я щасливий, що моєю жоною стала твоя дочка, княже, — Ярославна.

— І я щаслива, отче, — опустила свої блакитні очі Євфросинія.

— Я радий чути це, діти мої. І дай вам Бог такої любові на все життя! — розчулився Ярослав. — Але ж не завжди, далеко не завжди так буває. У мене теж... Коли мій батько, князь Володимирко, висватав за мене доньку Юрія Довгорукого Ольгу-Євфросинію, він був упевнений, що зробив добре діло, бо поріднив два наймогутніші князівські роди. Так, поріднив! Та чи приніс цей шлюб мені й Ользі щастя? Ні! Ось чому з'явилася на нашому сімейному овиді Настя, молода красуня, з якою, не боюся сказати

цього, я був щасливий...

Євфросинія мовчки плакала, а Ігор лляним рушником витирав спітнілого від хвилювання лоба і в душі дивувався, що розмова прибирала такого довірливого тону і такої відвертості, на які він, їдучи з Ярославною сюди, в Галич, далебі, не сподівався. Обеззброєний щирістю і прямою князя Ярослава, він усе ж не хотів здаватися.

— Княже, все це ми можемо зрозуміти, навіть до якоїсь міри співчуваємо тобі, але в одному ніяк не можемо зійтися з тобою.

— В чому? — спокійно спитав Ярослав.

— У тому, що ти Олега Настасича хочеш зробити своїм спадкоємцем, хочеш віддати йому Галицький стіл... Як же можна? Адже він позашлюбна дитина!

Ярослав усміхнувся в бороду.

— Ну й що? Наш пращур Володимир Красне Сонечко до хрещення був язичником і взяв собі не одну, а кільканадцять жон — яку гвалтом, як Рогніду, яку військовою силою, яку сли привезли з-за моря... І з жодною з них не був він у законному християнському шлюбі, а сини від цих жон стали його спадкоємцями! Та й сам він був, як ти кажеш, незаконнонароджений, бо народився від любові князя Святослава з рабою-ключницею Малушею... Чим же гірший мій син Олег? Тим, що він незаконний? Але ж у його жилах також тече кров наших перших князів — Рюрика і Святослава, Володимира і Ярослава Мудрого! Чим же він гірший за мене, за тебе, за Євфросинію? Інша річ, чи буде і чи стане Олег князем? І чи варто йому ставати князем галицьким? Дуже вже неспокійне це місце — Галицький князівський стіл. Треба мати велику силу духу і тверду руку, щоб усидіти на ньому!

— Отже, як я зрозумів, ти не проти, щоб цей стіл зайняв Володимир?

— Ви вже знаєте мою думку з приводу цього. Все залежить від Володимира. Він теж мій син!

Ігор полегшено зітхнув. Здається, даремно сурганилися вони з Ярославною та дітьми в таку далечінь. Тепер, справді, все залежатиме від Володимира, від його мудрості й зговірливості. Князь-отець зробив перший крок!

На цьому можна було б і кінчати мову, та Ігор, коли їхав сюди, лелівав досягти ще однієї цілі. Як і всі Ольговичі, він був непомірно честолобний, мав палкий і неспокійний характер. Це честолобство і ця нестримність характеру наштотувала його на думку домагатися в майбутньому Київського великокнязівського стола. Для цього потрібні союзники. Одним з таких союзників — і могутнім союзником! — міг би бути Ярослав Осмомисл. Коли б захотів, звичайно. Його слово, його збройна підтримка багато важать на Русі! Однак чи захоче?!

— Княже, ми з Ярославною все зробимо, щоб княжич Володимир став добрим сином, — завершив Ігор розмову про свояка і тут же звів на інше: — Тепер хочу знати, отче, твою думку про діла київські. Вони всіх нас турбують...

Осмомисл пильно зазирнув Ігореві в очі, як це він робив завжди, коли хотів прочитати потаємні думки співбесідника, і тихенько побарабанив пальцями по столу.

— Діла галицькі мене турбують значно більше, ніж діла київські, Ігорю. Та коли

хочеш знати мою думку, то я скажу, що відтоді, коли в Києві сів Святослав і поділив владу з Рюриком, в Київській землі нарешті запанував мир, якого там не було багато літ. А мир — це благо. Кажу про мир між руськими князями...

— Я згоден з тобою, княже. Але я не про те... Хто, на твою думку, посяде великокнязівський стіл після Святослава?

— А хіба Святослав захворів?

— Та ні, при здоров'ї.

— То чого ж ти його передчасно ховаєш?

— Боронь Боже! Я не ховаю! Хай живе на здоров'я! Та в житті все буває, особливо коли людині звернуло на друге півстоліття...

Ярослав сумно усміхнувся: йому теж давно звернуло.

— Якщо таке трапиться, то великокнязівський стіл посяде найспритніший... А чого ти завів про це мову? Чи не приміряєшся, бува, діткнутися стружієм стола Київського? — Ярослав знову пильно зазирнув в Ігореві очі.

Однак Ігор не збентежився. Він взагалі бентежився рідко.

— А чому б і ні, княже? Хіба я не князь, не Рюрикович?.. Звичайно, не зараз, а тоді, коли настане мій час. Та готуватися треба завчасно.

— Що ти маєш на увазі?

— Княже, мені потрібна твоя допомога — твоя доблесна дружина.

— Отак зразу? І для чого?

— Ні, ні, не думай, що я хочу йти на Святослава. Я не підніму котори. Правда, він ніколи по-дружньому, по-братерськи не ставився до мене та моїх братів, навіть, траплялося, чинив нам біди, а нині має серце на мене, та Бог йому судія! Я ще молодий і ждатиму свого часу... А військо мені потрібне для війни з половцями. Ти сидиш від них далеко, у нас за спиною, і не відчуваєш, якою грозою дихає степ на нас. Посулля Кончак уже зніс. Все частіше заглядають половці і в моє князівство. Пора дати їм доброго одкоша!

— Святослав дав цього року...

— Я теж, хан Обовли і чотириста його воїв і досі сидять у мене в колодках. Ждуть викупу...

— То для чого тобі моя дружина?

— Для походу на половців.

— Хочеш слави зажити, щоб легше стрибнути на Київський стіл?

Осмомисл лукаво прищурився. Хитрий і досвідчений був старий галицький князь.

Ігор зрозумів, що з тестем треба говорити навпростець, бо він читав приховані думки співбесідника як по писаному.

— Так, отче, мені потрібна перемога, і не абияка, а славна, не заради самої перемоги, а для майбутнього. Вона допоможе мені прокласти шлях до Золотих воріт! Та власних сил у мене замало...

— У кожного з нас, навіть у мене, замало сил, щоб змагатися зі Степом. Тільки гуртом зуміємо ми зупинити поганих. Святослав навесні закликав і мене взяти участь у

поході, але старий я вже став, щоб іти за тисячу верст, тому дав дружину і послав її з воєводами...

— От і мені дай, і я здобуду славу перемогу і для себе, і для тебе.

— Ні, Ігорю, не дам. Що подумаютъ Святослав і Рюрик, якщо моя дружина помине їх землю і піде аж у Сіверщину? Чи не подумаютъ вони, що я хочу разом з тобою взяти Київ на щит з двох боків?.. А потім: не діло ти замислив — воювати самому половців. Якщо вже їх бити, то треба бити так, як робив колись Мономах, а тепер робить Святослав, — щоб аж курява з них летіла, щоб назавжди відбити в них бажання нападати на Русь! А ти хочеш подражнити, як ос. Від того вони тільки зліші будуть... Якщо вже хочеш іти на них, то йди разом з великими київськими князями. І половців добре полякаєш, і слави заживеш. І дружину я тоді дам тобі, — завжди пришлю тисяч п'ять воїв... Це має останнє слово. А тепер ходімо до дітей, хочу побавитись наостанку, перед вашим від'їздом, з онучатами.

Ігор стиснув губи і мовчки встав. Власне, він не дуже й сподівався на те, що Ярослав з першого слова так і дасть йому полк воїв, та все ж відмова була дошкульна і боляче хльоснула по князівському самолюбству.

— Шкода, княже, — сказав він з удаваною веселою усмішкою. — Доведеться твоїм онукам, як виростуть, ділити і так невелике Новгород-Сіверське князівство на зовсім дрібні уділи...

— Нічого, хай ростуть, а життя розпорядиться по-своєму — кому грива, а кому хвіст, — відповів Осмомисл і пропустив у двері поперед себе Ігоря та Ярославну.

3

З Галича Ігор з сім'єю виїхав у ясну морозну днину, та вже зразу за Дністром погода зіпсувалася: настала відлига, небо затягнуло хмарами, сійнули холодні осінні дощі. Дороги перетворилися на справжнє болото. Ярославна з дітьми не вилазили з критого воза, а Ігор, насунувши на голову каптур мокрої киреї, їхав верхи і слідкував, щоб усе в його невеликій валці було в порядку.

До Києва, замість десятого дня, як сподівалися, добралися увечері аж на п'ятнадцятий.

Ігор повернув валку в провулок до боярина Славута, де завжди зупинявся, коли приїздив до Києва.

Славута був дома. При світлі смолоскипа зійшов з ганку у двір, упізнав Ігоря.

— Княже! — розкинув для обіймів руки. — Дорогий мій! Звідки? Яким побитом?

Старий боярин безмірно зрадів несподіваному гостеві, якого не бачив кілька місяців. Він поцілував Ігоря в холодну мокру щоку і запросив до хоромів.

— Я з сім'єю, боярине, — зупинив його Ігор. — З княгинею Ярославною, з дітьми та з почтом. Їдемо з Галича.

— Так це ж чудово! Княгиня Ярославна! Діти! Зараз ми приготуємо все для дорогих гостей. — Він заметушився і почав гукати до челяді: — Гей, люди! Топіть грубки! Готуйте гарячу вечерю! Засипте вівса коням та покладіть сіна! Та швидше повертайтеся! Ну?

Широкий боярський двір ураз ожив. Запалали смолоскипи, в хоромах засвітилися свічки. Челядники борзо бралися до роботи: несли дрова, різали півнів, засипали в жолоби обрік, діставали з горища сіно.

Славута привітав Ярославну як доньку — обняв, поцілував у лоба, повів з дітьми до хоромів. Ігор деякий час ще порядкував у дворі, аж поки люди і коні не були поставлені на нічліг. Потім зайшов до боярської хоромини.

Тут уже палахкотів у грубці вогонь, діти пили з коржами та медом гаряче молоко, що виганяє простуду з горла. Текля вносила перини та ковдри — слала їм постіль на жовтій, вимитій до блиску дощаній підлозі.

Коли дітей поклали спати і погасили свічку, Ігор, Євфросинія та Славута перейшли до боярської хоромини, де був накритий стіл. Усе, що мав кращого і смачнішого, боярин звелів подати сюди.

Він наповнив келихи іскристою солодкою ситою.

— За ваше здоров'я, княже й княгине, за здоров'я ваших діток! Дякую, що не забули мене і завітали не до когось іншого, а до моєї господи!

— Ріднішої і дорожчої людини в Києві, ніж ти, Славuto, для мене немає, — з почуттям проказав Ігор. — За твоє здоров'я, вчителю! За те, щоб повнився достатком твій дім, щоб ясною була голова, а голос лунав по-молодечому! І якщо дозволиш, ми на кілька днів скористаємось твоєю гостинністю, бо додому ще тиждень путі, а коні стомилися і діти послабли...

— Княже! — вигукнув Славута. — Мій дім — твій дім. Усе, що маю, що я нажив за своє життя, все те від князів Всеволода Ольговича, Святослава Всеволодовича, твого батька Святослава Ольговича та найбільше — від тебе, Ігорю. Всі мої статки-маєтки подаровані цими князями за мою вірну службу і належать їм, як і я їм належу тілом і душею. Ольговичі — моя доля...

— Я завжди високо цінив твою відданість Ольговичам, Славuto, але Ольговичів стало багато. Хто ж із них тепер займає перше місце у твоєму серці? Святослав?

— Уже з твого запитання, Ігорю, мені ясно, як високо ти ціниш мою відданість. Можеш не сумніватися, найперше місце в моєму серці належить тобі. Це всім відомо...

— Навіть не Святославові?

— І Святославові теж.

— Але останні чотири роки ти незмінно при його дворі і віддано служиш йому! — вигукнув Ігор.

— Ти теж, Ігорю, не раз воював на його боці, допомагав йому здобути Київ. І допоміг! І це велика перемога Ольговичів!.. Що ж стосується мене, то нас зі Святославом єднає і дитяча та юнацька дружба, і спільне бажання об'єднати довкола Києва всі руські землі, і, зрештою, те, що більшість моїх угідь розташовані на нинішній Святославовій землі... Моя батьківщина — Сіверщина. У Чернігові у мене є, як ти знаєш, кращий дім, ніж у Києві, та з Ярославом жити мені скучно... Є, правда, дякуючи тобі, дім і в Новгороді-Сіверському... І я ж наїжджаю до тебе в гості...

— Ну от! Наїжджаєш! А кажеш, що я на першому місці в твоєму серці...

— І це так. Я люблю тебе як сина! З усіх Ольговичів ти найбільше припав мені до душі — за щирість і відвертість, за безкорисливість і хоробрість... З малих літ припав!

— Ну не такий уже я хороший! — не без задоволення сказав Ігор.

Славута усміхнувся, і його очі засвітилися батьківською добротою.

— А я не перехвалюю тебе, бо добре знаю, що ти, крім того, ще й упертий, запальний, честолюбний, а іноді і жорстокий... Ну та про це у нас ще буде час поговорити, — ви ж не завтра вирушаєте в путь... Тим більше що завтра доведеться йти до Святослава: він збирає князів на снем. Уже прибули Рюрик, Ярослав Чернігівський, Володимир Переяславський і твій любий брат Всеволод...

Ігор аж кинувся:

— Всеволод тут? Чому ж ти мені відразу не сказав?

— Бо ти б же миттю помчав до нього серед ночі. А тобі треба передусім добре відпочити, виспатися. А вже завтра зустрінетесь...

Ігор і Ярославна відчували, які вони страшенно стомлені. Тепло, що йшло від грубки, смачна вечеря та хмільна сита ще більше розморили їх, обличчя запашили гарячковитим рум'янцем. Уже ні їсти, ні пити, ні розмовляти їм не хотілося. Очі склеплювалися самі. Сон — це все, що зараз для них було наймиліше.

4

Святослав не вважав це зібрання загальноруським снемом, бо прибули до Києва, крім Рюрика, лише чотири князі: Ярослав Чернігівський, Володимир Переяславський, Ігор Новгород-Сіверський та Всеволод Трубецький. Однак урочистості й пишності зібранню не бракувало. Святославів терем був прикрашений князівськими хоругвами, одягнуті в барвисте вбрання князівські гусярі, дудкарі та скоморохи ще до початку снему почали веселити ліпших київських мужів — бояр, багатих купців, дружинників — музикою, піснями та скомороськими жартами-витребеньками.

Ігор з Ярославною та Славutoю трохи припізнівся і зайшов до терему тоді, коли там уже стояли Святослав з Марією Васильківною, Рюрик з жоною та прибулі князі.

Святослав широко розкинув руки, струснув сивою чуприною і пішов назустріч гостю.

— Княже, брате мій! — І міцно обняв Ігоря, потім Ярославну. — Який я радий, що ви з княгинею завітали до моєї господи! Який я щасливий, що ти, не пам'ятаючи дріб'язкових образ, прибув сюди, щоб спільно подумати про землю Руську!

Ігор переходив з рук до рук. Його щиро обняли Рюрик та Ярослав, а брат Всеволод згріб у ведмежі обійми і мало кісток не потрощив на радіщах.

І ось перед ним Володимир Глібович. Ігор глянув на його юне вродливе обличчя, заглянув у світло-голубі очі — і руки не простягнув, тільки процідив крізь зуби:

— Здрав будь, княже!

Володимир холодно кивнув головою:

— Здрав будь!

Святослав стежив за виразом їхніх облич, за кожним словом. Помітивши, що вони і рук не подають один одному, і не думають розходитися, а стоять, настовбурчившись,

мов півні, поспішив до них, щоб не спалахнула сварка, взяв обох попідруки, рушив до князівського столу на підвищенні.

— Дорогі мої синовці[49], — сказав лагідно, як батько, що повчає недорослих синів, — є час битися, але є час і миритися. Що було, те загуло, те биллям поросло! Подайте один одному руки, як брати, і хай ніколи чорна тінь незгод не затьмарить ваших сердець! Від цього виграє і кожен з вас, і вся Русь! Подайте руки, прошу вас!

Не дивлячись один одному в вічі, молоді князі простягнули руки, але потиск їхній був ледь помітний і ніяк не свідчив про примирення.

Святослав запросив усіх до столу. Чашники метнулися наповнювати чари, келихи, роги, поставці.

— Братіє і дружино! — голосно, на всю gridницю, промовив великий князь. — Важкий і тривожний час настав для Руської землі. Заворушився Половецький степ, піднялися кочові племена і напосілися на наші землі. Ми було приборкали Коб'яка з його братією, та цього, виявляється, замало. Безбожний окаянний Кончак, якого на ханському снемі обрано великим ханом, задумав знести всю Переяславську землю і прилучити її до землі Половецької...

Святослав замовк, підшукуючи потрібні слова. А gridниця враз зашуміла, по ній прокотився грім обурення. Звістка була дуже важлива і вразила всіх.

— Звідки дізнався про це, княже? — запитав брат Ярослав. — Може, це вигадка?

Святослав похитав головою.

— Ні, не вигадка... З Лубна прибув гонець. Посадник Мотиґа повідомляє: зі степу прискакав молодий половець, що добре говорить по-нашому, бо мати його — наша жінка, він докладно розповів про ханський снем, про обрання Кончака верховним ханом, про те, що половці задумали великий зимовий похід проти нас, і навіть про те, що Кончак послав людей за Кавказькі гори, щоб придбати там лук-самостріл, що стріляє "живим вогнем". Щоб застрахати наших воїв...

Усі довго мовчали. Кожному з присутніх було добре відомо, якою смертельною загрозою для Русі були половці протягом останніх ста років, після того, як вони могутньою хвилею вихлюпнулись з-за Волги, з земель незвіданих, таємничих, і, витіснивши своїх родовичів-печенігів, затопили неозорі степи між Волгою та Дніпром, а згодом і між Дніпром та Дунаєм.

Усе, що сказав великий князь, ніяк не скидалося на вигадку. Не було того року, щоб минув для Русі спокійно, щоб та або інша половецька орда не топтала руські землі. Тепер же, коли половці об'єдналися, треба ждати гіршого.

— Що ж нам робити? Зима довга, а ми не знаємо, коли саме нападе Кончак, — почав розмірковувати уголос Ярослав. — Не тримати ж у Полі цілу зиму об'єднане військо... Що порадить великий князь?

Святослав виділявся серед інших князів не тільки віком, сивою головою, а й дорідністю. Ні щуплуватий брат Ярослав з його кущуватими бровами, маленькими очицями і спокійним, урівноваженим характером, ні жвавий чорночубий Рюрик, ні Ігор та Володимир Переяславський, що були середнього зросту, не могли дорівнятися ні

дорідністю, ні силою до великого князя. Один Всеволод, що сидів край стола, мав таку ж велику голову, крупне лице і могутні плечі, як старший від нього майже вдвічі двоюрідний брат.

Усі повернулися до Святослава. Справді, що порадить великий князь?

Святослав рукою відкинув назад сиву чуприну, трохи відпив з келиха сити і, подумавши якусь хвилину, сказав:

— Ми з великим князем Рюриком уже кріпко думали, що нам робити. Звичайно, посилати на всю зиму в Поле військо нерозумно. Та й хто витримає таку зимівлю? А от держати на Хоролі, Пслі та Ворсклі в зимівниках таємних вивідачів можна. Як тільки вони помітять половців, то від вити[50] до вити звістка за один день дійде до нас — у Київ, у Переяслав, у Чернігів... А ми, держачи рать наготові, негайно виступимо і зустрінемо супротивника десь на Сулі, а то й на Хоролі... Чи згодні на це? Чи так я кажу?

Першим відгукнувся Володимир Глібович:

— Я згоден.

— А ти, Ярослав? — Святослав повернувся до брата.

— Іншого виходу у нас немає, — відповів той ухильно.

— Отже, ти згоден піти разом з нами в Поле? — перепитав Святослав.

— Згоден, — нахилив голову Ярослав, і ніхто не міг побачити його очей.

— А ти, Ігорю?

— Сіверські князі підуть! — твердо сказав Ігор. — Всі підуть — і я, і Всеволод, і Святослав Рильський, і Володимир Путивльський...

Рум'яний Святославів вид прояснів.

— От і добре! Вісім князів уже згодні йти в Поле. А тим часом, поки Кончак збиратиме сили, домовимося з іншими князями. Половці об'єднуються для рішучого бою з нами, і Русь не повинна дрімати! Всі разом грудьми станемо на захист рідної землі!

Останні слова великого князя потонули в гучних вигуках:

— Не пустимо поганих на Русь!

— Загородимо їм дорогу своїми щитами!

— Смерть Кончакові!

— Слава князям!

— Хана Коб'яка сюди! Хочемо побачити поганина-кощія в колодках!

— Усіх ханів приведіть! Хай поглянуть на руську славу, а свою ганьбу!

Ця думка сподобалася всім. Багато голосів підхопили її:

— Ханів сюди! Ханів!

Святослав подав знак гридню Кузьмищу:

— Візьми сторожу, приведи Коб'яка з братією!

Йому і самому хотілося показати полонених брату Ярославу і двоюрідним братам Ігорю та Всеволоду, які не брали участі в переможному поході.

Кузьмище вклонився:

— Миттю будуть тут, княже!

Однак з'явився він не скоро. Гості встигли випити чимало пива і сити, з'їсти половину наїдків, перш ніж він з молодими гриднями ввів Коб'яка і ханів.

Полонених поставили на проході, між столами, неподалік від князів. За час, проведений у неволі, вони змарніли, жовто-сірі від природи, ще більше поблідли й посіріли. Коб'як теж схуд, гострі вилиці кістляво випирали з-під шкіри, вузькі очиці люто косилися на князів та боярство.

Кузьмище поклав йому на шию важку, мов довбешка, руку — пригнув ханову голову в низькому поклоні.

— Кланяйся князям, поганцю! Ще раз і ще!

Молоді гридні зробили те ж саме з іншими ханами. Святослав махнув, щоб відпустили, повернувся до Коб'яка:

— Ну що, хане, важко в полоні? Не подобається? Крутиш носом? А скільки ж нашого люду ви тримаєте у себе? А скільки загнали в сиру землю? Думав про це?

Коб'як хитнув головою, як норовистий кінь, коли на нього насіли оводи.

— Прийде час, княже, і ти стоятимеш переді мною та моїми родовичами, як я нині перед тобою, тоді і дізнаєшся, як бути в полоні!

Всі обурено загули: це була погроза. Але Святослав підняв руку.

— Чому ж не жив з нами, як добрий сусіда? Чого плюндрував нашу землю? Чому знову збирався напасти на нас? Легкої поживи захотілося?

— Ви самі накликали мене сюди... Поряд з тобою, княже, сидить князь Ігор і не дасть збрехати. Це ж він на твоє прохання покликав мене та Кончака разом воювати Рюрика! Хіба не так?

Ігоря пересмикнуло. Святослав спохмурнів. Що було, те було. І зовсім недавно, якихось чотири чи п'ять років тому. Та навіщо про це нагадувати тут?

У Рюрикових та Володимирових очах блиснули насмішкуваті вогники. А київські бояри, ці багатії, незалежні вельможі, що на свій розсуд запрошували до Києва князів і нерідко проганяли їх, відверто засміялися.

— Прикуси язика, рабе! Довгого матимеш — вкорочу! — спалахнув Ігор. — Не тобі згадувати минуле! Ліпше думай про день завтрашній — що він тобі принесе. Ось ми дізналися, що Кончак підбиває ханів на велику війну проти нас. Так от, якщо він справді сунеться на нашу землю, то першою полетить твоя башка з пліч!

— Дякую, що сказав. Тепер знатиму, що мене жде. Але ти сам стережись! І думай не про день завтрашній, а про нинішній, — відрізав Коб'як, хижо повівши прищуреним оком по столу. — Бо хто відає, чий вік довший? Хто тут може сказати, до кого першого підійде щербата з косою? Може, до тебе, Ігорю? А може, до князя Святослава?

Коб'як раптом відштовхнув Кузьмища, нахилився над столом, блискавично вирвав застромленого в копчений окіст захальяного ножа і, майже не цілячись, сильно метнув його в Ігоря.

Ніж просвистів, мов стріла, направлений твердою рукою прямо в груди князеві, але Ігор устиг відхилитися. Ніж пролетів побіля його плеча і глибоко ввігнався в живіт

молодому чашнику, що стояв позаду.

Чашник упав. Крик болю і жаху пролунав на всю гридницю.

Ігор зблід. Всеволод і Володимир Переяславський намагалися видобути мечі, та, сидячи за столом, у тісноті, не могли цього зробити. А Коб'як, побачивши, що промахнувся і ненависний йому князь сидить живий і неушкоджений, кинувся на нього з розчепіреними пальцями, щоб схопити за горло.

Тут його й наздогнав важкий Кузьмищів меч, в одну мить відділивши ханову голову від тулуба. І впав Коб'як у гридниці Святославовій — без слави, як підлий убивця.

За Ігоревою спиною корчився в передсмертних муках Святославів чашник. У гридниці стояв неймовірний шум і гвалт. Гості посхоплювалися, вимагали скарати на горло всіх ханів і, зібравши вісько, не ждучи нападу Кончака, йти на нього війною.

Святослав сидів поблідлий, розгублений. Йому на допомогу кинувся Славута, нахилився до вуха.

— Княже, не піддавайся почуттям. Гарячі голови вмиють порубають полонених, а це на руку Кончакові, бо полегшить йому об'єднання всіх племен половецьких. Та й похід не на часі. До походу треба готуватися...

Порада була слухна, а головне, привела до тям великого князя. Він підвівся, розпорядився допомогти пораненому чашнику, ханів вивести, мертвого Коб'яка винести.

Гамір і пристрасті поволі затихли, вгамувалися. І хоча всі були пригнічені тим, що сталося, однак згадали, що на столах ще багато смачної їжі, що ще не подавав сьогодні свого голосу Славута, а смерть половецького хана — не така вже важлива причина, щоб перервати князівський пир. Згадали це всі і, заповзявшись біля наїдків та напоїв, поволі знову розвеселилися. Забули і про Коб'яка, і про його братію, і про похід, до якого щойно так палко закликали один одного. Хтось перший захотів почути спів Славути, інші підтримали.

— Славуто, заспівай!

Славута не примусив просити себе довго. Кинув руки на струни, пройшовся по них кілька разів, діждався тиші — аж у вухах від неї задзвеніло — і враз високо, протяжно завів:

Ой ти, степ, мій степ,
без кінця, без меж!
Ой чому ти, степ,
ковилом цвітеш?
Ковилом шумиш,
кров'ю червониш,
кістю білою
у траві дзвениш?
Чом по тобі, степ,
не жита цвітуть,
не жита цвітуть,

а полки ідуть?
Чом на тобі, степ,
нема ратая,
скаче лиш орда р
озпроклятая?
— Що від крові я,
від солоних сліз
галиччю покривсь,
ковилом поріс...
Степ, широкий степ,
мій привольний край!..
Що на серці — біль,
на душі печаль...

Це була нова пісня Славути, складена ним після походу на Оріль. Її прості слова, що, здавалося, жили в серці кожного, хто ходив у похід, її розлогий, як безмежний степ, спів, її глибока туга й печаль приголомшили всіх, вразили, ніби громом, видавили з ока не одного суворого воїна пекучу сльозу. Справді, яка лиха година, яка напасть насунулася на рідну землю, на широкі прабатьківські степи!

Супився Святослав, витирав очі Рюрик, хмурився Ігор і Володимир, ридав, не стримуючись, гридень Кузьмище, і сльози текли по його чорній закошляченій бороді.

— Славуто, сьогочасний-бо Яне наш! — Святослав поцілував співця у сиву голову. — Незрівнянний наш! Дякуємо тобі!

І гридниця загула, заревла, застогнала сотнями голосів:

— Славуто-о!

5

По приїзді в Новгород-Сіверський Ігор запросив до себе княжича Володимира Галицького. Помітно схвилюваний і злегка зблідлий, той, щойно прибувши з Путивля, поспішно ввійшов до хоромини, обняв сестру і зятя і відразу, без зайвих слів запитав:

— Ну що? Батька бачили? Як він? Що сказав? Ярославна схлипнула, її рівний гарний носик зморщився, шовковисті брови здригнулися.

— Постарів... Схуд... Очі стали тьмяні, заглиблені в себе, ніби дивляться не вперед, а назад, на пройдене життя...

— Ну, це ясно — старість. А старість — не радість... Та не про те мова... Про мене ви з ним балакали? — нетерпляче запитав Володимир.

— Балакали, — відповів Ігор. — Спочатку й слухати не захотів про замирення з тобою, а потім погодився на твоє повернення, якщо даси слово, що порвеш з боярством і не піднімеш руку ні на нього, ні на брата Олега!

— Такого брата у мене немає! — скипів Володимир. — Чого захотів! Визнати братом сина Настаськи! Ніколи! Який він княжич! Байстрюк!

Ігореве обличчя посуворішало.

— Та ти не гарячкуй! Вислухай спочатку!

— Ну? — Володимир дивився чортом.

— Ти міркуєш не як дорослий муж, а як отрок... Тебе жде золотий Галицький стіл, під рукою незабаром стануть залізні галицькі полки, під якими, коли вони йдуть, здригається земля і води розступаються!.. Князь Ярослав справді дуже постарів. Видно, ті незгоди, що впали важким тягарем на його плечі, укоротять йому віку. А ти не хочеш цього зрозуміти! Дався тобі Олег! Про князівство думай, а не про нього. Та й брат він тобі по батькові, від цього нікуди не дінешся! Серед князівських синів байстрюків не буває! Все одно в них князівська кров!

— Не везнаю я Настасича братом! Ніколи не везнаю!

— Визнаєш! — Ігор почав сердитися. — І напишеш про це батькові! Бо це для тебе єдиний шлях на Галицький стіл! Іншого я не бачу...

— А якщо не напишу?

Ігореве обличчя скам'яніло, очі похмуро блиснули. Він умів бути твердим і суворим.

— Якщо не напишеш, тоді їдь від нас, Володимире! Хоча, видить Бог, я цього не хочу, бо люблю тебе як брата!

— Ось як! — Володимир ще дужче зблід, по обличчю пробігла гримаса болю. Він повернувся до Євфросинії. — І ти, сестрице, так думаєш, як твій ладо?

Ярославна помертвілими губами прошепотіла:

— Прости мене, братику, але і я так думаю. І прошу тебе — напиши батькові! Помирися з ним! Не довго вже йому стежку топтати на білому світі, тож хай хоч наостанку знайде спокій... Напиши!.. Заради себе і всіх нас!.. А ще — не вір боярам! Не вір! Це змії підколотні, підступні!

Вона обняла брата і на грудях у нього заплакала. Володимир обережно відсторонив її, посадив на лаву і сам сів поряд, охопивши голову руками. Довго так сидів, непорушний, дивився у куток, і не можна було зрозуміти — думає він що-небудь чи ні, таким безтямним був його погляд.

Ні Ігор, ні Ярославна жодним словом не порушили цієї напруженої тиші, даючи княжичу можливість самому зважити все і знайти вихід із того становища, в яке він потрапив.

Нарешті Володимир важко зітхнув і тихо проказав:

— Гарзд, я напишу такого листа. Напишу... Хай усім вам буде легко!

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

1

Відразу після Різдва до Вербівки прибув молодий князь Володимир Ігоревич з почтом. Його супроводжували боярин Вовк, старий досвідчений воєвода, путивльський соцький, волосний тіун і півсотні гриднів. Усі верхи, в дублених кожухах, хутряних і ялових чоботях, несподівано виїхали з-за горба, спустилися вниз, у безлюдне село, занесене снігами, і, не зустрівши жодної живої душі, зупинилися на вигоні, де колись, до нападу половців, стояла дерев'яна церковця, а тепер широко розкинувся пустир.

— Трубіть збір! — наказав князь, трохи здивований тим, що ніхто з мешканців хижок та землянок не помітив прибуття військового загону.

Молодий гридень підніс до рота ріг, щосили затрубив. Сильний протяжний згук сколихнув снігову тишу і луною відгукнувся в бору за Сеймом. І зразу ж з кількох найближчих хижок злякано визирнули люди. Чи не половці?

— Сюди йдіть! Сюди! — замахав руками тіун. — Не бійтеся! Прибув князь Володимир Ігоревич!

Люди боязливо рушили навпростець, по снігу, і юрбою ставали перед вершниками.

Ждан обідав з матір'ю та Любавою. Хижку він встиг закінчити до холодів, і тепер стало вільніше: був час і коней попорати, і до сусідів заглянути, і спокійно біля столу з мискою юшки посидіти. Любава остаточно видужала, розквітла, погарнішала, і Ждан, уже не ховаючись від матері (бо раніше соромився), зазирає дівчині в вічі, милувався її красою і чекав назначеного Любавою дня, коли зможе назвати її своєю жоною.

Жили сугубо: хліба не пекли, бо ні з чого було. Брат Іван позичив кілька корців проса та ячменю — товкли в ступі і варили кашу. З лози Ждан наплів десятків два верш, рубав лід і заставляв їх в ополонки у рибних місцях, де водилися лини, соми та в'юни, — із улову, якщо щастило, варили юшку. Окрім того, кожного дня, взявши сильця, лука, списа та рогатину, ходив на лови. Бувало, вертався з порожніми руками, але, бувало, приносив зайця, козулю чи якусь іншу дичину, і тоді в хаті було маленьке свято — ласували свіжиною.

І сподівалися на краще. Восени Ждан, зробивши з міцної дубової гілляки рало, розорав чималий шмат землі і посіяв пшеницю та жито. Посів дружно зійшов, заврунився, зачучерявився, обіцяв, якщо буде з весни поліття, обернутися добрим врожаєм. А ще ж була надія і на яровину: на коня виміняли насіння гречки, проса, ячменю, і вона добре покільчилася, і якщо Ярило своїми гарячими променями не висушить ріллю, не зів'ялить паростків, теж дасть урожай. Тоді наступну зиму можна зустрічати без страху...

Ждан зачерпнув з дерев'яної миски-довбанки шмат білої розвареної линини і вже лагодився запустити в неї свої молоді зуби, як тут у хижку ввірвався протяжний звук рога — ту-ту-ту-у!

Ложка на мить застигла в повітрі, потім опустилася назад, у миску. Любава ойкнула:

— Ой лишенько, що це?

Через невеличке кругле віконце в хижку проникало небагато сонця, та все ж було видно, як і мати зблідла. Любава злякано глянула на Ждана, ніби шукаючи у нього захистку. Про їжу миттю забули, хоча були голодні.

Ждан зірвав з кілочка, забитого в стіну, кожуха, натягнув на голову шапку, вискочив надвір. Жінки поспішили за ним.

Різке сяйво сонячного дня після сутінків хижки примусило Ждана зажмуритися, затулити очі рукою. А коли трохи звик до сліпучого світла, то побачив на вигоні загін вершників, а попереду — князя Володимира Путивльського. Хоча було не близько, він відразу впізнав його Гнідка, гривастого високого красеня з білими смужками на всіх чотирьох ногах, що не так часто буває, і білою зіркою на лобі. Це був подарунок князя

Ігоря старшому синові.

Ждан полегшено зітхнув:

— Свої! Не бійтеся!

Вони побрели навпростець по снігу. А підійшовши, стали до гурту.

Князь Володимир відразу впізнав колишнього батькового конюшого.

— Ну як? Знайшов своїх? Хату збудував?

— Брата знайшов і хижку поставив. Є де зиму перебути, — вклонився Ждан.

— Це добре. Обживайся, я звелів з вербівчан три літа ніякої данини не брати. З тебе теж. А потім — тільки половину.

— Дякую, княже, — знову схилив голову Ждан.

Він знав давній звичай — з погорільців та новопоселенців кілька літ данини не беруть. Та все ж було приємно, що молодий князь пам'ятає про це.

Коли вербівчани зібралися, Володимир підвівся на стременах. Його обличчя, на якому ще не висіялася борода, було заклопотане.

— Люди! — гукнув по-юнацькому дзвінко. — Не дивуйтеся, що я не посадника чи соцького прислав до вас, а сам приїхав. Хочу всю свою волость уздріти власними очима, хочу дізнатися, скільки люду живе в ній і скільки воїв може виставити на той випадок, коли доведеться проти половців стати.

— Та невже знову нападуть, окаянні? — запитав хтось з гурту.

— Нападуть... Кончак на одне око спить, а другим Русь бачить і зуби точить на неї! Нещодавно стало відомо, що взимку хоче він з усім половецьким військом захопити Переяславську і Сіверську землі аж до Сейму, наших людей висікти чи в полон забрати, а саму землю зробити своєю, щоб ставити на ній свої вежі, щоб випасати на ній свої табуни...

— Проклятий душогуб! Коцій Безсмертний! Виродок! — почувлися голоси.

Володимир підняв руку.

— Ось тому я й прибув до вас. Хочу всіх, хто здатен тримати меча, хто вміє стріляти з лука і вражати ворога списом, закликати до війська. А хто ще не навчився, той мусить навчитися від бувалих воїв!

Ждан виступив наперед.

— Вербівчани всі підуть, княже! Бо тяжко постраждали вони від половців, бо люта туга і жадоба помсти змушують до цього! Небагато нас, зброї і коней у нас малувато, та, будь певен, життя свого не пошкодуємо, аби лиш помститися за свою біду і перекрити ворогові шлях на рідну землю!

— За зброєю та кіньми діло не стане: зброю візьмете у моїх коморах, а коней — з моїх табунів!

— Тоді, як настане час, дай нам знати, і ми прийдемо до Путивля! — твердо пообіцяв Ждан і звернувся до гурту: — Чи так я кажу, земляки?

Вербівчани загули одноставно:

— Так, так! Усі виступимо проти поганих! Не пустимо супостатів на свою землю!

Володимирове обличчя проясніло, розпогодилося: його невеличка волость таки

виставить, як він обіцяв батькові, цілий полк у тисячу воїв! Не стільки, як батько чи стрий Всеволод, та все ж цілий полк! І йому не соромно буде, поблискуючи золотим шоломом, стати попереду під барвистим князівським стягом.

2

Десь у ті дні, коли юний князь Володимир Путивльський об'їздив свою волость, київський гридень Кузьмище верстав разом з сотнею воїв нелегкий шлях з Києва до міста Лубна на Сулі.

Одержавши звістку від лубенського посадника Мотиги про те, що Кончак готує великий зимовий похід на Русь, Святослав спорядив на нічийну землю між Сулою та Ворсклою сторожову сотню.

Виїхавши з Києва рано в середу, валка в суботу ввечері вже в'їхала через перекидний дерев'яний міст у Лубен. Поки вої порали коней і ставали на нічліг, Кузьмище поспішив до свого земляка і друга посадника Мотиги і застукав державом меча у міцні дубові двері.

В добре натоплений горниці, освітлений восковою свічкою, сиділо двоє: сам посадник, плечистий рудобородий черевань, та кароокий чорнявий юнак, що обличчям і одягом дуже скидався на половця.

— Вечір добрий, друже! Не впізнаєш? — привітався прибулий.

— Кузьмище! От не ждав! — вигукнув Мотига і, схопившись з лави, кинувся обнімати несподіваного гостя. — Ти сам чи з князем?

— Сам, із сотнею воїв, — стримано відповів Кузьмище, скидаючи кожуха і підозріло глипаючи на незнайомця, що прислухався до їхньої розмови.

— Що ж тебе привело сюди?

— Твоя звістка, друже.

— Про Кончака?

— Угу, — похмуро прогукнув Кузьмище, незадоволений тим, що Мотига при сторонньому розпитує його про те, що не всім потрібно було знати. Не діждавшись від Мотиги пояснення, хто його гість, він запитав прямо: — А це що за хлопець? Не половець, часом?

Мотига зареготав.

— Ну й око в тебе! Це справді половець, але незвичайний. Саме він приніс звістку про наміри Кончака. При ньому можна говорити відверто. Його звати Овлуром, тобто Лавром по-нашому, бо він хрещений половець. І, як я вже сказав, незвичайний!

Повісивши кожуха і баранячу шапку на дубовий кілочок, Кузьмище сів до столу, пильно приглядаючись до зніжовілого молодика.

— Що ж у нього незвичайного?

Мотига налив гостеві кухоль медяної сити, підсунув дерев'яне блюдо з вареним судаком та хлібом.

— Цей хлопець незвичайний тим, що він хоч і половець, а наш з тобою земляк по матері і навіть близький твій родич, як я дізнався.

Кузьмище вихилив кухоль, гучно крякнув і вкинув у рота добрячий кусень хліба і

шмат судака.

— Не пригадую такого родича, — закрутив головою, працюючи могутніми щелепами, як жорнами.

— Я теж не відразу признав у ньому земляка, — відповів Мотиґа, знову наповнюючи кухню. — І не відразу повірив тому, що він розповів. Спочатку навіть подумав, що це половецький вивідач, і хотів кинути до ями. І тільки тоді, коли він сказав, що його мати переяславка, а він сам християнин, я пильніше приглянувся до нього. "Звідки ж твоя мати?" — спитав я. "З Баруча"[51]. Я мало не підскочив на лаві: адже я теж родом з Баруча!..

Кузьмище поперхнувся і витрішив на Овлура чорні очища. Він був такий вражений і здивований останніми словами Мотиґи, що перестав жувати.

— То твоя мати справді з Баруча? — перепитав він юнака.

— З Баруча, — відповів той. — Її взяв у полон під час половецького нападу на Переяславщину мій батько Торіат, тоді ще зовсім молодий воїн.

— І давно це було?

— Мені зараз дев'ятнадцять літ, а я в неї один... Отже, десь років двадцять тому...

— Двадцять років!.. Ти чуєш, Мотиґа? Це ж якраз тоді, коли Баруч був дотла спалений ханом Туглієм! Я, молодий київський гридень, почувши про таке лихо, стрімголов примчав додому і не застав із своїх нікого — ні батьків, ні сестер...

— Я своїх теж не застав, — похмуро докинув Мотиґа. Кузьмище торкнувся Овлурового плеча.

— Як же звати твою матір?

— Рутою.

— Що? — вигукнув гридень. — Рутою? Та в усьому Баричі й була одна Рута — моя сестра! То виходить... А батька її як звали, не знаєш? — засумнівався він.

Овлур схвильовано потер долоні.

— А батька її, тобто мого дідуся, звали Йовхимом. А повуличному Довгим, бо, казала мати, на їхній вулиці жив ще й Йовхим Короткий.

Кузьмище вперішив кулаком по столу — аж задвигтіла горниця і сита вихлюпнулася зі жбана.

— Побий мене грім і Свята Богородиця! То виходить, що ти мій сестринець, бо ж Рута — то моя рідна сестра, а Йовхим Довгий — то наш батько!.. Га? Мотиґа, що ж це робиться на світі? Був я безрідний, мов бездомний пес, а тепер знайшов сестру і племінника.

— Виходить, тепер ти не безрідний, — сказав Мотиґа.

— Як же ти? — спитав Овлура Кузьмище. — Куди тепер? До матері чи залишишся тут?

— До матері!.. Я було занедужав після нелегкої зимової дороги й оце ледве вичухався. Тепер мені ліпше, а завтра збираюся рушати назад.

— Чому ж завтра? Поїдемо разом післязавтра — все ж безпечніше. Доведу аж до Ворскли, а звідти тобі до матері рукою подати!

— Гаразд, поїдемо, вуйку. Я дуже радий, що зустрівся з тобою...

Ще чотири дні, тепер уже не поспішаючи, мандрував Кузьмище зі своєю сотнею та Овлуром на схід по нічийній землі. Ні села ніде, ні хутора. Лише в затишних місцях, по лісах та в байраках, стояли невеликі хижі-зимівники, в яких Кузьмище залишав по два, по три вої з усім необхідним для життя — сухарями, солониною, мороженим м'ясом, крупою. На найвищих деревах вої влаштовували виту — невеличкий поміст, з якого видно було довкіл на багато верст, піднімали туди дерев'яний жбан зі смолою, щоб розвести вогонь і подати сусідній виті знак, що йдуть вороги, і, попрощавшись з товариством, ставали на чати.

Так поволі сотня танула і танула, залишаючи сторожу в тих місцях, де могли пройти половці. По правому, високому березі Ворскли Кузьмище поставив десяток сторож — і на одній з них, розставшись з Овлуром, залишився сам.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

1

На початку лютого 1185 року, зібравши велике військо, Кончак вирушив у похід. Ішов у силі тяжкій. Тисячі вершників, ведучи запасних коней, нав'ючених зброєю та припасами, вкрили засніжений степ.

Позаду, на міцних санях, найбільш досвідчені воїни везли два тугі самострільні луки-катапульти, що натягувалися багатьма воїнами і метали через городські вали "живий вогонь", тобто запалювальні снаряди, привезені з далекого Ірану. Разом з катапультами їхав і знавець цієї грізної зброї басурманин Сулейман. "Живим вогнем" Кончак сподівався залякати русичів, спалити їхні городи, а вали зрівняти з землею. Щоб і сліду не залишилося. Басурманина берегли як зіницю ока. Його везли в утепленій вовною та верблюдячою шерстю кибитці під охороною цілої сотні воїв, годували добре, задовольняли кожну його забаганку.

Кончак вирушив у цей похід з великими надіями на перемогу. О, тепер він розгромить русичів, де б вони не були — в полі чи за городськими валами, знищить їх чи відкине далеко в ліси і, приєднавши обидва береги Дніпра до Дешті-Кипчака, стане ханом ханів, самодержавним володарем усього степу від Волги до Дунаю і від Кубань-ріки та Лукомор'я до витоків Дону та до прип'ятських боліт! Він створить могутню кипчацьку державу, про яку мріяв його дід, великий хан Шарукан, і утвердить її на тисячу літ!..

Він підставив морозному вітрові темне суворе обличчя і пильно вдивляється в обидва крила свого війська, а воно котиться на захід сонця, і немає йому ні кінця ні краю. І немає також зупину гордим помислам і райдужним мріям великого хана. Справді, такої сили кипчаки не збирали ніколи. Хто ж із уруських князів здатен протистояти їй? Ніхто! Він добре знає їх усіх. Ніхто! До того ж їх роз'єднують чвари і свари, яких вони не можуть позбутися ось уже сто років. Князівські чвари і свари — то найперший і наймогутніший його союзник, і їх треба підтримувати, підігрівати, щоб вони не згасли і не дали можливості князям об'єднатися.

— Ярослав — ось хто допоможе мені в цьому! — вголос промовив Кончак,

відповідаючи на свої потаємні думки. — Ярослав Чернігівський.

Охоронець, що їхав позаду, почувши, що хан щось сказав, наблизився до нього і перепитав, що великий хан хоче. Але Кончак нетерпляче махнув рукою і різко кинув:

— Геть!

Охоронець злякано зіщулювся, втягнув голову в плечі і відстав на половину кінського тулуба, щоб не бути на очах у хана і разом з тим не прогавити жодного його слова.

Опівдні передові загони підійшли до Ворскли і з ходу, не зупиняючись, перемахнули по льоду на той бік. І майже одночасно на гіллястому дубі-нелині, що високо здіймався над лісом, спалахнув вогонь, завалував смолистий дим і чорним стовпом піднявся у синє небо.

Кончак люто вдарив кулаком по луці сідла.

— Прокляття! Уруська вита! Не пощастило скритно ввірватися на Посулля! — І, повернувшись до охоронців, кинув: — Погасити негайно! А спостерігачів піймати і привести до мене!

Сотня воїнів, збиваючи копитами снігову пилюку, швидко помчала через Ворсклу прямо на дим, що ще дужче клубочився над лісом. Незабаром полум'я згасло, а дим поволі почав розвіюватись.

— Пізно, — процідив крізь зуби Кончак, з'їжджаючи на дзвінкий лід ріки.

Назустріч мчав гонець.

— Ну? — зустрів його суворо хан.

— Погасили!

— Сам бачу... А полонені де?

Той знітився. Очі злякано забігали.

— Немає, хане... Уруси втекли. Їх було двоє і вони мали четверо свіжих коней... Наші погналися по сліду.

— Погналися! — передражнив Кончак гінця, ніби той був винен, що уруси втекли, і ледь помітним порухом руки відтрутив його від себе.

Два дні половці рухалися від Ворскли до Хоролу. І весь час Кончак похмуро горбатився в сідлі, ні до кого не заговорюючи, а на звертання відповідаючи односкладно. Важкі думи охмарили його чоло.

Хоча сила у нього була велика, ризикувати він не хотів. Ще вирушаючи з Тора, поклав з ходу захопити Переяслав і обложити Київ. Це за тієї умови, коли б напасти пощастило несподівано. Та несподіваності не вийшло. Досі в Переяславі та в Києві б'ють на сполох. Святослав устигне зібрати князів, — у першу чергу закличе брата Ярослава та Ігоря Сіверського, — і зустріне його об'єднаними силами: сам Святослав, Рюрик, Володимир Переяславський, Ярослав Чернігівський, Ігор Сіверський з братією... Немало! А ще ж може закликати князів смоленських, волинських, туровопінських... Ні, допустити цього не можна!

На Хоролі, проти Лубна, він раптом занедужав. Його трясло, поперек ломило. Ноги були як у льоду, а голова — як у вогні.

Він наказав вибрати зручне місце і стати кошем. Сподівався тут перебути хворість. Звідси послав нарочних до Ярослава — просити миру і дружби. Ними передав князюсрібллюбцю дорогі подарунки — трьох жеребців, шаблю дамаської сталі, шитий найкращими ромейськими кравцями одяг на сорок срібних гривень.

Приманка вагома. Чи клюне?

2

Святославові і Рюрикові дружини збиралися в Києві та на його околицях. По рихлому снігу сюди били дорогу кінні стяги і санні валки, що везли припаси для людей і коней, ставали у відведених їм місцях на постій.

Князь Рюрик, меткий, непосидючий, цілими днями гасав на змокрілому коні від одного стяга до іншого — наводив порядок у війську. Князь Святослав листувався з князями та воєводами, щоб залучити до походу якомога більше сил.

З кожним днем прибували все нові й нові загони. Київ і Київська земля виставили всіх, хто міг і вмів орудувати мечем, луком і списом. Володимир Глібович збирав свою дружину й ополчення в Переяславі. З дня на день очікували чорних клобуків хана Кунтувдея, що мали прийти з Росі. Святослав щодня писав братові Ярославу в Чернігів, щоб той не гаявся. Тривало безперервне і напружене листування Святослава з братом Ярославом.

Дізнавшись, що Кончак перейшов Ворсклу, Святослав послав ще й листа: "Брате, а допоможи мені!" На це Ярослав, одержавши від Кончака багаті подарунки і запевняння, що половці хочуть миру і дружби з чернігівським князем, відповів: "Аз есмь послал к ним мужа своего Ольстина Олексича, а не могу на свой мужь поїхати!"

Гарячий, як і всі Ольговичі, Святослав вибухнув лайкою:

— Чортів син Ярослав! Він послав до Кончака ковуя[52]

Ольстина із запевненням, що не братиме участі у поході, а нам тепер пише, що не може йти на Кончака тому, що боїться, як би той не перебив його послів, коли піде. Ярославе, Ярославе! Коли б ти не брат мій єдиний, я послав би свої полки на Чернігів, щоб провчити тебе! Я вигнав би тебе з білокам'яних палат чернігівських і пустив би по світу жебраком-ізгоєм!.. Ярославе, Ярославе!

Отже, один з найсильніших руських князів відколовся, поставивши цим під загрозу успіх усього походу.

Святослав написав листа Ігореві: "Брате, я з військом вирушаю в останню неділю місяця лютого на безбожного Кончака, що стоїть за Лубном на Хоролі. А збирай, брате, свої хоробрі дружини та йди на поміч мені! Ждатиму тя під Лубном!" І послав гінцем досвідченого і витривалого гридня Гов'яду.

Гонець, не гаючись, помчав у далекий Новгород-Сіверський.

Нарешті прибули чорні клобуки. Вони отаборились понад Либіддю, де на лузі, під снігом, було багато трави для коней, поставили юрти і розіклали вогнища. З котлів на весь Київ запахло вареною кониною.

Хан Кунтувдей прискакав з почтом на Ярославів двір. Боярин Славута, одягнутий у теплий кожушок, при мечі, провів його в хоромину Святослава.

Кунтувдей приніс із собою густий запах кінського поту і гіркого диму похідних багать. Розстебнувши кожуха і скинувши вовчого малахая, схилив у поклоні круглу лисіючу голову.

— Салам-алейкум, княже!

— Хане, я радий бачити тебе! — підвівся назустріч йому великий князь київський.
— Скільки вершників привів?

— А привів я шість тисяч вершників, усі — молодець до молодця, бистрі, як вітер, а сміливі, як степові тури!

Святослав не зміг приховати радості. Широким помахом руки запросив хана до столу, звелів чашникові наповнити келихи найдорожчим ромейським вином.

— Дякую, хане! Твоя бистра кіннота ой як нам потрібна! Тепер ми можемо вирушати!

— Коли? — спитав Кунтувдей, обгризаючи смажене стегно гусака.

— В останню неділю цього місяця. Могли б виступити й раніше, та ми з Рюриком хочемо, щоб з нами встиг з'єднатися Ігор Сіверський... А у нас тепер, з твоїм приходом усе готове!

— Гаразд. Мої вої встигнуть відпочити, — хитнув головою хан і промовисто повів вузьким оком на череп'яну амфору з червоним ромейським вином.

3

У четвер, 21 лютого, Святославів гонець, їдучи напрошки і міняючи у посадників коней, прискакав до Новгород-Сіверського.

Був сірий туманний ранок. Низькі хмари опустилися мало не до землі і, чіпляючись до дзвіниць соборів, що стояли на горах, і за верховіття дубів, котилися під поривами свіжого вітру із заходу на схід, із землі Полоцької в землю Половецьку.

Гонець застукав важким кованим кільцем у ворота фортеці. Йому відчинили і, незважаючи на ранній час, провели в князівські хорони. Незабаром туди ввійшов князь Ігор.

Гов'яда зняв шапку, вклонився в пояс.

— На Русь Кончак іде, княже. Безбожний триклятий Кончак... Уже стоїть на Хоролі. Князі київські зібрали силу немало і ждатимуть тебе, княже, з дружиною на Сулі...

— А князь Ярослав? — спитав Ігор. — Ти заїздив до нього?

Гов'яда зам'явся.

— Князь Ярослав повів дружбу з Кончаком, одержав подарунки від нього, посланців своїх послав у степ... Та й хворий, каже.

— Отже, він не піде?

— Не піде.

— Як же Святославові? — вигукнув Ігор. — Не дай Бог самому їздити на поганих!

— А він не сам, — відповів Гов'яда. — Князь Рюрик, князь Володимир Переяславський, чорні клобуки, ти, княже, з братією! Це сила!

— Погані є всім нам спільний ворог, і їх треба відбивати спільними силами! — сказав Ігор. — Я негайно зберу боярську думу — порадимось, як нам краще йти до

Лубна...

За годину до князівської гридниці зібралися новгородсіверські бояри і ліпші мужі. Їх підняли з-за сніданку, а декого й з постелі. Вони всідалися на лави в кожухах, розгладжували — хто костяним гребінцем, а хто й п'ятірнею — чуби та бороди, позіхали, спантеличено переглядалися. Ніхто не знав, для чого їх покликано ні світ ні зоря.

Ігор увійшов до гридниці швидко, рвучко. Рагуїл ледве встигав за ним.

Привітавшись, князь відразу об'явив, чого так рано зібрав боярську думу.

— Кончак у силі тяжкій стоїть на Хоролі, думає, куди йти, — на Київ, на Чернігів чи на Путивль. Святослав і Рюрик закликають нас, бояри, приєднатися до них. Що будемо робити?

Бояри переглянулися, загомоніли. Із тих, хто позіхав, сон як рукою зняло. Війна, та ще й яка! Уже давно з Половецького степу долітали чутки, що Кончак збирає сили для великого походу на Русь. Отже, зібрав-таки! І вже стоїть на Хоролі.

Бояри туться, мнуться. Воно, звичайно, загроза велика. Не дай бог, поверне, триклятий, на Сіверщину — біди не минути! Але нікому не хочеться в оцю зимову негоду розставатися з теплою хатою, з гарячими млинцями та солодким молозивом — корови ж почали саме телитися! — і брѳохати снігами хтозна-куди, аж на край світу, коли, може, той окаянный Кончак поверне в інший бік, і біда омине їх стороною!

Ігор жде. Він добре розуміє настрої своїх мужів. Коли б половці стояли на Сеймі, вони не сиділи б мовчки і не переглядалися б, як свати на заручинах, коли жених дівчині немилий, а відразу б схопилися за мечі. А тут...

— Ну що, Рагуїле, Жирославе, Чернишу, Добротворе? — він навмисне назвав вельможних бояр, які держали владу над його дружиною і над чорними людьми, бо до їхніх голосів прислухалися всі. — Що будемо робити? Чого мовчите?

Рагуїл опустив очі, даючи зрозуміти, що говорити він не хоче. Янь з легким усміхом дивився то на князя, то на бояр, що сиділи під протилежною стіною. Він наймолодший, його не питають — у нього й гора з плеч. А запитають — скаже. Що йому? До його голосу все одно ніхто не прислухається. Тож хай старші думають!

Жирослав, дебелий, чорний, довгоносий, труснув копицею чуприни.

— Княже! По-пташиному не перелетиш з НовгородаСіверського аж на Сулу, до Лубна чи на Хорол. Се приїхав к тобі муж від Святослава в четвер, а сам Святослав пише, що йде з Києва в неділю, — то як же можеш, княже, встигнути? З Києва до Лубна ближче, ніж від нас, а ми не птахи

і їздимо на таких же конях, що й кияни. Та й до походу треба зібратися...

Він говорив повільно, з розсудом, і його слова справляли на всіх сильне враження. Те, що нікому не хотілося йти в похід, ніхто прямо сказати не смів. Але ж і не потрібно. Хіба ми не хочемо? Ні, ми хочемо допомогти князям київським, але не можемо, бо не встигнемо з'єднатися з ними. Дуже запізно повідомив Святослав про похід, отже, сам винен, хай сам на себе й нарікає. Такий був смисл Жирославової мови.

Ігор тим часом, поки говорив Жирослав і гомоніли, підтримуючи його, бояри,

думав. А чи він, князь, сам хоче цього походу? В першу хвилину, коли прибув Гов'яда з листом від Святослава, він згарячу ладен був зразу ж іти. Бо ж така загроза! Він і зараз думає так само. Але десь там, у глибині душі, заворушилося інше почуття: до якого часу він повинен ходити на побігеньках у Святослава? Йому вже тридцять чотири літа — зрілий муж, князь. Не з захудалого роду! З Ольговичів! Пора вже подумати і про своє майбутнє! Не вік же сидіти в окраїнному Новгороді-Сіверському! Є ж Чернігів! Та й Київ теж є! Хіба він гірший за інших? Чи Бог розумом та хоробрістю обділив?

Він мучився цією душевною роздвоєністю і не міг пристати до якогось одного берега.

— Зібратися ми можемо за день і вирушимо завтра, — сказав твердо, переконуючи передусім самого себе, що йти треба і що вони встигнуть. — Святослав дійде до Лубна за чотири дні, а ми за шість... Важко буде, але встигнемо! Підемо прямо поперек поля до Сули та понад нею...

— Це справді важко, бояри, — підтримав його тисяцький Рагуїл. — Та коли дуже захотіти, коли треба, то встигнемо з'єднатися з Святославом. Чорних людей не скликатимемо, до князів Всеволода, Володимира Рильського та Володимира Ігоревича Путивльського гінців не слатимемо, а підемо з одною нашою дружиною, тоді встигнемо!

— От бачите! — вигукнув Ігор. — Та й як же нам не піти, коли перед нашими ворітьми стоїть ворог лютий? Коли він може повернути і на нас? І братія жде нашої допомоги!

Бояри мовчали. Ждали, що ще скаже князь. І князь додав твердо:

— Ідіть збирайтеся! Вирушаємо завтра вранці!

Наступний ранок видався, як і попередні, сирий, похмурий і разом з тим морозяний. Усе вкривалося слизькою ожеледицею. По широкій заплаві Десни котилися сиві зимові тумани, затуляли собою і ріку, і далекі бори за нею, і весь білий світ.

Князівські стяги стояли рівними рядами на широкому майдані перед Успенським собором. Коні нетерпляче м'яли копитами рихлий водянистий сніг. Тужили матері і жони, шмигали поміж вояками дітваки, обозні їздові востаннє оглядали і краще вкладали поклажу на санях. І безперервно лунали дзвони всіх соборів і церков — наповнювали серця і gridнів, і проводжаючих гострим смутком і щемом.

Прощання, як завжди, було тяжке й тужливе.

Ігор попрощався з Ярославною і дітьми дома, в замку, і тепер шкодував, що не дозволив їм супроводити його сюди, до собору, звідки не один раз відправлялися новгород-сіверці у щасливі й нещасливі воєнні походи.

— Пора! — сказав він тисяцькому.

Той подав знак — і зразу ж загриміли бубни, затрубили труби, сколихнулися хоругви. Вої востаннє глянули на рідних, що раптом заголосили на всю околицю, і торкнули острогами коней.

Похід розпочався.

Всі їхали мовчки. Ні пісень, як це звичайно бувало, ні жартів. Ігор теж мовчав. На

серці важко, неспокійно. Він поклав ліву руку з поводом на луку сідла, праву засунув за пазуху і так, поринувши в нелегкі думи, їхав аж до свого княжого села — Ігорового сільця, як називали його в народі. Тут він хотів хоч здалеку глянути на милі його серцю краєвиди, на будівлі — повітки, стайні, клуні, кошари, загони, пивниці й медуші, на високий журавель над колодязем, на свій загородній дім поблизу, в Путивську, але нічого цього не побачив: усе закрив туман. На землю падала мряка і тут же замерзала.

— Який серен![53] — промовив хтось збоку.

Ігор зітхнув і почав спускатися узвозом до Десни. Туман тут погустішав. Військо пірнало в нього, як у сиве кобиляче молоко. Коні почали ковзатися, падати, іржати, стяги враз змішалися, розтягнулися, розповзлися. Бояри і ліпші мужі почали перегукуватися, щоб зберегти стрій і порядок у війську. Під копитами лунко затріщала крига — хтось збився з дороги і потрапив у прогній.

Князь розпорядився попереду стягів і обозів нести запалені смолоскипи. Але це мало допомогло. Уже третій-четвертий ряд смолоскипів не бачив.

З великим трудом, поволі, військо перейшло Десну і широку деснянську заплаву, сподіваючись, що далі, на березі, мряка розсіється, порідшає. Та скільки не йшли, вона не розсіювалася, а ожеледиця все посилювалася. Не тільки молоді вої, а й літні, досвідчені гридні, що за своє життя сходили мало не всю Русь, зараз не знали, як їхати і куди.

Ігор зупинив військо, зібрав бояр. Усі були стурбовані.

— Що будемо робити? Серен покрит усю землю — йти далі ніяк... Коні поріжуть ноги...

— Княже, ми не тільки не дійдемо вчасно до Лубна, а й не знайдемо дороги до Сули і розгубимо людей, — сказав боярин Черниш, що вів чоловій полк. — Моя думка така — повертати додому!

— Повертати додому! Додому! — підхопили бояри.

— А ти як думаєш, Рагуїле? — спитав Ігор.

— Йти справді ніяк, — розвів руками тисяцький. — І ніхто не знає, коли і де скінчиться цей небачений серен, княже.

— Тобто повертати додому?

— Так.

— Тоді повертайте стяги назад. Видить Бог, ми зробили все, що могли, — сказав Ігор, полегшено зітхнувши.

4

Святослав і Рюрик вели на Кончака двадцятитисячну дружину та шість тисяч чорних клобуків. У Переяславі до них приєднався Володимир Глібович. Ідучи швидко, прибули вони в Лубен двадцять сьомого лютого пізно ввечері.

Ігоря в Лубні не було.

— Чортів син! — вилаявся Святослав. — Примушує ждати себе!

Славута заперечив:

— Далеко, дорога важка — от і не встиг. Мабуть, заночував у Кунятині.

Та й наступного дня Ігор не з'явився ні вдень, ні ввечері. Святослав з досадою сказав:

— Ждати не будемо! Завтра на світанку — в путь! До Хоролу! Щоб не прогавити Кончака!.. А Ігор, якщо прийде, хай наздоганяє нас!

У п'ятницю, першого березня, як тільки засвітлів край неба, руські полки перейшли по льоду Сулу і рушили прямо на схід. З півдня подихав теплий вітерець — сніг на очах темнів, брався водою. З низьких хмар накрапав дрібний дощик. Їхати стало важко. Та Святослав спочину не давав. До Хоролу тридцять верст, а там десь Кончак! Зустріти його потрібно на підступах до Руської землі. Не пропустити через Сулу!

Як і на Орелі, Володимир Глібович попросився в наворот[54]. Дорогу переяславцям показував Кузьмище. Серед сторожів він уподобав молодого переяславського гридня Івашка і їхав разом з ним далеко попереду.

Це був не перший бойовий Івашків похід, та він не міг приховати страху. Зирив на всі боки: чи не видно половців?

Кузьмище підсміювався:

— Та ти, братику, не з хороброго десятка! Вертиш головою, ніби вона у тебе вітряк! І як тебе жона відпустила?

Івашко раптом перебив Кузьмища:

— Половці!

Кузьмище поперхнувся і теж злякано завертів головою.

— Де?

— Ген у долині! Ціла валка! — Івашко не зміг стримати усміху.

Кузьмище глянув у той бік, куди показував Івашко. Там справді їхало десятків два підвід і кілька верхівців.

— Та ні, це не половці, — зітхнув полегшено старий гридень. — Це, здається, купецька валка... Авжеж, вона!

Вони почекали, поки валка наблизиться. У старшому Кузьмище впізнав купця Самуїла, розкинув руки для обіймів.

— Братику! От щаслива зустріч! Як живеться-ведеться? Чи розпродав товари? Чи не пограбували погані? Кончака не зустрічав з ордою?

Змарнілий, стомлений нелегкою дорогою Самуїл серйозно відповів:

— Зустрічав.

З Кузьмищевго лица враз злетіла усмішка.

— Де? Коли?

— Зовсім недалеко — на Хоролі, біля Ведмежої долини. Ми сю ніч ночували поблизу його стійбища...

— Стій! Не розповідай далі! — наказав Кузьмище. — Їдьмо до князя Володимира Глібовича — хай він послухає!

Вислухавши повідомлення купця, Володимир запитав:

— Скільки ж веде Кончак поганих? Самуїл знизав плечима.

— Важко сказати, княже. Багато! І не порахувати! На кілька гін простягнувся кіш

— від річки аж до лісу! А коней — тьма-тьмуща!

— Що ще дізнався?

— Кажуть, везе Кончак якогось бусурменина з персіянськими луками-катапультами, що стріляють "живим вогнем". Їх натягують п'ятдесят воїнів. Призначені вони для того, щоб спалити наші городи... Платить Кончак басурменинові золотом і нашими дівчатами-полонянками... Та, я так думаю, дуже боятися "живого вогню" не слід. Головне — раптово напасти! Тоді бусурменин нічого не встигне зробити...

Володимир був стурбований.

— Дякую, Самуїле, за вісті. Їдь по моему сліду — зустрінеш великих князів. Розповіси їм усе — хай наздоганяють мене! А я поспішу до Хоролу, щоб не випустити з ока поганих.

До Ведмежої долини дорогу він знав, тому військо повів навпростець, виславши наперед посилену сторожу. Сміливий до безумства, честолюбний, він горів бажанням з ходу вдарити на Кончака ще до підходу великих князів.

Яке ж було його розчарування, коли у Ведмежій долині сторожа застала тільки пригасаючий жар половецьких багать та свіжий кінський помет.

Володимир з досадою вдарив по луці сідла.

— Утік! З-під самісінького носа втік, клятий! Воевода Шварн розрадив його:

— Княже, не кажи так: утік... Просто змінив стійбище, щоб коням був свіжий корм. Я певен, він десь недалеко, і ми знайдемо його. А тим часом підійдуть великі князі.

— Що ж ти радиш?

— Дати людям і коням перепочинок на обід. А підійдуть князі — разом рушимо услід за поганими. Самим зариватися не слід.

Володимир погодився.

Вони швидко спішилися. Із дорожних міхів, приторочених до сідел, насипали в похідні рептушки вівса, дали коням, а самі заходилися гризти житні сухарі — хто з солониною, а хто з в'яленою рибою.

Незабаром прибули князі та Кунтувдей. Після нетривалого перепочинку Святослав розпорядився лаштуватися бойовим строем. У чоло знову став Володимир, ліве крило зайняв Рюрик, праве — Всеволод Чермний з киянами, легка кіннота Кунтувдея трималася позаду.

Першим рушив Володимир. Його сторожа зразу поскакала на далеке шолом'я[55]. Попереду помчали Кузьмище з Івашком. Ледь помітний, розмитий весняною водою слід вів їх усе вперед і вперед.

Дощ перестав, хмари розступилися, і над неозорими хорольськими полями блиснуло веселе сонечко. Під його теплим промінням ще дужче задзюркотали струмки, на горбах зачорніла земля, в повітрі по-справжньому запахло весною.

Кузьмище їхав по гребеню шеломені, Івашко лівіше від нього, понад схилом, звідки було видно долину. Обидва пильно оглядали долину, але ніде нічого — ні людей, ні коней, ні гостроверхих темних веж.

Так тривало довго. В серця закрадалася тривога — де ж Кончак? Невже повернув

назад, у свої придонські степи? Чи рушив якимось тільки йому відомим шляхом на Русь?

Івашко поправив за спиною лука, поклав списа на гриву коневі і підвівся на стременах, прикриваючи долонею очі від сонця. І раптом охнув з несподіванки:

— Половці!

За гребенем гори, в широкій долині, поміж лозняком та вільшняком, бродили в пошуках корму незліченні табуни осідланих коней. Попід горою, на узвишші, палали вогнища, темніли вежі на широких саннях, вешталися степовики.

Івашко гукнув Кузьмищеві, щоб стежив за ворогом, а сам чимдуж помчав до війська, що йшло слідом.

— Княже, половці! Стоять у долині!

Дочекавшись Святослава, Рюрика та Всеволода Чермного, що поспішали на допомогу, Володимир повернув полк лицем до противника і витягнув меч.

— А потягнемо, братіє! На супостата!

З'їхавши на гору, переяславці широкою хвилею ринули вниз. Слідом за ними рушили дружини інших князів. Володимир мчав попереду. Меч розтинав запашне, напоєне весняною вологою повітря, очі князеві сяяли, миготів на сонці його золотий шолом, а довгий червоний шарф, вив'язаний на щастя княгинею Забавою, розвівався за плечима, як стяг. Позад нього гремів гул копит.

Стрімка, смілива атака русичів була для половців і для самого Кончака як грім серед ясного неба. Ніхто не ждав нападу урусів. Коні в пошуках поживи розбрелися ген-ген по широкому лузі. Кожен був зайнятий своїм ділом: хто сьорбав із закіптюженого казана гарячу юшку, запиваючи нею солодку варену конину і гріючи перемерзле за багатоденний похід нутро, хто лагодив взуття чи зброю, хто білував коня, готуючи м'ясо до вечері, а інші просто тинялися по стійбищу без усякого заняття. Тому поява русичів, що темною хвилею котилася з гори, на якусь мить приголомшила всіх. Зчинився страшенний переполох. Покидавши все, половці з лементом помчали до коней. Бо чого вартий половець без коня? Без коня він — що кречет без крил!..

Охоплені жахом степовики, залишивши напризволяще стійбище з юртами, вежами, котлами, бігли по узліссі, падали, лаялися, кричали, хапали коней і тікали на протилежний бік долини.

Кончак з трьома сотнями охоронців спочатку хотів було вчинити опір, але тут з-за горба виринули свіжі київські дружини, і він, завернувши коня, кинувся навтьоки.

Половці тікали, як хто міг: одні верхи, інші чеберяли по грузькому снігу пішки. Їх наздоганяли, брали в полон, а тих, хто здіймав зброю, топтали кіньми, рубали мечами чи бойовими топірцями.

Сотні полонених, табуни коней, чимало саней з вежами, шабель, списів, луків, котлів стали здобиччю переможців.

Святослав сидів на коні в оточенні бояр та воєвод. Перемога була повна, і старий князь не міг приховати задоволення.

— Хане, — повернувся до Кунтувдея, — наздожени втікачів! Спіймай мені Кончака!

Приведи клятого на аркані! Вся здобич, що потрапить до твоїх рук, твоя!

Хан глянув удалину — ошкірився.

— Дякую за ласку, княже, — і, щось крикнувши почту, як вихор, полетів з гори.

За ним помчали чорні клобуки.

Та найбільшою радістю для князя була звістка, що в полон узято бусурменина з його "живим вогнем".

— Приведіть його сюди! — наказав Святослав. Бусурменина привів сам Володимир. Кузьмище та Івашко привезли вежу з "живим вогнем", поставили на горбі.

Святослав кинув пильний погляд на кремезного чорнобородого чолов'ягу середніх літ, на його величезний тюрбан та золоті персні на пальцях, суворо запитав:

— Як тебе звати?

Той кліпнув випуклими чорними очима, знизав плечима, — мовляв, не зрозумів.

Славута переклав запитання по-половецькому.

— Мене звати Сулейманом, мій шахиншаху[56], — відповів бусурменин.

Сулейман не знав, хто перед ним, але золотий шолом і важке золоте ожерелля, що, спадаючи на кольчугу, прикривало шию, підказали йому, що це верховний правитель урусів. І він схилився в низькому поклоні.

— Це ти, кажуть, привіз "живий вогонь" Кончакові з-за Обезьких гір? — прозвучало нове запитання.

— Я, шахиншаху.

— Покажи!

Той знову вклонився і мовчки підійшов до саней, біля яких стояли Кузьмище і Івашко, зняв повстяне покривало.

Святослав, Володимир та бояри з превеликою цікавістю глянули на ніколи не бачений ними лук-самостріл, що майже нічим не нагадував лука.

— Чим же він стріляє?

— Вогнем, шахиншаху. — І Сулейман взяв із саней довгасту череп'яну трубку з прядивним ґнотом.

— Покажи, як це робиться!

— Мені потрібні десять воїнів для допомоги.

— Я чув, усі п'ятдесят?

— Як завжди, мій повелителю, люди все невідоме і незвичне схильні перебільшувати... Мені потрібно лише десять чоловік, щоб допомогти натягнути тятиву.

Святослав кивнув — підійшло десять гриднів.

Сулейман спочатку зняв шарф, розіслав його на мокрому снігу, став на коліна, помолився, потім поклав одну трубку у дерев'яний жолоб катапульти і націлив його в поле. Показавши воям, як накручувати барабан, що, в свою чергу, натягував тятиву, викресав вогню і підпалив ґніт. Потім ще раз прицілювся і смикнув за дерев'яну ручку.

Різко тенькнула тятива, грюкнув барабан.

Ні князі, ні бояри, ні гридні не встигли оком змигнути, як чорна тінь блискавично

піднялася вгору, розсипаючи з гніота іскри, а потім дугою плавно опустилася в долину і впала в сніг, вибухнувши димним червонястим полум'ям.

Вражений Святослав не міг відірвати очей від вогню, що швидко розтікався по схилу. Здалеку здавалося, що то горить сніг.

Бояри і старші гридні перехрестилися.

— Славуту, ти бачиш? — спитав оторопілий князь. — Що б було, коли б Кончак обложив наші городи?

— Згоріли б дотла, — коротко відповів боярин. — Наше щастя, що ми погромили його сьогодні!

— Запитай бусурменина, чому Кончак відразу не пішов на нашу землю, а зупинився на Хоролі. Це мені незрозуміло.

— Спочатку він захворів, хай береже його Аллах, мій повелителю, а потім почалася сильна відлига, і великий хан усе ждав морозів і кращої дороги, — відповів Сулейман.

— Справді, нам пощастило, — тихо промовив Святослав, а голосніше запитав: — Скажи мені, Сулеймане, звідки береться вогонь у твоїх трубках?

— То горить нефть[57], шахиншаху.

— Що це?

— То кров землі... У нашій стороні є місця, де з глибоких тріщин виступає, мов із рани, чорна кров землі — нефть, що горить краще і жаркіше за дерево.

— І багато ти привіз її з собою?

— Десять бочонків, мій повелителю. Цього досить, щоб згорів Цар-город — столиця ромеїв!

Святослав переглянувся зі Славуту.

— Отже, Кончак мав намір спалити Київ?

— Переяслаф і Куяф, мій повелителю, — уточнив Сулейман, вирішивши, видно, що Кончак тепер далеко, а Святослав близько, і від шахиншаха урусів залежить подальша його доля, отже, потрібно говорити правду.

— О! — тільки й спромігся промовити на це великий князь. — Відтепер, Сулеймане, служитимеш мені, і я платитиму тобі, як платив Кончак, поки мої люди не навчаться користуватися "живим вогнем".

— Дякую за ласку, мій повелителю, — низько вклонився Сулейман.

Зі степу повернулися чорні клубуки. Кунтувдей під'їхав похмурий, злий.

— Ну що, хане, наздогнав Кончака? — спитав Святослав.

— Де там! Сніг весь узявся водою — тала стопа за Хоролом! А в Кончака свіжі коні, — втік!

— Ну не сумуй! Здобичі вистачить на всіх, а супроти природи нічого не вдієш. Нам теж треба поспішати додому, бо незабаром ріки розіллються так, що й веснувати доведеться біля Лубна.

...Стомлене військо русичів стало на нічліг. На високих місцях вої ставили похідні шатра, розводили багаття, варили в казанах куліш. Молодші гридні для князів поставили посеред табору намети, воеводи вислали в усі кінці сторожу. Всюди лунали

веселі голоси, палахкотіли багаття, мовби сповіщаючи Русь про велику перемогу...

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

1

Чутка про перемогу Святослава Київського та Рюрика Руського[58] над половцями, на цей раз над самим Кончаком, весняним громом прокотилася по всій Русі. Князі й бояри, духовенство й купці, ремісники і смерди зітхнули вільно, на повні груди: народ радів, що відбито, відвернуто ще одну і, може, найбільшу загрозу, що нависла над Руською землею.

Не радів лише Ігор. Тяжка досада гризла йому серце. Не міг він змиритися з думкою, що втратив таку щасливу нагоду прославитися.

І подумати тільки — що стало на заваді! Ожеледиця, туман! Коли б не вони, його дружина птахом перелетіла б через поле до Лубна і він обагрив би свого меча у битві на Хоролі. І дзвони всіх церков і соборів Русі воздали б нині й йому разом зі всіма хвалу!

Він уже встиг призабути або не хотів згадувати, що в глибині душі був радий їм. Бо то була природна і незалежна ні від кого причина, чому новгород-сіверські вої не зуміли прибути до Лубна, щоб з'єднатися з киянами та переяславцями.

Клятий туман! Відібрав у війська честь, а у нього — славу!.. Тепер усі дзвони Русі дзвонять славу Святославові, Рюрику, Володимиру Глібовичу, а він, Ігор, залишивсь осторонь ні з чим! Він! Ігор! Ольгович! Син Святослава, онук Олега!

Як тут не досадувати!

Наприкінці березня Ігор закликав брата Всеволода, синовця Святослава Рильського, шурина Володимира Ярославича та сина Володимира в Новгород-Сіверський. Вони прибули в суботу, в передостанній день першого весняного місяця, і після щедрого обіду з Ігоревою сім'єю зачинилися в Ігоровій хоромині.

— Братіє! — сказав Ігор, заглядаючи пильно кожному в вічі. — Ви чули вже про погром Кончака на Хоролі, чули, як Святослав, Рюрик і Володимир Глібович, три мої родичі-недрузи, слави зажили. Тільки нас там не було. А ми єсми чи не князі ж? Пойдемо також — і собі хвали добудемо!

Перший озвався брат Всеволод:

— Ах, Ігорю, як це було б славно — погуляти в чистому полі! Розім'яти застояних коней! Потішити себе поединком з поганином-половчином!..

Святослав і Володимир вигукнули в один голос:

— І ми поїдемо! І ми готові!

Ігор і не ждав іншої відповіді від своїх найближчих родичів, бо добре знав їх. Та й жили вони дружно, вирізняючись цим серед інших князів.

— Дякую, братіє, за підтримку. Тепер давайте обміркуємо: коли, куди і якими силами йти?

— Ти вже обміркував, брате, то й кажи, — поклав свою могутню руку на стіл Всеволод, аж стіл, здається, ввігнувся.

— Так, братіє, обміркував я, — послухайте. — Ігор стишив голос. — Виступимо в похід, як добре підсохне степ і заврунеться на ньому паша для коней. Думаю, що

найкращий час для цього — кінець квітня...

— Двадцять третього квітня — день Георгія Побідоносця, твого християнського патрона, брате, — сказав Всеволод. — От давайте у цей день і виступимо!

— Правильно! — підтримали молоді князі.

— Гаразд, — погодився Ігор. — Думаю, перший-ліпший день для цього годиться, аби щасливий був! Якщо на Георгія буде сухо і зазеленіє степ, виступимо в той день... Візьмемо з собою всі сили, які може виставити Сіверська земля. Залишимо тільки залог у Путивлі. Про всяк випадок. Та закликаємо на поміч князя чернігівського. Я написав Ярославу, щоб приєднався до нас. Його могутні полки будуть великою допомогою нам!.. І останнє — куди йти?

Князі переглянулися.

— Як куди? — перепитав прямодушний Всеволод. — На половців, звичайно!

— Так, на половців. Але куди? І кудю?

— Що ти надумав, Ігорю! Кажи! — нетерпляче вигукнув Всеволод.

— Надумав я ось що, братіє, — почав Ігор. — Прямий, узвичаєний шлях на половців здавна відомий: з Києва — це Залозний шлях, з Чернігова — уздовж Поля на Ромен чи Лубен, а там на Оріль та Самару, з Новгород-Сіверського — поперек Поля до Сули і звідти вже теж на Оріль та Самару. Або прямо на Дон через Мерло, як ми ходили торік... На цих шляхах половці ставлять бекети і заслони, легко можуть вислідити нас... Тому ми підемо зовсім іншим шляхом. З Путивля рушимо прямо на схід — аж до Осколу, а ти, Всеволоде, з Курська теж попрямуєш туди, там і зустрінемося. А вже звідти повернемо понад Осколом на південь і досягнемо половецьких кочовищ на Дону, де й погромимо їх!.. Для них це буде велика несподіванка — наша поява не з заходу, а з півночі!

Молоді князі знову захоплено глянули на старшого з Ольговичів.

— А що!.. Надумав ти добре, Ігорю! — підтримав старшого брата князь Всеволод. — Так ми зайдемо в тил поганим! Погромимо їх — і назад! Нас там, у самому серці Половецької землі, справді ніхто не жде, — і Кончак, і інші хани спостерігатимуть Оріль та Самару.

— У цьому вся суть, — сказав Ігор і поклав правицю долонею на стіл, мовби даючи зрозуміти всім, що іншої думки бути не може. — Хочу сказати ще про одне... Братіє, все це потрібно тримати в таємниці. Зробимо наш, окремий, сіверський похід! Досить одним киянам та переяславцям заживати слави! Зажиємо і ми! Адже ми теж князі!.. Їдьте — і готуйтеся, бо часу в нас мало. Мої, Святославові і Володимирові стяги зберемо в Путивлі, подалі від очей. Та й ближче до Поля. Туди ж підійде і Ярослав з Чернігова... Святослав ждатиме нас на Пслі, а Всеволод — на Осколі... Пошукаємо, братіє, шляху до города Тмудороканя, що був колись теж Руською землею, отчиною Ольговичів!

2

Після сніданку Славута помив руки, розчесав перед бронзовим дзеркалом довге сиве волосся, рівно підстрижену бороду і тільки після цього, чистий, святковий, зайшов у простору хоромину, де він любив проводити довгі години.

Це була світла кімната, в якій одне вікно виходило на південний схід, а друге — на південний захід. Посередині її, якраз між вікнами, стояв широкий стіл. Побіля нього — важкий дерев'яний стілець з вузькою різбленою спинкою. Між вікнами — лава, застелена вовняним ліжником, на ній — вишита покійною жоною подушка. На неї, стомившись, любив боярин схилити голову.

На одній стіні висіла зброя — мечі, луки, кольчуги, лати, шестопери, тули зі стрілами, на протилежній — полиці з найдорожчим багатством, яким володів боярин, — книгами.

Славута збирав їх усе життя. Одні купував за великі гроші у монастирях, де їх виготовляли монахи, другі придбав випадково у купців чи збіднілих книжників, треті переписував сам... І любив їх як дітей. Любив дивитися на срібні, дерев'яні або шкіряні обкладинки, на жовто-сірий пергамент, любив гортати цупкі сторінки з чорним мереживом рядків на чолі з червоними заголовними літерами, йому навіть було просто приємно сидіти тут і вдихати неповторний запах — запах вичиненої шкіри і старовини.

Читав він їх безліч разів і кожную знав майже напам'ять. Та й як не знати! П'ятдесят літ минуло з того дня, коли він в хоробах покійного князя Всеволода, разом з княжичем Святославом, уперше сів за книгу і вслід за учителем-монахом вимовив: аз, буки, веді, глагол... П'ятдесят літ!

Він поволі підступив до полиць і вголос, як до живих, привітався:

— Добридень, друзі мої любі! Як ся маєте? Як вам ведеться? — Погладив холодну срібну обкладинку Євангелія, торкнувся пальцями Біблії, Псалтиря, що став букварем усіх великих і малих книжників того часу, переклав з полиці на стіл — для натхнення, щоб це велике творіння рук людських лежало перед очима. Любовним поглядом ковзнув по інших книгах. Ось "Ізборник" Святослава, "Служебна Мінея", "Патерик", "Апостол", "Александрія", "Історія іудейської війни" Йосифа Флавія, "Девгенієве діяння", "Сказання про Бориса і Гліба"... А там далі найцікавіші з усіх книг — літописи, в яких розповідається історія рідної землі — Русі... А ще далі — десятки книг, ба навіть сотні, що стали його другим "я". Без них він уже не уявляв свого життя.

Потім відчинив поцяцьковане візерунками вічко невеликої скриньки зі срібними заціпками, дістав з неї обкладену сріблом і перламутром книжку, перевернув важку обкладинку. На титульній сторінці зачервонів, мов кров, зроблений кіновар'ю чіткий напис: "Пісні Яна Вишатича".

Багато років тому потрапила йому в Чернігові до рук обшарпана, без обкладинки і назви ця книжка. Він прочитав її і завмер від захоплення і зачудування. І раніше були відомі йому деякі пісні Яна. Та вони передавалися з уст в уста. А тут — книга! Він зробив дорогі обкладинки, придумав для неї назву і довгі роки не розлучався з нею. Йому відкрився з неї цілий дивовижний світ — світ його предків-сіверян. Минуле життя постало перед ним як живе... Могутні князі — Олег, Володимир Мономах,

Всеслав, Роман... Прадавні боги, яким багато хто і досі поклоняється таємно в лісах та пущах, — Дажбог або Хорс, Троян, Велес, Перун, Смаргл, Мокош... Нечисті сили, що населяли домівки людей і ліси, поля, гаї, ріки й озера, — домовики, лісовики, польові та

водяні русалки, берегині, потерчата, чорти та відьми... Та найчастіше в тих піснях ішлося про славних витязів, що в чистому полі перемагали чужинців-степовиків.

Коні іржуть за Сулою —
дзвенить слава в Києві!

І зараз, як і сто літ тому, степовики набігають на Руську землю, на зелені береги Дніпра і Сули, Трубежу і Сейму, і зараз, як і колись, помирає життя Дажбогових онуків... Чи ж буде тому кінець? І хто зупинить їх? Святослав? Рюрик? Володимир Переяславський? Чи Ігор Сіверський?

Славута зітхнув, поклав книжку назад у скриньку і сів до столу. Тут лежав розкритий десь на середині пергаментний зшиток. Ліва сторінка його була наполовину заповнена чітким напівуставом. Славута взяв гостро обрізане, розщеплене на кінці гусяче перо і, подумавши, почав писати:

"Кончак же стоял у лузі, його же едуще по шоломені оминуша. Ініе ватаги, узрівше, удариша на них. Кончак же, то видив, зане утече через дорогу, і меньшеицю його яша. І оного бесурменина яша, у нього же башеть живий огонь. То й того ко Святославу приведоша со устроеним огнем. Прочая же вся їх — оних ізбиша, а інех ізоймаша, а коні і оружїє многое множество ополониша... Святослав, увидивша те Кончака біжавша, посласта по нїм Кунтугдия в шість тисяч. Той же, гнав, самого не обрете, башеть, бо тала стопа за Хоролом..."

Тут прочинилися двері і служник сповістив:

— Боярине, прибув посланець... Великий князь велить тобі прибути не гаючись.

Славута кивнув головою.

— Іду.

Залишивши книгу розкритою до наступного разу, відклав убік перо і підвівся.

Святослав ніколи не проявляв до нього зверхності. Ще з дитячих літ між ними склалися рівні, дружні стосунки. Славута був одним з небагатьох, окрім княгині Марії та княжичів, хто користувався повною довірою і щирою дружбою князя.

У князівській хоромині, де збиралася боярська дума, вже сиділи найближчі до князя люди — його сини Всеволод, Олег та Володимир, воеводи Роман Нездилович та Тудор, по другий бік столу — князь Рюрик зі своїми найближчими воеводами.

Святослав указав на місце поряд з собою.

— Сідай, Славуте... Тепер, здається, зібралися всі, кому належить бути на цьому снемі, — і, обвівши пильним поглядом присутніх, тихо сказав: — Братіє! Минуло всього п'ять тижнів з того щасливого дня, коли ми погромили на Хоролі богопротивного Кончака. На жаль, нам не пощастило схопити його самого, подібно Коб'якові, і він, як сповіщають наші люди з Лубна та Римова, знову заворушився, знову збирає сили, щоб напасти на нас... Доки ж будемо терпіти це лихо? Чи не пора сильною збройною рукою перепинити шлях поганим на Русь?

— Пора, княже! Пора! — почувлися голоси. — Не ждати, поки він сам, окаянний, прийде в нашу землю, а зібрати силу і самим піти в Степ!

— Ми теж так думаємо, братіє, з князем Рюриком! На цей раз підемо не на Сулу і

не на Оріль, а до самого синього Дону, в саме серце Половецької землі!

— Для цього потрібні немалі сили, — докинув воєвода Тудор.

— Ми зберемо такі сили, яких ще ніхто з нас ніколи не збирав! Князь Рюрик підніме всю Руську землю та чорних клобуків! Володимир Глібович тільки й мріє про новий похід! Я завтра вирушаю у свої Верховенські володіння[59] — зберу там немало дружину! Поїду водою по Десні — тож заверну в Чернігів до брата Ярослава і підніму його на цей похід! А потім — до Ігоря та Всеволода. Гадаю, і вони не відмовляться... Князь Рюрик, як мені відомо, уже послав гінців у Смоленськ до брата Давида Ростиславича, і я не сумніваюся, що смоляни припливуть Дніпром... Закличемо інших князів!.. Як бачите, ми поведемо справді велике військо, і на цей раз Кончака спіткає безславний кінець!

Всі знову дружно загукали:

— Так, княже! Тільки спільними силами! Захистимо Руську землю від поганих!

— Коли ж вирушимо? — спитав Славута. — Може, варто було б завдати половцям попереджувального удару, щоб ввести їх в оману? Скубнути — і назад! Хай думають, що це справжній наш похід і, відбивши його, хай розпустять свої сили! А ми тут як тут!

— Це розумна думка, — сказав Святослав і обвів оцінюючим поглядом воєвод. — А що, коли послати нам Романа Нездиловича з берендеями? Нехай цими днями зніметься і коротким, але сміливим ударом трохи полякає степовиків... Як ти гадаєш, Романе?

Наполовину берендей, воєвода Роман тріпнув смоляним чубом, відповів швидко, без вагання:

— Зроблю, княже! Два дні на збори — і гайда!

— От і добре! А ми виступимо десь наприкінці травня, коли будемо готові.

Всі погодилися з такою думкою.

Рішення снему було дуже важливе. Йшлося про велику війну, яка мала, коли пощастить, надовго відбити половцям охоту нападати на Русь. Та ніхто з учасників його і сном і духом не відав і відати, звичайно, не міг, що готує їм найближче майбутнє. А це майбутнє вже насувалося на Руську землю, і було воно неждане, грізне і криваве.

3

Князь Ярослав на честь брата, великого князя київського, звелів дзвонити у всі дзвони Чернігова. І поки Святославові човни приставали до причалу, поки веселий князь із Славutoю сходили на берег, де стояв в оточенні бояр, ждучи їх, Ярослав, у синьому надвечірньому небі пливли і пливли урочисті передзвони і линули за повноводу весняну Десну, що нещодавно звільнилася від криги, на Чорну могилу, на Болдині гори і на всі кінці світу — на Красне, на Любеч, на Городню та Мену...

Невеличкий, ошатно одягнений, з рівно підстриженою бородою та хитринкою в карих очах, Ярослав широко розкинув руки і тричі, хрест-навхрест, поцілував брата в уста.

— Здоров будь, брате мій, великий княже мій! Твій рідний Чернігів радіє з твого приїзду і щиро вітає тебе!

Потім обняв Славуту.

— Учителю! Мій дім — твій дім! У ньому ти будеш найбажанішим гостем! Не гостем, а господарем, бо Чернігівська земля — твоя вітчизна, а мені хочеться, щоб ти відчував себе тут, як дома!

Ярослав умів бути гостинним, коли хотів. Умів і лукавим бути одночасно. І важко було визначити, коли він той чи інший.

Цю братову рису добре знав Святослав, тому відразу обірвав його медоточиві слова:

— Не гостювати приїхали ми, Ярославе, а по великому і важливому ділу завітали до тебе... То ж на пир нас увечері запрошуй — вихилимо келих за твоє здоров'я, але перед тим знайди годинку, щоб порадитись з тобою!

— Гарзд, брате, — схилив голову Ярослав.

Баскі коні швидко винесли їх на невисоку гору, де здіймалися могутні вали та дубові, потемнілі від часу і негоди стіни города. Позаду гарцювали молоді гридні з охоронного стяга Ярослава. Тисячні натовпи людей вкрили узбіччя дороги та навколишні горби. Кожному кортіло поближче побачити Святослава — переможця Коб'яка та Кончака. В'їхавши через Київські ворота в город, Ярослав відразу повів гостей до себе, усадовив за стіл, звелів подати сит та березового соку, а потім прямо, без передмов, запитав:

— Кажи, брате, що привело тебе нині до мене? Святослав усміхнувся в сиву бороду. Зацікавив Ярослава — кортить дізнатися. Таким він був і змалку — допитливим і разом з тим потайним. Сам хотів усе знати, а своїх думок нікому не довіряв.

— Ярославе, брате мій, княже чернігівський, — почав великий князь. — Степ усе дужче й дужче натискує на нас. Тобі відомо, якої шкоди завдають погані Руській землі, зокрема Україні Переяславській, твоєму зятеві Володимирі Глібовичу. Постійні напади поганих украй зруйнували і знекровили її! Села спалено, городи сплюндровано! Посульські городки, збудовані двісті літ тому нашим пращуром Володимиром, у багатьох місцях зруйновані Кончаком... Навіть на Київ та Чернігів зазіхає, окаянний!

Ярослав перебив його мову:

— Я все це знаю, Святославе, — сказав ласкаво. — Не розумію тільки, до чого ти вернеш...

Святослав перехилився через стіл і поклав свою гарячу долоню на твердий Ярославів кулак.

— Брате, замислили ми новий, третій, ще більший, ніж торік та взимку, похід на Кончака. У двох попередніх твоїх хоробрих полків, на жаль, не було. Сподіваюся, на цей раз ти приєднаєшся до нас і незмірно зміцниш наші сили. З цим і прибув до тебе, Ярославе! Що скажеш на це?

— Коли розпочнеться похід?

— Наприкінці травня або на початку червня.

Ярослав через братове плече глянув на невелику шкатулку, що стояла під протилежною стіною на низькій пузатій шафі, — в ній лежав лист від Ігоря з закликом узяти участь у весняному поході сіверських князів на Дон. "З ким же йти? Що робити? — подумав Ярослав. — Сказати Святославові про листа чи промовчати! Звичайно,

краще промовчати! Адже Ігор застерігає, що похід буде тільки їхній, сіверський... Тоді з ким же йти? З Ігорем? Зі Святославом? Чи ні з тим, ні з другим? Може, краще залишитися дома, як уже робив не один раз? Хай вони воюють, а я прибережу сили? Це, мабуть, найрозумніше, що тут можна придумати... Святослав уже старий, — хто відає, коли Бог покличе його до себе? От і звільнитися в Києві великокнязівський золотий стіл — а я тут як тут! Та не сам, а зі своїми могутніми полками! Звичайно, племінники, Святославові сини, так просто не поступляться Києвом, бо котрийсь із них — чи Гліб, чи Олег, чи Володимир, чи Всеволод Чермний, чи Мстислав — захоче посісти батьківський стіл, та що вони вдіють навіть гуртом, коли мене підпре вся можуть Чернігівської землі? Адже Київ нині не той, що був раніше, — не та сила в нього без Київської землі, яка належить Рюрику Ростиславичу... Ох, цей Рюрик! Сильний князь! Він теж захоче повернути собі Київ! Тоді я об'єднаюся з племінниками проти Рюрика! А ще ж Ігор з братією буде за мене! Цих треба тримати при собі, щоб було на кого опертися!.. Ні, тут треба не схибити! Брат братом, а своя сорочка до тіла ближча! Думай, Ярославе, передусім про себе!"

Мовчання затягувалося, і Святослав стиснув Ярославів кулак, спонукаючи його до відповіді.

— Ну? Чого ж мовчиш?

— А що говорити? — запитанням на запитання відповів Ярослав. — Я не проти. Приєднаюся! Як усі!

Святослав полегшено зітхнув, відкинувся на бильце стільця.

— Дякую, брате, дякую... Тепер і з Ігорем легше буде домовлятися, бо останнім часом, помітив я, ви з ним заприятелювали. Тож коли він дізнається, що ти йдеш, і сам піде без вагання...

Ярослав якось непевно усміхнувся.

— Звичайно, звичайно, — і швидко перевів мову на інше. — А тепер, коли важливі діла залишилися позаду, якраз упору сісти до трапези, бо вже час — княгиня жде... Прошу... Та й ви з дороги голодні, стомилися...

4

Ріки — найзручніші шляхи в такій безмежній низинній країні, як Русь. І великих річок, і менших річок тут усюди багато, вони повноводі, тихоплинні, без небезпечних порогів, окрім дніпровських, — пливи по них і їдь в усі кінці, куди хочеш! Улітку — по воді на човнах, узимку — по льоду на санях чи верхи...

Від Чернігова до Новгород-Сіверського проти течії три дні плавання, і Святослав, не затримуючись у брата жодної зайвої хвилини, наступного ранку вирушив у дальшу путь. Попутний вітер пружко надув прямокутні вітрила, молоді дужі гридні вдарили дружно по воді веслами — і невелика флотилія шпарко помчала в глиб Сіверської землі.

Хоча верби вже красувалися в жовто-зелених котиках, придеснянська весна була не тепла. Від синіх талих вод, що прибували з півночі, віяло холодом. Великий князь востаннє помахав рукою братові Ярославу, що стояв на причалі, щільніше закутався в

кожуха і сів на заслане ведмежою шкурою сидіння під дерев'яним дашком в носовій частині човна поряд зі Славutoю. Накинувши на ноги ведмежу шкуру, сказав:

— Не подобається мені останнім часом брат Ярослав. Як став після мене князем чернігівським, то дуже змінився. До мене — холодком, в'яже дружбу з Ігорем... Жодного разу не пішов зі мною в похід проти поганих, зате веде перемови з Кончаком... Невже мріє про великокнязівський стіл? Так цей коровай не по його зубах!

Славута заперечливо похитав головою:

— Не віриться, щоб Ярослав замишляв щось лихе проти тебе, княже. Хіба що приміряється на майбутнє... Бо хто ж з князів, та ще чернігівських, не мріяв і не мріє стати великим князем?

— У тім і лихо, що кожен хоче стати великим князем, а слухатися його нікому! Всяк тягне у свій куток! Русь розвалилася, розпалася, і погані скубуть її зі всіх боків! — вигукнув гірко Святослав.

— Твоя правда, княже, — тихо мовив Славута. — Русь нині має два лиха: князівські чвари і половецькі напади... І яке з них страшніше — важко сказати... По-моєму, перше... Коли б князі слухалися великого князя, коли б усі були заодно, то й половці були б не страшні! Ми їх гуртом вигнали б з наших степів, як зробив це колись Володимир Мономах, який загнав Кончакового діда Шарукана за Обезькі гори... А зараз вигнати їх ми не можемо, бо сили Русі розпорошені, роз'єднані. Навіть серце Русі — Київ і Київська земля — не належать одному князеві: Київ — тобі, а земля — Рюрикові. А між вами, хоча ви й мирно живете, не завжди є одностайна згода. Що ж говорити про інших князів?.. От і виходить, що головне зло наше — князівські незгоди, князівські міжусобиці!.. Утихомир князів, Святославе! Приверни до себе серця покірних ласкою, а на непокірних накинй вузду, щоб слухняні були! І тоді, зібравши сили в один кулак, удар на поганих, щоб назавжди відбити в них бажання ходити на Русь!

— Але ж їх треба відігнати від наших рубежів зараз, сьогодні! — вигукнув Святослав. — Бо поки ми об'єднаємося, то вони висічуть наш люд упень, — нікого буде об'єднувати.

— Для цього ми і їдемо нині і до Ярослава, і до Ігоря, і до Всеволода, щоб зупинити ворожу навалу... Та головною метою твого життя, Святославе, було і є об'єднання Русі! Хіба не мріяв ти про це тоді, коли був князем НовгородСіверським, і тоді, коли сидів у нашому благословенному Чернігові?..

— Ми разом мріяли про це, друже, — Святослав поклав руку на Славутине коліно. — Разом! Та вже ось і чуби наші вкрилися густою памороззю, а ми все ще мріємо про це... Бо несила наша... Не об'єднати нам того, що не об'єднується!.. Спробуй прихилити до Києва гордого Ярослава Осмомисла — не прихилиться! Підпер гори Угорські своїми залізними полками і сидить собі, мов король, у своєму Галичі, на високій горі, воює з непокірним боярством, що теж стало таким же злом, як і князівські чвари, — і не думає про те, що Київ ледве тримається під натиском кочовиків... А Всеволод Володимир-Суздальський! Могутній князь! Своїми полками міг би Волгу вичерпати і Дон

розплескати! Та ба! Сидить за лісами, за глибокими ріками, і не страшні йому половці, бо далеко сидить... І про всю Русь голова йому не болить!.. Навіть брат, рідний брат Ярослав не пособляє мені, а таємно ставить палки в колеса! То що говорити вже про інших князів!

Святославів голос затремтів. Славута обняв його за плечі.

— Важко тобі, княже-друже! Важко! І все ж треба вистояти! Половці — сила грізна, та все ж не така, що зламає нас на корені! Ми зуміємо протистояти їй!.. Страшно інших — тих народів невідомих, племен диких — гогів та магогів[60], які прийдуть із земель східних, незнаних, щоб покарати нас за гріхи наші! Перед ними Русь не встоїть, якщо залишиться роз'єднана, як нині!.. Ось цього треба боятися нам, княже! Від цього щодня і щоночі проймається тугою моє серце!

Тихо за бортом човна хлюпочуть сині води Десни, і дзвінка тиша стоїть над весняною землею. І так же тихо точиться розмова двох сивоголових мужів, яких доля поєднала в дитинстві і провела через довге життя незрадливою стежкою дружби.

5

На підході до Новгород-Сіверського Славута несподівано занедужав. Його раптом затрясла пропасниця, поперек мов переломило навпіл, голова запалала вогнем, а ноги так охололи, ніби їх обкидало снігом.

— Ох, важко мені, — поскаржився. — Невже це смерть моя? Хоча б до Ігоря допливти та побачити мого князюшка любого...

Святослав не ревнував свого друга до Ігоря, бо знав, що то була не дружба, як між ними, а зовсім інше почуття — батьківське. З особливою силою воно розгорілося тоді, коли Славута осиротів, утративши майже одночасно жону і сина. Не дивувало його й те, що з усіх молодших Ольговичів Славута найбільше уподобав Ігоря. Чесний, прямодушний і безмірно сміливий, Ігор завжди привертав до себе серця всіх, хто його пізнавав ближче. Був час, коли між Святославом та Ігорем тривала якщо не дружба, то братерська приязнь, і тільки великокнязівський стіл, якого не без допомоги Ігоря домігся Святослав, охолодив цю приязнь і вніс у їхні стосунки якусь незрозумілу холодність чи навіть ворожнечу. Бо ж володаря або бояться, або зневажають і завжди заздрять йому.

— Ну що ти, друже! Доплинемо! — підбадьорив боярина князь.

З Путивська він послав гінця в Новгород-Сіверський до Ігоря, щоб той ждав їх на пристані з носилками.

Ігор зустрів їх з великим почтом. Хворого на кінних носилках вивезли на гору, в князівський замок, де Ярославна вже розпорядилася приготувати для нього простору, добре натоплену хоромину, і постельничі миттю поклали його в ліжко. Князівський чашник приніс гарячого молока та миску шуликів з медом, а древній знахар Гук, що знахарював при князях уже півста літ, — жбан холодної води з оцтом, щоб охолоджувати недужому лоба, та торбину гарячих висівок, щоб зігрівати ноги.

До шуликів Славута не доторкнувся, а молока випив. Мокрий холодний рушник, якого Гук щохвилини прикладав до палаючого лоба, витягував з голови жар, а гарячі

висівки змусили застиглу кров швидше зануртувати в ногах, і вони незабаром зігрілися.

Славуті стало легше.

Після вечері до нього прийшли обидва князі — поважний сріблоголовий Святослав та стрункий чорнобровий красень Ігор.

Ігор присів на ліжку, потиснув Славуті руки.

— Як тобі, учителю? Важко?

Славуті справді було нелегко, але все ж не так, як на човні, де, як не кутайся, продимає вітер. І він сказав:

— Від турбот Ярославни та твоїх, княже, мені стало ліпше.

— Я чекатиму, поки ти видужаєш, Славуте, — підсів до ліжка Святослав.

— Ні, ні, — заперечив боярин. — Не жди мене, княже... Я не знаю, коли підведуся, а ти повинен їхати! Час загубимо — не наздоженемо! Пливи — збирай дружину!.. З Ігорем домовився?

Святослав ствердно кивнув головою.

— Домовився... Ігор охоче погодився взяти участь у літньому поході на Дон і жалкує, що туман та ожеледь перешкодили прибути взимку на Хорол.

— Я радий це чути, — сказав Славута і підвів очі на Ігоря. — Княже, сину мій, наступають нелегкі літа для Русі. Погані об'єднуються, щоб гуртом столочити нашу землю. А що ми протиставимо їм?.. Моє заповітне бажання — побачити вас, нащадків Володимирових, у єдності і любові! Тоді нам ні половці, ні ляхи, ні литва, ні гоги та магоги не страшні! Тоді й умерти можна спокійно, бо знатиму: Русі ніхто здолати не зможе... Почніть же ви, братове, це єднання!.. Ігорю, сину мій, прислухайся до голосу Святослава, підкоряйся йому, він старший віком, він великий князь київський, володар землі Руської!.. Почни ти — і за тобою підуть всі молодші Ольговичі, а там і Мономаховичі та Всеславичі схаменуться...

— Учителю! — вигукнув Ігор. — Ти говориш так, ніби прощаєшся з нами і залишаєш нам свій заповіт!.. З чого б це! Хіба так зле відчуваєш себе? Сам же сказав, що тобі ліпше стало...

— Поки маю сили, хочу сказати те, що думаю... Щоб не було пізно...

— Не буде! Я вірю — ти житимеш...

— В шістдесят літ пора оглянутися назад, зважити, чи по правді жив, чи залишив після себе добро чи зло, чи полишив по собі хоч який-небудь слід на землі — синів та дочок народив, дім збудував, поле розорав, грудьми ворога зупинив, мудру книжку написав... Чи ніякого сліду по тобі не лишилося — ні доброго, ні злого.

— По тобі помітний слід залишиться, учителю, — сказав Ігор. — Твої учні, твої літописи, твої пісні...

— Е-е, мої учні... Зараз вони вирости, стали князями і роблять те, що їм на розум спаде... Мої літописи... Хто відає, в чії руки потраплять вони після мене? У дружні чи в зловорожі? Чи не витлумачить мій наступник-літописець мої записи на догоду собі та князеві своєму? І чи взагалі судилося їм довге життя? Бо пергамент такий нетривкий, а

вогонь такий всепожираючий!.. Одні пісні якийсь час житимуть, бо розлетілися по світу, мов ластівки, — дивися, якась і зів'є собі гніздечко у чиємусь серці!

— Ну от, бачиш!

— Ні, мені здається, що не все я зробив, що міг... Доля була щедрою до мене. Син смерда, я став, дякуючи долі і добрим людям, боярином, темний як ніч хлопчина з берегів Дніпра-Славутича, я, знову ж таки завдяки долі і добрим людям, прозрів, став освіченим книжником на Русі, мені відкрили свої знання Нестор і Сильвестр, Володимир Мономах і Кирило Туровський, Іларіон і Ян, мудреці грецькі і єгипетські, іудейські і ромейські... Протягом півста літ я жив при наймогутніших володарях землі нашої, не раз у походи з ними ходив, славу і неславу ділив... Я дуже любив Руську землю, наші ріки та ліси, степи і луги, наших людей. Багато я бачив, багато пізнав, і шкода, що зі мною все це відійде у небуття... А мої знання, мої слова так би пригодилися люду нашому, землі нашій!

Святослав і Ігор переглянулися, і в їхніх очах промайнула тривога. Схоже, що Слауті важко і цю розмову завів він неспроста, — видно, відчув наближення смерті.

Вони обидва підвелися.

— Ми стомили тебе, друже. Відпочивай і не думай ні про що... Хай легкою буде для тебе ця ніч!.. А Гук побуде біля тебе і дасть тобі такого зілля, щоб ти заснув і на ранок прокинувся дужим! — сказав Святослав, а вийшовши, повернувся до Ігоря: — Доведеться мені побути у тебе, Ігорю, кілька днів, поки він видужає або...

— Звичайно, брате, — схилив голову Ігор, зрозумівши, що має на увазі великий князь. — Гостюй стільки, скільки потрібно буде.

Однак на ранок Слауті полегшало, і Святослав, повагавшись, вирушив далі в путь — спочатку у Трубецьк до Всеволода, а звідти у свої верховенські володіння. І не знав він, що на світанку від Ігоря помчав до Всеволода гонець з попередженням, що їде великий князь київський і щоб Всеволод не обмовився перед ним жодним словом про їхній наступний похід.

6

Тиждень Слаута не піднімався з постелі. Та хвороба — чи то завдяки дочірньому піклуванню Ярославни, чи травам та нашіптуванню старого Гука, чи природному здоров'ю хворого — у ніч на восьмий день раптово відступила, зійшовши рясним потом. Уранці Слаута встав і забажав, щоб йому натопили лазню.

Ігор полегшено зітхнув: Слаута видужав! Вмирущий у лазню не проситься...

Разом з тим князю додалося і тривоги. Як же тепер, коли Слаута виходитиме на люди, приховати від нього підготовку до весняного походу? Поки він був прикутий до ліжка, можна було про це не турбуватись. Дружина і ополчення рать за раттю, стяг за стягом вирушали кожного дня до Путивля, де був назначений збір головних сил.

Як же бути тепер? Слаута став на ноги і рано чи пізно дізнається про все. Що ж робити?

Ігор поділився своїми турботами з Ярославною, і княгиня, не роздумуючи, порадила:

— Треба не ждати, поки дізнається сам, а чесно і відверто розповісти йому про все! Ігор здивувався.

— Як? Він же, без сумніву, буде проти нашого походу!

— Ну й що? Краще хай буде проти, ніж ти постанеш у його очах нечесним, несправедливим... Безперечно, він буде проти. Я теж проти, і ти це знаєш, бо я боюся за тебе, коханий мій, за сина Володимира, за наших родичів і за всіх воїв. Та що я можу вдіяти? Зупинити тебе? Несила моя... Та й розумію я, що краще зустріти ворога в чистому полі, ніж відбиватися від нього у власному домі... Славута — воїн, і він зрозуміє тебе також!

— Але ж я не сказав про похід Святославові!

— Тоді не йди!

— Ні, ні, я цього не зроблю! — вигукнув Ігор. — Я сам задумав цей похід, домовився з братією. Ярослав досі зібрався, мої теж у дорозі до Путивля, в суботу я й сам вирушаю... Як же тепер не йти? До того ж цей похід обіцяє нам перемогу і славу! Половці не ждуть, що ми вдаримо на них...

— Тоді скажи Славуті всю правду і не муч себе, не край думами серце! Так буде найліпше — відверто, чесно! А йти чи не йти — вирішуєш ти сам, бо ти — князь!

Ігор повеселішав, пригорнув княгиню.

— Дорога моя, ти у мене мудра! Справді, найкраще самому розповісти все бояринові — і хай думає, як хоче! Піде зі мною — буду радий, не піде — хай жде Святослава! А я в суботу — в путь!

Ярославна пригорнулася до нього, зазирнула в вічі.

— Княже, я теж з тобою!

— Тобто?... — Ігор здивовано відсторонив її від себе. — Як — зі мною?

— До Путивля... Хочу провести тебе, хочу побачити сина Володю... А також брата Володимира Ярославича.

— Це ж порубіжний город! небезпечно!

— Але ж ти там десь поблизу будеш з військом! А вали Путивля не нижчі, ніж в Новгороді-Сіверському! Ще ні разу половці не взяли його! Та й під захистом брата Володимира не страшно буде...

Ігор задумався.

Так, це правда. Розташований на високому шпилі, що панував над широким повноводим Сеймом, Путивль був невеликим, але неприступним городом. Високі вали, зведені понад крутими схилами, глибокий рів, міцна брама — все не гірше, ніж тут, у Новгороді-Сіверському. А якщо додати, що в Путивлі залишиться значно більша залога на чолі з досвідченим у військовій справі князем Володимиром Галицьким, то виходить, що Ярославна з дітьми буде там у більшій безпеці, ніж тут.

— Розумнице моя! — поцілував він княгиню в лоба. — Я не проти... Поїдеш разом зі мною до Путивля!

Зі Славutoю розмова відбулася наступного дня, після вечері, коли дітей відправили спати, за столом їх залишилося тільки троє — Ігор, Ярославна та Славута. Відпивши

ковток прохолодного березового соку, Ігор відставив келих і, нахилившись через стіл, тихо промовив:

— Славуто, учителю мій дорогий, маю зробити тобі одне признання, хочу відкрити таємницю, яку приховав від брата Святослава...

Здивований боярин підняв на князя очі.

— Кажи, Ігорю.

Князь зам'явся, почував себе трохи ніяково.

— Не дивуйся, Славуто, і вислухай мене з розумінням, так же стримано, як колись давно ти розумно і стримано ставився до моїх дитячих витівок, — почав він здалеку.

— Та кажи вже, я все зрозумію, — знизав плечима старий.

— Так от, — рішуче сказав Ігор, — в цю суботу, в день мого покровителя Георгія Побідоносця, я з братією вирушаю на половців! У нас уже все давно домовлено і все готове до походу. Мої стяги стоять у Путивлі і ждуть на мене!

Коли б у хоромині розверзлася стеля і пролунав грім, це не більше вразило б Слауту, ніж ці тихо вимовлені слова. Він довго сидів мовчки, ніби сказане не доходило до його свідомості, і безтямно дивився на князя. Його бліді після хвороби щоки ще більше зблідли, а в очах поперемінно виростали то подив, то страх, то журба. Здавалося, йому відібрало мову, й Ігор у душі пожалкував, що послухав княгиню і завів цю розмову.

Врешті Славута подолав заціпеніння, яке охопило його, і тихо запитав:

— Ігорю, невже це правда? Я відмовляюся вірити цьому! — А потім простягнув через стіл до князя руки і схвильовано заблагав: — Ігорю, княже мій дорогий, скажи, що ти пожартував, що це твої давноминулі дитячі пустощі, якими ти захотів розвеселити свого старого вчителя!

Ігор на якусь мить розгубився, зніяковів, на його смаглявих щоках спалахнули рум'янці. Але відразу ж вид його посуворішав, чорні брови насупилися, — князь узяв себе в руки.

— Ні, Славуто, це не пустощі, це правда! — сказав твердо. — Похід задумано задовго до приїзду Святослава, полки зібралися — ждуть мого наказу, і я в суботу вирушаю з Новгород-Сіверського...

— Ось як! — похитав головою Славута. — Якими ж силами?

— Зі мною підуть усі князі сіверські — Всеволод, Святослав Рильський, Володимир Путивльський та Ярослав Чернігівський...

— І Ярослав з вами? — ще більше збентежився Славута.

— Так, і Ярослав.

— Отже, він теж, як і ти, приховав цей задум від Святослава! — вигукнув Славута з осудом і сплеснув з досади руками. — Що ж ви надумали, нерозумні! Що затіяли!.. Напередодні великого, може, найбільшого за півстоліття походу на поганих відколюватися від усіх, робити свій окремий похід! Чому ж не почекати місяць чи півтора і не піти сукупно? Адже спільний похід принесе безсумнівну перемогу! Та ще яку!

Ігор задумався. Безперечно, Славута правий. Але відступати йому не можна, і, коли самому собі признатися, не хоче він цього.

— Ми завдамо короткого удару кочівникам у передпіллі, розвідаємо їхні сили, захопимо полон і швидко відступимо назад! Святослав ще не збере рать, як ми повернемося з перемогою і приєднаємося до нього!

— А якщо без перемоги?

Ігор випрямився, карі очі його блиснули грозою.

— Такого не може бути, учителю! Невже ти гадаєш, що ми зазнаємо поразки? У мене разом з братією буде шість тисяч воїнів! Та Ярослав приведе тисяч п'ять!.. Це ж сила!.. Який з половецьких ханів витримає наш натиск?.. До того ж ми не будемо зариватися... Адже Святослав сам послав Романа Нездиловича з берендеями у степ і не побоявся, що половці потріпають їх!.. Ні, я все передбачив... Ходімо з нами, учителю, — сам переконаєшся, що я правий! А до полку Святослава ми встигнемо. У нас ще буде час і для відпочинку, і для зборів... Раніш як на початку червня він не виступить.

Славута задумався.

Звичайно, Ігор — досвідчений полководець. Він устиг побувати в багатьох походах і битвах, не раз перемагав, не раз і сам був битий. А сміливістю, хоробрістю Бог його не обділив, — може, навіть занадто гарячий!.. В інший час хай би йшов — потріпати степових розбійників не зашкодило б! Але тепер... Тепер, коли готується один з найбільших походів, що може остаточно приборкати Кончака і забезпечити Русі спокійне життя на багато літ, Ігорів похід з усіх боків видається і ризикованим, і нерозумним. Кончак не змирився з поразкою. Зі степу доходять вісті, що він знову готується до походу. Тому Святослав і послав Романа Нездиловича в поле розвідати наміри і сили половців, поганятися за родами половецькими, що посунули на нічийні землі між Ворсклою та Хоролом на весняні випаси. Але Святослав виділив воєводі Роману лише невеликий загін берендейської кінноти, а Ігор веде у степ усю силу Сіверщини. І добре, якщо його чекає удача. А якщо ні? Важко передбачити наслідки такого необдуманого вчинку...

— Ні, Ігорю, не поїду я, — сказав Славута. — І тобі не раджу... Дождися Святослава і порадься з ним. Якщо він схвалить твій намір, якщо дозволить...

Ігор спалахнув.

— Схвалить! Дозволить!.. Хіба я не такий же князь, як Святослав? Хіба я не господар у своїй землі? Чому ж маю питати дозволу Святослава?

— Він великий князь! Він отець руським князям!

— Великий князь! Одна назва! Славута гірко усміхнувся.

— В тім і біда наша, що так стали думати всі князі і відмежовуватися від Києва. Розпалася земля Руська — і невідомо, хто і коли її збере... А погані тим часом не дрімають — намагаються відхопити від неї ласий шмат... І відхоплять коли-небудь, якщо не станемо розумніші... Якщо ви всі, князі, не перестанете люто гризтися за Київський стіл і так же люто не перестанете зневажати його і цуратися, коли досягти його не пощастило...

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

1

23 квітня 1185 року, у вівторок, у день Георгія Побідоносця, християнського патрона князя Ігоря, над Новгородом-Сіверським затрубили бойові труби. Їхні радісно-закличні мідні голоси полинули з високих валів фортеці далеко навкіл — на посад, що розкинувся на горі, на Поділ та розлогі яруги, де серед гущавини дерев тулилися халупи бондарів, стельмахів, шорників, ковалів, кожум'яків, зброярів, щитників, за Десну — на широкі луги і темні бори, на сріблясті заводі та озера, на весь зелений весняний світ, що милувався собою і своєю красою у потоках ранкового сонячного проміння.

Всі мешканці міста і околиць зібралися біля собору Успення Божої Матері та на дорозі, що вела з фортеці до нього.

Був тихий теплий ранок. Над Подолом кружляли голуби, а у високості, у синьому безхмарному небі, шугали бистрокрилі соколи.

Дзвонили в усі дзвони.

Ворота фортеці були відчинені, міст опущений. Молодша дружина Ігоря вишикувалася у фортеці, на майдані перед собором Святого Миколая, і вельми тучні, застояні за зиму коні нетерпляче переступали з ноги на ногу. Виблисували начищені крицеві шоломи гриднів, колихалися над ними золотисті полотнища князівських корогв та вузькі трикутнички барвистих прапорців, прикріплених до списів, сяяла міддю та бронзою кінська збруя. Багрянцем осінніх гаїв та лісів горіли проти сонця черлені щити.

Перед хоругвою, поклавши на груди широку чорну бороду, сидів на спокійному ситому коні боярин Рагуїл, поряд з ним, хизуючись дорогим убранням та не менш дорогою зброєю, гарцював на нетерплячому огирі, як завжди, щасливий, усміхнений золотоволосий Янь.

На паперті собору чекав виходу князя з хрестом у руці старенький отець Ісидор.

Нарешті важкі, оковані залізними шпугами двері князівської палати розчинилися, і з них вийшов князь Ігор у похідному військовому обладунку, княгиня Ярославна з дітьми та боярин Славута. Вони перейшли двір і стали перед собором на простелений барвистий килимок. Отець Ісидор відправив короткий напутній молебень, дав князеві і княгині поцілувати хреста. Потім провів княгиню з дітьми до критого візка, там попрощався зі Славутою.

— Не журися, учителю, повернемося з перемогою!

— Щасливо, щасливо! — Славута поцілував князя і княгиню, підняв руку, благословляючи від'їжджаючих. Та погляд його був сумний, — чи то йому не хотілося залишатися, коли всі вирушають у похід, чи гризло якесь передчуття, якого він не міг ні висловити, ні пояснити.

Ігор скочив у сідло і став попереду дружини.

— В добру путь!

— В добру путь! В добру путь! — відгукнулися ті, хто залишався.

Знову затрубили труби, і дружина рушила.

На горі, перед Успенським собором, на князя чекали два стяги старшої дружини, а на паперті — весь клір на чолі з самим єпископом. Довкола товпилися сотні людей: провозжали на війну, бо з кожної сім'ї хтось ішов — чи батько, чи син, чи брат, чи коханий.

Ігор перед єпископом преклонив коліно. Єпископ теж, як і отець Ісидор, відправив короткий молебень, дав князеві поцілувати хреста. Хор прогремів "Многая літа", а дружинники і городяни-севрюки прокричали:

— Слава князеві! Слава княгині! Можна було рушати.

Ігор сів на коня, підняв руку.

— Людіє і дружино! — гукнув на весь майдан. — Допоки кривава шабля поганих падатиме на голови наших людей? Допоки оратаї наші, виїжджаючи в поле, поглядатимуть за небокрай — чи не підкрадається половчин, щоб забрати у нього коня, а самого заарканити і потягти в неволю? Допоки земля Руська житиме в страсі, що ненависна орда прокотиться по ній вогняним смерчем і випалить усе дощенту? Чи не пора нам підняти свій меч супроти ворога? Нині настав такий час! Нині вирушаємо, дружино, у землю незнану, до синього Дону! На кощія-супостата! Хочу вам честі здобути, а собі — слави!

Сотні воїв на ці слова підняли вгору списи і, потрясаючи ними, прокричали:

— Слава князеві Ігорю! Слава!

Ігор вклонився городянам, що зібралися сюди, щоб провести його в похід.

— Прощайте, люди православні! Побажайте нам удачі на нашій нелегкій дорозі! А нам пора! У путь!

Торкнув коні, і військо рушило.

Люди доземно кланялися князеві і воїнам, плакали, щось кричали навздогін воям. Безперервно дзвонили дзвони. Глухо загула, застогнала під кінськими копитами тверда сіверська земля, що за всю весну ще не прийняла в своє лоно жодної краплини дощу, — така невидана досі суша встановилася. Услід за воями довго, аж у поле, бігли табунцями босоногі хлопчак і дівчатка, проводячи батьків, старших братів.

Та скоро й вони відстали, і три стяги князівської дружини, здіймаючи куряву, попрямували до Путивля, на переправу через Десну.

Коли князь із княгинею, що їхали попереду, наближалися до лісу, далеко позаду почувся кінський тупіт. Услід за військом мчав одинокий вершник. Не стишуючи бігу, він звернув на обочину дороги, обігнав молодшу та старшу дружини і, лише порівнявшись із князем, зупинив змокрілого коня.

— Славуті! Ти? — вигукнув збентежено Ігор. — Що трапилося?

— Нічого не трапилося, княже... — Старий боярин витер спітніле чоло, віддихався. — Просто така туга раптом накопилася на груди, коли ви поїхали і я залишився один, що й не сказати! Розумом розумію — правильно зробив, що лишився, що діждуся Святослава і з ним через місяць чи півтора піду в Степ, а серце розривається від болю і велить наздогнати тебе... Отож я, мов отрок, а не сивий муж, послухався серця —

схопив коня і навздогін за тобою, княже, хлопчику мій дорогий! Може, для чогось пригоджуся в поході — пораду дам, билицю розповім, пісню заспіваю, рану перев'яжу, серця воям добрим словом звеселю чи на битву настрою... Та мало чого я вмію! Гай-гай, за довге життя дечому навчився!.. А прийдеться до діла — і меча в хід пушу!.. Сина втратив на полі бою — ачей, тебе, княже, при нагоді захищу!.. Ось чому я тут... Не зумів відмовити від походу, то хоч у пригоді чимось стану... А Святослав простить старому другові мою дитячу витівку!.. Та, може, ми й повернемося, поки він їхатиме назад...

Ігор подобрів на виду.

— Дякую, дорогий мій учителю! Дякую за щирість, за те, що з дитячих літ і до зрілості незмінно любиш мене, за те, що не залишив мене сьогодні наодинці з моїми думами, а йдеш, незважаючи на літа, в цей многотрудний похід, щоб розділити зі мною радість перемоги чи гіркоту невдачі!

Він перехилився з сідла і, обнявши Славуту за плечі, поцілував у бліду після хвороби щоку.

Незабаром полк спустився узвозом з гори до Десни, перейшов її по зв'язаних плотах і прямим, наїждженим шляхом рушив до Путивля.

Вої не поспішали — їхали поволі, щоб не запалилися та не підбилися коні, що за зиму нагуляли чимало зайвого жиру. Їхали тихо, без розмов, жартів та сміху. Кожен заглибився в себе, адже попереду слалася не святкова прогулянка...

У четвер надвечір Ігор прибув до Путивля. При радісних вигуках вишикуваних на плацу хоругов, під веселе калатання дзвонів князь і княгиня в'їхали в місто. Їх зустріли з хлібом-сіллю юний щасливий Володимир, який на радощах мало не кинувся матері на шию, та, вчасно спохватившись, лише поцілував отцю й матері руки, та князь Володимир Галицький.

Хоча дорога була стомлива, Ярославна побажала відразу піднятися на забороло, щоб, як вона сказала, окинути оком усю синову отчину — Путивльську землю — і благословити її.

Відправивши дітей з нянями до палат, князі у супроводі боярина Славути та Володимирового воеводи Вовка скрипучими дерев'яними сходами зійшли на південну вежу. Звідси відкрився величний краєвид на розлогі яри та долини, порослі густими гаями, на широкі сріблясті плеса Сейму, на безмежні луги за рікою та темно-сині бори ген на видноколі.

В обличчя війнуло теплим вітром і сонцем. Ярославна не стрималася:

— Ой леле, яка розкіш!

З путивльського заборола відкрився величний краєвид. Повноводий весняний Сейм під скісним промінням сонця, що заходило за далекі бори, блищав, мов щире золото. Лежав він ген-ген унизу, і Путивль з його високими валами і ще вищими заборорами та вежами, здавалося, пливе по тому щирому золоті, мов велетенський казковий корабель.

Ярославна не вперше в Путивлі, та все не може намілюватися красою, що кожного разу відкривається їй. Її око вишукувало і вишукувало щось незвичайне, чарівне, від

чого їй забивало дух, і з уст зривалося захоплення:

— Ой леле, яка розкіш!

А довкола справді було гарно. Буяла рання весна. Ніжною зеленню вкрилися гори й доли. На сході, на високих горбах, серед лісу, блищали золочені хрести монастиря, на заході гострим шпилем здіймалася Перунова гора, де, кажуть, був похований прадавній сіверський князь Путив, що зрубав цей город, за Сеймом темніли неозорі бори, а внизу, під горою, синіло широке плесо, прозване Братом і Сестрицею, бо там колись, рятуючись від половців, утопилися брат і сестра...

— Як гарно довкола! Яка гарна дунай-ріка! — захоплено вигукнула Ярославна.

— Не Дунай, а Сейм, княгине, — поправив Ігор. Та Ярославна заперечила:

— Дунай... У нас, в Галичині, всяку річку називають дунаєм. Навіть у піснях про це співається:

Тихо-тихо дунай воду несе,
а ще тихше дівка косу чеше...

Ігор не став сперечатися, а відразу погодився:

— Хай буде так! — І повернувся до сина: — Твій полк уже готовий до походу, княже?

Володимир радісно зашарівся від батькового урочистого звернення — "княже".

— Готовий, отче, — схилив шанобливо голову. — Чотири стяги gridнів, окрім путивльської залоги, що залишається дома, та шість сотень чорних людей, зібраних з усієї волості. Всі добре озброєні. У кожного — щит, меч, спис, лук, по сотні стріл, захальний ніж... По двоє коней — верховий та сумний[61].

Володимир і далі розхвалював би свою дружину, та Ігор перебив його:

— А що чути від Святослава Рильського?

— Був гонець. Князь Святослав ждатиме нас, як і домовилися, на Пслі.

— Це добре... А Ярослав Чернігівський прибув уже?

— Князя Ярослава немає.

— Тобто... Як немає? — на повірив Ігор, темніючи на лиці. — Мав би уже тут бути!

— Його не буде, отче, — опустив ясно-голубі, як у матері, очі Володимир, ніби завинив у тому, що Ярослав не прибув. — Зате прислав тисячу ковуїв з Ольстином Олексичем. Ним же передав, що сам не може прибути, бо захворів...

— Захворів, захворів! — вигукнув сердито Ігор. — Знаю я його хворобу! Хитрий лис! Ще ні в один похід на половців не ходив! Недарма Святослав, хоч і рідний брат, недолюблює його! Захворів!.. Крутій! Боягуз чортів!.. Обіцяв сам привести чи прислати дружину на чотири або п'ять тисяч воїв, а прислав лише ковуїв...

Він не міг приховати досади. Славута тихо промовив:

— Ігорю, а може, відмовишся від походу? Адже нема тієї сили, на яку ти розраховував. Зате коли долучиш свої полки до Святославових, то буде неабияка поміч князям київським, а половцям — страх великий!

Ігор розсердився.

— Ти знову за своє, боярине! Мабуть, і наздоганяв мене для того, щоб при слухній

нагоді завернути мою рать назад? Так знай же — ніщо не змусить мене повернутися безславно! Похід відбудеться, хоч би всі сили, земні і небесні, ополчилися проти мене!

Славута замовк. Видно, не переконати йому Ігоря! Що ж, хай іде! Іноді з меншими силами князі ходили і поверталися зі звитягою. Сонце схилилося до небосхилу. З лугів потягнуло прохолодою. Ігор накинув княгині на плечі теплу вовняну хустку і почав спускатися вниз.

Настав погідний зоряний вечір. Путивль довго не лягав спати: у таборі, де спинилося на нічліг Ігореве військо, горіли вогні, форкали коні, перекликалися сторожа, по хатинах та хижаках чулися людські голоси, в садках шепотілися дівчата зі своїми коханими, що вранці вирушали в похід, витьохкували у левадах солов'ї.

А в князівських палатах, у заклечаній зеленим гіллям гридниці, князь Володимир пригощав прощальною учтою князя, княгиню і воєвод.

Не поскупився юний князь! На олив'яних та череп'яних блюдах, на срібних та дерев'яних мисках лежали гори смаженої риби та птиці, свинини та яловичини, вепрятини та оленятини, житнього та пшеничного хліба. Поміж ними стояли широкі чаші з огірками, капустою та клюквою. В макітерках мліли в сметані гарячі, з печі, налисники з сиром, в ринках вивершувалися пухкі золотисті пампушки, перемашені олією з товченим часником, а над усім цим здіймалися високі глечики, жбани та барильця із солодким грушевим узваром, хмільним медом, холодним пивом та свіжим березовим соком.

Прославляли князя Ігоря, княгиню Євфросинію, князя Володимира Ігоревича. Прославляли воєвод та військо.

Бажали один одному удачі в поході — перемоги над поганями.

Гридниця шуміла, веселилася, співала. Ріжечники та гусярі вдарили танець, їм завторували бубни. З-за столу вискочив Янь Рагуїлович, колесом пішов по соснових дошках підлоги, вибиваючи підкованими закаблуками такі дрібушечки, що пилюка здіймалася стовпом, розмахував руками, прицмокував язиком, висвистував, сам собі приспівував:

Ой цур та ще й пек
з його бідищем!
Ой бив мене муж
та й від бочки днищем!
Ой бив, волочив,
у грязюці намочив.
"Лежи тут, лежи тут,
поки піду найду прут!"
Поки прута найшов,
то й одсердився,
наді мною, молодую,
змилосердився!

Всі плескали в долоні, заохочували його до танцю, а він високо ніс кучеряву голову,

прижмурював свої гарні очі, блискав білими зубами і, похитуючи стегнами та плечима, приказував далі:

Ой кріп, та ромен, ще й петрушечка...

Кучерявий Іван — моя душечка!

Кучерявий Іван на капусту орав,
а мене, молоду, поганяти найняв.

Ой Іване, мій Яне,
моє серденько в'яне!

Ой чи в'яне чи не в'яне —
поцілуй мене, Яне!

Він танцював би й далі, та Рагуїл махнув ріжечникам, щоб перестали дудніти, а на сина нагримав:

— Досить тобі, баламуте! Здійняв пилюку — аж дух забиває! Ти не один тут — дай людям повеселитися та поспівати! Серед нас же є соловей Славута. Дозволь його послухати! Та й князюшко наш з княгинею можуть закаблуки відірвати в танці не гірше за тебе...

Витираючи з чола рясний піт, Янь востаннє тупнув ногою і сів на лаву. А кругом загукали:

— Княже, до танцю! Княгине, удар закаблуками! Ярославна глянула на Ігоря, повела бровою, ніби запитала: як? Ігор розвів руками, поморщився.

— Друзі мої, Янь тут стрибав гарно. Чи й стрибне хто вище! Та що личить Яневі, те, мабуть, не личить князеві!

— Личить! Личить! Танець кожному личить! — загули довкола.

Ігор стенив плечима і подав княгині руку. Вони вийшли з-за столу — і музики почали тихо, плавно, урочисто пісню про гридня. Князь із княгинею закружляли у нешвидкому спокійному танці.

І тут раптом до музик долучився тихий голос Володимира Ярославича:

Понад долом, долом
та й пшениченька з льоном,
а попід горою —
комиш із травою.
Ой там гридень ходить —
коня в руках водить,
траву прогортає —
водиці шукає...

Всі завмерли, охоплені чаром пісні, музики і танцю, забули про все і дивилися, як танцюють князь із княгинею.

Гарна це була пара! Ігор, міцний, ставний, кароокій, з густим рум'янцем на загорілому лиці, тримав Ярославну за стан і невідривно заглядав у її великі голубі очі. А вона, у білому платті з широкими рукавами, поклала йому руки на плечі, злегка схилила голову набік, так що руса коса упала їй на груди, і, ніби лебідка, пливла

поперед нього, теж не відриваючи погляду від свого лада.

Були вони задумані, сумні: прощалися перед далекою і небезпечною дорогою, що завтра вранці чекала князя і його воїв. Чи ж повернеться він до неї? Чи зустрінуться вони знову?

Довго у Володимировій гридниці стояв гамір, лунали пісні, велися неквапливі бесіди, довго ще гості пили, їли і знову пили, аж поки Ігор не прикрив рукою свого келиха, коли чашник хотів наповнити його. Ніхто цього не помітив, крім Славuti. Старий співець не дарма все життя провів поряд з князями — добре вивчив кожен князівський рух, кожен погляд. І тепер відразу зрозумів, що Ігор хоче припинити, закінчити учту, бо і він стомився, і княгиня стомилася, і юний князь Володимир сидів зморений, засмучений. Тому відклав набік гуслі і, підвівшись, сказав:

— Братіє, пора і честь знати! Складемо князеві Володимиру щирю дяку за хліб та сіль, за мед та пиво, за втіху і веселощі та на прощання заспіваємо йому пісню.

І він широко розкинув руки, запрошуючи всіх приєднатися до його голосу:

Ой місяцю-князю,

чого зажурився,

чого засмутився?

Чи орда напала та полон забрала,

чи кінь притомився,

чи кінь притомився?

Орда не напала й полону не брала,

і кінь не стомився, —

я в чистому полі,

у чистому полі

з дівчиною стрівся,

з дівчиною стрівся...

Всі підвелися, і грім дужих голосів здвигнув стіни, сколихнув стелю, вирвався крізь розчинені двері на волю і гучною луною покотився з гори на широку долину Сейму:

Я в чистому полі,

у чистому полі

з дівчиною стрівся,

з дівчиною стрівся...

Юний Володимир стояв зніяковілий і щасливий. Це він місяць-князь! Це ж про нього співають! Чи ж відчував він, чи ж відав, якою пророчою стане для нього ця прекрасна Славutiна пісня?

2

Тривожним і сумним був прощальний вечір у Вербівці. Всі чоловіки й парубки, що могли носити зброю, йшли до княжого війська. Оскільки дорога на схід, у Половецький степ, вела мимо села, воевода дозволив їм переночувати сю ніч дома, а рано-вранці гуртом ждати на шляху князів — Ігоря та Володимира.

Ждан домовився з братом Іваном провести цей вечір разом. Як посутеніло, пішли

до нього. З собою мати та Любава взяли смажену дροхву, що напередодні потрапила у поставлене Жданом сильце, десяток житніх пиріжків з сушеними грибами та глечик хмільного, перебродженого березового соку.

Варя теж приготувала на стіл усе, що мала. Довга зима з'їла запаси, тому й тут було негусто: якийсь темний глевкий корж, банячок рибної юшки, миска гречаної лемішки та глек узвару з кислиць, груш та калини. Але й цього було немало!

Коли сіли до столу, Іван, як старший і господар хати, поналивав у кухлики березового соку, а в горнятко насипав кілька ложок лемішки і поставив на покуть — домовикам.

Перехрестивши стіл і наїдки на ньому, сказав:

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!.. Щоб усім нам зібратися знову після походу та відгуляти ваше, Ждане і Любаво, весілля! А то — як же воно? Вже й поминки відбули по Любавиному дідусеві, і всі пости минули, а ви все того... Ждете... Вже й сусіди питають коли ж.

Ждан сумно усміхнувся.

— Ото кому нетерпець!.. Повернуся з походу — поберемося... Недовго залишилося!.. Правда, Любаво?

Дівчина зашарілася. На очі їй навернулися сльози. Їй стало страшно від однієї думки, що Ждан не повернеться. Де ж їй тоді подітися? До кого прихилитися?

— Правда, Жданку, — промовила тихо. — Я так виглядатиму тебе! Повертайся скоріше! Бо без тебе...

В її останніх словах прозвучала така болюча туга, що Ждан аж похолов. А якщо він не повернеться? Що вона робитиме тут, у Вербівці, серед чужих їй людей?

Мабуть, усі відчули те ж саме, і за столом на якийсь час запанувала гнітюча тиша. Потім гуртом заповзялися біля страви.

Малий Жданко, швидко наївшись, почав пустувати: то шурне Настуню ложкою під бочок — та аж зареве, то потягне кота за хвіст — і той дико заверещить на всю хату, то рогачем шаргоне під піч, де в старому решеті сиділа квочка...

— Ось як візьму деркача! — гримнула на нього мати і пацнула долонею по спині.

Жданко запхикав, спідлоба поглядаючи на дорослих і щиро не розуміючи, чого мама сердиться. Потім пригорнувся до стрія.

Ждан приголубив хлопця, посадив собі на коліна.

— Не треба пустувати, Жданку, бо почує злий баба-ага[62] — забере тебе в шкіряну торбу і повезе за тридев'ять земель... Аж у Половеччину!

Оченята у малого заблищали: запахло цікавою казочкою, яких так багато знав стрий.

— А хто така Баба Яга? — запитав хлопчина, відразу переінакшивши незрозуміле йому слово "баба-ага" на зрозумілішу Бабу Ягу.

— Не Баба Яга, а баба-ага, — поправив його Ждан, усміхнувшись з вигадки хлопця.

— Лозкази, стлийку, лозкази казоцку про Бабу Ягу! — заблагав Жданко.

— Це не казочка, а билиця, те, що було насправді, — пояснив Ждан. — Послухай...

Була колись у мене та у твого тата сестриця Настя... Настуня... Така гарна була, розумна, метка, але неслухняна. Все норovala мене або твого тата, своїх братиків, дубчиком хльоснути, за чуба скубнути, kota за хвіст потягти чи, як ти, квочку з кубла зігнати. От і догралася!.. Одного разу налетів на наше село старий баба-ага, хан половецький, з ордою, багатьох побив, село спалив, а мене, твою бабусю Якилину і дідуся, а також Настуню пов'язав і потягнув у Половеччину. Ми з дідусем утекли, і дідусь по дорозі помер, бабусю я визволив, а сестриця Настя, твоя тета, і досі десь знемагає на чужині. Не відпускає її баба-ага... Такий клятий!

— Баба Яга — костяна нога! Баба Яга — костяна нога! — вигукнув Жданко і погрозив кулачком далекому, страшному ворогові, а потім підвів оченята на Ждана. — А ти, стрию, убий Бабу Ягу, визволь тету Настуню! Щоб не мучилася! Підеш? Поборешся з нею?

— Піду, Жданку, піду! Визволю сестрицю!

Догоріла лучина в челюстях печі, вечерея закінчилася — пора на спочин. Мати зібрала посуд, Любава зав'язала його у вузол, і всі підвелися. Не хотілося розставатися — коли-то зійдуться знову разом? Але пора...

Біля хатини, пропустивши матір у двері, Ждан притримав Любаву за руку.

— Солов'ї які! — і потиснув їй гарячі пальці.

Вони поволі пішли стежкою в леваду. Прямо проти них, за Сеймом, на синьому небі висів круглий місяць, мов князівський щит, і в його яскравому промінні на городі було видно кожную галузку, кожную травинку. В густих кущах калини витьохкували солов'ї, на плесі скидалася риба, і теплий весняний опар котився понад рікою.

Рання весна, без затяжних холодів і дощів, давно пробудила трави й дерева. Все довкола дихало, буяло нестримною жагою життя, насичувало повітря такими пахощами свіжого зела, що голова йшла обертом. А від стіжка, що залишився з зими, пахло далеким торішнім літом.

Ждан зупинився і заглянув Любаві в очі. У них плавав місяць в оточенні зірок, а в кутиках блищали сльозинки.

— Люба моя, як мені важко залишати тебе одну!

— Жданку, моє серце в тривозі. Ние воно, болить... Хоч би чого-небудь не трапилося з тобою!

Ждан знав, що з кожним, хто йде на війну, може трапитися найгірше, але втішав дівчину:

— Не тужи, серденько, я не загину: у мене є оберега, яка не дасть мені загинути.

— Що ж це за оберега?

— Ти, моя люба! І кращої обереги я не бажаю!

Любава заховала обличчя у нього на грудях і з тремтінням у голосі прошепотіла:

— І ти, Жданку, моя оберега! Ти моя доля і мій світ ясний! А без тебе і світ білий буде мені немилий!

Він відчув у себе на грудях її гаряче дихання і своїми вустами знайшов її м'які трепетні уста.

Їм обом здалося раптом, що земля сколихнулася під їхніми ногами, що небо і місяць, і зорі пустилися навколо них у шалений дикунський танок, а солов'ї так розспівалисярозщебеталися, мов весільні дружки.

Вони взялися за руки і пішли до стіжка, а там упали на м'яке прохолодне сіно і забули про все на світі — і про Кончака, і про князя Ігоря, і про наступний похід. Тільки місяць та вони. Тільки місяць, зорі срібні та їх двоє на всьому широкому безмежному світі.

3

В ту саму ніч на далекій Росі, де жили чорні клобуки, відбувалася подія, що мала відношення і до сіверських князів, і до їхніх воїв, і до Ждана.

Аяп, по уруському звичаю, поставив собі дерев'яну хатину і в ній проводив усю зиму. Однак, як тільки з землі сходив сніг і починали броститись дерева, як тільки степ за Россю вкривався молодого травою, він виганяв туди на випас табун коней, ставив юрту і там жив, уже за звичаєм своїх предків, усе літо. Удень його підміняли батраки, і він днював у Торцьку, а на ніч знову повертався в юрту, бо там йому легше дихалося. Та й інші причини, про які він не розповідав нікому, навіть рідним, змушували його до цього.

Юрта стояла на горбочку, щоб не було в ній сиро і щоб вітром здувало мошкару. Тепла місячна ніч повнилася таємничими звуками, що прилітали зі степу та з лугу. І Аяп, лежачи на теплій кошмі, дивився крізь відкритий отвір, бо полог був відкинутий, на зоряне небо. Йому не спалося. Тривожні думи снували в його старій голові. Вже більше півроку немає вістей від Кончака. Що з сином? Живий він? Здоровий? Чи досі хижі птахи й кістки рознесли по білому світу?

Собачий гавкіт обірвав його думи. Невже вовки?

Він вийшов з юрти і глянув на долину, де паслися коні. Вони спокійно скубли траву. Отже, не вовки.

Собачий гавкіт наближався з боку степу. В синій імлі вималювалася постать верхівця, який довгою хворостиною відбивався від собак. Хто б це міг бути?

Аяп відчув, як у нього раптом потерпли ноги. Невже Кончаків посланець?

— Віджени собак, старий! — почувся приглушений голос. — А то бабки пообгризають коневі! Тсе-тсе!

З вимови Аяп відразу зрозумів, що це справді гість з берегів Тору, і прикрикнув на собак.

— Аяп? — запитав незнайомиць.

— Аяп, — тремтячим голосом відповів той. — Хто ти, джигіте? Звідки путь держиш?

— Привіт тобі від сина Куна, — сказав той, не відповідаючи на запитання старого, і простягнув на долоні ханську тамгу.

— Він живий? Здоровий? — аж кинувся Аяп.

— А що йому подіється? Тиждень тому я бачив його, як ось тебе. Велів кланятися...

— Дякую. Заходь, дорогий гостю, до юрти. Поп'єш кумису, поїси бешбармаку, — стара приготувала мені, щоб неголодний був... Як же тебе звати, джигіте?

— Джабаєм.

— Заходь, Джабаю. Тут безпечно — я сам.

Поки зголоднілий гість їв і запивав з бурдюка холодним кумисом, Аяп мовчав. А коли той закінчив, запитав:

— А що ж Кончак — живий, здоровий?

— Живий і здоровий, Аяпе, і велів тобі передати через мене все, про що ти дізнався.

Що робиться в Києві?

Аяп промочив кумисом горло.

— Князь Святослав задумав на літо великий похід.

— Куди?

— Хан Кунтувдей каже, що на Дон. Тобто на самого Кончака.

— Ов! Якими ж силами?

— Зараз він поплив Десною у свої землі збирати військо і домовлятися з сіверськими та смоленськими князями. А князь уруський Рюрик уже готується, — нещодавно прикликав до себе у Білгород хана Кунтувдея і наказав на кінець уруського місяця травня з усіма чорними клобуками зібратися біля Заруба на Дніпрі і ждати на нього там... Щонайменше сім князів — Святослав, Рюрик, Володимир Переяславський, Ярослав Чернігівський, Ігор Новгород-Сіверський, Всеволод Трубецький та Давид Смоленський, рідний брат нашого князя Рюрика, — підуть у похід. Сила велика!

— Коли ж на них сподіватися?

— Хай великий хан Кончак сам думає... А я б уже зараз готувався!

— Дякую, Аяпе, — сказав Джабай. — Ти зібрав дорогоцінні вісті... Хан Кончак звелів передати тобі, що в Куна й волосина не спаде з голови, якщо ти і далі вірно служитимеш Дешт-і-Кипчаку!

— Вірно служитиму. А що мені робити? — зітхнув Аяп.

4

Рано в четвер, залишивши в Путивлі за старшого князя Володимира Галицького, Ігор з сином та ковуями Ольстина Олексича, яких прислав Ярослав Чернігівський, вирушив у похід. В суботу до нього на Пслі приєднався зі своїм полком князь Святослав Рильський, і з'єднане військо, що налічувало тепер шість тисяч воїв, попрямувало ледь помітним путівцем на схід — до Дону великого. Йшло воно з обозом і сумними кіньми і розтягнулося на добрих п'ять верст.

Князь Святослав привів з собою тисячу воїв, як і Володимир Путивльський. Був він веселий, щасливий, сидів у сідлі прямо, як це звичайно роблять люди невисокого зросту, підставляв сонцю своє довгасте тонке обличчя, обтягнуте матовою шкірою, і видно було, що весняний похід тішив його, що йшов він у Степ, як на веселу прогулянку.

При зустрічі Ігор поцілував племінника в обидві щоки. Святослав спалахнув радістю. Він любив стрія Ігоря, як батька, і в усьому слухався його. Великий князь Рюрик, вуй по матері, княгині Агафії Ростиславівні, за тодішніми звичаями вважався після батька найближчим родичем, але Рюрик був далеко, в Білгороді, а Ігор — під

боком, до того ж не Рюрик, а Ігор виділив із сіверської землі волость молодому князеві. Тому й тримався він дядьків своїх по батькові — Ігоря та Всеволода. Та й лицем і характером — гарячим, нестримним — скидався більше на Ольговичів, ніж на Ростиславичів.

— Я такий радий, що полк[63] наш розпочався і що суха сонячна погода сприяє нам, — признався Святослав, заглядаючи стриві в очі.

— Я теж радий, але давай відкладемо цю радість на потім, коли будемо повертатися з походу, — стримано відповів Ігор.

Об'єднаний Ігорів полк[64] ішов не поспішаючи: вої берегли необ'їжджених після зими коней, щоб не підірвати, не запалити. Чотири дні — в дорозі, на п'ятий, як звичайно це робиться при далеких походах, ставали на спочив.

Та як не берегли, біди не минули. На підході до Ворскли несподівано зашкутильгав під Ігорем його улюблений кінь Сірий. Славута глянув — тріщина в копиті. Це була погана прикмета! Ігор розгнівався.

— Конюшого Ступку сюди!

Примчав вайлуватий, неповороткий товстун Ступка, далекий Рагуїлів родич по жоні, низько вклонився. З переляку у нього одвисла щелепа.

— Княже?

Ігор ледве стримався, щоб не вдарити.

— Я більше не хочу тебе бачити! Лежень! Ненажера! Тільки спиш та їси! — grimнув зозла. — Зовсім не дивишся за кіньми! Не пообрізував копит вчасно — і загубив мені Сірого, мого найкращого коня!

— Я зараз подивлюся, княже...

Ігореві було досадно не тільки за коня. Головне — що віщує ця прикмета в поході? Поранення, смерть, поразку, нещастя?

— Зараз, зараз! — гнівно обірвав він конюшого. — Я бачити тебе не хочу! Забирай Сірого — і веди назад! Та доглядай так, щоб по приїзді я міг сісти на нього!

Ступка мовчки схилив голову.

Славута обрізав коневі копито, замастив маззю для затягування ран, натягнув цупку шкіряну панчошу і зав'язав її сирицею вище бабки. Не кажучи ні слова, Ступка вклонився князеві і повів Сірого до князівських коней.

— Хай мені приведуть Воронця! — навздогін гукнув йому Ігор і скрушно розвів руками: — Ну, от і залишився я без конюшого...

— Отче, в моєму полку йде в похід твій колишній конюший Ждан, — сказав Володимир. — Може, прислати його?

Ігор наморщив лоба.

— Але ж він сидів у мене в порубі! Таємний вивідач Володимира Переяславського і Святослава! Як же мені довіряти йому?

В розмову втрутився Славута.

— Ніякий він не вивідач ні Святослава, ні Володимира Глібовича... Так, чого доброго, княже, ти і мене назвеш вивідачем, бо ж я давно дружу з князем Святославом,

а Володимира поважаю за незвичайну хоробрість і військове вміння!

— Не вигадуй, Славуте, ти — це ти, а не якийсь там смерд!

— Я ручався за Ждана і зараз ручаюся. Це чесний хлопець! — стояв на своєму боярин. — Він хоч і молодий, а багато чого встиг навчитися! Та, власне, я й не наполягаю, щоб ти його брав конюшим... Він і воїном буде добрим! Я знаю!

Ігор обняв старого.

— Ну, ну, не бурчи, учителю. Хай Ждан приходить! Врешті, я і сам мав нагоду пересвідчитися, що той парубок знається на конях...

Так Ждан зовсім несподівано для себе знову став конюшим князя Ігоря. Чи зрадив він цьому? Не дуже. Бо ще й досі холодила йому серце темна князівська в'язниця, ще й досі у вухах лунав брязкіт важкого заіржавілого ланцюга. Та що мав робити? Не перечити ж князеві! Зате безмежно зрадив, коли уздрів Славуту. Кинувся до нього і, мов батькові, поцілував руку.

— Боярине! Боярине!.. Я такий щасливий, що й ти тут, разом з нами!.. Коли б Любава могла тебе увидіти, то була б теж щаслива! Бо ти її врятував! Ти повернув її з того світу!

Ігор з подивом спостерігав цю незвичайну зустріч. І навіть відчув якийсь порух ревності. Чомусь думалося, що своє серце Славута цілковито і назавжди віддав йому одному, а виходить — він любить багатьох, і його люблять усі, хто знає його. Чим же старий прихиляє до себе людей? Піснею? Правдою? Добротою?

Князеві підвели іншого коня — Воронця. Він узяв повід, поклав руку на сідло, але тут до нього підступив Славута.

— Княже, тебе не стривожила недобра прикмета? Ти твердо намірився продовжувати путь? — спитав тихо, щоб чув один князь. — А може...

— Ні, учителю! — аж вигукнув Ігор. — Дон мене кличе! Великий Дон! Там моя слава! Там шлях до града Тматороканя, яким володіли мої предки.

І він легко злетів у сідло...

На дев'ятий день путі, у середу, першого травня, в післяобідню пору, Ігорів полк досягнув Малого Дінця[65]. Сторожа розвідала зручний брід і вела військо на переправу.

Ігор з князями, боярами і воєводами стояв на пригірку, звідки було видно і тих воїв, що вже спускалися в долину, до річки, і тих, що ще тільки підходили з глибини степу.

День був безхмарний, жаркий, як і всі попередні дні. Стомлені і спечені палючим сонцем, припорошені дорожньою пилюкою вої зраділи, уздрівши річку. Нарешті можна і коней напоїти, і самим освіжитися! А може, князь звелить і на спочив стати? Та усміх на їхніх обличчях здався Ігореві неясним, неприродним, ніби воїв прикрила якась тьмянобагрова, з зеленкуватим відблиском тінь, ніби на них падав відсвіт далекої нічної пожежі. Спочатку він не надав цьому значення, та щодалі тінь згущалась, а вої вкрилися якоюсь імристо-кривавою пітьмою. Почали то тут, то там іржати коні.

Невже збирається на грозу? Так ніде ж ні хмаринки!

І тут несподівано для всіх, а передусім для князя, зі строю вирвався підстаркуватий

бородатий вершник і, показуючи вгору списом, заволав:

— Княже, поглянь на сонце! На преславного золотого Дажбога! Що з ним сталося? Його затуляє якась нечиста сила! На його ясний божественний лик насувається чорний змії! Він хоче поглинути наше денне світило! О, ми, нещасні Дажбожі онуки, велика біда гряде на Руську землю! Що робити нам, княже?

І князь Ігор, і Ждан, що відтепер мав постійно перебувати поблизу князя, у вершникові миттю впізнали путивльського коваля Будила. В ковалевих очах світився жах.

— Який змії? Яка біда? Звідки ти взяв це, Будило? — спитав Ігор.

— Та на сонце подивись, княже! На сонце! Воно зникає! Це грізне знамення, що всім нам віщує біду!

Ігор увесь час, поки вої спускалися в долину, стояв спиною до сонця. Тепер же, після Будилових слів, повернувся до нього лицем — і остовпів. У грудях похололо, язик затерп. Будило не брехав: на сонце справді насувався чорний круг, схожий на голову змія. З нього виривалися зеленкуваті полум'яні роги. Той круг закривав уже всю верхню частину сонця, і лише нижній його пруг, схожий на серп місяцямолодика, ще світився, як і раніш, своїм гарячежовтим природним промінням.

Князеві на кілька хвилин відібрало мову. Мов заворожений, дивився він на сонце і не міг відірвати від нього очей. Бояри і воєводи були приголомшені теж.

— Славуто, що це? — нарешті видавив із себе Ігор.

— Знамення! — голос боярина затремтів, зазвучав хрипко. — Знамення, що застерігає нас від біди і лиха великого!

Ігор поглянув на військо, що зупинилося в бентезі і замішанні, — і не побачив його. Усі вої були тьмою від нього прикриті! Ні лиць, ні зброї, ні коней не видно! Чи то сонце зовсім погасло, чи останні його промені осліпили йому очі?

— Славуто, я осліп! — гукнув у тривозі.

— Ні, княже, ти не осліп, то ти довго дивився на сонце. Зараз це пройде! — заспокоїв його боярин.

За хвилину Ігор прозрів. Знову з'явилося і військо, і небо, і високе дерево на тому боці річки. З нього пролунав пронизливий свист. То половецький див-дозорець подав землі чужій, незнаємій сигнал тривоги, потім упав з гілляки на коня і щодуху помчав на схід.

А що творилося в степу! Злякано кигикали зегзиці[66], б'ючись грудьми об срібні плеса ріки, на протилежному березі промчало стадо нажаханих турів — аж земля загула під їхніми важкими ногами, заклекотали орли у високості, дихнуло з далини вітром, ніби перед грозою, і погнало по молодій ковилі незвичні для ока червонясті хвилі. Коні іржали, били копитами, і вої в сум'ятті і розпачі кричали, зводили до неба руки, молилися.

А сонце зменшувалося і зменшувалося. Залишався лише вузький пруг, як серп місяця.

Молоді князі, бояри і воєводи стояли пригнічені, налякані, розгублені.

— Чи видите? — спитав Ігор. — Що означає знамення се?

Всі мовчали. Хіба не ясно? Знамення на горі! А Славута сказав:

— Княже, не на добро єсть знамення се! Не на добро! Ігор похилив голову. Тривога і розпач холодили йому серце. Що робити? Що сказати боярам та дружині? Повернути полки назад? Не зустрівшись з половцями? Який же сором буде йому! Як же після цього дивитися князям і людям у вічі!

Він похитав головою, і цей порух усі розцінили як знак, що в Ігоревій душі боролися два почуття: страху перед грізним знаменням і сорому, що пектиме його до самої смерті, якщо він, зганьблений, без бою повернеться з походу.

Славута підступив ближче, промовив стиха, і голос його затремтів:

— Княже, знамення грізне, і я боюся за тебе...

— Не слід боятися, учителю, — похмуро відповів Ігор. — На війні всі ризикують однаково: і князь, і рядовий воїн.

— Ти, мабуть, не знаєш, Ігорю, що це знамення торкається передусім тебе...

— Мене? Чому?

— Бачиш, я не казав тобі раніш, а тепер скажу: над усім родом Ольговичів чомусь тяжіє лиха доля, пов'язана з цим знаменням. Я прослідкував в літописах за сто років твій родовід — з тисяча сімдесят шостого по тисяча сто сімдесят шостий — і виявив, що за цей час відбулося дванадцять подібних знамень і в ті ж роки, перед знаменням чи зразу після нього, померло тринадцять Ольговичів... Невже ти хочеш стати ще одною жертвою?.. Чотирнадцятою!.. Ігорю, сину мій, вернися додому! Ніякий це не сором! Тебе зупиняє сама рука долі!.. Ромейські, гішпанські, франкські та чеські астрологи вважають, що долями людськими, зокрема долями володарів, розпоряджаються зорі. А долями Ольговичів, як бачиш, вершить само сонце. Ні, нехтувати цим знаменням не слід, Ігорю! Бо це рука самого Дажбога!

— Вернімося, княже! — підступив і тисяцький Рагуїл. — Усе військо в тривозі! Поглянь, в якому сум'ятті і молоді вої, і старі мужі! В наші серця закрався страх, се Боже знамення не на добро єсть нам! Вернімося, княже!

Загули глухо бояри і воєводи:

— Вертаймося, княже! Перст Божий застерігає нас! Вертаймося, щоб не було нам лиха!

Ігор довго сидів на Воронці мовчазний, заглиблений у важкі думи. І всім, хто зараз бачив князя зблизька, здалося, що він постарів на добрих десять літ. Різкі тіні — чи від того, що сонце пригасло, — упали на його лице і зробили його якимось чужим, суворим, потемнілим, чи то був п'ятдесятилітній муж, хоча князеві щойно виповнився тридцять четвертий рік і він, по суті, був ще зовсім молодим чоловіком.

У війську почулися спочатку неспокійні, а потім усе дужчі й дужчі голоси, в яких забриніла ледь уловима радість.

Ігор підняв голову і стрепенувся, мов скидав з себе важкий тягар. Сонце почало прояснюватися, згонити зі свого ясного обличчя темну облуду! Ще тільки невеличкий його пруг був закритий круглою заслонкою, та й він помітно зменшувався.

Із Ігорових грудей вирвалося радісне зітхання. Він почекав, поки сонце очистилося зовсім, а потім натягнув поводи, підвівся на стременах і голосно, на все поле, де згромадилося військо, промовив:

— Браття і дружино! Таємниць Божих ніхто не знає! Бог — творець і знаменням, і вьому світові своєму! Ми ж потім побачимо, що нам Бог дасть — добро чи зло... Ви ось наполягаєте, щоб я повертав військо назад. А я не можу повернути його і йти додому! Не можу! На Осколі мене чекатиме брат мій Всеволод з дружиною. Що ж з ним станеться, якщо ми не прийдемо? Невже залишимо його на поталу ворогові? Ні, я цього не зроблю, хоча б усі знамення світу стали на моєму шляху!.. Хочу копіє надломити кінець поля Половецького, з вами, русичі, хочу голову свою зложити або ж іспити шоломом Дону!..

Він промовляв натхненно, голосно, і його палкі слова розносилися довкіл, долітали аж до останніх копій, наповнювали серця мужністю, підносили дух, підбадьорили воїв, змусили їх підтягнутися після знічення, приниження і душевного розладу, підняти голови і, потрясаючи списами, прокричати славу своєму молодому войовничому вождеві.

— Слава Ігореві! Слава князеві нашому!

А він в цю хвилину був прекрасний — Ігор! Гарцював по високому пригірку на вороному коні, ніби й не було щойно відшумілого лихого знамення, і його легкий червоний плащ майорів за плечима на вітрі, мов знамено. Золотий шолом блищав, як сонце, очі сяяли молодечтвом, а міцна рука вирвала з піхов меча і показала ним на схід, за Малий Донець, туди, де в землі незнаній плинув великий синій Дон[67]

— Уперед, браття! До великого Дону!

Військо пішло на переправу, і не було серед воїв жодного, хто б ремствував, огинався чи непомітно шуснув у кущі, мов останній боягуз.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

1

Ігор тільки зовні здавався спокійним і впевненим у собі. Насправді ж у його серці бушувало сум'яття, а голова тріщала від тривожних думок і передчуттів. Він розумів, що без бою з половцями, бодай без короткої зустрічі з якою-небудь, хай і невеликою, ордою, без перемоги над нею повертатися з півдороги додому — смерті подібно. Вся Русь насміхатиметься з нього! А більше всього на світі боявся він насмішки, зневаги. Його самолюбна душа не винесла б такого безчестя! Душа гордого Ольговича! Ні, краще смерть, ніж зневага! Смерть у бою, на людях — красна!

Разом з тим його глибоко вразили суворі застереження долі — спочатку кінь під ним підбився, а потім Бог явив небесне знамення, що було, як засвідчив Славута, пророчим і фатальним для його роду.

Йому загрожує явна небезпека! Смерть? Полон?

Що ж, він воїн і давно звик до думки, що одного разу шабля або стріла, бойова сокира чи спис можуть не оминати його, як і він не може оминати своєї долі!

Тривожні думки й сумніви тіснилися в Ігоровій голові і сповнювали серце гризотою.

Та зовні князь здавався спокійним, упевненим, іноді навіть усміхався і весь час знаходився попереду війська, ведучи його все далі і далі на схід. За два дні полки подолали відстань від Дінця до Осколу і, вийшовши на Ізюмську сакму[68], досягли умовленого місця. Всеволода тут ще не було.

— Почекаємо, поки підійде брат мій, — сказав Ігор і дозволив ставати на спочив.

Всеволод прибув через два дні, привівши з собою дві тисячі кметів-трубчевців та курян. Це були відбірні рослі воїни, під стать своєму князеві, добре озброєні та споряджені всім необхідним для далекого походу.

Наступного ранку об'єднане військо сіверських князів під загальним керівництвом Ігоря круто повернуло понад Осколом на південь, до половецьких степів. Замір Ігоря був хитрий і обіцяв безсумнівний успіх. Князь вирішив ударити на половців не в лоб — через Сулу, Псло і Ворсклу, звідки Кончак, Кза та інші хани могли чекати нападу русичів, а обійти їх з тилу і завдати короткого, але сильного удару по їхніх стійбищах та кочовищах там, де вони не чекають, — з-за Дінця.

Шлях лежав прямий — по Ізюмській сакмі — на Сальницю, невелику, але добре відому військовому люду, купцям та мандрівникам річку, що впадала з південного половецького боку, якраз поряд високого кургану, в Донець, де здавна існував брід, перевіз і де колись Володимир Мономах ущент розгромив сильні половецькі полки.

З нижнього Осколу Ігор послав Яня з копієм гриднівсторожових наперед, щоб розвідати брід через Донець і прилеглий до нього степ на половецькому боці.

Увечері восьмого травня русичі підійшли до Сальниці і стали на нічліг за горбом, який приховував їх від половецьких спостерігачів, коли б вони зачайлися на високому Ізюмському кургані. Багать не розпалювали, шуму не здійсмали.

Увесь день дев'ятого травня військо спочивало. І дружинники, і вої помилися в теплій воді Дінця та його мілководних обрічків, одяглися перед наступними боями в чисті сорочки, попідстригали чуби та бороди, полагодили взуття, одяг, зброю. Молодики пасли в лузі коней. А біля похідного Ігоревого намету, що стояв на зеленому пригірку, під тінистими вербами, зібралися бояри, воєводи та ліпші мужі на боярську думу. Обмірковували, як краще і в якому порядку перебродити Донець, куди скерувати перший удар — понад узбережжям Дінця на нижню течію Тору, де були кочовища Кончака, чи поза Сюрлієм на верхів'я Тору, а чи повернути на захід у тил орільським половцям, погромити їх і вже Муравським чи Залозним шляхом навпростець, щоб було ближче, повертатися додому?

Всі сиділи кружка, просто на траві. Перед кожним на простелених рушниках — сухарі, солонина, цибуля, часник, дерев'яні чаші з джерельною водою. Каші чи кулешу не варили, щоб не виявити себе димами багать.

Розмова велась без поспіху. Кожен говорив те, що думав, знаючи, що останнє слово все одно буде за князем.

Воєвода Ольстин Олексич, круглоголовий, чорний, з бистрими, трохи розкосими очима, які він успадкував від матері-ковуйки, гаркавив:

— Княже, багатіє! А повегнімо на Огіль та вдагимо тамтешніх половців! Вони нас не

ждуть, і ми їх легко поколошматимо, а звідти нам пгяма догога додому — через Ворсклу та Псло...

Тисяцький Рагуїл був іншої думки.

— Щоб ударити на орільських половців, не треба було йти аж до Осколу, а повернути поза Ворсклою на південь і Муравським шляхом досягнути Орелі. По-моєму, нам слід від Ізюмського кургану піти прямо на Сюрлії, де весною паші для коней та скоту невпрогорт і де зараз, напевно, кочує яка-небудь орда. Розгромимо її, захопимо полон, табуни, отари — і цим же Ізюмським шляхом назад!

Молоді князі Святослав та Володимир, двоюрідні брати, пошепталися між собою, і промовляти став Святослав:

— Князі і дружино, знаючі люди кажуть, що до Тору звідси п'ятдесят верст, а на Торі, як відомо, кочовище і стійбище самого Кончака. То чому б, коли ми вже тут, не погромити його? А заодно і половецькі городки-зимівники, що стоять, як кажуть, між Ізюм-курганом і Тором... Тут і здобич була б багатша, і слава більша!

Бояри загули, зважуючи, куди краще направити удар. Про грізне знамення, що явилось їм на Дінці, всі ніби призабули, а якщо хтось і пам'ятав, то не наважувався згадувати.

Думки розділилися.

Мовчали тільки князь Всеволод та боярин Славута. Всеволод знав, що ось-ось повернеться з розвідки Янь і тоді все буде ясно, що робити, куди йти, а до того краще послухати інших — адже серед багатьох слів завжди можна впіймати кілька розумних. Тому розстебнув сорочку і, прислухаючись до розмов, підставив свої широкі груди приємній прохолоді, яку приносив з річки легкий вітерець. А Славута сидів одинаком під вербою і не встрявав у розмову, бо відчував себе тільки гостем в Ігоревім війську.

Якщо Ігор побажає почути його думку, — а не побажати цього він не міг, — тоді і він мовить.

Ігор побажав. Вислухавши всіх, він повернувся до Славути.

— Учителю, а що ти скажеш?

Гомін відразу влігся. Славуту знали не тільки як учителя — князевого наставника, коли той був отроком, як великого книжника, а й як досвідченого воїна, мудрого радника і ще більше — як уславленого співця.

Славута підвівся, щоб усі його чули, розправив сиву бороду.

— Моя думка така. Щоб зариватися глибоко в Половецький степ, сил у нас недостатньо. Тому швидкість і несподіваність удару — запорука нашого успіху. Я знаю, що за верст тридцять звідси, між річками Сюрлієм і Каялою, є гарні випаси і місця для кочовищ. Не думаю, щоб цієї весни там нікого не було. Там напевне стоять вежі якоїсь орди. Якщо нам пощастить непомітно підійти до неї, то ми візьмемо великий полон, захопимо коней, худобу і швидко повернемося назад.

— Як же це зробити?

— Туди треба йти не вдень, а вночі, щоб ми звалилися на половців, як сніг серед літа!

— Уночі? По чужій землі? — почулися тривожні голоси.

Славути розвів руками.

— Я ж казав уже, що знаю ці місця, як свої п'ять пальців, і проведу вас туди навіть з зав'язаними очима. Ми підемо понад берегом річки Ташлик, тобто Кам'янки по-нашому, і в нас буде вдосталь води. Ми матимемо час погодувати коней тими запасами вівса, що в нас іще лишилися, і вранці, зі свіжими силами, нагрянемо на кочовища по обидва береги Сюрлію! Якщо нам пощастить удень розбити половців, ми вночі повернемося знову сюди, за Донець, і нам звідси відкриється безпечна дорога на Русь!..

— Їде Янь! — раптом вигукнув князь Володимир Ігорович. Усі миттю схопилися на ноги. Що скажуть вивідачі?

Понад обрічком у супроводі кількох вершників мчав Янь Рагуїлович. На вітрі розвивався його золотисто-пшеничний кучерявий чуб.

Залишивши своїх супутників на березі річки, він швидко піднявся на узвишшя, до князівського намету. Бояри розступилися, впускаючи його в коло.

Ігор ступив крок назустріч.

— Ну що? З чим приїхав? — спитав нетерпляче.

Янь був стомлений і несподівано для всіх серйозний.

— Княже, ми далеченько проїхали в степ. Спочатку нікого не зустріли і вже думали повертати назад, аж раптом, визирнувши з-за горба, я побачив половецьких ратників із зброєю — вони об'їздили, мов сторожа, всю околію...

— Помітили вас?

— Ні. Але здалося мені, що вони чимось стривожені і ведуть пильну охорону шляхів...

— Невже щось пронюхали про нас? Янь здвигнув плечима.

— Княже, або треба їхати швидко туди і напасти на них, або повертатися додому, бо, мабуть, не наш це є час!

Ігор випрямився, обвів бистрим поглядом князів і гордо сказав:

— Якщо ми повернемося додому не бившись, то сором нам буде паче смерті! Йдемо! І як нам Бог дасть!.. Піднімайте людей і переводьте на той бік! Щоб дотемна бути нам усім на тім боці шеломені!

2

Переправившись через Донець на половецький берег, Ігореве військо по крутій стежині піднялося на високу Ізюмську гору і, дочекавшись у заростях її пологого південного схилу вечора, рушило в степ. Попереду — сторожові, за ними — передовий полк князя Святослава, потім — головний полк Ігоря, куди входили його дружина та Всеволодова, а ще далі розтяглося прикриття.

Просувалися по чужій землі обережно, не поспішаючи. Боялися, щоб гулким тупотом копит не викрити себе передчасно.

Степ жив своїм звичним, предковичним життям. Густо пахло полином та чебрецем, сюрчали — аж заливалися — голосисті цвіркуни. Здалеку доносилося протяжне вовче виття, уривчасто гавкали дикі собаки та лисиці, що вийшли на нічне полювання, з-під

кінських ніг спурхували налякані птахи. А з високого темно-синього неба тихо усміхалися зорі, мерехтливим своїм промінням скупно освітлюючи воїнам путь у землю незнану.

Коли військо поминуло широку долину і поза горбом почало повертати на південний схід, Ігор зупинився і оглянувся.

Позаду, закриваючи півнеба, темніла похмура Ізюмська гора.

Ігореві перехопило дихання. Від неясного тривожного передчуття стиснулося серце. Там, за горою, залишалася рідна сторона, мила серцю зелена Сіверщина, залишалося все, що він любив, — розлогі поля і дрімучі ліси, гамірливі городи і тихі села, повноводі ріки й озера, знайомі стежкидоріжки, по яких ходив тридцять і чотири літа, ніжнospокійна синьоока жона Ярославна, маленькі синочки і крихітка доня... Чи повернеться він до них знову? Чи складе голову в цьому чужому полинному степу?

З його грудей вихопилося мимовільне, як стогін, зітхання, а з вуст гострим боєм вирвалося:

— О Руська земле, уже за шолом'янем еси!

Усім, хто оточував князя і хто почув ці слова, стало сумно, аж моторошно. Хтось теж, як і князь, важко зітхнув, хтось перехрестився, у когось в очі блиснула проти зір сльоза. А над військом, перелітаючи з вуст до вуст, прошелестіло-пронеслося тисячократно повторене:

— О Руська земле, уже ти за горою! Уже ти за горою еси!..

Важко, як важко розставатися з рідною землею, коли надовго вирушаєш у чужий край! А ще важче, коли йдеш на війну і не знаєш, чи повернешся!..

Невдовзі показалася невелика степова річечка Ташлик. Її долиною війська пішли вперед — назустріч течії. Опівночі зробили привал — напоїли коней, трохи перепочили, а потім, по знаку Ігоря, рушили далі — в глибину Половецького степу.

Перед світанком зробили ще один привал. На цей раз довший. Воїни погодували коней вівсом, що залишався в дорожніх саквах і який берегли для такого випадку, попасли, напоїли їх вволю, самі підкріпилися і полягали спочивати. Та мало хто спав. Зі сходом сонця всі знову були на ногах. Ігор наказав роздати важке військоve спорядження, що везли з собою на запасних та сумних конях, — лати, кольчуги, шоломи, щити, луки, тули зі стрілами, поручі, поножі, — бо розраховував на скору зустріч з половцями.

Тепер дружини вишикувалися так, щоб відразу можна було стати в бойовий порядок. Рухалися від Кам'янки до Сюурлію — десять верст — без поспіху, виславши наперед і на обидва крила посилену сторожу.

Прекрасне видовище являв собою в ці сонячні ранкові години 10 травня 1185 року, в п'ятницю, Ігорів полк! Ішов він замкнутим строєм, щільно, по вісім вершників у ряду, розтягнувшись на таку відстань, скільки око могло сягнути. На лівій руці кожного вершника — руський червоний щит, що проти ранкового сонця багрянів, мов стяг, і здалеку здавалося, що із краю в край широке Половецьке поле перегороджене тими черленими щитами. На срібних стружях майоріли над військом барвисті Ігореві

корогви, розвівалися знамена інших князів, тріпотіли на вітрі різнокольорові трикутнички прапорців, прикріплених до списів старших дружинників. Ряхтіла кінська зброя, блищали крицеві лати, сонцем горіли золоті князівські шоломи. Тішили і милували око різної масті коні — вороні, сірі, гніді, білі, карі, солові... Та все ж головним кольором, що впадав в очі, був багряний колір руських черлених щитів, — вони, мов мечем, розділили, перегородили навпіл зелений весняний степ...

Ігорові очі блищали захопленням. Оглянувшись, він вигукнув:

— Славуто, поглянь! Яке військо іде! Які соколи! Військо йшло бадьоро, гордо — милуватися справді було чим.

І ніхто не звернув уваги на зловісно-огидне каркання ворона, що долинуло з дубового гаю на узгір'ї, — кар-р, кар-р, кар-р! Бо хіба мало вороння в небі? Хіба на всі звуки, якими заповнений весняний степ, звернеш увагу?

А даремно! Бо то був не ворон, а знову див, тобто той, що дивиться, видивляється, гострозорий половець-див, вивідач, котрий, здершись на високе гіллясте дерево, від світання до смерку стежить за степом, — чи не йде ворог? І умовним криком звіра чи птаха попереджає своїх родовичів у найдальших куточках Половецької землі — і на Волзі, і в Помор'ї, і в Посуллі, і в Сурожі, і в далекому Тматорокані, де стоїть високий кам'яний бовван.

Перед ранньою обіднею[69] прискакали сторожові.

— Княже! За річкою — половці! Шикуються поспішно! А далі, за ними, — вежі з жонами та дітьми! А ще далі — стада, отари!

Ігор зібрав князів та воевод.

— Браття, от і зустрілися ми з кочовиками. Видно, для них це несподіванка. Уряджайте полки до бою! Я зі своїм полком стану посередині, по праву руку від мене — мій брат Всеволод, по ліву — Святослав. Перед Святославом стане Володимир, а перед Всеволодом займуть місце ковуї. Наперед же виведемо від усіх князів стрільців добрих, щоб зав'язали бій!

На ходу перешикувавшись у бойові порядки, шість Ігорових полків пішли низиною на зближення з противником.

Ігор виїхав на пагорб, з якого відкрилася широка долина половецької річки Суурлик[70], назву якої руські воїни переінакшили на свій лад — Сюрлій, бо так легше було вимовляти. За річкою, на протилежному пологіму березі, гарцювали на конях половецькі лучники-стрільці, далі стояли нерівними рядами полки, зібрані, видно, в поспіху великому, бо стрій їхній ламався, хвилювався, а ще далі, в полі, темніли на возах юрти-вежі, метушилися жінки й діти, зганялися стада й отари.

Ігор здибав гарячого коня, показав мечем на ріку.

— Браття, сього єсми шукали! А потягнемо!

Полк стрільців, Святославів і Володимирів полки та ковуї швидко помчали до берега. Половецькі лучники випустили в них через річку по стрілі, не завдавши, однак, нікому ніякої шкоди, а потім, побачивши, що руські полки з ходу пішли в наступ, повернулися назад і помчали до своїх.

Тут, на полі, за Сюурлієм, зав'язався короткий, але гарячий бій. В атаку пішли чотири полки, що складали по кількості воїнів більше половини всього війська. Ігор і Всеволод поволі йшли позаду, готові допомогти тому, кому така допомога була б потрібна.

Випустивши рій стріл, руські стрільці вийняли мечі, зімкнули ряди і з голосними криками кинулися на половців. Володимир поспішив за ними. Святослав почав тіснити праве крило противника, ковуї налягли на ліве.

Половці прийняли удар, намагаючись прикрити свої вежі з жінками і дітьми. Та відразу ж були збиті з місця і покотилися назад. Охоплені жахом, зрозумівши, що утриматися не пощастить, вони проскочили мимо веж, не зупиняючись і кидаючи все своє добро та рідних напризволяще. Три руські полки — Святославів, Володимирів і Ольстина Олексича — рубали їх, брали в полон, а потім стрілами розсипалися по полю, захопили вежі з красними дівчатами та жонами половецькими, захопили одяг, золото, срібло, всіляке узороччя половецьке і, не зупиняючись, кинулися далі — переслідувати ворога, що поспіхом відступав до Дінця та верхів'я Каяли.

Ігор в'їхав у розгромлене половецьке стійбище. Тут верещали діти, голосили жінки, стогнали поранені. Меткі вої збивали до гурту стада й отари.

Бояри піднесли Ігореві ханський бунчук — посріблений спис, до якого був прив'язаний довгий пушистий кінський хвіст, та білу корогву з намальованим на ній страшним драконом-змієм, що видихав з роззявленої пащі вогонь.

— Княже, це тобі, — сказав Рагуїл. — Захопили у ханській вежі... Виявляється, ми попатрали самого хана Кзу!

— Хай знає, старий розбійник, як нападати на наші села та городи! Хай відчує тепер на власній шкурі силу руського меча! — загули бояри.

Ігор був радісний, щасливий. Перемога! Досягнув, чого хотів, — напився шоломом з великого Дону, переміг самого хана Кзу і взяв полон!

— Забирайте найцінніше — і гайда звідси! Тут ні паші для коней та скоту, бо все витоптано, ні дихнути буде від трупного духу! Підемо до умовленого місця, діждемося наших — і рушимо у зворотну путь!

Славута нахилився до Ігорового плеча.

— А може, послати гінців услід за князями, щоб зразу поверталися?

Ігор був радісно збуджений перемогою, аж хмільний від неї, а тому безпечно відповів:

— Повернуться — не діти... Хай трохи потішаються!

За кілька верстов від бойовища знайшли гарне рівне поле і стали табором. Полон поставили під охороною посередині, коней і скот пустили пастися...

Збігала година за годиною. Звернуло з обіду. Полки Святослава, Володимира і Ольстина Олексича чомусь не поверталися.

Ігор почав нетерпляче поглядати на сонце. І чого баряться?

Славута хвилювався ще більше.

— Даремно ти їх відпустив від себе, княже. Зразу після бою потрібно було

повертатися назад. До вечора були б на Сальниці. Бо степ уже заворушився.

— Ну, не так скоро збере Кончак свої орди! — відповів Ігор. — Поки гінці домчать до Орелі та Самари, до Дніпра та Помор'я, поки тамтешні хани зберуть своїх людей, не один день мине...

— Не легковаж, княже!

Ігор промовчав. Йому й самому було досадно.

Перед вечором повернулися ковуї, за ними прибув Володимирів полк, і лише перед самим смерком у табір поволі всунувся, переобтяжений полоном та іншою здобиччю, полк Святослава.

Здобич у всіх була велика, і молоді князі раділи, мов діти.

— Я погромив Сугрівське городище і захопив майже тисячу полонеників, — хвалився Володимир.

— А ми набрали стільки паволок та дорогих оксамитів, що на все інше й дивитися вже не хотіли! Половецькими накидками, покривалами та кожухами мости мостили по болотах та грузьких місцях, коли поверталися з-під Шаруканя! — вторив йому Святослав.

Небагатослівний, стриманий Ольстин Олексич не проявляв так гучно почуттів, та по його очах було видно, що він також задоволений і перемогою, і здобиччю.

— Добре ми їх потгіпали! — сказав коротко.

— Се Бог силою своєю потріпав ворогів наших, а на нас возложив честь і славу! — промовив Ігор і скося глянув на Славуту, мовби запрошуючи його прислухатися до того, що буде сказано далі. — Та ми поки що зробили тільки півділа, браття. Друга половина діла — попереду... Ви самі бачили, що на Сюрлії перед нами стояли невеликі сили половецькі. Але завтра їх буде ціла тьма! Тож не будемо гаятись і ждати, поки вони прийдуть, а нині ж знімемося з місця і підемо через ніч! А якщо хто з половців завтра і нагряне сюди, то не всі поженуться за нами, а тільки ті, в кого добрі коні. Отже, сили їхні значно зменшаться, і нам тоді — як Бог дасть! Будемо битися!

Славута слухав уважно й схвально кивав головою. Це була розумна думка. Мети походу досягнуто — тож, не гаючись, назад! Щоб не було біди!

Та тут схопився Святослав, заблагав:

— Стрию, далеко я ганявся за половцями, і коні мої не витримують ще одного нічного переходу! Це ж непосильно для них — ніч, день та й знову ніч! Вони падають з ніг!

— Візьмеш половецьких коней, княже, — сказав Славута. — Їх достатньо маємо...

— Поки ми їх потемну половимо, поки пересідлаємо, то світати стане... Та й люди стомилися! Не витримують! — Святослав повернувся до Всеволода: — Скажи їм, стрию! Ми ж упадемо по дорозі! Відстанемо!

Всеволод підтримав Святослава.

— Ігорю, треба дати людям і коням перепочинок! Весняна ніч коротка — не встигнуть половці за одну ніч прийти сюди! А ми тим часом перепочинемо і на зорі зі свіжими силами — в путь!

Ігор завагався і мовчав, поглядаючи по черзі то на Всеволода, то на Святослава, то на Ольстина, то на Володимира.

Чашу терезів на бік Святослава перекинув Ольстин Олексич.

— Княже, коні спгавді стомилися... Люди теж...

Ігор надовго задумався, дивлячись, як пригасає малиновий жар багаття. Потім хитнув головою і тихо промовив:

— Гаразд. Ставте сторожових, відпочивайте. А з зорею — в путь!

З

А хан Кончак сю ніч не спав.

Дізнавшись опівдні про несподіваний напад урусів, він спочатку здивувався, не розуміючи, як вони могли непоміченими пройти від Ворскли аж до Сюрлію, а потім, не знайшовши пояснення цьому, задоволено потер руки, подумавши: "На ловця і звір біжить! Ну, Святославе, тепер ти мій! Сам лізеш у розставлені мною тенета!"

Він не мав ні найменшого сумніву, що на Сюрлій прийшов сам Святослав Київський з братією. Ще два тижні тому з Росі повернувся Джабай і привіз від Аяпа надзвичайно важливу звістку про те, що Святослав задумав великий похід на Дон і зараз поплив по Десні збирати сили.

"Швидко ж ти їх утратиш, Святославе! — злорадно усміхнувся тоді Кончак. — Тепер, знаючи твої наміри, я нанесу тобі попереджувальний удар!"

Однак він скоро передумав. Для чого сурганитися аж під Київ, коли уруси самі йдуть до рук? Чи не краще приготувати Святославі пастку тут, у Половецькій землі?

Ця думка йому сподобалась. Знаючи зі слів Аяпа, куди і якими силами ударить Святослав, він вирішив ждати його приходу дома, на Торі. Сюди та в найближчі навколишні степи він зразу ж закликав орільських та приморських ханів, які й прибули з ордами. Примчали навіть кулобичі з далекої Куль-Оби! Є чим пригостити зарозумілого Ольговича! Буде йому відплатити і за Коб'яка з братією, і за недавню корольську ганьбу! Всі сили Дешт-і-Кипчака стягнуті в один кулак!

Ну, Святославе! Начувайся!

Після полудня примчав до нього хан Кза. Мов п'яний, заточуючись, ввалився в юрту, в знемозі опустився на подушку, простягнув уперед благально руки. На зморшкуватому, подзьобаному віспою обличчі брудні патьоки поту, рідке сиве волосся збилося в ковтюхи.

Кончак уже знав, з чим прибув Кза, в душі зловтішаючись, мовчки ждав, що скаже хан-суперник.

Кза одним духом випив чашку холодного кумису, на яку очима показав йому Кончак, промовив хрипко:

— Хане! — і тут же поправився: — Великий хане! Прокляті уруси захопили мої вежі і мої табуни! Полонили всіх жінок і дітей мого роду! Я ледве встиг вивести військо з-під удару! Що мені робити? О, я нещасний! Скажи, що мені робити?

Кончак ледве стримав у собі хвилю радості, що раптом розперла груди. Кза, той самий Кза, який завжди ставав на його шляху, який не визнавав за ним верховної влади

над Дешт-і-Кипчаком, нині сам назвав його великим ханом! Яка примхлива доля! Вороги своїми руками прочищають йому шлях до влади! Спочатку уруси прибрали Коб'яка, хитрого і могутнього Коб'яка, який хотів одноосібно правити Степом, а тепер поставили перед ним на коліна сильного і гордого Кзу!

Та хитрий Кончак жодним словом, жодним порухом не проявив своїх почуттів. Навпаки, нахилившись, обняв Кзу за плечі, підбадьорив:

— Не сумуй, хане! Ти врятував військо, а поки за твоїми плечима військо, ти — хан! Жінок же та дітей твоїх визволимо! І стада твої нікуди не дінуться! Іще завтра Святослав розплатиться з тобою за кривду сповна!

— Який Святослав? — здивувався Кза. — Київський? Я його там не бачив... Над полками урусів майоріли стяги Ігоря Сіверського...

— Ігоря Сіверського? То й він тут, мій сват? Пай-пай! — Кончак узявся в боки. — Упізнаю гарячого Ольговича! Видно, напросився, щоб Святослав дозволив іти в голову... Отже, це він тебе сьогодні гарненько попатрав!

Кончак усе-таки не втримався, щоб не вколоти хананедруга.

Кза схопився на ноги. Кончакові слова боляче вдарили його по серцю.

— Я відомщу йому!

— Ми помстимося! Ми! Гуртом! І не тільки йому, а всім князям, і передусім Святославові! — жорстоко кинув Кончак і взяв Кзу за плечі. — Настав наш час, хане! Круг мене нині зібрався весь Половецький степ! Я приготував Святославові добрячу петлю, і він уже всунув у неї свою голову! Залишилося зашморгнути!.. Якщо ми тут погромимо урусів, тоді ніяка сила не спинить нас у нашому поході на Русь! Ти розумієш, що це означає?

Кза, звичайно, розумів: Русь залишиться без захисту. Але він також розумів і те, що ця перемога незмірно зміцнить владу Кончака над степом. Коли б Кза не думав про визволення своїх родовичів з урського полону, він і пальцем не ворухнув би, щоб допомогти Кончакові. Та що зробиш — мусиш!

— Ми розгромимо їх! — озвався похмуро. Кончак струснув його за плечі.

— Кза, допоможи мені! Кза! Хай твої вивідачі слідкують за кожним кроком Ігоря і про все повідомляють мене! Це добре, що він відірвався від Святослава! Ми погромимо спочатку Ігоря — завтра погромимо! А потім гуртом навалимося на Святослава з братією... Кза!

Кза вийшов, а Кончак плеснув у долоні і владно кинув молодому вилицювату джигітові, що заглянув у юрту:

— Коня мені!

4

Дрімає у полі хоробре Ігорове гніздо. Далеко залетіло! Сонна ніч зависла над ним темним половецьким шатром. Тільки вряди-годи хтось хрипло забелькоче вві сні чи захропе стривожено кінь, натрапивши в траві м'якими рухливими губами на щось бридке, відразливе — на слизького слимака чи на холодну земляну жабу.

На сході ледь-ледь зажеврив край неба. Кривава зоря світ ізвістує. Із широкої

долини Сюурлію потягнуло туманною прохолодою і терпким запахом лепехи.

Славута підвів голову, розплющив очі. Прислухався. Що його збудило? Чи комарі завели свою передранкову пісню, чи десь у норі розтривожилося кубло степових джмелів? А чи...

Він нахилився, припав вухом до землі. Завмер. Ні, не комарі то і не джмелі. То гуде земля, Степ стугонить від тисячі кінських копит! З усіх усюд той гул долітає!

Де й сон подівся!

Славута кинувся до Ігоря, що спав неподалік на м'якій половецькій кошмі, затермосив щосили.

— Княже, вставай! Ігор протер очі.

— Що? Пора вже?

— Половці!

Ігор підскочив.

— Не може бути! Звідки?

— Ідуть — і від моря, і від Дону, і від усіх сторін. Сам послухай!

Ігор ліг на землю.

— Ну що? — заквапив його Славута.

— Ти не помилився, учителю... Справді, коні копитами б'ють! Земля гуде, мов перед грозою! Обступають нас, бісові діти, з усіх боків! Ну й веремія здійметься уранці!..

Славута скрушно похитав головою.

— Якби тільки веремія...

— Ти думаєш — гірше? Що ж нам робити?

— Передусім будити людей, готуватися до бою, а потім усією силою пробиватися до Дінця!.. Тільки тепер не до Сальниці — туди далеко, а до найближчого берега навпростець! Тут усього сім-вісім верстов... І броди є... Нам би тільки дістатися ріки — там ліси, вони сховають нас, прикриють, та й половцям ніде буде розвернутися...

Ігор почав будити брата Всеволода і сина Володимира. Прибігла сторожа, сповістила:

— В степу показалися половецькі ратники!

Незабаром весь табір заворушився, загув. Одно слово — половці! — враз підняло всіх на ноги, навіть тих, кому сон був миліший за все на світі. Ще толком ніхто нічого не знав — де половці, скільки їх, — а тривога вже полонила людей, змусила їх мовчки, без зволікань вхопити зброю, сісти на коней і стати у свої копія, стяги, полки. Полон з вежами поставили всередину, посилили охорону. Ждан підвів Ігореві Воронця.

Минуло небагато часу. Небо посвітлішало, піднялося. Погасли зорі. Над степом поволі вставав новий день — субота, 11 травня 1185 року. Скочувалося з горба і тануло в долинах клоччя нічного сірого туману.

І коли посвітлішало настільки, що став прозиратися виднокіл, усі — і князі, і бояри, і дружинники, і вої — раптом замовкли, заніміли, мов приголомшені, ніби вражені громом, не в силі вимовити й слова. Зі всіх боків — куди не глянь — їх оточували, обступали густі, непроглядні, мов ліс, половецькі полки! Темними хмарами облягли

вони Ігореве військо, підходячи все ближче і ближче. Маяли вдалині половецькі стяги, метлялися на довгих тичках пишні кінські хвости — бунчуки, в небо здіймалися стовпи рудої степової куряви. І не знали руські князі, кому проти кого виступати.

— Боже! — тільки і вимовив Ігор помертвілими вустами.

А Всеволод у збудженні великому вдарив кулаком по луці сідла, вилаявся:

— Прокляття! Грім і блискавка на мою голову! Яким же я був недоумком учора, що не послухався тебе, брате!

Святослав зблід і стиснув тонкі збляклі уста. Це ж він у всьому винен! Він погнався за половцями далі за всіх, він повернувся пізніше за всіх і, головне, на поліг, щоб заночувати в цьому проклятому полі Половецькому!.. Зараз він ладен був покласти голову під меч, аби лиш повернути минулий вечір і виправити свою помилку!

Всі довго мовчали. І тиша ця була важка і гнітюча.

А земля гула, стугоніла!.. І підходили вони все ближче! Немало літ прошуміло над Славутиною головою, не раз смерті в очі заглядав він у багатьох боях, — здається, пора звикнути до небезпек, але й він, коли уздрів ту темну хмару, що обступала Ігорів полк, здригнувся і відчув, як попід серцем війнуло зимовою стужею.

Такого він ще не видів! Бути грому великому! Іти дощу стрілами з Дону великого!

Першим опам'ятався Ігор. Приструнчивши срібними острогами Воронця, підвівся на стременах, підняв руку і гукнув скільки духу було, на все поле:

— Браття і дружино! Доля послала нам важке випробування, а мене покарала за те, що я злегковажив суворим знаменням! Видно, зібрали ми проти себе всю землю Половецьку! Бій буде жорстокий — не на життя, а на смерть, і ні на кого нам надіятися — тільки на самих себе! Тож сміливо на ворога! Краще кістками ляжемо, ніж безчестям себе знеславимо! Хай ліпше хижі птахи та дикі звірі тіла наші шматують, ніж осоромимо ми землю Руську!.. Станемо, браття, в круг! Станемо в такому порядку: я — попереду, ліворуч від мене — Святослав, за ним — Володимир, потім — Ольстин з ковуями і, нарешті, по праву руку від мене — Всеволод! І будемо, стримуючи ворога зі всіх боків, пробиватися до Дінця! Тут недалеко! Тільки там, на Дінці, у темному лузі, наш порятунок! Там шлях на Руську землю!

Полки швидко стали в бойовий круг — давнє відоме шикування війська при круговій обороні. Передній ряд закрився стіною щитів, виставив у бік ворога частокіл довгих списів. Внутрішні ряди приготували луки і стріли. Всередині поставили половецькі вози для поранених, посилили охорону біля полону та стад.

Міцний це був горішок — Ігорів полк, опоясаний непробивною стіною черлених щитів, наїжачений гострими списами та смертоносними стрілами, захищений міццю лат, кольчуг та шоломів! Нелегко його розкусити нікому — навіть Кончакові з усіма його ордами!

Ігор зі своєю дружиною, закованою в броню, став на вістрі всього руського війська. Саме тут і саме він повинен прорвати вороже кільце і вивести всіх до Дінця.

Половці зупинилися на відстані польоту стріли, заповнюючи в своїх рядах прогалини, облягли сіверян щільно зі всіх боків. А зі степу до них підходили все нові й

нові загани. І руські князі та воєводи були у подиві великому: як зумів Кончак за одну ніч зібрати всю силу половецьку?

Побіля Ігоря стали Славута, Ждан та Янь. Ігор узяв Славуту за руку.

— Учителю, прошу тебе, вийди з ряду! Не по твоїх літах це діло! Займися пораненими — їх буде сьогодні немало!

Славута хотів заперечити, та Ігор насупив брови.

— Не треба! Пораних буде невпрогорт — хто допоможе їм краще, ніж ти? А якщо мене поранить, чи Всеволода, чи Володимира?..

Славута вжахнувся.

— Бог з тобою, Ігорю? Що ти говориш перед боєм?

— Усе може бути. Війна!

Старий боярин схилив голову, поцілував князя в плече.

— Гарзд. Іду!

Тут вони розсталися: Славута поїхав до веж, а Ігор повернувся у свій полк. Ждан зняв з нього золотий князівський шолом, що міг бути дуже помітною ціллю для ворожих лучників і копійників, подав звичайний, гريدнівський.

З-за обрію поволі виринав кривавий пруг сонця.

Битва розпочалася раптово, відразу по всьому полю. На половецькому боці пролунав чийсь гортанний, схожий на рик ведмеда голос, Ігореві здалося, що то був голос Кончака, — і тисячі й тисячі половецьких стріл хмарою знялися в блакитно-малинове світанкове небо і рясним дощем пролилися на Ігореві полки.

Впали перші убиті, застогнали поранені, збилися і понеслися схарапуджені коні, що втратили верхівців.

У відповідь проспівали пісню смерті співучі сіверянські стріли і вирвали з Кончакових полків немало молодих чорнооких джигітів.

Стріли сипалися безугавно, стукали, мов град, об шоломи, об лати й кольчуги, об щити та обшиті залізними бляшками кінські попони, вириваючи з рядів то одного, то іншого воя.

Видно, Кончак, використовуючи кількісну перевагу, вирішив не вступати поки що в рукопашний бій, а лучним боєм знекровлювати руське військо.

Ігор зрозумів це відразу. Тоді він видобув меч і підняв коня на диби.

— Уперед, русичі! Уперед! За мною, браття!

Гридні-списники опустили напереваги міцні довгі списи і, набираючи розгону, понеслися на половців. За ними мчали мечники, а потім уже лучники, що на ходу випускали рій стріл, щоб ними прикрити передні ряди нападаючих.

Удар був жахливий, над полем пролунав гуркіт — то списи русичів зустрілися з половецькими щитами і заgrimкотіли об них, ніби грім грянув над самою головою. Задзвеніли, задзвякали мечі і криві половецькі шаблі; заіржали, здиблюючись і ошкірюючи зуби, знавіснілі коні; тисячами горлянок закричали у бойовому шалі воїни.

Передні ряди половців були враз зім'яті, розтриті, повергнуті на землю. Задні теж здригнулися і під натиском Ігорової панцирної кінноти почали відступати в степ.

Ігор підбадьорив своїх:

— Уперед, браття! Ще удар — і прорвемо вороже кільце! Дужче нападайте! Сміливіше! А за нами прорвуться всі!

Він бився в передніх лавах, і його прямий двосічний меч не знав спочинку. Воронець грудьми, прикритими кольчужною сіткою, розштовхував низькорослих коней степовиків, копитами вдавлював у землю тіла поранених чи вибитих із сідла ворожих воїнів. Поряд з князем билися наймогутніші новгород-сіверські витязі. Вони глибоко врубалися в густі ряди ординців — уже зовсім недалеко виднівся голий степ. А там десь і Донець з його рятівними для руського війська лугами, заростями та лісами!

Ні на крок не відставали від князя Янь Рагуїлович та Ждан. Як завжди, радісно усміхнений, відчайдушний Янь кидався наперейми степовикам, що мітили зчепитися з князем, і невідворотним ударом меча перетинав їм дорогу життя. Ждан вів на повіді запасного коня — на той випадок, коли Воронець під князем упаде чи буде поранений, — а довгим списом не менш успішно, ніж Янь, захищав князя зі свого боку.

До відкритого поля залишалося зовсім недалеко.

— Ще трохи, браття! Ще піднатужмося — і перед нами вільна дорога до Дінця! — гукнув Ігор. — Уперед, браття!

Та половці теж зрозуміли, до чого прагнуть русичі, і докладали всіх зусиль, щоб зупинити їхній бойовий порив. Сюди вже поспішали свіжі половецькі загони, оговталися від несподіваного сильного удару Кончакові батирі, з обох боків на Ігорів полк, що глибоко ввігнався у ворожий стрій, розколюючи його, мов клин дерево, знову сипонув рясний дощ половецьких стріл.

Від них зразу ж впали десятки новгород-сіверців.

Ігор підняв щита, щоб захиститися, та раптом відчув болючий удар у шуйцю[71]. Стріла влетіла в широкий рукав кольчуги, знайшла єдине незахищене місце між кольчугою та поручами і пронизала руку наскрізь.

Щит упав на землю. Ігор схитнувся.

— Княже, що? — скрикнув перелякано Ждан. — Поранений?

Ігор зблід. В рані бриніло тонке древко стріли з білим оперенням. На гриву коневі бризнула кров.

Ждан схопив повіді Воронця, завернув назад.

— Князя поранено! Прикрийте його!

Янь прикрив Ігоря щитом, дружинники зімкнули позад нього ряди, поволі почали під роєм стріл відступати.

Змішання в рядах русичів не залишилося непоміченим половцями, і вони посилили обстріл.

Ігор від болю й досади зціпив зуби. Яке нещастя! Все втрачено! А так же було недалеко від прориву!

Стріла ятрила рану, пекла вогнем. А голову свердлила думка: "От коли знамення дало про себе знати! Нещаслива доля Ольговичів не оминула й мене!"

— Не відступаєте, браття! Не відступаєте! Я зараз повернуся з підмогою! — гукнув

він воям, що здригнулися в замішанні.

Та звістка про поранення Ігоря блискавично поширювалася серед війська і засмучувала всіх. Тільки початок битви — і вже поранено князя! Як же бути без нього в такий час!

— Рагуїле, очолюй полк! Не відступай, пробивайся далі вперед! Мені перев'яжуть рану — і я повернуся! — гукнув він тисяцькому, а Жданові і Яневі сказав: — Ведіть мене до Славути!

Посеред табору, на половецьких возах, застелених нікому тепер не потрібними паволоками та оксамитами, лежали поранені. Одні стогнали, інші просили пити. Біля них клопоталися знахарі та костоправи, що витягали із ран стріли, тамували кров, складали і зв'язували розтрошені кістки, накладали пов'язки.

Слаута вже почув про поранення Ігоря і біг йому назустріч.

— Стріла? Знімайте з коня!

Ігор сів на воза. Слаута обережно підняв важкий рукав кольчуги, відламав наконечник стріли і витягнув з рани древко. Потім зняв поручі, закотив рукава кольчуги й сорочки, дістався до рани.

— Ну що? — спитав Ігор, кривлячись від болю.

— Дякувати долі, кістка ціла, — зрадів Слаута. — А рана, хоч і болюча, не страшна. Ось ми тобі зав'яжемо її — і відразу стане легше!

Він дістав з торбини сувій чистого, добре вибіленого полотна, відрізав чималий шмат, один кінець густо помастив маззю, що пахла медом і чистотілом, і перев'язав рану. Потім підв'язав руку перед грудьми.

Ігор відразу сплигнув з воза.

— Куди? — сторопів Слаута.

— Як — куди? — здивувався князь і правицею показав на битву, що вирувала, ревля, біснувалася довкола. — Туди!

— З одною рукою? Ти ж поранений!

— Ну й що? Моє місце там! — Ігор повернувся до своїх молодих супутників: — Допоможіть мені сісти на коня!

Ті переглянулися. Як же допомогти? Не піднімати ж князя руками!

Тоді Ждан став на коліно, нахилив плечі, Янь нахилився поруч з Воронцем, і Ігор по їхніх спинах зійшов угору і сів у сідло.

Його побачили воїни, і з сотень грудей вирвався радісний поклик:

— Князь Ігор живий! Князь Ігор з нами! Вперед, браття!

5

Страшно довгим і важким був той суботній день для Ігорового полку. Проти восьми тисяч руських воїнів билосся щонайменше двадцять, а то й тридцять тисяч степовиків, і до них все прибувала й прибувала підмога.

З полудня почала дошкуляти спека. Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло немилосердно, по-літньому. Металеві шоломи, кольчуги і лати нагрівалися так, що здавалося, лини на них води — зашкварчать! Суха земля під кінськими

копитами здіймалася їдкою курявою, забивала горло, ніс, а піт, змішаний з нею, виїдав очі.

Хоча ніхто не снідав, їсти не хотілося, зате дедалі все більше допікала спрага. І люди, і коні знемагали без води... А її не було!.. Води! Води! За один-єдиний ковток без роздумів кожен віддав би всю вчорашню здобич!

Кілька разів Ігор кидав свої дружини в атаку на північ, у той бік, де відкривався найближчий шлях до Дінця. В кольчугах і в латах, зі списками напереваги безстрашно летіли руські витязі в саму гущу половецьких полків — кололи, рубали, били сокирами та булавами, топтали кіньми, арканили і стягували з сідел... З боєм просунулися далеко в степ, та до Дінця пробитися не зуміли. Їм насупроти ставали нові, свіжі загони половецької кінноти, і, здавалося, не було їм ні кінця ні краю.

Найвищої напруги битва досягла в другій половині дня і перед вечором.

Відбивши всі намагання русичів прорватися до Дінця, Кончак зрозумів, що чаша терезів перехилилася на його бік і ключі від перемоги опинилися в його руках. Він посилив натиск з півночі, від Дінця, і з заходу та півдня від Сюурлію, залишаючи більш-менш вільним, прикритим лише слабеньким заслоном шлях на схід, до невеличкої, довжиною всього в вісім чи дев'ять верст, річки Каяли, що текла в глибокій долині з крутими скелястими берегами з півночі на південь і впадала в Сюурлій неподалік від великого озера. Він уже дізнався, що цілком несподівано, замість Святослава Київського з об'єднаною силою всієї Руської землі, зустрів лише одного Ігоря з братією. Дізнався — і злорадно вигукнув:

— Зарвався, Ігорю! Хоча й сміливий ти, хоча й досвідчений воїн, а нині зарвався! Знехтував, злегковажив небезпекою, що чигає на тебе! Отут ми тебе й пристьобнемо! Отут, на Сюурлії чи на Каялі, тобі й кінець буде! Ой-бой!

Вимотавши сили русичів безперервним обстрілом, короткочасними, але гострими і кровопролитними кінними наскоками, а особливо тим, що змусив їх терпіти спеку й безводдя, Кончак перед вечором кинувся всіма силами в атаку.

І знову гаряче небо затьмарилося роями половецьких стріл. Знову задзвеніли шаблі, закричали вої, заіржали коні, застогнали поранені. Шум, тріск, гам, скрегіт, тупіт, крик знялися над кривавим бойовищем і не вщухали ні на хвилину.

З палаючим поглядом і запеченими, почорнілими вустами, з закривавленою пов'язкою на руці Ігор гасав по полю, піддавав воям духу. Мчав від Святослава до Володимира, від ковуїв до Всеволода, а потім до новгород-сіверців — підбадьорював, закликав триматися і щосили пробиватися до Дінця, надихав і добрим словом, і мечем, а головне — одною своєю появою в самій гущі бою.

— Ігор тут! Ігор з нами! — лунало по рядах, і вої з новим завзяттям кидалися в бій, забуваючи і про те, що ось уже який час б'ються вони без їжі та води, що пече їх сонце і палить сухий степовий вітер, що коні ледве тримаються на ногах від втоми й спраги, що майбутнє невідоме. Смерть? Полон?

Вечір приніс легку прохолоду, але не приніс перепочинку. Бій тривав далі. Коли стало особливо важко, примчали Ольстин Олексич та Рагуїл з декількома воєводами.

— Княже, усім нам тут кінець! І вої, і ковуї, і витязі, і вся бгатія ляжуть трупом! — схвильовано загаркавив Ольстин. — Тгеба тікати!

— Як же втекти? — не зрозумів Ігор. — Ми оточені!

— Вночі невеликою дружиною можна буде пробитися, княже, — почав пояснювати Рагуїл. — Пересядемо на підмінних коней, знайдемо прогалину серед половецьких полків — і проб'ємося!

— А чорні люди? А вої, у яких немає підмінних коней? Як же вони? Залишити їх?

— Усі ми не врятуємося! Марна надія! Ігор спалахнув.

— Що ви мовите? Одумайтесь! Як же я можу покинути простих воїнів, а з одними воеводами тікати! Або нам добре, або зле станеться — то всім гуртом! Бо якщо я втечу з воеводами та старшою дружиною, а простих воїнів залишу в руках іноплемянників, то який одвіт дам перед Богом? Тоді довіку каратимуся більше, ніж коли б я смерть прийняв! Будемо вночі всі разом пробиватися до Дінця! Такий мій рішенець!

Присоромлені воеводи поскакали до своїх стягів, і бій розгорівся з новою силою — нічний бій!

Вістрям своїм Ігорів полк був націлений на Донець. Мечем і списом прокладали собі шлях сіверські дружини, встилаючи його своїм і ворожим трупом. Коли коні почали падати від знемоги і спраги, воїни спішилися.

Ігор заохочував:

— Браття і дружино, тут зовсім близько! Бувалі люди кажуть, що за той час, скільки потрібно доброму молодцю, щоб пообідати, ми туди навіть пішки дійдемо! Так піднатужмося, браття! Вперед!

Окремі стяги піднатужувалися і глибоко врубувалися в темні й непроглядні полки половецькі, відтискуючи їх усе далі й далі в поле. Здавалося, ще одне зусилля — і залізний обруч половецький трісне. Ігор кидався до них і захриплим голосом гукав:

— Соколи! Витязі руські! Ну, ще трохи! Ще!

Та прорватися ніде не щастило. Всюди на цьому шляху темною непробивною стіною стояли кочовики, які супроти одного руського воїна виставляли трьох чи чотирьох своїх. І під ранок стало ясно: тут не пробитися.

А на світанні, у неділю 12 травня, трапилося найгірше: раптом почали тікати ковуї. Скориставшись тим, що Кончак з-перед них відтягнув значну частину своїх сил на північ, вони, як тільки загорілася ранкова зоря, прорвали німецький половецький заслін і кинулися без оглядки в степ. Вони ще не знали, що це була пастка, хитромудро поставлена на них Кончаком.

Над полем пролунав чийсь стривожений голос:

— Ковуї тікають! Ковуї!

Ігор щосили ударив острогами Воронця, помчав услід за втікачами. Ні Янь, ні Ждан на своїх стомлених конях не змогли його наздогнати.

— Верніться, браття! Верніться! — гукав розпачливо Ігор.

Та ковуї, чи то не впізнаючи його, чи охоплені жахом і бажанням будь-що врятуватися з цього пекла, не хотіли впізнавати, мчали далі, не звертаючи на нього

уваги.

Тоді Ігор скинув шолом і ще дужче приострожив Воронця.

Невже ніхто не впізнає князя?

— Воеводо Ольстин! Браття ковуї! — загукав щосили.

Та захриплий голос потонув у гучному тупоті копит і дикому лементі, що знявся над головами втікачів. Лише один вершник оглянувся і зупинився. Це був Михалко Гюргович, син ковуйського хана з Остра.

— Прости, княже, — схилив він чорночубу голову. — Злякалися ми! Смерті злякалися!.. Адже половці вважають нас відступниками, зрадниками і в полон не беруть — січуть усіх підряд!

За ковуями здіймалася хмара куряви, а в широку прогалину, що утворилася в оборонному кільці русичів, хлинули загони кочовиків.

Ігор зрозумів: це кінець! Ніяка гать не спинить весняну повінь, якщо вона прорвала собі прірву! Ніяка сила не спинить тепер половців, що скористалися боягузством ковуїв і ринули в саму серцевину руського війська!

— Прокляття! — вигукнув він. — Що ж вони наробили! І самі загинуть, і нас усіх віддадуть на поталу ворогові!

— Там Каяла, а за нею — озеро, — пояснив Михалко Гюргович. — Вони хочуть дістатися до води, а звідти, напоївши коней і самі напившись, далі в степ... Якщо пощастить, звичайно...

— Якщо пощастить... Нещасні! Там далі — Каяла! Чи ж зуміють перебратися через неї... Та, врешті, що нам зараз до них!..

Різкий окрик Яня, що разом зі Жданом наближався до князя, вивів Ігоря з заціпеніння:

— Половці!

Ігор підвів голову. Половці були недалеко. Вони мчали йому навперейми. Вже добре видно оскали кінських морд, хижий блиск очей розпалених боем верхівців.

— Тікаймо! — пригнувся в сідлі Михалко Гюргович і вдарив князевого Воронця батогом по крупу.

Коні бігли з усіх сил. Та сил було мало. Ні гострі остроги, ні батіг, ні лайка, ні понукання, ні благання, — ну, виручай, друже! — ніщо не могло примусити бігти їх так, як бігли напоєні, нагодовані і не змордовані половецькі коні.

Ось Янь і Ждан. Вони тікають разом з князем, але скоро відстають. Відстав і Михалко Гюргович — Ігор вирвався вперед. Йому залишається один перестріл із лука до своїх. Зовсім близько! Один перестріл!

— Ну, конику, ну, Ворончику, виручай!

Воронець мчить. Змучений, знесилений, спраглий, витягується в нитку, хрипко дихає. З нього клоччям спадає на землю піна, болісно зойкає селезінка. Сили його вичерпалися, він спотикається, ледве не падає з ніг...

Тоді з гушавини руського війська виривається високий бородань, хапає першого ж коня, що, втративши господаря, никає по полю, і мчить князеві на виручку. Його

розкошлячена борода розвівається на вітрі, в жилавій руці виблискує проти сонця двосічний меч, він здалеку гукає захриплим голосом:

— Князюшко, тримайся! Я Будило! — зістрибує на землю. — Бери мого коня!

Але тут помічає, як передній половчин на повному скаку натягує лука.

— Не стріляй! Це князь Ігор! — кричить щосили Будило і кидається навперейми стрілі, підставляючи їй свої груди.

Стріла пронизує його наскрізь.

Будило голосно охнув, змахнув руками, мов крилами, але на ногах утримався і ще раз крикнув:

— То наш князь! Не вбивай його! — І, збитий копитами половецького огиря, важко упав навznak додолу.

Половець нарешті зрозумів його, опустив лука і схопився за довгий аркан, що висів при боці. Не встиг Ігор зіскочити з Воронця, як тонка петля зашморгнулася довкола тіла, вирвала з сідла і жбурнула в потолочений бур'ян.

Усе! Кінець! Смерть!

З рани на руці знову хлинула кров, в очах потемніло.

Потім він відчув, як на плече лягла чиясь рука, підвела, поставила на ноги. Як із туману, впливло широке темне обличчя з кущуватими бровами, що зрослися над переніссям. Вузькі хижі очі блищали радісно-здивовано.

— Князь Ігор?

— Ти хто? — спитав Ігор, ще не зовсім усвідомлюючи того, що з ним сталося.

— Я Чилбук із роду Тарголовичів... Тепер ти мій полонений, князю! — І половець вправно захалавним ножом відрізав від пояса прикрашеного сріблом і самоцвітами князівського меча. — Їдь зі мною. Ти вже відвоювався!

Ігоря оточили Чилбукові родичі, щось радісно загелготали, мов гуси, і помчали з поля бою до ліска, що виднівся вдалині, намагаючись якомога швидше вивернутися з-під темної лави своїх одноплемінників, які клином заганялися в розірвану оборону русичів — на місце ковуїв.

З руського стану їм навперейми вимчав вершник. До Ігоря долетів його розпачливий крик:

— Княже, княже!

Чилбук підняв лука, хижо оскалив зуби. Ні, він нікому не віддасть князя — таку дорогу здобич! Грудьми захищатиме його! Ще мить — і стріла прониже груди необачному!

Ще мить...

Та тут пролунав Ігорів голос:

— Не стріляй! Це мій лікар! Славута! Чилбук опустив лука.

— Він хоче здатися мені в полон?

— Він поспішає, щоб лікувати мене!

Славута наблизився, зі слізьми в очах обняв князя.

— Ігорю, ти ще раз поранений? Ні? Слава Богу! А пов'язка знову закров'янилася,

почала сповзати... Ось я накладу тобі нову!..

Чилбук відвів Ігоря у безпечне місце, на вершину горба, звідки було видно все поле бою, дав попити кумису. Славута заново перев'язав князеві руку.

Сюди ж Чилбукові люди привели Яня, Ждана і Михалка Гюрговича, приставили до них сторожу.

Всі були в розпачі, пригнічені. Янь кусав губи і плакав, мов дитина. Ждан зчорнів на лиці, міцно зціпив зуби, а князь Ігор смертельно зблід і палаючим поглядом дивився туди, де знемагали, де сходили кров'ю його полки.

Після втечі ковуїв половці швидко розітнули руське військо навпіл. Всеволода, оточивши, тиснули до великого озера, маючи надію добити його там. А Володимира, Святослава і Рагуїла, воїни яких зовсім знемогли від спеки, спраги та втоми, почали припирати до крутих берегів Каяли. Біля озера гинули під шаблями оточені ковуї. Недалеко ж вони втекли! Дві чи три сотні кинулися вплав, сподіваючись досягти протилежного берега, та стомлені, ледь живі коні, напившись без міри води, швидко потонули, затягуючи за собою на дно і вершників.

— Боже, що робиться! — прошепотів Ігор. — Усе пропало! Все загинуло!

Половці справді обсіли русичів, мов сарана, і розстрілювали з луків. Вої падали, устиляли землю трупом. Ті, що прорвалися до Каяли, з високих круч бачили внизу воду, та напитися не могли — річка в'юнилася в глибокій ущелині. Окремих сміливців, які спускалися вниз, вражали стріли кочовиків, що стояли на протилежному боці.

До обідні з цими полками було покінчено. Полонених половці в'язали, важкопоранених добивали, а з мертвих здирали зброю, одяг, взуття.

Тримався ще Всеволод зі своїми трубчівцями та курянами. Ігореві добре було видно, як він прорубався крізь половецький заслін до Каяли, перейшов її, кинувся до озера, що голубіло вдалині, і там, ідучи понад берегом, відбивався від ворога. Частина його воїв пустилася, як і ковуї, вплав до того берега, та вони не допливли й до середини — потопилися у ньому разом з кіньми.

Довго виблискував проти сонця Всеволодів шолом. Ігор бачив, з якою запеклістю відбивався його єдиний улюблений брат від степовиків, як він шаленів у бою, рубаючи ворогів своїм важким двосічним мечем, як танула горстка його відчайдушних витязів, і з жахом зрозумів, що й Всеволода не мине зла доля.

Ось переламався в його руці меч. Хтось подав йому списа, і молодий князь прохромив ним груди нападникові, що заніс над його головою шаблю...

— Брате мій, хоробрий буй-туре Всеволоде! — вигукнув Ігор. — Прости мене, що завів тебе сюди на погибель... Боже, дай мені смерті, щоб не бачити, як упаде мій брат! Бо це я в усьому винен! Я! Великий грішник! Тепер споминаю я гріхи свої перед Господом Богом моїм, — як багато убивств заподіяв я і крові пролив у землі християнській! Це ж я не пощадив християн, взявши на щит город Глібів біля Переяслава! Тоді немало завдав я горя, розлучаючи батьків з дітьми своїми, брата з братом, друга з другом, жінок з чоловіками, дочок з матерями, подруг з подругами своїми! І все тоді полоном і горем було покрито! Живі мертвим заздрили, а мертві

радувалися, що у вогні, як святі мученики, спокус життєвих позбулися! Старих повбивали, юнакам же люті, без жалю, рани завдавали, мужів сікли, жінок оскверняли! І те все зробив я!.. Не пристало мені тепер жити!.. І се нині виджу кару від Господа Бога мого!.. Де нині улюблений брат мій? Де нині брата мого син? Де чадо моє? Де бояри думаючи? Де мужі хоробрі? Де полк мій? Де коні і зброя багатоцінна?.. Чи не через усе те віддав Господь мене, зв'язаного, в руки поганинам? Се воздав мені господь за беззаконня моє і за злість мою! І впали сьогодні гріхи мої на голову мою!..

Він ударив себе здоровою рукою в груди і, щоб ніхто не помітив сліз в його очах, опустив голову. А коли підняв, то вже не видно було ні брата Всеволода, ні його славних витязів, ні черлених щитів, ні барвистих руських стягів...

Затих над Половецьким полем гомін бою, що тривав без перерви суботу, ніч на неділю і неділю до півдня. Затих брязкіт мечів, і гуркіт щитів, і тріск списів, і тупіт кінських копит. Чулися тільки радісні вигуки переможців, стогони вмираючих сіверян та каркання воронів, що зліталися на покорм.

— Навіщо я залишився жити? — прошепотів Ігор. — Чому мене не вразила гостра шабля чи половецька стріла?..

Під'їхав з ханами Кончак. Сидів на коні прямо, гордовито. У чорних блискучих очах неприхована радість. Радість перемоги!

— От ми й зустрілися, Ігорю! І я не заздрю тобі! — сказав бундючно. — Ти хотів завоювати Половецький степ, а став невільник, рабом простого кочівника Чилбука! Ойбой!.. Що тепер скажеш?

Ігор мовчав. Очі його погасли, щоки поблідли.

Кончак повернувся до ханів.

— А хто полонив князя Всеволода?

— Роман Кзич, син хана Кзи, великий хане, — відповів хтось.

— А князя Володимира?

— Копті з роду Улашевичів!

— А Святослава Ольговича?

— Єлдечюк з роду Бурчевичів!

— Отже, всі князі в наших руках! Що ж будемо робити з ними, хани? Скараємо смертю, продамо в неволю чи визначимо викуп?

— Викуп! Викуп! — закричали хани. — Та такий, щоб Русь застогнала! Щоб князі запродали не тільки табуни свої, не тільки поля й ліси свої, не тільки смердів і холопів своїх, а й дітей та жон своїх!

— Ти чуєш, Ігорю? — знову повернувся до новгородсіверського князя Кончак. — Ми даруємо тобі, і всім князям, і воеводам, і твоїм дружинникам, і воям життя! Але за життя треба платити!

Ігор підняв голову.

— Скільки? Передусім — за воїв!

— За воїв? Тут просто: у вас, на Русі, багато наших людей, у нас — ваших. Тож обміняємо воя за воя!..

— А за бояр, воєвод?
— По сто та по двісті гривень — хто чого коштує!
— А за князів?
— По тисячу гривень!
— А за мене? Кончак завагався.
— Дві тисячі гривень! — вигукнув хан Кза.
— Дві тисячі! Дві тисячі! — підтримали його інші хани. Ігор скривив у гіркій усмішці рота.

— Все моє князівство не нашкокребе стільки!
— Нашкребе! Дістане! Або згинеш у неволі! Як хан Коб'як у Києві! — зі злістю кинув Кза.

— Мене взяв у полон ваш муж по імені Чилбук. Що ж він скаже? Якого він викупу хоче? — спитав Ігор.

— Чилбукові буде за це винагорода, а в полоні ти у мене, Ігорю! — пояснив Кончак. Бачачи, що його здобич вислизає з рук, Чилбук випхався з натовпу наперед, слізно заблагав:

— Але ж, великий хане... Великий хане... Справді... Кончак перебив його.

— Я беру князя Ігоря на поруки, Чилбуку! Він поранений і потребує лікування та догляду, якого ти не можеш йому дати. А князь, як бачиш, коштує дорого! Він житиме у мене, бо належить не одному тобі, а всьому племені половецькому! А навзамін одержиш удвічі більше, ніж одержить нині перший-ліпший наш воїн! Тсе! Тсе!

Чилбук скривився, скрушно похитав головою, поцмокав язиком і відійшов убік. Не сперечатися ж із самим Кончаком!

Кончак дав знак, і хани почали роз'їжджатися. Кожен зі здобиччю потягнув у свої стійбища, до своїх веж.

6

Додому, на Тор, Кончак повертався переобтяжений полоном і здобиччю. Ігореві дозволив узяти з собою кого побажає і приставив до нього сторожу. Князь побажав, щоб біля нього були Славута, Янь і Ждан.

Сонце схилялося до заходу. Курява, що протягом двох днів висіла над степом, вляглася, розсіялася, і зорові вершників відкрилося видовище.

Скільки сягав погляд, у столоченому бур'яні лежали, мов снопи, вбиті і вмираючі. Поміж ними бродили поодинокі степовики, підбираючи те, що ще залишалося і мало хоч яку-небудь вартість.

— Боже, Боже! Тут цілий полк! Дві або три тисячі! — з болем вигукнув Ігор. — Погляньте, які витязі! Які сміливці! Це ж я завів вас сюди на загибель, браття мої!

Ось, розкинувши руки, зі стрілою в грудях лежить і дивиться розплющеними очима в голубе небо безвусий юнак. Лице біле, кучері русяві, а темні брови навіки застигли на мертвому чолі.

Красень!

Чий же то син? Чиє материнське серце обіллється кров'ю в далекій Сіверській

землі, коли туди прийде звістка про нечуване побоїще? І старий батько заціпеніє від горя, і кохана дівчина затужить-заголосить над блакитним Сеймом чи над чарівницею Десною, і сестриці заквилять, мов чаєнята, на порозі рідної хатини! Але ти, витязю, вже не почуєш їх...

А ось, либонь, смерд — плоскінна сорочка, постолі на ногах, борода скуйовджена... Розкинув руки, лежить у бур'яні спокійно, мов живий. І коли б не стріла в грудях, можна було б подумати, що приліг спочити після важкої цілоденної праці біля рала...

Хто ти? Звідки? Щось знайоме ввижається в обличчі твоєму!

Ждан торкнув князя за руку.

— Це ж коваль Будило, княже! Пам'ятаєш? Заступив тебе собою!

Ігор збентежився. Як не пам'ятати! Коваль Будило з Путивська! Язичник! Поклонявся своїм предковичним прабатьківським богам — Дажбогу, Перуну, Велесу, поклонявся нивам і лісам, рікам і озерам, дубам і березам! І за це сидів на цепу у князівській темниці! А нині віддав за князя життя своє!

І перед ним ти винен! І перед ним ти в неоплаченому боргу!

Ігор їхав мовчки. Стогони, що долітали з усіх боків, гнітили його, розривали серце. Він ладен був затулити вуха й очі, щоб нічого не чути й не бачити.

Нараз Ждан кинувся вбік, скочив з коня. Тужливий крик вирвався з його грудей:

— Брате! Братуку Йване!

Від того крику всі зупинилися. Кончак зупинився теж. Іван лежав горілиць і був ще живий. В його животі стриміла стріла, а поряд з ним темніла вузька стрічка закипілої крові.

Почувши крик, він розплющив очі, ворухнувся. Довго дивився на Ждана, мовби не впізнавав, потім перевів погляд на князя, на половців, на Кончака. Нарешті розціпив сухі, вкриті смертельною смагою уста, тихо промовив:

— Ждане, ти? Я так тебе кликав, брате мій! І ти прийшов!

— Я тут, Іванку! Я допоможу тобі! Я зараз... Іван заперечливо похитав головою.

— Мені вже ніхто не допоможе... Хіба не бачиш? — і поглядом показав на стрілу. — Не в ногу, не в руку, навіть не в груди, а в живіт, — а це завжди смерть... Послухай... Якщо ти повернешся додому...

— Я в полоні...

— З полону повертаються... Тож якщо повернешся додому, доглянь моїх сиріток... Допомагай їм, поки виростуть... І матері... Матері не кидай...

— Усе зроблю, як кажеш!

— От і добре... А тепер ще одне прохання... Уволь мою волю — добий мене!.. Щоб не мучився... Добий!..

— Ну що ти, Йване! Як можна!

Іван з великим зусиллям простогнав.

— Молю тебе — добий!.. Візьми що-небудь... Уламок списа або що — і добий!

Ждан затулив обличчя руками, схилився коневі до гриви і голосно заридав. А Кончак, що уважно слухав цю розмову, красномовним жестом показав охоронцю на

пораненого, і той одним ударом шаблі позбавив його нелюдських мук...

Шлях їхній лежав на Тор, у кочовище великого хана, понад озером, де загинули ковуї і де до останнього бився яр-тур Всеволод. Береги озера, як і поле, були завалені вбитими і пораненими. На них з огидно-радісним карканням уже спускалося вороння. Чим далі вони від'їздили від Каяли, тим більше серед кочівників проявлялася радість перемоги. Назустріч воїнам, що поверталися з кочовища зі здобиччю, поспішали всі, хто міг ходити. Лунали співи, гули бубни. Половецькі дівчата радісно зустрічали переможців-батырів, приймали від них подарунки — золоті та срібні хрестики, персні, фібули-застібки, гривні. Радість і веселість переповнювала серця кочівників.

А на серці у Ігоря та його супутників було нелегко...

"Пересів ти, княже, із золотого сідла в сідло поганина-кочівника, у сідло рабське!" — думав Ігор, з болем і тугою озираючись на безкрайї Половецький степ, де полягло його військо.

На Торі, біля броду, Кончак під'їхав до Ігоря.

— Княже, ради нашої колишньої дружби, ради тих двох тисяч гривень, які ти рано чи пізно внесеш як викуп за свою свободу, я не закую тебе в залізні пута і не кину до ями. Я відведу тобі простору юрту, де ти житимеш зі своїми людьми, з якими побажаєш. Тобі слугуватимуть двадцять джигітів з ханських та байських родин, вони ж і охоронятимуть тебе від розбійників-татів, якими повниться степ. Ти зможеш вільно їздити по кочовищу, полювати, розважатися, джигіти завжди будуть до твоїх послуг...

— Дякую, хане. Ти добрий, — відповів Ігор.

— Я не втрачаю надії породичатися з тобою, Ігорю. Адже ми свати, і діти наші підросли. Твій син — витязь, а моя донька — на виданні.

— Майбутнє покаже, — байдужно відповів на це Ігор.

— Так, майбутнє покаже, — погодився Кончак і підвів очі. — Чого ще бажаєш, княже? Кажи! Вволю!

Ігор пильно подивився на хана. Чого він заграє з ним? Які його потаємні наміри?

А вголос сказав:

— Якщо живий мій тисяцький Рагуїл, то пришли його до мене, хане. І священника б мені...

— Ну, попів та дяків ваших у нас хоч відбавляй! Якого захочеш, такого і пришлю...

— Я не хочу, щоб це був раб... Я хочу, щоб був зі святою службою!

— І таких є достатньо! Серед половців уже багато хрещених. Особливо коли мати — русинка... Мій син Юрій теж похрещений... Отже, піп тобі буде!.. Навіть з Русі привеземо... З города Дінця... Ще що?

— Більше нічого.

— Ну, тоді прощай... Сторожа допроводить тебе куди слід, а я — до свого народу! Перемога ж! Та ще яка!

І Кончак, зловтішно посміхнувшись, приострожив свого баского коня і погнав через річку на той берег.

А там, серед темних гостроверхих веж, кипіли веселі юрмища кочівників, гриміли

тулумбаси, заливалися ріжки, гули домри, то тут, то там спалахували й радісно дзвеніли тягучі половецькі пісні... Половці урочисто відзначали перемогу над Ігорем.

7

Ігор думав, що з від'їздом Кончака його душевні муки стихнуть. Він пірне у темне нутро половецької юрти, впаде на шорстку кошму і забудеться у важкому непробудному сні.

Та він помилився.

Як тільки перебралися на той бік Тору, кожному бранцеві половці накинули на шию аркан і, хоча й не змусили златити з коней, у такому ганебному стані потягли через усе стійбище — напоказ людям.

Попереду тягнули Ігоря.

Краще б йому було загинути, лягти трупом на бойовищі, ніж терпіти таке приниження! Кругом нього і його супутників ревло, біснувалося розбурхане людське море. Воїни, потрясаючи зброєю, погрожували їм смертю, жінки простягали до них руки, вимагали повернути загиблих чоловіків і синів, щось кричали, посиляли вслід прокляття, чорноголові босоногі дітлахи вищали, жбурляли на них гарячий присок і бігли попереду, показуючи язика.

Ігор нахилив голову, зіщулювався і ні на кого не підводив очей. А звідусіль летіло:

— Князь Ігор! Князь Ігор! У-лю-лю-лю! У-люлю-лю!

Раптом все завмерло, мов обірвалося. Настала мертва тиша.

Ігор підвів голову і на узвишші побачив Кончака, що в своєму бойовому обладунку, так, як прибув з Каяли, сидів, вивищуючись над іншими ханами та баями, на своєму гарячому коні. Десниця його була піднята вгору. То вона, видно, раптово обірвала те страхітливе ревище, що можливе тільки в розлютованій орді.

— Зніміть з них аркани! — наказав Кончак. — У бою князь Ігор був нашим ворогом, противником, а нині він мій гість! І хай ніхто не посміє ображати його ні словом, ні ділом!

Аркани миттю впали додолу. Натовп розступився, утворюючи широку дорогу аж до Тору, де на високому березі, у затінку верб та тополь, темніла одинока юрта. Бранці зрозуміли, що то їхнє житло і їх зараз допровадять туди.

Ігор був такий приголомшений, що навіть не міг уторопати, чи все, що скоїлося з ними щойно, було заздалегідь придумане Кончаком, щоб принизити його ще раз, дати відчутти йому ганебність рабського становища, а потім показати себе з найкращого боку, чи хан нічого не знав і все те зробила на свій розсуд сторожа. Чи так, чи інак, а принизили його достатньо — довіку пам'ятатиме!

Мовчанка затягувалася. Охоронці ждали знака, щоб рушати, та Кончак незворушно, мов закам'янілий, сидів на коні і пильно дивився на Ігоря та його супутників. Про що він думав? Що ховалося під його нахмуреним чолом? Які нові заміри виношував він?

Ігорові же хотілося якнайшвидше втекти звідси, щезнути з-перед сотень очей, що невідривно стежили за ним, обмацували його доскіпливими поглядами з ніг до голови.

Врешті він не витримав і торкнув острогами коня.

Та Воронець не встиг зробити й кількох кроків, як у напруженій тиші несподівано пролунало два голоси. Спочатку жіночий:

— Ждане! Братику! Ти? І тут же чоловічий:

— Вуйку Славуту! Це я! Самуїл! Ігор оглянувся.

З натовпу пробиралося двоє: з одного боку — гарно вдягнута молодиця, з виду русинка, а з другого — рудочубий кремезний муж, русич, що і одягом, і статурою своєю, і кольором чуба та бороди відрізнявся серед чорноголових, переважно тонкостанних половців.

Жінка припала до Жданового коліна, заридала.

— Жданчику, братику мій! Невже це ти? Як же? Звідки?

— Я, Настуню, я! — вражений несподіваною зустріччю, Ждан гладив тремтячою рукою русяву сестрину косу, що вибилася з-під барвистої хустини.

— А як же наші? Батько, мати, брати, сестри? Де вони? Що з ними?

Ждан спохмурнів.

— Одна мати дома залишилася... Та Йванова жона Варя з двома дітками... А більше нікого з нашого роду немає. Менші ще тоді, коли тебе забрали, погинули, батько торік помер, а Йвана сьогодні не стало... На Каялі... Стрілою в живіт...

Настя заридала ще дужче, забила в невітшному горі.

— А-а-а... — квила вона.

Тим часом між Самуїлом і Славutoю відбулася інша розмова.

Потиснувши бояринові обидві руки, Самуїл спитав:

— Вуйку, як ти опинився тут? От не сподівався на таку зустріч!

— Про це потім, — коротко відповів Славута. — Скажи ліпше, що в тебе? Чому не повертаєшся додому? Вже час!

Самуїл понизив голос:

— Вуйку, я ще тиждень тому мав виїхати з орди, але Кончак затримав. Зібрав зі всього степу військо... Мені здається, що він якось пронюхав про намір князя Святослава йти цього літа на Дон і приготувався, щоб зустріти його... Ну, а князь Ігор, не відаючи про те, тут якраз і нагодився... І потрапив йому в руки, як кур в ошип!.. Та тепер не об тім мова. Я думаю — як визволити тебе!

— За мене назначено високий викуп — п'ятдесят гривень.

— Ого! Ну, та в мене є трохи... Я перебалакаю з Кончаком... А за Ждана?

— Він княжий конюший. Навряд чи Ігор відпустить його зараз від себе...

В цю хвилину Кончак подав сторожам знак, і вони рушили.

— Я знайду тебе, вуйку, — шепнув Самуїл, потискуючи Славуті руку.

Він кивнув Жданові, що саме виривався з обіймів сестри, і пірнув у натовп.

Ігоря сторожа допровадила на берег Тору. В юрті було напівтемно і прохолодно. Посередині, на килимку, стояла велика миска з вареною бараниною, поруч лежав мокрий, витягнутий з джерела бурдюк з холодним кумисом. Ігор не їв нічого — випив дві чашки кумису і відразу, не проронивши ні слова, ліг у куток.

Сон не йшов. Боліла рука. Боліла душа. Перед заплющеними очима, мов покара, стояло широке поле, всіяне тілами загиблих руських воїнів, зринали обличчя брата, сина, племінника, у вухах лунав невгаваючий шум бою — крики, стогони, брязкіт шабель, тріск списів, іржання коней... Боже, Боже, яке нещастя!

Він довго стогнав, вертівся, міцно склеплював повіки — і все ніяк не міг заснути. І тільки десь опівночі, коли у половецькому кочовищі завмер людський гомін і затих гавкіт собак, він поринув у забуття...

Славута, Ждан і Янь поснули теж.

Прокинулися від того, що хтось досить голосно сперечався зі сторожею. Янь відкинув полог, виглянув надвір.

Сонце вже стояло високо — добиралося до полудня. З кочовища долітали вигуки, співи — там відновилися розпочаті вчора вечором гуляння.

Перед юртою двоє сторожів — а це вже були не підстаркуваті воїни, а молоденькі джигіти, судячи по одягу і зброї, з багатих родин — сперечалися з Настею. Ханша стояла рум'яна, гарна, розгнівана, з кошиком в руках. Перед нею молодики схрестили списи й не пускали до юрти, де відпочивав полонений уруський князь.

— Та пропустіть же, іродові душі! Там мій брат! — гарячкувала Настя і напирала грудьми на списи.

Джигіти вертіли головами.

— Не велено!

— Хто не велів? Та я поскаржуся ханові Туглієві, моему чоловікові, і він вас, молокососів...

Тут вона побачила Яня і завмерла, вражена красою молодого витязя-сіверянина. Злий вираз миттю злетів з її лиця, а рожеві губенята розтулилися у приязній усмішці, показуючи білі, блискучі, мов перламутр, зуби. Великі очі сяйнули блакиттю весняного неба.

Вона таки була гарна, ця Настя-ханша! Її слов'янська врода, одягнута в барвистий східний одяг, була така яскрава, вражаюча, що Янь на якусь мить позбувся мови.

Учора, коли вона, схвильована, зарюмсана, тулилася до Жданового коліна і щось жебоніла йому крізь сльози, він не звернув на неї уваги. Та й не до того було йому! Стомлений, спраглий, пригнічений нечуваною поразкою, він тоді ледве тримався в сідлі... А нині, дужий, молодий, відпочилий, знову відчув у своєму тілі нестримну жагу життя. Знову сяє сонце, співають птахи, лунко б'ється в грудях серце... Ні, він був не з тих, хто довго сумує, хто живе спомином про вчорашній день, коли є день нинішній, що несе нові радощі і свіжі відчуття!

— Хто ти? Дівчино! — нарешті спромігся він на мову. Настя потягнулася до нього, мов квітка до сонця.

— Я Жданова сестра — Настя... Жона хана Туглія... Власне, полонянка... А ти хто?

— А я — Янь... Тобто — Іван, син новгород-сіверського тисяцького Рагуїла, якщо чувала...

Він підійшов до джигітів і розвів їхні списи. Ті, видивившись на багате вбрання

бранця і думаючи, що це сам князь Ігор, розступилися, даючи дорогу Насті.

Янь узяв її за руку, повів до юрти.

— Дякую, Яню, — шепнула Настя. — А то ці цербери...

— Коли б мені крила, то я соколом злинув би в небо і вирвав тебе з пазурів цих степових стерв'ятників, красуне! — запально вигукнув Янь. — Хіба твоє місце тут?

— Я з радістю полетіла б з тобою, мій соколе! — не менш палко відгукнулася Настя, стискаючи парубкові руку. — Від цих полинів, від цих табунів, від гірких димів, від свого старого осоружного хана-мужа! На край світу!

У них, видно, були однакові серця, однакові душі — палкі, вразливі, безпосередні, влюбливі, і досить їм було обмінятися поглядами, доторкнутися одне до одного пальцями рук, як від цих поглядів і дотиків, як від удару кресала об кремінь, раптово спалахнув вогонь.

— Ждане, сестра прийшла! — гукнув у юрту Янь і шепнув Насті: — Ти прийдеш до нас? Приходь!..

— Не часто... Але якщо ти зможеш, то прийдеш до мене...

— А хан?

— Хан Туглій натякав, що скоро піде в похід...

— У похід? Куди?

— А куди ходять половці? Звісно, на Русь... Кляті! Вийшов Ждан. Зрадив сестрі — обняв, поцілував.

— Дякую, що прийшла.

— Принесла вам ласощів, бо хтозна, чи нагодують тут. — І всунула Жданові в руки кошика.

— З голоду не помремо. Кумис і м'ясо дають.

Він одніс кошика в юрту і зразу ж повернувся, щоб розпитати сестрицю про її життя, та Настя раптом метнулася тікати.

— Кончак! — показала вона в бік половецького селища і шаснула в кущі, що густо кучерявилися по березі.

З юрти вийшли Ігор та Славута, примружилися проти сонця.

До них наближався загін вершників. Попереду на гнідому огирі горбатився Кончак. Від його могутньої статури віяло нестримною дикою силою і хижістю. Він чимось скидався на степового беркута: гострий погляд вузьких очей, гачкоподібний, злегка приплюснутий при кінці ніс, чіпкі руки...

Сторожі-джигіти завмерли перед ним у шанобливому поклоні.

Не злазячи з коня, Кончак привітався:

— Здоровий будь, княже! Привіз я тобі твого тисяцького, як ти просив, — ось він! — і показав на Рагуїла. Той зліз з коня, вклонився князеві, а Кончак повів далі: — А забираю боярина Славуту, якого викупив його племінник Самуїл, київський купець і мій приятель. Вони сьогодні ж, негайно від'їжджають додому... Гадаю, що це добра нагода для тебе, княже, сповістити кого слід, щоб готували викуп... За тебе — дві тисячі гривень, за князів — по тисячі, за думних бояр — по двісті, за воевод — по сто, а

дружинників і простих воїв обмінємо на наших бранців, яких на Русі також достатньо... Чим швидше прибуде викуп, тим раніше поїдеш до своєї Ярославни, княже... Що хочеш передати додому, кажи, бо я поспішаю і Славуту зараз візьму з собою. Самуїл уже зібрався в дорогу...

Ігор обняв боярина, заглянув в очі:

— Учителю, я каюся, що не послухався тебе, — промовив глухо, з болем. — Але є каяття, та нема вороття!.. У тому, що трапилося, один я винен — і більше ніхто! Так і на Русі скажи — один я!.. Єдиним виправданням для мене є те, що бився на полі бою, скільки сил мав! Усі князі, бояри, воєводи і вої билися ще краще. Звідси скачи прямо в Путивль до княгині Євфросинії — розповіси, як усе було... Ну, сам знаєш... Скажи, хай відправить заупокійну молитву за убієнних, а молебень — за живих... Знаю, що такого викупу, який хочуть хани, не тільки моє князівство, а й Чернігівське не назбирає. Тож хай просить батька, князя Ярослава Галицького та Святослава Київського... Хоча на Святослава надія мала — не друг він мені, не друг...

— Як і ти йому, Ігорю, — тихо вставив Славута.

— Мабуть, що так, — погодився князь. — Ну їдь! І хай бережуть тебе всі святі!

Він обняв Славуту, поцілував у лоба. Розчулений Славута поцілував князеві поранену руку.

— Там у моїй торбині залишилася мазь — прикладатимеш до рани, Ігорю... І хай береже тебе Бог!

Він ще раз поцілував князя, обняв Ждана, Яня та Рагуїла, що приєднався до них, і сів на коня, яким приїхав тисяцький. Помахав рукою:

— Прощайте! І хай вам добре ведеться!..

8

Того ж дня, в обідню пору, до Кончака на курултай[72] зібралися хани, що брали участь в битві на Каялі. Велике ханське шатро ледве вмістило всіх.

Сиділи кружка, попід стінами, на шовкових подушках, набитих перемитою вовною. Крізь відкритий верх юрти золотим потоком вривалося яскраве сонячне проміння, грало веселкою на дорогах ханських шаблях.

Перед кожним на лляних урських скатертинах стояли вишукані страви та напої, на які заради перемоги не поскупився Кончак, — плов з ізіюмом, политий топленим маслом, плов з бараниною, приправлений шафраном, засмажені лебеді та гуси, тушкована баранина та лошатина, урські шулики з медом та пшеничні пироги з м'ясом та ізіюмом, солоний овечий сир, кумис, ромейські вина, хмільний березовий сік, урський варений мед, заправлений хмелем, холодна просяна буза.

Хани їли вволю, пили скільки хотіли, хвалилися своїми подвигами на полі бою, співали пісень, слухали акинів, які, награвши на двострунній домрі, прославляли їхні перемоги, а потім знову їли й пили...

Коли миски й глечики спорожніли, а хани почали попускати шовкові пояси, Кончак підняв руку, просячи уваги.

Акини і служниці-полонянки враз, низько кланяючись, вийшли з шатра, а хани,

вистерши масні губи і руки вишиваними уруськими рушниками, замовкли.

— Преславні достойні хани! — гучний Кончаків голос прозвучав урочисто. — Нині ми здобули велику перемогу — вщент розбили дружини сіверських князів, які, зарозумівшись, увірвалися в саме серце Дешт-і-Кипчака. Такої перемоги кипчаки, відколи поселилися між Волгою і Дунаєм, не здобували ніколи!

Кончак трохи помовчав, промочив горло бузою. Хани слухали уважно: йшлося про славу їхньої зброї! Але у декого, особливо ж у хана Кзи, роти скривилися в недобрій посмішці. Ще б пак! Їм ясно, що всю славу цієї, без сумніву, значної перемоги Кончак намагатиметься привласнити собі.

Рябе, віспувате обличчя Кзи червоніє, зоб надувається, як у гюрзи, а очі наливаються жовтю. Та він стримується, мовчить. Не час! Бо ще не забув, як сидів у цій юрті нещасним прохачем, коли Ігор погромив його орду на Сюрлії... Послухаємо, що скаже великий (гм, великий!) хан далі.

— Преславні хани, — повів знову свою мову Кончак, ніби й не помічаючи косого погляду Кзи, — а чи не скористатися нам з такої щасливої нагоди та не вдарити на Переяслав та Київ, щоб погромити і їх, як нині погромили Сіверську землю? Взимку нас спіткала на Хоролі невдача, зате нині перевага за нами! Майже всі наші сили зібрані в один кулак, — і він простягнув наперед важкий, як молот, кулак, — а уруси в розгубленні, вони пригнічені нечуваною поразкою, якої зазнав Ігор зі своїми родичами на Каялі. Святослав Київський ще не зібрав свого війська, а Володимир Переяславський не жде нас! Я закликаю вас, хани, скористатися цією слушною нагодою і завершити те, до чого прагнули великі хані Шарукан, Тугоркан, Боняк, до чого прагнемо і ми, — потіснити Русь, щоб вона вже ніколи не вилізла зі своїх лісів та боліт, щоб ніколи не була загрозою для Половецької землі! Я вас слухаю, хани!

— В похід! На Русь! На Київ! — схопилися Токсобичі, і Колобичі, і Єтебичі, і Терьтробичі.

— На Київ! — підтримали їх, трохи подумавши, Тарголовичі.

Але мовчав Кза Бурнович, мовчали його родичі Бурчевичі та Улашевичі.

— А що скаже преславний хан Кза? — спитав Кончак. — Я закликаю тебе, хане, піти на Київську сторону, де колись побиті були браття наші і великий хан наш Боняк, де нині склав голову хан Коб'як! Об'єднаймо весь язик наш на Руську землю!

Всі повернулися до Кзи.

Той випростався, темним суворим лицем і твердим поглядом показуючи, що має свою думку, і сказав:

— Преславні хани, я гадаю, треба вдарити по найслабкішому місцю Русі — по Сіверській землі! Підемо на Сейм, де залишилися самі жони та діти, — це ж готовий, зібраний полон! Візьмемо городи їхні без опаски!

Його підтримали Бурчевичі й Улашевичі.

— Підемо на Сейм!

Кончак аж позеленів:

— Та ні ж, хане, треба вдарити по Києву — і тоді впаде вся Русь! Що нам жони та

діти сіверянські!

Кза нахилив голову, уперто промовив:

— Ні, я піду на Сейм! Я маю серце на князів сіверських, бо покійний Ігорів брат Олег, батько Святослава Рильського, взяв колись мої вежі, і жону, і дітей моїх, і скарби мої! А Ігор хотів тут розорити гніздо моє!

— А ми на Київ, на Святослава, бо він узяв у полон нашого хана Содвака! — рывкнули Кулобичі. — Нашого отця!

— Як хочете, а я на Сейм! І завтра ж вирушаю! — твердо сказав Кза і, підвівшись, попростував до виходу.

За ним вийшли його спільники.

Кончак скрипнув зубами і похмурим поглядом обвів своїх прихильників.

— Ми теж виступаємо завтра! Ідіть готуйтеся! Ойє!

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

1

Залишивши валку на візників, Самуїл та Славута, ведучи на повіді підмінних коней, щодуху мчали на Сейм. Кончакова тамга-оберега відкривала їм усі степові шляхи-дороги, — жоден половець, уздрівши її, не посмів їх затримати. На Русі вони помчали ще швидше, бо воєводи, посадники, огнищани, дізнавшись про поразку Ігорового війська, давали їм свіжих коней. Путь від Тору до Сейму вони подолали за шість діб, а на сьому, рано-вранці в неділю, загрюкали у ворота Путивля-града.

— Хто такі? — позіхнув хтось на вежі спросоння.

— Від князя Ігоря! Відчиняйте скоріше! — гукнув Славута.

Нагорі заохкали, затупцяли. Ворота розчинилися. Почали збігатися дружинники, стовпилася дворова служба, прийшов князь Володимир Галицький, прискочив путивльський тисяцький Вовк. Вістка про страшну поразку в далекому Половецькому степу приголомшила всіх, мов грім, відібрала в людей мову. Тисяцький схопився за голову: з князем Володимиром пішли його два сини. Славуті довелося нагадати, що прибули вони, власне, до княгині, щоб повідомити про страшне лихо.

— Де вона? Ще спить?

— Де там! — махнув рукою Володимир. — Уже на валу... Відколи князь Ігор пішов, вона, бідолаха, не знає ні сну, ні спочинку — ні світ ні зоря піднімається на вал і подовгу стоїть там, мов сновида, дивиться в той край, звідки має прилетіти її ладо...

Славута сумно похитав головою.

— Не скоро прилетить... Шаблями поганих підрізано йому крильця!

На вал Славута піднявся з Володимиром. По вичовганих соснових сходах зійшли на забороло і побачили Ярославну — в самому кутку, біля південної вежі, звідки відкривався неозорий краєвид на Сейм, на широкі засеймські далі. Там десь залягла таємнича і хижа Половецька земля.

Княгиня не помічала їх. Стояла в задумі, заломивши руки, дивилася, як впливає з ранкової імли велике червоне сонце, як починають золотом горіти чисті плеса ріки, як тануть, розвіюючись по лугових заростях, рожеві тумани. Дивилася. Та чи бачила те

все?

Біле шовкове платно з довгими і широкими приставними рукавами вільно спадало з пліч, невиразно окреслюючи струнку її постать.

Тут, на горі, подихав свіжий вітерець, та вона, здається, не помічала того, — невідривно зорила в той край, де сходило сонце.

— Княгине! — тихо окликнув її Володимир. — Сестро! Ярославна стрепенулася, накинула на плечі велику квітчасту хустку, що висіла поряд, на поручні, і повернулася на його голос.

В її очах спочатку сяйнула радість, потім промайнув подив, а коли упізнала Славуту, почав наростати страх. Вона схопилася за серце. Зблідла.

— Славуто, що? Чому ти такий змарнілий і засмучений? Чому сам? Де князь?

Славута поволі, не поспішаючи, ніби збираючись з думками, рушив до неї.

— Не хвилюйся, княгине... Князь живий. Лише поранений у руку...

— Поранений у руку! І ти так спокійно говориш про це!.. Чому ж не йде? І що з Володимиром? — голос її затремтів.

— Усі князі живі, Ярославно!

— Повернулися?

— Ні.

— Чому?

— Вони в полоні.

— В полоні! Боже мій! А військо?

— Військо теж... Одні вої загинули, інші потрапили в неволю.

Ярославна зблідла ще дужче. В очах зблиснули сльози.

— Одні загинули, інші в неволі!.. Так ось чому останні дні я не знаходила собі місця! Ось чому люта туга тиснула мені серце. Мій коханий ладо в полоні! Його вої погинули або потрапили в неволю! Боже! Боже! — Вона затулила обличчя долонями і заридала. Потім, схлипуючи, витерла сльози краєчком хустки, сіла на приступець сходів, що вели на вежу, і якимось чужим, здерев'янілим голосом сказала: — Розповідай мені все! Все, як було! Хочу знати!

Ярославна слухала, не перебиваючи розпитуванням. В її очах стояли сльози, а білі руки, мов чайні крила, тріпотіли тремтіли у великому збудженні.

Особливо вразило її те, як страждали від спеки і безводдя люди й коні, як хмарами летіли на Ігорових воїв половецькі стріли, як мучився Ігор від болючої рани та ще більше від думки, що він став винуватцем великого нещастя рідної землі.

Коли Славута скінчив свою сумну оповідь, вона довго мовчала, ковтаючи сльози, що котилися по її зблідлому обличчі, потім раптом схопилася, простягла вперед, через забороло, руки і неголосно, зі щемким болем затужила-заквирила:

— Ой полечу я зигзицею по Дунаєві, омочу бебрянний[73] рукав у Каялі-ріці, утру князю криваві його рани на дужому його тілі!

Ой Вітре-Вітрило! Чому, господине, насупроти вієш? Чому мечеш хиновські[74] стріли на своїх легких крильцях на воїв мого лада? Хіба мало тобі простору вгорі, під

хмарами, віяти, гойдаючи кораблі на синьому морі? Чому, господине, мою радість по ковилі розвіяв?

Ой Дніпре-Слаутичу! Ти пробив еси кам'яні гори крізь землю Половецьку, ти ніс на собі Святославові човни до полку Коб'якового! Принеси, господине, мого лада до мене, аби не слала до нього сліз на море рано!

Ой світле і трисвітле Сонце! Всім тепле і красне еси! Чому, господине, простерло гарячі свої промені на воїв лада, в полі безводному спрагою їм луки стягнуло, тугою їм тули заткнуло?

Вона все далі простягала через забороло свої трепетні руки, мов і справді збиралася полетіти по Дунаєві, що щирим золотом блищав унизу, в незнане поле Половецьке, ніби своїми мольбами-заклинаннями хотіла допомогти і коханому ладукнязеві, і його воїнам у їхній важкій біді.

Володимир та Слаута зацікавилися, вражені глибиною почуттів, що виривалися з серця цієї незвичайної жінки, і довго мовчали, не знаючи, з якого боку підступити до неї, а коли вона замовкла і здригнулася від ридання, Слаута обережно торкнувся її ліктя, промовив тихо:

— Годі тужити, Ярославно! Ходімо! У мене зовсім мало часу — я зараз же мушу мчати до Києва! Бо захмеліли від перемоги половці як виводок гепардів, от-от накинуться на нашу землю, і хтозна, чи не найперше сюди, на беззахисну Сіверу...

Ярославна перестала плакати, ще раз глянула на імлисту далину, що розділяла її з найдорожчими людьми, змахнула з ока сльозу, а потім покійно, мов дитина, почала спускатися з валу вниз.

Там до неї підступив Самуїл — змарнілий, зчорнілий, очі запалені, червоні. Заточуючись, мовчки вклонився княгині.

Ярославна глянула на брата.

— Що будемо робити, Володю? Куди їх відпускати — таких знебулих?

Володимир був заклопотаний, весь напружений, натягнутий, мов струна. Страшне лихо, що спіткало Ігоря і його полк, накладало тепер на нього важкий обов'язок — захищати Путивль і княгиню з дітьми, готуватися до нападу половців. А часу — обмаль. Тому відповів твердо і коротко:

— Гадаю, так зробимо: я пошлю гінців до Переяслава та Києва, щоб сповістити князів про поразку Ігоря, Слауті ж та Самуїлу нічого поспішати після такої нелегкої дороги. Днів два-три відпочинуть, а тоді — в путь! Іди, сестро, — пригости їх, а я готуватиму Путивль до оборони. Мене до вечора не ждять — справ багато!

Слаута хотів було заперечити, та Ярославна рішуче сказала:

— Князь Володимир правий. Вам треба відпочити. Ходімо! Та й хочемо ми послухати вашу розповідь про все, що трапилося в степу Половецькому. Відпочинете — і розповісте.

І вона рушила до князівського терему.

А тим часом з наказу Володимира Ярославича над Путивлем ударив на сполох дзвін, помчали гінці до Переяслава та Києва, а нарочні — до всіх сіл і міст Сіверської

землі. І покотилася страшна звістка від села до села, від міста до міста, і застогнали, заплакали люди від великої, нечуваної біди-напасті, одні хапали зброю і йшли до городів, шукаючи захисту за їхніми валами, а інші з дітьми та найнеобхіднішими припасами тікали в лісові нетрі, болота, яри та вертепи.

"То бо слишавше, возмятошася городи Посемські і бисть скорбь і туга люта, яко же ніколи те не бивало во всім Посем'ї і в Новіграді-Сіверськїм і по всій волості Чернігівській: князі ізимані, і дружина ізимана, і збита.

І мятяхуться люди, акі в мотві. Городи воставахуть, і немило бяшетъ тогда комуждо своє ближнєє, мнозі тогда отрекахуся душ своїх, жалующе по князях своїх", — записав Володимир Ярославич до своєї книги-літопису.

2

У доброму настрої повертався до Києва князь Святослав із своїх карачівських та вщизьких земель, що на багато десятків, ба навіть сотень верст простяглися по верхній Десні аж до Оки. Чотири полки відбірних воїв вів він звідти: два кінних ішли правим, високим берегом — старою, наїждженою дорогою, а два піших пливли разом з ним на човнах.

Поспішали. Тому князь у Трубецьк, до Всеволода, не заїздив — проплив його вночі з надією, що ранком, на сніданок, прибуде в Новгород-Сіверський, до Ігоря, і там остаточно домовиться з ним про майбутній похід.

Ніч була тиха, ясна. Між скромними, сором'язливими зорями гордо красувався місяць-молодик. В його сріблястому холодному сяйві мріли далекі весняні береги. За кормою шуміла темна вода. Спали вої, вільні від веслування, спали на помості, вкрившись кожухами, молоді князі — син Володимир та Олег, а Святославові не спалося: нили суглоби, і в голові роїлися думки.

Здається, він усе зробив, аби наступний похід на Дон був найбільший з часів Мономаха і закінчився щасливо. Зібрав немало свою дружину, Рюрик приведе не меншу, а ще чорні клобуки, Володимир Переяславський, Ярослав Чернігівський, Ігор Сіверський з братією... Напевне, прийдуть самі, як і торік, або пришлють дружини Всеволод Луцький, Ярослав Пінський, його брати Гліб Дубровицький, Мстислав Романович та Ізяслав Давидович — обидва із смоленських князів. Обіцяв прибути сам Давид Ростиславич Смоленський, Рюриків рідний брат, який не брав участі ні в поході 1168 року, ні в поході 1184 року, відмовившись тим, що нездужає... Написані й відправлені з гінцями листи у Галич Ярославу Осмомислу і у Володимир Всеволоду Юрійовичу, князеві Володимиро-Суздальському[75] — двом наймогутнішим володарям. Якщо вони приєднаються і пришлють свої полки, тоді хай тремтить Кончак — майже вся Руська земля стане на нього!

Лише опівночі Святослав заснув.

Розбудив його легкий поштовх: човен пристав до причалу.

— Новгород-Сіверський! — почув голос княжича Олега.

Святослав відкинув кожуха, зачерпнув пригорщу м'якої деснянської води, хлюпнув собі на обличчя. Сон враз мов рукою зняло. Йому подали рушника — витерся, звівся на

ноги і глянув на безлюдний причал.

"Гм, ніхто не зустрічає, — подумалося прикро. — Невже сторожа на валу не помітила сотень човнів, що спінили всю Десну?"

Але тут почувся тупіт копит. З узвозу виринуло кільканадцять вершників. Попереду на сірому огиреві мчав боярин Черниш. На березі кинув поводи гридневі, швидко збіг на дощаний причал.

— Княже, я радий пригостити тебе, твоїх синів і бояр на Горі, — вклонився він. — А твоїм воям сніданок привезуть сюди.

— Де ж князь Ігор? Бува не захворів? Черниш витріщив очі.

— А хіба князь не знає?

— Що?

— Ну як же? Минув майже місяць, як князь Ігор пішов з князями Всеволодом, Святославом, Володимиром та чернігівськими ковуями у похід на половців...

Святослав сторопів. Аж відсахнувся, мовби від невидимого удару.

— Як — на половців! Не діждавшись мене? Не попередивши мене? Та чи він сповна розуму? Отсе так новина для мене!

— А я гадав, князю відомо...

Розгубленість, що вималювалася на обличчі боярина, свідчила, що він дійсно був глибоко вражений і збентежений.

Підійшли княжичі Володимир та Олег, наблизилися бояри та воєводи. Вістка про те, що скоро минає місяць, як сіверські князі пішли в похід на половців, приголомшила всіх.

— Що ж чути від Ігоря? — ледве спромігся на слово Святослав.

— Нічого не чути.

— А боярин Славута? Живий він?

— Боярин Славута помчав услід за князем Ігорем.

— Як — помчав? — вигукнув ще більше вражений Святослав. — Та чи вони не показалися тут? Хай Ігор — він завжди був дещо легковажний... А щоб Славута!.. Просто неймовірно!..

— Наскільки мені відомо, боярин залишився дома. Я сам бачив, як він прощався з князем та княгинею. А потім, коли я порядкував у городі, бо князь Ігор усе залишив на мене, він вибіг з палат, скочив на коня і помчав услід за військом...

З того часу я його не бачив. Гадаю, він наздогнав князя Ігоря і пішов з ним...

— Дивно... З хвилини на хвилину не легше... А княгиня Ярославна — вона де? Теж пішла в похід? — Святослав сумно усміхнувся.

— Ні, вона з дітьми залишилася в Путивлі. Від неї були гінці.

Святослав розвів руками.

— О Боже! Дивні діла твої, Господи! Усе, що я з таким трудом ладнав, розсипалося в одну хвилину!

Він затулив обличчя долонями і скрушно похитав головою.

Всі мовчали. Було ясно, що в серці старого князя зараз бушує буря, і ніхто не

наважувався розраджувати, втішати його, а головне — ніхто не знав, як це зробити. Кожному було нелегко на душі.

Нарешті Черниш порушив важку мовчанку.

— Княже, прошу до сніданку, бо лихо лихом, а їсти все одно треба...

— Та який може бути сніданок! — скипів князь. — Ігор утаївся від мене, обманув мене, а я за його столом стану нині трапезувати! Не буде цього! Зразу ж рушаймо до Чернігова! Поснідаємо на човнах!

Два дні, що пливли до Чернігова, Святослав був сердитий і все підганяв гребців: швидше, швидше! Нарочних до брата Ярослава не посилав, хотів заявитися несподівано, як сніг на голову, і виказати йому все, що накіпіло на душі. Ярослав обманув його теж. Знав же, що пошле на поміч Ігореві ковуїв, а промовчав! Ігор став йому ближчий, ніж рідний брат! Ну що ж, коли так, то й він не буде з ним няньчитися, потурати його витівкам. Тепер або зі мною, або проти мене! — вирішив Святослав.

Ніхто не зустрічав його. І справді з'явився у Чернігів мов сніг на голову. В'їздив у ворота злий, лютий. Ну, начувайся, Ярославе!

І все ж Ярослава встигли попередити. Чернігівський князь зустрів старшого брата посеред широкого майдану перед Спаським собором і відразу кинувся йому на груди.

— Брате мій, таке лихо! Таке лихо! Якби ти тільки знав! — схлипнув він, обіймаючи і цілуючи Святослава в обидві щоки.

— Що трапилося? Хтось захворів? Помер? — сторопів Святослав, відчуваючи, як щось обірвалося в грудях і з серця щезли всі гіркі слова, які він приготував для молодшого брата.

— Ні, ні, дякувати всім святим, усі живі й здорові.

— Так що ж тебе так схвилювало? Кажі!

— Ігорів полк загинув! А сам Ігор, поранений, потрапив до Кончака в полон!

— Звідки ти дізнався? — Святослав відчув раптову слабкість, ніби ноги підігнулися.

— І невже так-таки весь полк? Це ж шість, вісім або й десять тисяч воїнів!

— Щойно прискочив Біловолод Просович, боярин тюркський, — він і розповів...

— Веди мене до нього! — аж крикнув Святослав.

Обидва князі в супроводі княжичів та Святославових воевод зайшли до гридниці. Їм назустріч підвелися чернігівські воеводи та могуті[76]. Низько вклонився схудлий, обшарпаний боярин-торк Біловолод Просович, а коли підняв голову, то всі побачили в його запалених, почервонілих очах сльози.

Святослав зупинився перед ним.

— Біловолоде, розкажи, як це було!

Торк з натугою проковтнув гіркий клубок, що здавив йому горло.

— Княже, це був з самого початку нещасливий похід. Сонячне знамення застерігало князя Ігоря і всіх нас від великої біди, але князь Ігор не зважив на нього і повів нас далі — аж на Сюрлій та Каялу. У першій битві з ордою хана Кзи ми перемогли, та другого дня рано-вранці побачили, що вся сила половецька оточила нас. Почалася битва. Відразу був поранений у руку князь Ігор. Весь день і всю ніч ми

пробивалися до Дінця, але дістатися не змогли. Стріли летіли на нас хмарами спозаранку й до вечора, коні знесилили від голоду й спраги, багато воїнів полягло в тій битві. У неділю опівдні упали знамена Ігореві...

— Де ж князі?

— Усі в полоні.

— А військо?

— Половина воїв лягли трупом у степу понад Каялою та були поранені, інших похапали половці. Не знаю, чи й пощастило кому втекти з того побоїща...

— А тобі?

— Коли нас притисли до озера, многі кинулися вплав до протилежного берега, але і люди, і коні були такі стомлені, такі спрагли і так понапивалися води, що не могли пливти і всі потопилися. А я та ще кілька моїх воїв зуміли перепливти, заховатися в кущах і пересидіти там, поки стемніло...

Святослав важко зітхнув.

— О любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав би мені Бог притомити поганих, та не стримав юності і цим отворив поганим ворота на Руську землю. Воля Господня да буде в усьому! Наскільки раніше ремствував я на Ігоря, настільки нині жаль мені Ігоря, брата мого!.. О, мої синовці, Ігорю і Всеволоде! Рано еста почали ви Половецьку землю мечами разити, а собі слави шукати! Безславно ви перемогли, безславно пролили кров поганську! Ваші хоробрі серця з твердого булату сковані, а в звитязі загартовані! Що ж натворили ви моїй срібній сивині? — Він знову заплакав, а заспокоївшись, махнув Біловолоду Просовичу, щоб вийшов, і, коли той причинив за собою двері, повернувся до Ярослава: — Брате, збирай боярську думу — будемо радитися, що нам тепер робити.

— Майже всі мої бояри тут, княже, і твої теж, — відповів Ярослав. — Ти старший — сідай на моє місце і кажи, що нам робити, а ми послухаємо.

— Гаразд. Хай буде так. Зараз не до сперечань, — погодився Святослав і зайняв чільне місце за князівським столом. Коли всі повсідалися довкола, зміцнілим голосом, у якому вже відчувалася давно вироблена звичка наказувати, промовив: — Братіє і дружино, замислив я цього літа великий похід на половців — аж на Дон. Та Бог розсудив інакше. Молоді, нерозумні князі Ігор та Всеволод, утаївшись від мене, самі пішли в степ, щоб тільки собі слави зажити, — і зазнали страшної поразки. Такої ще й не бувало на Руській землі! Не бувало! Вся Сіверська земля залишилася оголена, беззахисна. Ігор та Всеволод відчинили половцям ворота на Русь! Не сьогодні, то завтра вони будуть на Сеймі — і потече кров людю нашого, запалають городи та села...

Він замовк і задумався. Пригнічені бояри мовчали теж.

— Що ж нам робити? — спитав Ярослав тихо. Він відчував свою провину.

— Що нам робити? — перепитав Святослав і тут же твердо відповів: — Загородити Полю ворота на Русь черленими щитами! Зупинити Кончака, Кзу та інших ханів! Рятувати землю нашу від спустошення, а люд наш від загибелі!.. Передусім треба захистити беззахисне Посем'я!

— І як же це зробити? Якими силами?

— А ось як... Мої сини Олег та Володимир з двома полками, що йдуть зі мною, повернуть зараз же на Сейм, до Путивля. З ними піде воєвода Тудор, воїн сміливий і досвідчений... Зробіть там, князі, все, аби захистити ту землю! Не гайте ні хвилини! Там залишилася княгиня Ярославна з дітьми!..

— Слухаємося, княже, — схилили голови молоді князі.

— Ти, Ярославе, негайно збирай дружини свої і стань по Острі! Жди з Києва моїх нарочних. Може бути, що половці, охоплені гординею після перемоги над Ігорем, підуть не на Сейм, а на Переяслав або й на Київ. Швидше всього на Київ! Тоді ми станемо проти них!

— Добре! — відгукнувся Ярослав.

— Нині ж я напишу листа у Смоленськ до князя Давида Ростиславича! У Турів, у Пінськ, у Луцьк пошлю гінців, щоб ішли князі, не барячись, на допомогу Києву... І зразу ж, ще сьогодні, сам відправляюся до свого стольного града!.. Тепер нема чого думати про похід. Тепер головне — зібрати всі сили Руської землі на відсіч Кончакові та його ордам!.. Ідіть усі і робіть те, що велить вам ваш обов'язок! Ідіть!

3

Любава витягла з жлукта ще гарячі, добре визолені сорочки та спідниці, повісила на коромисло, підняла на плече і гукнула в розчинені двері хатини:

— Мамо, я до річки! Поперу білизну! З хати долинув материн голос:

— Іди, доню... Та будь обережна — не впади в воду, бо кладка ще від батька залишилася — стара і хистка вже!

Вони вже звикли одна одну називати матір'ю і донею і були раді, що між ними установилися такі приязні, родичівські взаємини.

З дверей вибіг Жданко. У вибілених на сонці полотняних штаненятах, що трималися на шлейці, перекинутій через плече, у такій же сорочці, білявочубий та синьоокий, він скидався на тендітного житнього колосочка, який щойно виклюнувся зі стрілки.

— І я з вами на річку! — гукнув з порога і застрибав на одній нозі.

— А бабуса пускає?

— Пускає, пускає! Вона годує Настуню, бо та маленька... А я сам поїв! Я вже великий!

Любава усміхнулась і подумала: як же любитиме вона свого Жданка, якщо так прив'язалася до цієї, по суті, чужої їй дитини!

— Ну йди! Та не пустуй! А то впадеш у річку та втопишся! Мама Варя плакатиме дуже! І ми всі будемо плакати!

— Я не пустуватиму! Я слухняний! — гукнув зраділий Жданко і вистрибом пустився по стежині.

Кладка була справді стара, почорніла, хистка і на два чи три пальці покривалася водою. Однак прати на ній було зручно.

Поряд з нею колихався на хвилях легкий сосновий човен, видовбаний Жданом

узимку. У ньому лежав довгий гладенький бовт, щоб заганяти рибу в сіть, та липовий ковшик — вичерпувати воду. Відколи Ждан пішов у похід, стоїть човен без руху — чекає на свого господаря.

Склавши в нього білизну, Любава заходилася прати. Жданко бігав понад берегом — ловив прудкокрилих метеликів.

Сонце підбивалося все вище і вище. Скоро й обідати пора!.. Та раптом відчайдушний жіночий крик струсонув і сонячну тишу, що зависла над Сеймом і над левадами, і все навкіл:

— Людоньки-и! Половці!.. Убивають!.. Рятуйте!..

Прач випав із Любавиних рук. Дівчина глянула на село і завмерла від жаху: з трьох боків його затоплювали степовики, вони мчали вулицями, навпростець городами, вривалися, мов хижаки, у двори, в хати, нишпорили по хлівах, клунях, коморах, наздоганяли людей, що тікали в поле чи до річки, в левади чи в ліс, одних в'язали, інших убивали, тягнули все, що потрапляло під руку, виганяли з повіток худобу, коней, птицю... Ось запалав один куток, задимів другий. Стоп диму й вогню шугнули в синє небо... Всюди крики, тупіт, чужинська лайка, дитячий вереск, стогін поранених, чоловічі прокляття...

Жданко зіщулився, притулився до Любавиного коліна голівкою і тремтів, мов перелякане пташеня.

— Мені страшно!

Вона теж боялася. Страх скував її серце льодяним панциром. А потерпілі ноги мов прикипіли до землі. Щось подібне вона відчула торік у Глібові, коли на нього несподівано напали сіверяни.

Жданків голос вивів її з остовпіння. Треба ж щось робити! Треба рятувати матір, Варю, маленьку Настуню! Ось-ось половці нагрянуть і до них!

— Мамо! Варю! Тікайте сюди! У леваду! — гукнула вона щосили.

Та її голос розтанув у страшному гвалті, що охопив усеньке село. Тоді вона кинулася бігти — і враз зупинилась. Хіба встигне? Ген на їхнє подвір'я завертає один чужинець, другий, третій... Вриваються в хатину... Чується приглушений скрик, дитячий вереск... О небо! Що там діється!.. Невже і мати, і Настуня вже мертві, загинули?

Вона переводить погляд на Іванове обійстя. Звідти долітає несамовитий крик Варі:

— Дітоньки-и!

Половець тягне її за коси, вона пручається. Тоді він б'є її, мов скотину, ногою в живіт, в'яже сирицею руки...

Любава хапає Жданка, хоче занести його за кущі, щоб не бачив того жаху, але хлопчина вже почув материн голос і кричить щосили, пронизливо:

— Мамо-о!

Половці почули той дитячий крик, побачили Любаву і Жданка. Один з них відразу ж метнувся вниз, до річки, швидко зачеберяв своїми викривленими ногами, що звикли до верхової їзди. На ходу ладнав лука...

Любава зі Жданком стрибнула в човен, бовтом щосили відштовхнулася від берега. На той бік! В очерети! До лісу! Швидше! Швидше! Тільки там можна сховатися від хижих людоловів!

Яка, одначе, широка ріка! Як поволі пливе човен! А половець уже збігає в леваду, піднімає лука, цілиться.

Стріла плюхається в воду зовсім недалеко — за кормою. Половець виширив зуби, регоче і накладає другу стрілу. Він упевнений, що влучить! Швидше! Швидше! Вона упирається бовтом у дно — раз, другий! Шумить прозора вода, все ближче зелена стіна очеретів. Чи ж устигне?

Стріла цвяхнула над вухом, опекла плече.

— Тетю Любаво! У тебе кров! — кричить Жданко, показуючи на білий рукав, що почав червоніти.

Та думати про це ніколи. До кущів, до заростей зовсім недалеко — десять кроків, п'ять...

Вона оглядається. Половець усе ще регоче і накладає третю стрілу.

Ну, кінець! Тричі долю не випробовують!

Але тут човен із шелестом розсуває високий очерет і ховається в густих його заростях, а через мить упирається в твердий берег. Любава хапає на руки Жданка і, продираючись крізь жовто-зелений верболіз, біжить лісом. Біжить, не відчуваючи болю ні в плечі, ні в босих ногах, що ступають по колючій глищі, натикаються на сухе гілля та пеньки, ні в обличчі, по якому шмагає ялинове віття... Біжить до знемоги... І коли вже відчула, що останні сили залишають її, упала в траву, притиснула до себе маленьке тремтяче тільце хлоп'яти і безсило заридала...

4

В той час, як хан Кза із синами Романом та Чугаєм, зятем Костуком та своїми прибічниками плюндрував обидва береги Сейму, поволі наближаючись до Путивля, Кончак, розділивши свої сили на кілька загонів, напосівся на Посулля і винищував ті поодинокі селища й городки, які уціліли від попередніх нападів або зусиллями Володимира Переяславського були відбудовані. Терьтробичі спалили П'ятигірці, Тарголовичі — Лукім'я, Токсобичі дотла сплюндрували Мгар та Луку, Колобичі приступом взяли міцний кснятинський городок, а Єтебичі винищили все, що було живого, між Щеками і Сенчою. І тільки сам Кончак забарився під Лубном. Думав узяти його з ходу, та виявилось, що це міцний горішок — не по зубах, тому покликав на допомогу Токсобичів та Колобичів.

Посадник Мотига стояв на заборолі і дивився вниз, на берег Сули, де спішувалися свіжі половецькі загони. Був він заклопотаний, сумний. За чотири дні облоги і безперервних боїв на валах схуд, змарнів, очі запали, почервоніли від безсоння, борода скошлатилася, а руді вуса підгоріли, коли гасив пожежу, і з двох боків підковою охоплювали міцно стиснутого рота. Причому один кінець їх був довший, а другий, більше присмалений, коротший, і від того обличчя здавалося скривленим, ніби болів зуб чи підпухла щока.

— Що, брате Мотиго, сунуть поганці? Тепера нам непереливки буде? — прогук у нього над вухом Кузьмищів голос. — Бачу, бачу... Що ж робити?

Кузьмище тихо підійшов і став поруч. Він теж змарнів. Воронячим гніздом стирчав на всі боки чорний чубисько, а таке ж чорне й густе, мов ліс, бородище, як і вуса Мотиги, присмалилося на вогні і позакручувалося поруділими баранчиками.

— А що робити — триматися! — відповів Мотиго. — Скільки сил наших стане!.. Іншого виходу в нас немає!

— І я так думаю... От тільки чи довго протримаємося? Уже половина людей або вбита, або поранена... Та ти дивися — вони, здається, відразу підуть на приступ! Га?

Кузьмище показав рукою вниз.

Половці справді заворушилися. Одні погнали коней на луг, а ті, що лишилися, — не менше двох тисяч, — почали здиратися по крутому схилі до валу. Ладнали луки, несли палаючу смолу.

— А йдуть, кляті! — і Мотиго раптом загукав охриплим голосом: — Браття! Пильуйте! Знову починається!.. На забороло! На забороло!

Він залишився на східному валу — від Сули, а Кузьмище прудко побіг до воріт. Там було найбільш небезпечне місце, бо коли зі всіх боків городище оточували глибокі яри та урвища, біля воріт, від материка, його відділяв лише сухий рів.

У городищі тривожно сурмили труби. З усіх усюд до валу збиралися лубенці. Вони несли луки-самостріли, довгі дерев'яні вила-дворіжки, щоб відштовхувати драбини нападаючих, лозові кошелі з піском та землею, щоб засипати їм очі, розтоплену смолу та окріп. Чоловіки ставали до бійниць, жінки, підлітки й старі подавали їм усе, що потрібно для оборони. Навіть поранені, хто ще почувався на силі, брали списа чи сокиру і ставали в ряди захисників.

Усюди діжки та цебри з водою, щоб гасити пожежі. Лубен в котрий раз готувався дати відсіч ворогові.

Кузьмище піднявся на надбрамну вежу й охнув: тисячі половців оточували городище — і понад ровом, і по горі, і по яру, що зразу стрімко падав у кінці рову, і по широкій і глибокій долині, де текла Луб'янка, і попід Нижнім валом побіля Сули... За ровом, на високому горбі, стояв гурт вершників — ханів та ханських охоронців. Серед них горбатилася могутня постать великого хана.

Кончак!

Його Кузьмище впізнав одразу, хоча й минуло кілька років, як разом з князями гнався за ним та за Ігорем від Щекавиці аж до Дніпра. Ох, яка була добра нагода злапати сучого сина! Коли б не випадковий човен, припнутий біля берега, не проливали б нині лубенці свою кров, не всівалася б Переяславська Україна трупом та згарищами! Та ба! Не пощастило!

Сонце опускалося на захід і, визираючи з-за ханських спин, сліпило Кузьмищеві очі. Хитрий гаспид — Кончак! І тут усе обміркував! І сонце, засліплюючи очі русичам, допомагає йому!

Кузьмище застромив за пояс бойовий топір, узяв до рук важкого довгого списа.

— Ну, братця, стіймо кріпко, бо чи так, чи інак — все одно смерть! Зараз почнеться! Ніби вгадуючи його думки, Кончак підняв руку і подав знак до наступу.

На приступ ринули тисячі вояків. Вони, мов мурашки, лізли по крутих схилах нагору, пускали стріли з прив'язаними до наконечників палаючими шматочками смоли, розмахували шаблями та списами. Ті, що ринули через рів, несли з собою довгі штурмові драбини.

І над усім лунав протяжний грізний рев — а-а-а!..

В городищі спалахнули пожежі. Їх гасили жінки й діти. По всьому околу городища, де вал здіймався над крутими схилами яруг, половці зуміли піднятися лише до підніжжя валу, а в багатьох місцях взагалі не піднімалися. Бо як же видряпатися по прямовисних глиняних стінах? Вони тільки запускали вгору стріли з палаючою смолою, сподіваючись підпалити сухе дерев'яне забороло, та безперервно кричали, щоб нагнати на урусів жаху і щоб ті, перебуваючи в постійному страхі, не мали змоги перекидати підмогу туди, де вона потрібна.

Зате біля городської брами зав'язалася люта січа. Хоча степовики не були навчені штурмом брати укріплені городи і неохоче йшли на приступ, вони мали багатократну перевагу в людях і, користуючись цим, все лізли і лізли на заборолу, мов сарана.

Кузьмище ледве встигав зі своїми людьми відштовхувати драбини і скидати з заборол тих найспритніших, яким пощастило здертися нагору. Він носився по дощатому помосту, як буря, і його громовий голос лунав усюди, де було найважче.

— Тримайтеся, братця! Тримайтеся! — підбадьорював воїв. — Половці видихаються! Уже всі драбини лежать унизу потрощені! А без драбин їм не залізти на вал! Та й вечір незабаром — ми матимемо передишку!

Сонце справді швидко сідало за далекий небокрай. Ще година-друга — і стемніє!

Розумів це і Кончак.

Коли стало ясно, що захисників на заборолах так просто не дістати і що вони, незважаючи на великі втрати, і не думають здаватися, він наказав пустити в діло порок. Це був простий, нашвидкуруч приготовлений стінобитний пристрій — важка дубова колода, яку на арканах, на віжках та обротьках несли півсотні дужих вояків. Простий, але небезпечний. Воїни перетягли його через рів і поволі наближалися до воріт. Ще сотня вояків ішла поряд і щитами закривала і товаришів, і себе від руських стріл.

Кузьмище відразу зрозумів, яка це велика загроза — цей порок — для воріт, і для городища, і для лубенців.

— Братця, стріляйте! Та стріляйте не поспішаючи! Цільтеся не кваплячись! В ноги, в руки — куди зможете, аби не в щити! Аби хоч як-небудь вразити гаспидів! — гукав він, а молодому довгов'язому кметові, що трапився поруч, наказав: — Біжи хутко до посадника Мотиги — нехай бере сотню чи дві людей і мчить не гаючись сюди! Та хай захопить міхів і заступів — закладати землею ворота! Біжи!

Жінкам звелів нести і тягти до воріт усе, що згодилося б для цієї мети: дошки, плахи, кошелі з землею, лави, столи, рогаці, вози, засіки, кадуби — все, чим можна

загатити, забити велику діру в валу, коли б кочовикам пощастило висадити дубові, обковані залізними шпугами ворота.

— Давайте сюди окріп! Підігрійте смолу! Наливайте її в горщики, в глечики, в череп'яні кухлі! Щоб тріскалися на головах тих нечестивців! Несіть усе, що можна пожбурити на них, — каміння, колеса, жлукта, столи, бочки! Усе — навіть одяг, постелі, сідла... Аби лиш перешкодити поганцям розмахувати тією колодою!

І полетіло на голови нападникам усе, що можна було знайти в городищі. А тим часом Мотиґа з сотнею воїв закладав ворота міхами з землею, і незабаром тут виросла важка і міцна загорожа... Коли уже в сутінках, незважаючи на втрати, половці розтрошили дубові бруси брами, то раптом наткнулися на непробивну земляну стіну. Хан Туглій, що керував наступом, кинувся до Кончака — що робити?

Кончак скрипнув зубами, вилаявся і наказав знімати облогу. І так він згаяв тут скільки днів! А попереду ж нові бої — Переяслав, Київ! Що цей Лубен! Він візьме його на зворотному шляху! Та коли впаде Переяслав, коли схилить голову гордий золотоверхий Київ, цей горішок сам упаде йому до рук! Ой-бой!

Уранці лубенці висипали на вали і з подивом і радістю побачили, як величезне половецьке військо, здіймаючи за собою хмару куряви, швидко покотилося на захід. Важко було повірити цьому, але Кончак зняв облогу, що коштувала йому кількох сотень вояків і чимало даремно згаяних днів.

Кузьмище змахнув з ока сльозу, згріб друга Мотиґу у ведмежі обійми і радісно загукав:

— Вистояли, братику! Вистояли, мат-тері його ковінька!

5

Кончак ішов на Русь швидко, а чутка про нього летіла ще швидше. Люди кидали все і тікали в лісові нетрі, в непрохідні болота, в глибокі яруги, ховалися за високими валами найближчих городів та острогів. Переяслав переповнився військовим і невійськовим людом. Смерди, холопи, закупи, ремісники, огнищани, купці брали мечі, списи, луки, щити і ставали на заборолі.

Сам Кончак іде! Всі готувалися до зустрічі з жорстоким, безпощадним ворогом.

І все ж поява половців, які в неділю вранці, мов чорна хмара, посунули з-за Трубежу, була для багатьох, як це часто буває в подібних випадках, і несподіваною, і приголомшливою. Всі — від старого до малого — висипали на вали і вжахнулися: ніколи ще не приходили степовики такою силою!

Розуміючи, що Кончак незабаром обступить весь город так, що з нього й миша не вишмигне, Володимир Глібович поспішив послати гінців до Святослава, Рюрика і до всіх князів: "Се половці у мене — а допоможіте мі!"

Гінцям відчинили Київські ворота — і найбистріші князівські скакуни вихором понесли їх у різні боки до Дніпра: до Києва, до Трипілля, до Івана[77], Чучина[78], Канева, де, напевно, не сьогодні, то завтра, як повідомляв Святослав, стануть війська для оборони того берега.

А половці все сунули, каламутячи копитами світлі води Трубежу, і поволі

охоплювали весь город зі всіх боків.

Володимир Глібович обняв княгиню Забаву, мов хотів захистити від біди, і з гіркотою вигукнув:

— Ну от, удружив Ігор! Не діждався, щоб сукупно з усіма піти в Поле! І свою силу погубив, і на нас погибель навів!.. Бідна Україна Переяславська! І знову ти розплачуєшся, як не раз бувало, за чужі гріхи! І знову проллється невинна кров люду твого! Прокляття!

— А може, і нема Ігоревої вини в цьому? Може, Кончак і без того посунув би на нашу землю? — висловила сумнів княгиня Забава.

— Ні, княгине, зараз у всьому, що скоїлося на нашій землі, князь Ігор винен, — підтримав Володимира Глібовича боярин Шварн. — Це він відкрив ворота половцям на Руську землю!

Надвечір Кончак обложив Переяслав зі всіх сторін, а рано-вранці розпочав сильний обстріл городських заборол звичайними і запалювальними стрілами. Сухе дерево займалося швидко, і в багатьох місцях спалахнули пожежі. Їх заливали водою. На валах появилися перші вбиті та поранені.

Особливо сильний натиск вчинили половці на острог, що захищав Київські ворота. В ньому зачинилася корогва стрільців, і вони були Кончакові як більмо на оці, — не давали змоги наблизитись до найбільш вразливого місця, де він сподівався добитися успіху.

Кончак кинув на нього орди Туглія, колобицьких та терьтربیцьких ханів. Ті пішли на приступ. Спочатку обложені в острозі успішно відбивались, та перед вечором сили їхні підупали.

— Шкода витязів! Треба рятувати! — занепокоївся Володимир Глібович. — Коня мені! Відчиніть ворота! Молодша дружина, за мною!

Івашко підвів йому коня.

Поблискуючи золотим шоломом і золотими стременами, князь вирвався з воріт на чолі невеликої дружини і що духу помчав до острогу. Туглієва орда не витримала несподіваного удару і сипонула врозтіч. Туглій у штовханні ледве не впав з коня — його підтримав Трат, що випадково був поруч.

— Відчиніть ворота! Виходьте до нас у поле! — гукнув князь обложеним. — Та швидше! Кожна хвилина дорога!

Ворота розчинилися — і з них виїхало сотні дві вершників. Багато хто вів на повіді запасних коней з пораненими.

— Відступаємо до Київських воріт!

Молодша дружина, визволивши приречених на загибель побратимів, повертала коней назад. Але в цей час хан Туглій, оговтавшись від переполоху і холонучи від страху, що цей переляк не залишиться непомічений Кончаком, завернув орду і вдарив на переяславського князя.

Так сталося, що в першому ряду нападаючих опинився Трат. Він незграбно скакав на своєму миршавому соловому коні і, піддаючи собі хоробрості криком, потрясав

важким ханським списом. Бідак з бідаків, він добровільно зголосився піти в похід, щоб чим-небудь пожитися в землі урусів. Як пастух ханських табунів та стад, міг і не йти, однак Туглій не заперечив і відразу погодився взяти з собою, навіть зброю порядну дав. Трат був щасливий. Не знав він, що цим щастям мав завдячувати Насті, яка давно вже протурчала ханові вуха, щоб десь запроторив Рутиного чоловіка подалі і щоб Рута хоч на якийсь час зітхнула вільніше.

Трат скакав поряд з усіма, кричав, розмахував списом і відчував у животі якийсь неприємний холодок. Він був добрим чабаном і неабияким вершником, але давно вже не ходив у походи і зі страхом думав тільки про те, як би щитом захиститися від уруської стріли і не впасти з коня. Бо хто у такій круговерті падав на землю, той уже не підводився ніколи.

Ось передня лава половців зіткнулася з переяславцями, і Трат зовсім несподівано для себе побачив перед собою багато одягненого вершника — у харалужній кольчuzі, золотому шоломі, з легким червоним плащем за плечима, що розвівався, як знамено, і довгим двосічним мечем у міцній руці.

Князь! Уруський князь!

Якщо зараз Трат не злякається і настромить його на списа або візьме в полон, то прославиться на весь Дешт-іКипчак і стане багатим чоловіком.

Трат направляє вістря свого довгого важкого списа прямо в груди князеві. А що йому було робити? Праворуч і ліворуч від нього — суцільна лавина воїнів, позаду — ще більше. Куди діватись? Тільки вперед! Хай великий Тенгріхан допоможе йому!

Та в останню мить Трат зажмурих очі, спис похитнувся і, замість того щоб ударити князя в груди, ударив у стегно.

Князь голосно скрикнув, але в сідлі утримався. А Трат з неймовірним страхом раптом побачив збоку від себе молодого уруського воїна з високо занесеним мечем — то був Івашко — і ще почув важкий посвист того меча. І тут світ перевернувся в його очах. Обидві його витягнуті наперед руки — ліва, що тримала повід, і права, що тримала списа, — відсічені тим мечем по самі лікті, упали на гриву коневі, а звідти провалилися кудись у безвість.

Це було останнє, що він бачив у своєму житті, — свої відсічені закривавлені руки. Потім він уже відчував якийсь час, як сповзає з сідла, падає в темну яму, де несамовиті кінські копита рвуть його тіло, трощать кістки.

Потім він зник. Зник навіки, втоптаний у чужу землю, багатством якої так хотілося йому пожитися...

Незважаючи на рану, Володимир Глібович бився затято. Не один раз його меч падав на голови ворогів, що, приваблені блиском золотого шолома, оточували його все тісніше і намагалися дістати шаблею чи списом. Поряд з ним бився Івашко, билися ще десятки юних витязів, що мечами, щитами і власними тілами затуляли свого князя від чужинських щабель і списів.

Та сили були нерівні. Все ріділи і ріділи ряди Володимирових охоронців. Другу рану князеві половці нанесли теж списом — у спину, під праву лопатку. Він схитнувся, але в

сідлі утримався, лише перекинув меч у ліву руку.

На валах, біля Київських воріт, зчинився крик.

— Наші знемагають!

— Князь поранений!

— Допоможімо їм! Допоможімо!

Воевода Шварн стрімголов скотився з заборула вниз, скочив на коня.

— Дружина, за мною! Виручимо князя! Вперед!

Дві тисячі кінних воїв вимчали з Переяслава як вихор і всією своєю залізною силою вдарили на половців, що оточили князя і його невелику дружину. І прорвали кільце. І вихопили Володимира, живого, але зраненого списами половецькими. Третій удар, найсильніший, хтось із нападників наніс йому в груди, і князь упав на руки кмета Івашка.

— Це смерть моя! — прошепотів він, спльовуючи кров'ю. — Ігор доконав мене!

Відступаючи з боєм, дружина допровадила князя в город. Його внесли в княжі палати, поклали на ліжку. Лікарі і знахарі поспішали вже з полотном, зіллям, мазями. Княгиня Забава, стримуючи сльози, цілувала його зблідле обличчя, гладила густого сплутаного чуба[79]. В кутку, стримувані нянями, голосили малі діти.

А він прикликав до себе Шварна і прошепотів, стримуючи стогін, що рвався із грудей, і витираючи криваву піну з уст: 1187 року, не зовсім видужавши, пішов разом з князями в новий похід і в полі тяжко захворів. На похідних носилках привезли його в Переяслав, де він і помер 18 квітня 1187 року. Це був хоробрий князь, що багато сил поклав для захисту Переяславщини і всієї Русі від степовиків. Літописець після його смерті записав: "І плакалися по нім всі переяславці, бо бо любя дружину... бо бо князь добр і крепок на раті і мужеством крепко показаяся і всякими добродетелями наполнен. О нім же Україна много постана..." Це перша літописна згадка України.

— Воеводо, вручаю тобі долю княгині, і дітей моїх, і всього Переяслава... Бийся до останнього, скільки сил твоїх стане, на валах! У поле не виїзди і ворога в город не впускай!.. Князі виручать нас... Повинні виручити, бо ми ж тут і їх захищаємо... На них уся надія наша!..

6

А що ж князь Ігор?

Усі дні після Каяли він був сам не свій, мов закам'янілий. Їв, пив, перев'язував рану, розмовляв, але і сам відчував, і всім, хто жив з ним разом, здавалося, що то не він, а якийсь інший, мертвий душею чоловік. Видно, там, на Каялі, йому було завдано рани не тільки в руку, а передовсім у серце, в душу, і якщо рана на руці швидко загоювалася і вже майже не турбувала його, то душевну рану кожного дня, кожної хвилини він усе більше роз'ятрював, розвереджував власним судом — своєю совістю. Він звинувачував себе — і зовсім небезпідставно — в смерті багатьох тисяч своїх співвітчизників, у загибелі всього війська, у тяжких муках воїв, що потрапили у половецьку неволю, у сльозах сіверських дітей, жон, батьків, матерів, а найбільше — у страшному розоренні, спустошенні Руської землі, якого нині, в сю хвилину завдавали їй Кза та Кончак.

Прохання його перед Кончаком про те, щоб привезти з Русі попа, пояснювалося, в першу чергу, тим, що він хотів облегшити душу щиросердою сповіддю. Він розумів, що для його умерлої душі потрібен був ключ, щоб відімкнути її, розбудити від болісного сну, від скам'янілості, впустити в неї, замість мертвої сукровиці, живу кров, тепло, сонце, людське прощення. А таким ключем, він знав, могло бути тільки слово, бо мазі, відвари, настойки, припарки — те все для тіла, а слово — для душі. А хто його скаже? Рагуїл? Ждан? Чи, смішно сказати, Янь?

Так минув тиждень і другий.

У неділю, напередодні того дня, коли Володимир Глібович рубався з половцями, а потім сховався в кров'ю і кричав під ранами, з порубіжного руського міста Дінця прибули до Ігоря на Тор його посланці, які привезли з собою старенького, самотнього попа Сильвестра. Попик, як його відразу прозвав Янь, був маленький, худенький, облісений, якийсь зникчезливий — чи то від старості, чи від надмірної пристрасті до браги та пива, але, як на диво, мав довгу сиву бороду і пристойний густий бас. Ця остання якість примирила з ним розчарованого його непоказною зовнішністю Ігоря.

Для церковної відправи було поставлене на березі річки ще одне шатро, і того ж вечора у присутності Ігоря попик Сильвестр, одягнений у блискучі ризи, з срібною кадильницею в одній руці та золотим хрестом у другій, відправив заупокійну молитву по душах загиблих та молебень за живих.

Ігор гаряче молився, цілував хрест, бив поклони, плакав, просячи від неба прощення і сподіваючись на провітління та облегшення душі.

Та заспокоєння не приходило. Вночі він знову кидався, скрикував, кликав до себе княгиню Євфросинію, сина Володимира, брата Всеволода, плакав, скреготав зубами у якійсь несамолюбивій безсилості й люті і тільки під ранок, як і раніш, знесилений і розбитий, поринув у важкий непробудний сон.

Наступного дня, після обіду, Рагуїл заявив, що непогано було б розвіятися соколиним полюванням на лебедів...

— Кажуть, біля озера та в лузі Дінця неважко знайти їхні гніздовища.

Ігор не перечив — рука вже зовсім загоїлася, і Ждан та Янь швидко переговорили зі сторожею. Молоді джигіти зраділи: їм теж хотілося потішитися і бистрою їздою, і соколиним полюванням.

Виїхали у супроводі п'ятнадцяти сторожів, які, пам'ятаючи наказ Кончака пильно слідкувати за бранцями, але не набридати їм, трималися віддалеки від князя та його супутників. Ждан, що став тепер не тільки конюшим, а й сокольничим, віз на лівій руці двох соколів, на голови яких були натягнуті шкіряні ковпаки-карналі, що затуляли птахам очі, а Янь припас у саквах на полудень кілька шматків в'яленого м'яса та в бурдюку холодної джерельної води, бо Ігор, поки його братія та вої перебували у полоні, навідріз відмовився вживати кумис, бузу, а тим паче ромейське вино.

Ігор та Рагуїл їхали попереду.

— Княже, — упівголоса сказав тисяцький, — мій джигун, як ти знаєш, упадає за Настею. Молодиця гарна, нічого не скажеш, та чує моє серце, що поплатиться він

головою! Їй-богу, поплатиться! Хай тільки-но повернеться хан Туглій та дізнається про їхні шури-мури...

— Я вже казав йому про це, Рагуїле, але твій остолоп не тільки батька не слухається, а й князя. Не бити ж його! Та й не маленький уже — сам знає, на що йде! — відповів Ігор.

Рагуїл важко зітхнув і, оглянувшись, ще більше понизив голос:

— Та я зараз хочу не про те, княже... Яню хоч кілок на голові теши, а він як був баламутом, зальотником, так і залишається ним, хоч би там що! Я махнув би на все це рукою, так серце ж болить: не зносити йому голови!.. Однак він, як ти сам знаєш, гострий на розум, дотепний і сміливий хлопець. І метикований достобіса! Ти ж бачиш, як він швидко знайшов спільну мову з нашими сторожами, — став для них як свій, зразу втерся у довіру, більше часу проводить з ними, ніж з нами, вони його не зупиняють, коли він іде в кочовище, навіть уночі віється хтозна-де... А сю ніч повернувся і шепче мені: "Батьку, є змога для князя Ігоря і для всіх нас утекти!" — "Хлопче, чи часом не п'яний? За нами слідкують у двадцять пар очей, коней дають нам тільки для полювання та прогулянок і відразу відбирають... Яка змога?" — відповів я. Він присунувся ще ближче і шепче на вухо: "Настя познайомила мене з хрещеним половцем Овлуром, власне, тільки наполовину половцем, бо його мати Рута — русинка, — так от сей Овлур, або по-нашому Лавро чи Лаврін, може дістати і коней, і зброю, і провести нас аж додому! Він згоден їхати з нами на Русь..." Що ти на це скажеш, княже?

Ігор задумався.

— А це не пастка?

Рагуїл здвигнув плечима.

— Не схоже. Для чого це Насті? Янь клянеться, що вірить їй. Та й сестра вона Жданова — хоче допомогти братові і всім нам. Сіверянка! І ніде правди діти — розумна, хитра! Каже: поки Кончак з братією в поході, саме час тікати! А не тоді, як тисячі джигітів повернуться додому і затоплять увесь степ...

Ігор похитав головою.

— Вона, мабуть, правильно міркує... Та тікати я не згоден!

— Чому, княже? — аж вигукнув тисяцький. — Ти вже видужав! Раніше, звичайно, і мови не було б — куди з пораненою рукою?! А тепер саме час! Чому ж не тікати?.. Якщо пощастить, не платитимеш за себе такого сказеного, непомірно великого викупу. Це раз... Потім, прибувши додому, розстараєшся срібла та золота, щоб викупити всіх нас — князів і бояр. Це два... А хто ж подумає про дружину та чорних людей, що знемагають у неволі? Тобі це найкраще зробити! Попросиш князів, у кого є багато половецьких бранців, щоб викупили, обміняли. Це три... Та найважливіше те, що ти зможеш знайти сили, військо, — князі не відмовлять тобі в цьому, — щоб захистити нашу Сіверщину, що залишилася зовсім беззахисною від степовиків... Ось що дасть твоя втеча!.. Що ж стосується нас, то ми можемо і не тікати. Аби ти втік!

Ігор довго мовчав, їхав, понуривши голову. А потім, зітхнувши, відповів:

— Усе це розумно, Рагуїле, і я вдячний тобі, що ти дбаєш і про мене, і про все князівство... Але тікати я не можу!

— Чому?

— Як же я покину в неволі брата, сина, племінника, а сам утечу? Як покину дружину всю, яку через своє недоумство завів сюди? Що скажуть мені люди, коли сам повернуся в землю свою, а братію, і боярство, і дружину залишу тут на поталу? Як дивитимуся в вічі батькам і матерям, жонам і дітям? Ні, не вмовляй мене! Якщо терпіти муки неволі, то всім разом! А мені найпершому!

— Ну, не таких уже мук ми зазнаємо!

— Бачиш, поки половці сподіваються взяти з нас такий багатий викуп, вони ставляться до нас по-людськи. А втечи я — і зразу все зміниться. На князів надінуть пута залізні, вас заб'ють у колодки або кинуть до ям, простих людей катуватимуть...

— Княже, ми згодні все витерпіти! — вигукнув Рагуїл. — Бо віримо, що коли ти будеш на волі, то зумієш заступитися за нас і нас вирвеш з ненависного половецького полону! Погоджуйся!

— Ні, Рагуїле, не погоджуся! І давай облишимо цю розмову! — не підвищуючи голосу, але твердо, навіть суворо сказав Ігор.

Рагуїл замовк і з досадою махнув рукою. Ну що тут поробиш? Вигоріла, виболіла Ігорева душа! Совість замучила його! Карається князь, карається щодня і щоночі й не матиме спокою доти, поки останній його воїн не буде визволений з неволі половецької! Та хіба це запомога всім їм — його карання?

Вони довго їхали мовчки, заглиблені в свої думки. Навіть забули, куди і чого їдуть. І тільки голосний Янів окрик вивів їх із глибокої задуми.

— Дивіться, дивіться! Лебеді!

Вони глянули в той бік, куди показував Янь. Там, удаліні, над голубим степовим озером, поважно знялася пара ясно-білих довгошиїх птахів і почала набирати висоту.

Ігор стрепенувся. У ньому раптом прокинувся ловець.

— Ждане! Соколів!

Підскакавши до князя, молодий сокольничий передав йому ловчу птицю. Князь зняв з неї ковпака, дав якусь хвилину призвичаїтися до яскравого сонячного світла і підкинув високо вгору. Потім випустив другу і швидко поскакав навздогін, щоб не втратити їх з очей.

Усі помчали за ним.

Сокіл ніколи не бере своєї здобичі на землі і майже ніколи не хапає її, подібно яструбу, кігтями. Лови його поартистичному красиві, точні, вивірені. Це захоплююче видовище. Особливо сильне враження від нього у ясний день, коли на тлі голубого неба сокіл ширяє, мов стріла. Не дивно, що соколині лови стали улюбленою розвагою воевод, бояр, князів, царів і, обставлені пишно, багато, перетворилися з часом на справжнє ловецьке мистецтво.

Помітивши жертву, сокіл не кидається на неї стрімголов, а підтікає під неї знизу, лякає і жене вгору, якомога вище й вище. А тоді робить крутий поворот, заходить ззаду

і піднімається ще вище над нею. Ось тепер нещасна птаха в його владі! Їй нікуди тікати! З висоти, раптово, мов стріла, пущена з лука, падає він на неї і одним, відставленим і гострим, як ніж, кігтем, розпорює їй груди під лівим крилом.

Жертва каменем падає на землю.

Сокіл швидко опускається за нею, одним помахом кігтя перерізує їй горло і, торжествуючи, п'є живу гарячу кров...

Ігор зупиняється на пригірку і, приклавши руку козирком до лоба, стежить за кожним порухом ловчих птахів.

Ось вони наздоганяють лебедів, заганяють високо в небо, а потім кидаються вниз з високості — і ті з жалібним криком, смертельно поранені, каменем падають униз, у сивий полиновий степ.

І тут усі бачать, як здригнулися князеві плечі, заплющилися очі й опустилася голова, а з вуст його зірвалися слова зі слізьми та гіркотою:

— І ти, соколе, далеко залетів, птиць побиваючи, — до моря! Та не злетіти тобі знову в небо, не злетіти! Бо підрізано тобі крильця! Підрізано шаблями поганих!

Він не захотів бачити лебедів, не захотів брати їх з собою. Мовчки повернув коня і, ні на кого не дивлячись, поскакав назад.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

1

Хан Кза лютував на Посем'ї. Десятки сіл розвіяв димом, сотні сіверян погнав у неволю, ще більше, переважно дітей та старих, позбавив життя, приступом узяв дерев'яний острог, що захищав Путивль, і дотла спалив його, а захисників, що залишилися живі, пов'язав мотуззям, причепив коням до хвостів, стягнув униз, до річки, і потопив на виду у князя Володимира і всіх путивльців, пустивши їх пливти за водою.

Потім обложив Путивль.

Він знав, що в невеличкому городі небагато князівських дружинників-гриднів, які добре володіють зброєю, а решта — втікачі з пригорода та навколишніх сіл. Хіба то вояки! Він також знав, що навкіл на багато-багато верст — аж до Чернігова та Києва — жодної князівської дружини, бо всі без винятку Ігореві витязі в Половецькому степу... Ні Ярослав Чернігівський, ні Володимир Переславський, ні Святослав Київський не прийдуть Сіверській землі на допомогу, бо самі мають клопіт з Кончаком. Тому почував себе Кза тут вільно, як у себе в юрті, і своє військо, щоб охопити більший простір, розділив на три нерівні частини: з найбільшою сам та сином Романом залишився під Путивлем, сподіваючись без зволікань узяти його, з другою послав зятя Костука на річку Клевень, а третю дав молодшому синові Чугаю, щоб поплюндрував береги верхнього Сейму.

Однак ні першого, ні другого, ні третього дня взяти Путивль Кзі не пощастило. Невелика, майже кругла в обводі фортеця настовбурчилася проти нього високими валами, дубовими заборолами, а головне — відчайдухами-захисниками. Топлячи бранців у Сеймі, він сподівався залякати путивльців, а вийшло навпаки: ще більше

озлобив їх, переповнив їхні серця непохитною затятістю — боротися до загину!

— Браття, а видите, що буде з нами, якщо здамося! — загукав тоді Володимир, показуючи на трупи, що пливли по річці. — Так поклянімося ж нині: Путивля не здамо! Будемо битися до останку! Кза зможе увійти в город тільки тоді, коли жодного з нас не залишиться живого! Тільки тоді!

— Клянемося! Клянемося! — загриміло на валах. — Путивля не здамо! Ліпше спалимо себе живцем, ніж піддамося ворогові!

Кза лютував, а нічого вдіяти не міг. Підступити до Путивля можна було тільки від поля, з півночі, бо з інших трьох боків його оточували крутоспадні урвища, по яких годі добратися навіть до підніжжя валу. Та з боку поля, що не вигадував Кза, ввірватися у фортецю теж не пощастило. Володимир стягнув на цей відтинок валу найкращих воїнів — стрільців-лучників, металників списів, мечників, і вони не дозволяли половцям не тільки здертися на забороло, а й навіть підступитися до валу.

За час облоги Кза зовсім схуд, споганів. Чорні віспинки робили його обличчя схожим на старе потемніле решето. В очах — шал. Ще б пак! Сподівався пройти усю Сіверську землю, а застряв під Путивлем! Яка ганьба! Кончак дізнається — засміє! Прокляття!

Він уже пронюхав, що в Путивлі знаходиться сім'я князя Ігоря — княгиня Ярославна з дітьми, і поклявся захопити город, чого б це не коштувало. Захопити сім'ю Ігоря! Ото була б здобич! За сім'ю Ігор розкошелився б, віддав би все, що має! Піде голий по Русі, з протягнутою рукою, як старець, — тільки б визволити свою ладу з малими дітьми! Ото була б радість для старого серця — справжня помста за давню перемогу Ігорового старшого брата Олега над його ордою, коли ханські жінки з дітьми потрапили у ворожий полон!

Він підхопився з похідного ложа і вискочив із шатра — загукав охоронцям:

— Всіх беїв до мене! Зібралися беї.

Кза показав камчею на вали Путивля:

— Там, за ними княгиня Ярославна, жона Ігоря, з дітьми! Як її взяти? Хто скаже?

Беї підняли голови, почали чухати потилиці.

— Чого мовчите? — розізлився Кза. — Думайте! Говоріть!

— Краще нам Ігорову волость пограбувати, ніж тут скласти голови, — насмілювався порушити мовчанку один, явно із згоди останніх. — Залишимо Путивль. Спалимо села дотла, все там заберемо!

Кза аж підскочив — побагровів.

— Дурна твоя рада! Села ми й так попалимо! Тепер я бачу, що ви не воїни, а тупиці, нерозумні барани! Завтра вранці всі на приступ! Заготовте довгі штурмові драбини, бойові сокири, наточіть шаблі, кожному воїну, хто лізтиме на вал, пообіцяйте подвійну винагороду! Ситніше погодуйте людей, щоб веселіші були! І — на приступ! Ми повинні взяти цей город!

— Як? — вирвалось у когось.

Кза повернувся лицем до Путивля, ткнув камчею в тому напрямі.

— Ми обдуримо Володимира Галицького! Ось ви бачите — перед вами ворота. Їх так просто не взяти! Міцні! І все ж ми почнемо приступ саме тут! Хай Володимир думає, що половці саме тут хочуть прорватися, сюди стягне всі свої сили. А ми вночі таємно зосередимо всі свої кращі сили у яру, що відділяє Путивль від гори Перуна! — Він камчею показав направо. — Там, недалеко від валу, під захистом дерев та кущів, діждемося потрібної хвилини — і кинемось на приступ! У Володимира там людей буде мало — ми швидко зімнемо їх і ввірвемося в город! Ви зрозуміли?

— Ойє, ойє, — закивали головами беї.

— Тоді ідіть — готуйте все, як я сказав!

2

Путивль перед світанком уже був у русі, як мурашник. На майдані горіли багаття — жінки у великих казанах варили куліш, годували воїнів, дітей та стариків, а потім у спорожнілі казани наливали по вінця води — гріли окріп, щоб з валів лити на голови ворогам, коли підуть на приступ. Повсюди стояв незатихаючий гомін: перекликалась сторожа на валах та жінки біля багать, стогнали чи марили поранені, ревла напівголодна худоба у нашвидкуруч збитих стійлах, чулися короткі, ділові накази старшин.

Володимир Ярославич стояв на дзвіниці, і той гомін, той тривожний гул, що долітав знизу, із оточеної ворогом фортеці, холодив йому серце. Що станеться з тими людьми, з сестрою Ярославною, її дітьми, якщо ворог вдереться сюди?

Смерть від шабелъ половецьких? Загибель у вогні? Чи ненависний полон?

Страху не відчував, тільки давив тягар відповідальності за всіх, хто зібрався тут і довірився йому. Як їх урятувати?

В половецькому таборі теж горіли вогні, іржали коні, темніли закіптюжені казани, бродили поодинокі воїни. І ніщо не віщувало близького приступу. Однак і ніяких ознак зняття облоги не було.

Невже Кза надумав уморити обложених голодом?

Знизу по крутих східцях хтось піднімався. Чути неспішні кроки. Володимир глянув у темний отвір дверей — сестра Євфросинія.

— Ху, як високо! Важко сюди підніматись, — усміхнулася вона братові блідою усмішкою.

— Так чого ж піднімалась? Краще б сиділа біля дітей.

— Не сидиться. Хочу знати, що затіває проклятий Кза.

— Нічого не затіває. Або робить вигляд, що не затіває. І це мене більше всього непокоїть — чи не приготував якоїсь хитрої каверзи?

Ярославна запитально-стривожено глянула на брата.

— Володю, скажи мені прямо — утримається Путивль, чи всі наші зусилля марні?

Володимир Ярославич обняв сестру за плечі, підвів до вікна дзвіниці і показав рукою на щільний і міцний частокіл по валу, на високі вежі з бійницями, на тверді зосереджені обличчя лучників, що стояли там, і впевнено сказав:

— Не бійся! Путивля Кза приступом не візьме! Хіба що голодом заморить, але для

цього йому доведеться тримати нас в облозі місяців два або й більше!

— У нас харчів усього на місяць...

— Підтягнемо животи — і два місяці продержимось... Ярославна зітхнула.

— Важко нам буде і головне — нізвідки допомоги ждати. Київ далеко, а Ярослав Чернігівський такий боягузливий, що навряд чи приведе сюди військо.

— Будемо сподіватися на свої сили. Ми не в полі, а в городі. А тут і стіни допомагають. Поки я живий, ні тебе, сестричко, ні дітей твоїх в обиду не дам. А якщо загину...

Він раптом обірвав мову і почав пильно приглядатися до густої листви могутнього дуба, що стояв над яром.

— Що там, Володю? — відчувши тривогу брата, стривожилась Ярославна.

— Див половецький, — прошептав Володимир. — Стежить за Путивлем з вершини дуба. Еге-ге, та він там не один, унизу теж колихнулись верховіття кущів... От знову! Там хтось ховається! Та не один! Ніби й вітру немає, а кущі ворухаються. З чого б це? З якою метою Кза послав туди своїх людей?

Його роздуми перервав схвильований скрик Ярославни:

— Володю, поглянь! Половці на приступ пішли! Штурмуватимуть ворота!

Володимир оглянувся. І в нього похололо під серцем: до воріт справді поспішало кілька сотень кочовиків з довгими штурмовими драбинами в руках. Отже, Кза наважився-таки на четвертий приступ на фортецю.

— Бий на сполох! — наказав він дзвонарю і взяв сестру за руку. — А ти, сестронько, йди до дітей, бо мені треба на забороло. Зараз там буде жарко!

Вони поспішно спустилися вниз, Ярославна кинулась братові на груди.

— Володю, рятуй дітей моїх! Володимир поцілував її в бліде чоло.

— Стоятимемо на смерть. Іди, сестронько!

На валу його зустрів воєвода Вовк — в кольчuzі та шоломі, з мечем у руці.

— Княже, приступ, судячи по всьому, буде важкий, небувалий! Треба зібрати біля воріт якомога більше людей, щоб потім не було пізно!

— Ні, воєвода, Кза приготував нам хитромудру головоломку: основний приступ буде не біля воріт, а з Перунового яру!

— Ти щось помітив? — сполошився воєвода.

— Так, на вершині дуба сидить див, а внизу, в кущах, причаївся засадний полк — від множення людей кущі аж хитаються.

— Думаю, мені з дружиною треба бути там, а ти обороняй ворота. Іди! Половці вже зовсім близько! І — стояти всім на смерть! Чуєш — на смерть! Іншого виходу в нас немає!

Він швидко спустився вниз, де стояли два стяги молодих гриднів, залишених Ігорем для захисту Путивля. Всі в кольчугах та шоломах. У кожного лук, тул, наповнений стрілами, меч, спис та залізна булава на поясі, в лівій руці — щит. Попереду — сотники, за ними два гридні тримали стяги князя Ігоря — на голубих полотнищах золоті хрести.

Князь Володимир Ярославич, не сходячи на землю, зупинився на нижніх

приступцях сходів, щоб усі його бачили.

— Братця! — звернувся він до воїнів. — Дружино! Ось настав і наш час! Судячи по всьому, хан Кза почав ще один відчайдушний приступ на Путивль... Чуєте, який гвалт за валом підняли, — це його орда пішла на штурм воріт... Але мені здається, що хан хоче взяти нас обманом: у найвідповідальніший час битви кине свої головні сили в іншому місці, де, на його думку, захисників фортеці буде обрідно, бо всі кинуться захищати ворота. Ось проти цих половецьких сил ми і станемо! Але із-за заборолу не виглядати — нехай Кза думає, що нас тут немає! Ми появимося тільки тоді, коли ворог підійде до валу на політ стріли. А тепер за мною, сіверяни! За мною, деснянські орли-соколи!

Він вивів обидва стяги на вал, розставив у потайних місцях, а сам піднявся на сторожову вежу, звідки було видно і праве, і ліве крило оборони.

На правому крилі, побіля воріт, уже бушувала битва. Половці перекинули через рів легкі, наскоро зв'язані желями із жердин містки, поставили на них драбини і перли вгору, як хмільне тісто з діжі.

Грім, стук, дикі крики і вереск поранених піднялися над Путивлем. Воевода Вовк кидався від одного краю оборони до другого. Серед загального шуму проривався його сильний голос:

— Браття! Держімося! За нами — наші діти і жінки! Бийте супостатів! Вражайте мечами, булавами, списами! Лийте на них окріп! Пронизуйте стрілами!.. З нами Бог і Мати Божа!

Володимир з тривогою спостерігав за боєм. Витримають цей страшний натиск половців підстаркуваті городяни та смерди з навколишніх сіл? Половці один за одним лізли по ялинових драбинах на вал, мов саранча. Падали вниз, скошені стрілами, оглушені булавами, пронизані сулицями, а на їх місце піднімалися інші і вступали в бій. Деякі навіть досягали дубового заборолу, але перелізти через зубчасті гостряки палісаду не щастило нікому, — їх миттю прикінчували сіверяни.

"Так їх, так! Бийте собак скажених!" — подумав Володимир Ярославич і раптом прямо перед собою, за якихось один чи два перестріли з лука, побачив чималий гурт вершників. Попереду на карому коні їхав худий старик у легкому літньому каптані та чорній соболиній шапці з малиновим верхом. Руків'я його шаблі виблискувало проти сонця різнобарвними самоцвітами. Невже Кза?

Так, це був він, Кза! Коза Бурнович або Гзак, як звали його по-половецьки, невтомний розбійник, що знову і знову наносив відчутні удари по Сіверщині, де, до слова сказати, не раз і йому перепадало від сіверських князів, в тім числі і від покійного Олега Святославича, Ігоревого старшого брата.

Що він тепер задумав?

Володимир прекрасно розумів, як хочеться ханові взяти в полон княгиню Ярославну з дітьми. Ігор з братом, сином та небожем уже в полоні, а тут така нагода — взяти його жону з дітьми! Такого ще ніколи не було протягом вікової війни кочовиків проти осідлих слов'янських племен. Та не так легко ханові взяти добре укріплений

Путивль. Яку ж хитрість на цей раз задумав несамовитий Кза, що, не жаліючи воїнів, жене їх на ці високі та міцні стіни?

Ось він уважно поглянув назад, де по обидва боки воріт вирувала люта битва, де його воїни, мов рій бджіл, вкрили частину високого валу. Лізли вгору і падали, лізли знову — і знову падали. І ніяк не могли здертися на дерев'яне забороло, щоб схопитися з сіверянами врукопаш. І тоді вони мали б безсумнівну перевагу. Та сіверяни ні на крок не відступали назад...

Потім хан повернув голову праворуч, так же уважно оглянув вал і забороло по ньому, верхушку гіллястого дуба, де сидів половецький див, густі кущі в яру і раптом зірвав з голови шапку з малиновим верхом, ніби хотів комусь подати знак. З дуба пролунав пронизливий свист.

Князь Володимир завмер у чеканні — ждав, що ж буде далі? Невже йому не вдалося розгадати задум хана? Невже зараз із засади не вирине половецьке військо і не кине́ться на нібито не захищений відтинок валу, на якому і зараз не видно жодного воїна?

Минула коротка хвилина — і раптом кущі ніби ожили, розступилися і з них виринуло половецьке військо. Сотні воїнів, згинаючись під вагою довжелезних драбин, рушили на приступ.

У князя ніби гора з плеч звалилась. Він розгадав задум ворога! Розгадав! Передбачив цю хитрість!.. Кза думав, що путивльці поки перекинуть сюди підмогу, його джигіти зуміють захопити всю стіну. Та ні він, ні його воїни і уявити не могли, що тут їх зустріне добре навчена і озброєна до зубів Ігорева дружина! І не суть важливо, що половців близько тисячі чоловік, а сіверянських gridнів усього дві сотні, — укріплений вал подесаїтирять їхні сили!

Володимир прожогом скотився з вежі, гукнув до gridнів і до воїнів-путивльців, яких теж було не менше двох сотень:

— Братця! Дружино! До зброї! До бійниць! Помремо тут, а ворога в город не пустимо! Настав наш час! Я з вами, друзі!

Йому допомогли одягнути кольчугу, подали шолом. Він швидко застібнув підборідного ремінця, опустив забрало, вхопив з піхов меча.

— З Богом! На супостата!

Виглянув у поле. Половці наближались. Передні уже готувалися укладати через рів незграбні, але міцні помости, а задні на ходу піднімали жердинами ялинові драбини, щоб з розгону кинути їх на вал.

— Стріляйте! — гукнув Володимир. — Цільтеся точніше!

Рій стріл шугнув донизу, вирвавши із ворожих лав десятки нападників. У відповідь почулися болючі скрики і брудна лайка.

Половці заметушилися, закрилися щитами, з великими труднощами кинули через рів містки, на них поставили драбини й подерлися вгору.

Але й захисники Путивля не дрімали — тепер їхні стріли летіли безперервно, і, хоча половці прикривалися щитами, вже немало їх мертвими лежало на землі або корчилося

від болю в страшних муках.

Володимир Ярославич поглядом відшукав хана Кзу. Він уже не стояв на місці, а на чолі свити мчав сюди, де, по його розрахунку, мала вирішитися доля Путивля. Іноді він зупинявся і нагайкою підганяв тих, хто, на його думку, ухилявся від того, щоб лізти на стіни, чи не проявляв належної сміливості для виконання його наказу — навальним штурмом прорватися в город.

Ось він зупинився і, не злазячи з коня, почав віддавати накази. Із-за страшного гуркоту і крику сотень людей з обох сторін голосу хана не було чути, але напруга битви значно посилилась. Подекуди половцям пощастило видертись на забороло. Почався шалений рукопашний бій.

Володимир кинувся в саму його гущу. Його довгий харалужний меч не знав спочинку і не раз обагрявся ворожою кров'ю.

— Соколи ясні! Ні кроку назад! Тільки — вперед! Скинемо ханських псів униз! Давайте окріп! Розтоплену смолу! Лийте на голови нечестивців! За землю нашу! За віру! Дружно вперед!

Половці почали відступати. А коли принесли розтоплену смолу та окріп і линули на голови тих, що лізли по драбинах угору, жахливий нелюдський крик болю заглушив усе, що лунало досі. Десятки ошпарених половців, які щойно хапалися за дубові гостряки палісаду, щоб перемахнути через нього, почали, мов достиглі груші, падати з драбин додолу, збиваючи і тих, що лізли за ними слідом.

— Тримайтеся! — гукав охриплим голосом хан Кза. — Тримайтеся, батири!

Але його вже ніхто не чув і не слухався. Батирів охопив смертельний жах. Ті, що стояли ще внизу і побачили обварених і обпечених смолою вояків, які попадали з валу, зупинилися — і ані руш! Ніяка сила вже не могла примусити їх полізти вгору. Навіть нагайка та шабля не змусили б їх ступити на перший щабель драбини!

Враз на валу і поза валом настала тиша. Аж не вірилось, що ще хвилину тому тут шаленіла битва. Князь Володимир витер меч, вклав у піхви.

— Спасибі, соколи! Спасибі, братця! А як там у воеводи Вовка?

Хтось кинувся на вежу, сповістив:

— І там відбили, княже! Половці відступили!

— От і добре! Але слідкуйте пильно! Ворог ще не розбитий, а тільки відкинутий!

Князь зняв шолом, витер спітніле чоло. Його серце голосно стукало в грудях і поволі почало наповнюватися радістю.

3

Кза був сам не свій. Довго бісився, кляв усіх, вивергав з чорного рота найстрашніші погрози та лайки, а потім, зовсім вибившись із сил, згорблений і понурий, торкнув коня і рушив до своєї похідної юрти. Зайшов — і ліг на кошму відпочити. Але й цього зробити йому не пощастило. Несподівано в кіш з криками та плачем ввалився якийсь розвихрений, збуджений кінний загін половців і зупинився перед ханським шатром.

Кза схопився в тривозі, відкинув полог.

— Що там?

— Біда, хане! Біда! Нас розбили, а хан Костук поранений!

— Як це — розбили? Хто поранив хана?

— Уруси напали на нас... Несподівано... До Клевені ми не дійшли...

Кза нічого не міг уторопати.

— Які уруси? Звідки? Де вони взялися?

Він кинувся до похідних носилок, прив'язаних до інохідців, що йшли один за одним. Там, в уруських подушках, лежав зблідлий, посірілий хан Костук і тихо стогнав. Досвідчене око Кзи відразу помітило, що його зятеві жити недовго. Очі запали, на вустах і на всьому лиці передсмертна смага.

Кзу аж струсонуло. Він схопився за голову, нахилився до умираючого.

— Хане, хто тебе так? Як це трапилося? Адже і в Сіверській землі не полишилося жодного воїна!.. О, я нещасний! Що скажу твоїй жоні, а моїй дочці? Що скажу малим твоїм сиротам — моїм онукам? О, горе мені!.. Хто ж це тебе так? Скажи — і я без жалю розіпну на уруських хрестах і його, і весь рід його!

Костук поволі розплющив очі.

— Хане, на мене напав князь Володимир, син Святослава Київського... З цілим полком... Коли я не ждав його... Бо і я ж, як і ти, думав, що раз Ігоря нема, то й ніякого війська уруського тут нема... А воно... не так... Володимир багатьох побив, похапав... Я люто оборонявся, та стріла влучила мені в живіт... І я помираю....

— Де ж Володимир?

— Він іде услід за нами... Тікай!

— Чого б же я тікав? Я зустріну його і відомщу за тебе!

Костук ледь-ледь поворухнув головою.

— Бачиш — ми взяли в полон одного уруса... Обрізали йому вуха, і він сказав, що сюди десь пішов другий кінний полк... Князя Олега Святославича... Це молодий, недосвідчений князь... Але з ним іде старий воєвода Тудор... А то хитрий лис!.. Ти знаєш його... Коли б ти не потрапив у сильце, хане!

Кза на хвилину завагався.

— Ти знаєш це напевно?

— Умираючи, урус не міг збрехати...

— Куди ж подався Олег?

— Тим боком Сейму... Десь угору, — прошепотів Костук і, непритомніючи, заплющив очі.

Кза змінився на лиці.

— Десь угору!.. Але ж там син!.. Чугай!.. Він потрапить в уруську пастку! Треба рятувати його! О вай-пай!

Він відразу наказав знімати облогу.

Минуло зовсім небагато часу, і орду з-під Путивля, на подив і превелику радість обложеним, мов вітром здуло. Все витоптуючи, нищачи на своєму шляху села і вбиваючи бранців, що не встигали за кінними воїнами, вона покотилася вверх по Сеймові на з'єднання з молодим Чугаєм.

Не витримавши швидкої їзди, на першому ж привалі помер хан Костук. Кза наказав загорнути його в повсть, прив'язати до сідла і везти з собою.

4

Любава згубила лік дням і ночам. Довкола стояв теплий зелений ліс, і вона йшла хтозна-куди — аби подалі від душогубів-кочовиків. Продиралася хашами, ведучи Жданка за руку або несучи на плечах.

У лісі було моторошно. Такий він великий, високий, безконечний, такий кострубатий і начинений різними страхіттями: чорними дуплами, з яких, так і дивись, виповзе гадюка, оброслими мохом пеньками, всілякими звірами, птахами, гадами. А вони із Жданком такі нещасні, беззахисні — босі, обшарпані. На ній — одна сорочка та спідниця, на ньому — коротенька полотняна сорочечка та штаненята. Невеликий це захисток! А довкола скільки небезпек! То продираються напролом, трощаючи кущі, могутні волохаті зубри, то, хрюкаючи, промчить виводок вепрів на чолі з кабаномсікачем та веприцею, то скрутиться проти сонечка, якраз на стежині, холодний вуж, а вночі, коли, назгрібавши глиці, вони влягалися де-небудь під ялиною, щоб спочити, їх будили диким реготом і шипінням сови та сичі.

Страшно у лісі, а в полі ще страшніше — там можна наткнутися на половців.

Вони зовсім охляли з голоду. Чим тут поживишся? Ні горіхів ще, ні смородини чи малини, ні жолудів. Подекуди є, правда, сиріжки. Та хіба ними ситий будеш? У пташиних гніздах шукали яєць, а знаходили голих пущівірінків, що самі їм назустріч витягували тоненькі шийки і широко роззявляли жовті дзьобики. Пробували гризти дрібні кислиці та груші, що часто зустрічалися на їхньому шляху, та зразу ж випльовували, бо таким кислим і терпким було те їство, що судомою корчило рот.

Рятувалися суніцями, що цього раннього і жаркого літа густо червоніли по галявинах, але мала це була запомога голодному шлункові.

Так і брели вони лісом, знесилені, змучені, з подряпаними руками й ногами, ледь живі, аж поки одного дня, опівдні, не вийшли на узлісся. Жданко ледве чалапав. Любава теж відчувала, що ось-ось упаде, — ноги підгиналися, в очах хилитався світ.

Вони присіли на горбочку під сосною, звідки було видно широку галявину, що полого спускалася до якоїсь річки з болотистими берегами, і незчулися, як, пригріті сонечком, поснули.

Прокинулися від тупоту, грюкоту, брязкоту зброї та людського крику. Схопилися на ноги. Униз по галявині шалено мчали вершники. Їх було багато. І гнали вони коней так, ніби доганяли кого чи хтось за ними гнався.

Жданко притулився до Любави, затремтів усім своїм тільцем.

— Половці!

Любава обімліла теж. Але, придивившись пильніше, безсило схилилася плечем на сосну, полегшено зітхнула і залилася сльозами.

— Та це ж черлені щити! Русичі! Наші!

Вона притиснула Жданка до грудей, поцілувала в змарнілі брудні щічки, наповнені жахом хлоп'ячі оченята і не переставала повторювати:

— Це ж наші, Жданку! Наші!

Вона хотіла бігти до них, але не могла: ноги затремтіли, обважніли і мов приросли до землі. Хотіла крикнути, щоб зупинилися, щоб забрали їх з собою, але й крикнути не змогла: язик затерп, став чужий, а в усьому тілі розливалось якесь радісне безсилля.

— Наші...

Та чому вони так прудко мчать, так поспішають? Чому передні, діставшись болота, зупиняються і, повернувшись лицем до поля, звідки щойно прибігли, починають шикуватися в густі лави? Чому задні раптом проскочили мимо них, завернули праворуч і зникли за лісом, що даленіє на тому боці галявини?

Все це незрозуміло і дивно. Неясна тривога закрадається в серце, а глухий стугін, що докотився до її слуху, змусив оглянутися назад. О небо! О лихо! Звідти насувається, як несподівана грозова туча, половецька орда. Вже видно гостроверхі шапки кочовиків, мають жовті знамена із зображенням бичачих та собачих голів, небо пропорюють золоті гостряки бунчуків, на яких метляються довгі кінські хвости, а далеко позаду здіймається вгору сіра курява.

Половці! Як їх багато! Їх значно більше, ніж русичів, яких вони, видно, переслідують! Зараз тут, на широкій галяві спалахне бій. Треба тікати! Залишатися тут небезпечно... Але вона чомусь стоїть, чогось жде, не може зрушити з місця. Врешті, зважившись на щось, оглядається і знаходить те, що їй потрібно, — старого, похилого, з трьома стовбурами дуба, здирається з хлоп'ям на нього і всідається у розлогу розкаряку.

Хай буде, що буде, а тікати вона вже не в змозі.

В ту ж мить мимо них пронеслася, прогрюкотіла орда. З криком, гиком, свистом, з високо піднятими шаблями половці з ходу вдарили на русичів і зчепилися з ними у смертельному рукопашному бою. Заіржали, здиблюючись, коні, заgrimіли об червоні щити русичів половецькі шаблі, заблискотіли важкі руські мечі, розтrophуючи дерев'яні шоломи степовиків. Гул, тріск, гвалт, крик здійнявся від зеленого берега до синього неба.

Половців було більше, і мчали вони згори вниз, до луку. Тому й потиснули відразу русичів аж до болота. І ті, зятато відбиваючись, поволі відступали все далі назад. Уже не один русич наклав головою, не один поранений випустив з рук меч а щита і, зігнувшись, зі всієї сили чіплявся за гриву чи за сідло, щоб не впасти на землю.

Любава з жахом шепоче: "Це кінець! Їх усіх перерубають!"

Вона вже не думає про себе, про Жданка. Все єство її там, на широкому купинястому березі, де ллється кров, де з останніх сил тримається руське військо. Коли хтось падає чи опускає донизу червоного щита, вона скрикує і затуляє очі.

— Боже, Боже! Що робиться!

Серце її завмирає, сльози затуманюють зір. Вона з жахом жде невідворотного кінця.

Раптом Жданкові рученята обвили її шию.

— Тето Любаво! Глянь — і там черлені щити! Глянь! Та як багато! — задзвенів його

голосочок.

Любава розплющила очі і крізь сльози, мов крізь туман, глянула в той бік, куди показувало хлоп'я. Із-за лісу, що зеленів по той бік галявини, виринали кінні лави русичів, завертали праворуч і щодуху мчали вниз, у тил половцям.

— Наші! Жданку, це наші! — скрикнула дівчина і в пориві радості міцно здушила малого в обіймах. — Ой, любий мій хлопчику, дорогесенький мій, тепер ми порятовані! Як же вони вчасно, любі наші! Як же вони зараз ударять по тих бузувірах! Бийте їх, бийте! Порятуйте і братів своїх, і нас нещасних! Порятуйте!

Пізніше, після бою, Любава дізнається, що на березі захищався з частиною свого полку молодий князь Олег Святославич. Він відтягнув на себе і затримав усю силу хана Чугая Кзича, давши можливість хитрому і досвідченому воеводі Тудору, що придумав цей хід, обійти лісок і вдарити на половців з тилу.

Та це буде пізніше, а зараз дівчина здригнулася від страшного крику, що злетів над ордою, — крику жаху і відчаю! Потрапивши в залізні лещата, між молот і ковадло, половці враз залементували, завертілися, завирували. Щойно відчуючи себе переможцями, бо загнали урусів у саме болото, вони раптом усвідомили, що їх обхитрили, заманили в пастку, і ця пастка за ними вже закрилася. Тепер одна думка оволоділа ними — як урятуватися, як утікти звідси?

Здалеку для Любави бойовисько нагадувало бджолиний рій, що, вирвавшись із дупла, загув, заплутався і поволі летів хтозна-куди. Все на галявині змішалось, переплуталось — русичі і половці, живі і мертві, поранені і ті, що кинулися тікати без оглядки. Все там збилося в один клубок, що ревів, гримів, стугонів, біснувався.

Так тривало довго. Тепер оборонялися степовики і, обороняючись, намацували в рядах урусів слабше місце, яке б можна було б прорвати.

Нарешті знайшли. Густий клубок їх з несусвітним виском, криком, лементом хлинув у нешироку щілину, пробиту в лавах русичів, і покотився по галявині нагору, а там, прогрімкотивши мимо Любави і Жданка, помчав у поле.

Погоні за ними не було.

Бій після цього швидко затих. Окремі половці і невеличкі розрізнені загони їх складали зброю і здавалися в полон. Русичі почали зносити своїх пораних та вбитих, ловили коней, що позалишалися без господарів, підбирали зброю. Поволі ущухав галас, угамовувалися розбурхані пристрасті, над просторою, залитою кров'ю і всіяною трупами галявиною знову залягла тепла сонячна тиша.

Тоді Любава злізла з дуба, узяла на руки Жданка і з криком побігла вниз.

— Дорогі наші! Рідні!

5

Хан Кза зустрів сина Чугая в степу. Здалеку побачив незвичайно поріділе військо, низько приспущені знамена та бунчуки, схилені, понурені голови джигітів — і зрозумів усе. Його серце враз обірвалося і зупинилося.

І крикнув хан на все поле:

— Що-о? Що-о?

Йому ніхто не відповів. І ця тиша, грізна, сувора тиша, що зависла над військом, підтвердила його страшний здогад.

— Ні! Ні! Не може цього бути! — Він виставив поперед себе руки, мовби захищався від удару. — Ні! Ні! Ні-і-і!

Зі страхом і відчаєм дивився на покритих чорними попонами білих коней, що везли між собою похідні носилки, і відчув, як провалюється під його ногами земля.

А білі коні повільно наближалися. Їх вели, тримаючи за вуздечки, старі прославлені батири Байток і Суюм, з якими Кза зростав, дружив і не один раз ходив у бойові походи. Тепер голови їхні похилені, на рідких сивих вусах блищать сльози.

І все ж до останньої хвилини хан сподівався на щось. На що — на чудо?

Чуда не сталося. Коні наблизилися, і в носилках він побачив свого найменшого, найдорожчого сина Чугая, який лежав горілиць і мертвими розплющеними очима втупився у синє небо, ніби питав: "Що ж це, батьку? Чому небо таке чорне, чуже, непривітне?"

Кза з криком кинувся до носилок, припав щокою до синовій щоки, гладив тремтячою рукою його чорного чуба, заглядав у тьмяні очі, ридав над ним, як мала дитина.

Всі стояли мовчки, бо нічим було втішити старого хана.

А Кза приказував:

— Чугайчику, Чугайчику, що ж із тобою сталося! О, вайпай! Ясний соколе степовий, чому ж так рано склав ти свої крила! А я ж сподівався колихати онуків, а тепер колишу тебе на смертнім одрі! Що я скажу твоїй старій матері, і твоїм сестрам, і братам, і родові всьому! Чому ж відступився від тебе Тенгріхан і не захистив від чужинської руки? Чугайчику, Чугайчику! О, вай-пай! Горе мені!

Він бив себе в груди, дряпав нігтями обличчя — аж кров виступила на ньому, простягав до неба руки, мов благав повернути йому сина, якого так несподівано втратив, і знову нахилився над мертвим і тихо, по-старечому плакав.

— Як це трапилося? — спитав нарешті. — Як же ви не вберегли мені сина, батирі?

Байток і Суюм ще нижче опустили голови. Потім Байток тихо, крізь сльози промовив:

— Ми всі були побіля нього, хане... Жоден спис і жодна шабля не могла його дістати... Та дістала клята стріла — влучила ханові прямо в шию... Що ми могли подіяти? Як порятувати?

Байток відкрив шовкову хустину, що покривала покійного, і Кза побачив на шиї, нижче того місця, де нижня щелепа круто повертає вгору, невеличку рану. Якраз там, де міститься жила життя і смерті. Стріла влучила прямо в неї, і смерть наступила раптово, невідворотно, — разом з кров'ю, що цівкою бризнула з-під гострого вістря, вилетіла з юнацького тіла і його молода душа...

Кза довго і безтямно дивився на ту невеличку круглу ранку, ніби ждав, що станеться чудо і рану затягне живою плоттю. Та і на цей раз, як і з Костуком, чуда не сталося: син не відгукнувся жодним словом, жодним порухом на гарячі батькові

мольби.

— Хане, що будемо робити? Тут поховаємо чи повеземо додому? — порушив мовчанку Суют.

Кза підвів голову, тихо відповів:

— Додому... Звичайно, додому... Я хочу поховати його на нашій землі, за звичаєм предків наших. Ми насиплемо над ним високу могилу і поставимо кам'яну матір-прародительку, щоб довічно плакала над своїм сином... Там же поховаємо і хана Костука...

— Далеко ж... А дні такі жаркі! Як довеземо?

— Пошукайте меду!.. У лісі видеріть, у бджіл, або у джигітів спитайте — вони немало нахапали всякого добра в урських коморах, то, може, у кого і мед знайдеться!.. У меду й довеземо...

Мед знайшовся.

Обох покійників роздягли догола, розпороли животи, випотрошили тельбухи, а натомість напхали полину, чебрецю та звіробою і залили розтопленим на сонці медом. Потім змастивши густо ще й зовні, загорнули щільно в цупкі попони.

За весь цей час Кза не проронив жодного слова — тільки ще більше зчорнів на лиці. А коли набальзамовані таким способом тіла ханів поклали на сідла і прив'язали вірьовками попід кінськими черевами, раптом підняв угору руки і завив на весь степ, як вовк, так страшно і болісно, що всім стало моторошно:

— У-у-у-у!.. У-у-у-а-а! Сини мої, сини мої, а тепера гайда додому! І клянуся небом, клянуся степом нашим Половецьким, я влаштую вам такий похорон, якого не знав і не видів Дешт-і-Кипчак! І полетять з пліч голови урусів, а передусім — голови князя Ігоря та його братії! І вимощу я вам з тих голів кривавий надгробок, щоб довіку ви відчували, що ваша смерть відомщена!.. У-у-у-у! У-у-у-у!

Потім він скочив у сідло і вдарив острогами коня.

6

Високі береги Дніпра від Трипілля до Києва у грізні, напружені дні кінця травня і початку червня 1185 року були густо всіяні військовим людом. Дружини Святослава і Рюрика, а також чорні клобуки зайняли всі переправи і були готові грудьми зустріти Кончака на дальніх підступах до Києва.

Ярослав Чернігівський не приєднався до князів, але вже й не міг знехтувати великою небезпекою, що нависла над Руссю. Він став зі своїми дружинами та ковуями по Десні та Остру — на той випадок, коли б половці рушили на Чернігів.

Таким чином Київ і Чернігів не залишилися без захисту, і Кончак, знаючи про це від своїх вивідачів і не маючи підтримки від хана Кзи, не ризикнув напасти на них і обмежився грабуванням і руйнуванням Переславської землі.

Великі князі київські розуміли, що їхній обов'язок не тільки не допустити ворога до Києва, а й допомогти Переяславу, бо ж із самої глибини Володимирового серця вирвався розпачливий крик: "Се половці у мене! А допоможіте мі!" Та сил у них для рішучого наступу було недостатньо, тож залишалося покладати надії на прихід Давида

Ростиславича, князя смоленського.

Давид приплив зі смолянами на човнах й отаборився у Трипільлі. Був він не в дусі. Зело не в дусі. Гадав, що буде пишна зустріч, а його не зустрів ні Святослав, ні брат Рюрик Ростиславич. І хоча Давид знав, що обидва великі князі не бенкетують, не соколиними ловами займаються, а кожного дня ждуть нападу Кончака, примхлива душа його перевернулася. Припливти з військом за сімсот верст і мати таку шану? Щоб його, Рюриковича, зустрічав якийсь нечесавоєвода?

Він хотів того ж дня підняти вітрила і рушити у зворотний бік. Але тут прискакав від Святослава боярин Славута. Низько вклонився і передав два листи: розпачливого від Володимира з проханням про негайну допомогу і сувороділового від Святослава з наказом іти на Зарубинський брід і переправлятися на переяславську сторону.

Давид спалахнув.

— Про це мови не було! Святослав закликав мене рятувати Київ, а тепер хоче запроторити хтозна-куди!

— Не хтозна-куди, а лише до Переяслава, княже, — зауважив Славута. — Хіба не однаково, де бити Кончака — під Переяславом чи на Дніпрі? Цим ми обороняємо і Київ, і Чернігів. Та й Смоленськ теж...

— Не однаково! — гарячкував Давид. — Мої люди стомилися за таку далеку дорогу, набили криваві мозолі на руках, день і ніч сидючи біля весел! Врешті, де ми візьмемо коней? А піхтурою йти в степ смоляни не звикли!

Смоленські бояри підтримали князя:

— Ми пливли до Києва! Без коней у степ не підемо! Коли б тут була рать з Кончаком, то билися б, а десь-інде раті з ворогом шукати — не можемо: уже ся єсми ізнемогли!

Славута поскакав до Святослава. Що робити?

Святослав покликав Рюрика — разом склали листа до Давида, умовляли не відступати від загальноруського діла і спільно вдарити на ворога. А Рюрик від себе написав окремо: "Брате, становище на переяславській стороні, у Володимира Глібовича, вкрай важке. Якщо ми не прийдемо на той бік, вина за тисячі і тисячі загублених душ ляже на нас. Допоможи, брате! Не осором роду Ростиславичів! Не зроби так, як зробив дев'ять літ тому, коли не допоміг мені і братові Роману в битві з половцями біля Ростовиця і погані захопили через те шість берендейських городів, перемогли нас, а многих воїв і бояр полонили".

Однак Давид уперся.

— На той бік не піду! Прийде Кончак на сей бік — битимуся! А на той бік не піду! Вої ізнемогли!

Кілька днів тривали ці перемови, кілька разів Славута, не жаліючи ні себе, ні коней, скакав то сюди, то назад. Нарешті одного дня, прискочивши в Трипілья з новими листами від великих князів, побачив з кручі напнуті вітрила Давидових човнів, що швидко під поривами попутного вітру віддалялися вгору по Дніпру... Давид завернув свої полки назад, утік, не побажавши навіть хоч здалеку побачити супротивника.

Гіркий стогін вирвався із грудей старого боярина.

— Давиде, Давиде, нерозумно чиниш! Погані, мов стерв'ятники, рвуть живе тіло Руської землі, а ти допомагаєш їм, крамолу піднімаєш, міжусобиці князівські знову зачинаєш, як колись робив се Олег Святославич! Той-бо Олег крамолу кував і стріли по землі розсівав! Тоді, при Олегові Гориславичу, засівалася і проростала усьобицями Руська земля, погібало життя Дажбожого внука, у княжих крамолах вік людський укорочувався! Тоді по Руській землі рідко ратаї погукували, зате часто ворони граяли, труп'є між собою ділячи, а галич і свою мову заводила, летячи на покорм! О, стогнати Руській землі, споминаючи колишні часи і колишніх князів!.. Один-єдиний був князь, що наводив на поганих свої хоробрі полки за землю Руську, — Володимир Мономах, син Всеволодів! Ним половці дітей своїх лякали у колиці! А литва із болота на світ не показувалася. А угри заперли кам'яні городи залізними ворітьми, аби в них Великий Володимир не в'їхав! А німці раділи, що далеко були — аж за синім морем!.. Який жаль, що старого Володимира не можна було навіки пригвоздити до гір київських!.. А тепера його стяги стали Рюрикові, а інші — Давидові! Та в різні боки їхні полотнища мають, у різні боки їхні списи летять!

Повернув Славута коня і, гукнувши на почет, вихором помчав назад, до князя Святослава.

Вислухавши боярина, князь нахмурився.

— Се зло — княже мені непособіє! Се найбільше зло нашого часу! Та що маємо робити — не затівати ж війну з Давидом, коли з Кончаком не закінчили! Не знаю, як там брат мій Ярослав, — вирушив на Переяслав чи відсиджується за Десною, як він це робив не один раз. Давид хоч до Трипілья приплив було, а Ярослав, мабуть, і з місця не зрушив. — Він зітхнув і після недовгого роздуму наказав рішуче: — Більше нам допомогти ждати нізвідки, — нині переходимо Дніпро і вдаримо на Кончака! Починайте переправу.

Того ж дня всі руські полки, а також чорні клобуки форсували Дніпро і рушили до Переяслава, пройняті бажанням дати рішучий бій половцям.

Та Кончак не став випробувати долю. Він хутко зняв облогу Переяслава і, переобтяжений здобиччю та полоном, пішов до нижньої Сули, а звідти, ще раз поплюндрувавши Посулля і вирізавши майже всіх мешканців города Римова, рушив додому, в землю Половецьку...

Страшні були наслідки необдуманого, слабо і наспіх підготовленого окремішнього походу князя Ігоря. Все його військо загинуло чи опинилося в полоні, самі князі стали бранцями кочівників, Сіверська земля залишилася беззахисною, і значна частина її — Посем'я — стала пусткою після нападу хана Кзи. Безвинно постраждала Переяславська земля, витоптана і спалена ордами Кончака, а князь Володимир був тяжко поранений.

Лише завдяки рішучим діям Святослава Київського, Рюрика Руського, Святославових синів Олега та Володимира і особливо завдяки героїчній обороні переяславців на чолі з Володимиром Глібовичем пощастило половців зупинити, а згодом відкинути за межі Руської землі.

Та загроза нової навали, може, ще страшнішої, залишилася, і це почали розуміти всі, кому була не байдужа доля батьківщини. Треба гадати, що, перебуваючи в далекій половецькій неволі, почав це розуміти і князь Ігор.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

1

У левадах, за Тором заливалися солов'ї, та Янь ні на хвилину, ні на мить не затримався, щоб послухати їх чи пожартувати з джигітами-сторожами, як він робив це щовечора, а відразу шуснув у юрту. Ще з порога випалив:

— Княже, біда!

Свічка від його рвучкого руху заблимала і ледь не погасла.

Всі кинулися до нього.

— Що? Що сталося?

Янь озирнувся і перейшов на шепіт:

— Бачився я з Настею лише одну хвилину, бо повернувся з походу хан Туглій... Переяслава половці не взяли, і Кончак, відступивши, обложив Римів і заходився плюндрувати Посулля, а його, Туглія, відправив попереду, щоб повідомив родичів про перемогу. Бранців, каже, Кончак тягне видимо-невидимо!.. Та не в цьому річ! По дорозі Туглій зустрівся з ханом Кзою, що вертається з-під Путивля...

— Ну, і що там? — аж кинувся Ігор та Рагуїл. — Кажи! Ждан помертвів. Перед очима зринула Вербівка — вся у вогні, у криках, у погромі половецькому. Що там? Як там?

Невже всі загинули?

Янь перевів подих.

— Кза Путивля теж не взяв, княже... Володимир Ярославич відбив його... А князь Святослав урятував Посем'я — прислав із дружинами синів, і ті прогнали поганих... Але й не в цьому річ!

— А в чому ж? — зітхнув полегшено князь.

— Там загинули син і зять хана Кзи, і їх везуть додому, щоб поховати за половецьким звичаєм в рідній землі. І розлютований Кза нахваляється з урських голів насипати над ними могили, а передусім обезголовити наших князів... Пробач, княже, за такі слова. Але я переказую те, що чув...

Звістка приголомшила всіх.

— Не може цього бути! — вигукнув Рагуїл.

Та Ігор, пригадавши, як загинув у гридниці Святослава Коб'як, подумав, що цілком може бути.

— Від сказаного Кзи можна всього чекати, — тихо промовив він.

— Що ж робити? — спитав Ждан. — Що каже Настя?

— Настя радить негайно тікати... Поки не прибули Кза і Кончак... А їх чекають з дня на день....

— Так, треба тікати! — вигукнув Ждан. — Княже, треба тікати!

Ігор мовчав. У його очах застиг біль. Усі розуміли, що думає він зараз про брата,

про сина, про племінника. Та й про всіх своїх дружинників та воїв, що опинилися через його нерозважливість у половецькій неволі!

— Княже, іншого виходу немає, — тихо промовив Рагуїл. — Тікати негайно! Слушнішого часу не буде!

— Я хотів би переговорити з Кончаком...

— Що з ним говорити! — вигукнув Рагуїл. — Якщо Кза та інші хани наполяжуть, він не порятує ні тебе, княже, ні твою братію, бо не захоче протиставити себе всьому ханському курултаю! Для нього важливіше зберегти владу над Половецьким степом, ніж непевну дружбу з сіверськими князями... Треба повідомити Овлура, щоб з кіньми, зброєю та припасом харчів ждав за Тором в умовленому місці! Погоджуйся, княже! Одне твоє слово — і простелиться дорога додому! Я згоден віддати за Овлура свою доньку, якщо він допоможе врятуватися тобі, княже!

Ігор знову задумався, охопивши голову руками. Видно, нелегкі почуття бурхали в його серці, бо обличчя йому спотворила болісна гримаса, а з грудей вирвався глухий стогін.

Урешті підвів очі.

— Гаразд. Скажіть Овлурові, щоб готував коней!

— Ні, княже, — втрутився Янь, — коня тільки для тебе! Тікатимеш удвох із Овлуром — це безпечніше, ніж нас буде ціла юрба... Але й ми не залишимося тут на вірну загибель. Розлютовані Кза і Кончак не пощадять нас, коли дізнаються, що ти втік... Отож, ми недовго забаримося тут, а зразу ж ноги на плечі — і гайда в путь!

Ігор здивувався.

— Пішки?

— Пішки нам краще буде. Половці шукатимуть кінних утікачів, а ми тим часом пірнемо в бур'яни, в шелюгу, в ліс — і розчинимося в ньому, заховаємося, як звірі... Ночами пробиратимемося до города Дінця. А там, дасть Бог, і зустрінемося, якщо пощастить...

І Рагуїл і Ждан в один голос заявили:

— Тільки так, княже, тільки так!

Ігор довго мовчав, схиливши голову в задумі, а потім тихо зітхнув.

— Гаразд, хай буде так!

2

Наступного дня опівдні прибув Кончак. Що зчинилося в стійбищі! На radoщах усі вирядилися у свої найкращі вбрання. Різали баранів, бичків, коней — варили в котлах м'ясо. Несли на високий пагорб над річкою, де жінки розстеляли барвисті килими та ліжники для урочистого святкування перемоги над урусами, важкі бурдюки з кумисом, вином, бузою.

Ні військо, ні полон, ні караван з награбованим добром ще не прибули — Кончак з ханами та беями поспішив додому налегкоруч, та radoщам кочовиків не було меж. Шум, гам, крики, сміх не вгавали ні на хвилину. Сторожі-джигіти радувалися разом зі всіма і теж готували багату вечерю з бузою та вином.

Надвечір стійбище завирувало: лунали співи, гриміли бубни, заливалися ріжки та домри, галасували чорноголові дітваки.

Сторожа перепилася теж. Джигіти дудлили надміру і тепер розважалися, як хто вмів і хотів. Одні пішли бродити по табору, інші, доросліші, гайнули до дівчат, а тих кількох наймолодших, яких старші залишили стерегти полонених, Янь spoїв зовсім — усе частував і частував, тим більше що вина і бузи було вдосталь. Потім віддаєки від юрти, на пригірку, затіяв ігрища: в челика, в довгої лози, в половецьке перетягання поясами. Джигіти борюкалися, ганяли, мов лошаки, реготали, аж поки зовсім не вибилися з сил. А коли стемніло, попадали на землю і миттю поснули. Лише двоє лишилося на чатах, та й вони всілися побіля своїх товаришів і клювали носами доти, аж поки поснули.

І тоді за Тором пролунав свист. Раз і вдруге. Овлур дає знати — пора!

Янь шуснув у юрту.

— Тікай, княже! Щасливо! Всі перехрестилися.

— Ну, з Богом! — промовив князь і, піднявши тильне полотнище намету, пірнув у густу темряву безмісячної ночі.

У стійбищі пригасали вогні, валували собаки, влягався гомін людських голосів.

Ігор поповзом добрався до очеретів, перебрів на той бік Тору. Овлур чекав в кущах, біля старої верби з кіньми. Шепнув:

— Поспішаймо, княже! Вже пора!

Вони скочили на коней і повернули на північ, до Небесного Ока, довкола якого верстають свій віковичний шлях усі зірки.

Виїжджаючи з лугових заростів, Ігор на мить оглянувся. На тлі темно-синього неба сколихнулися половецькі гостроверхі вежі, заблимали поміж ними пригасаючі багаття, а на них з неба покотилася яскрава падуча зоря. "На щастя!" — подумав князь.

Попереду мчав Овлур. Він добре знав ці місця — горбовисті, безводні, пустинні. Тут жодного стійбища. Праворуч — солончаки та солоні озера, десь ліворуч — Каяла, попереду — Донець. До нього п'ятнадцять-двадцять верстов по необжитому степу, зарослому колючою таволгою, терном, полином, ковилою... Передусім добратися до нього!

Ніч темна, але прямо перед ними дишлом униз висить на небі Великий Віз, а на задній його вісі — Небесне Око, довкола якого рухаються всі зірки. І Овлур держить путь прямо на неї.

Опівночі домчали до Дінця. Коні ледве трималися на ногах. Скажена скачка, під час якої їм не дали жодної хвилини перепочинку, підірвала їх. Як тільки ступили в воду, припали до неї, і вже ніяка сила не могла зрушити їх з місця.

Тут же, на водопої, упав Ігорів кінь. Не витримавши перенапруги, обпившись водою, він, скільки не силкувалися і скільки не сіпали його за вуждечку, не зміг піднятися. Потім упав і Овлурів.

— Що ж тепера робити? Ми залишилися без коней, — забідкався Ігор.

— Обійдемося, — відгукнувся Овлур. — На тому, низинному, боці — Чорний ліс. На

конях навряд чи й продеремось крізь нього, а якщо продеремося, то залишимо після себе такий слід, по якому нас швидко знайдуть. А пішим — усюди дорога! Ми пірнемо в хащі і загубимося в них, мов перепеленята в степових бур'янах.

— Що ж робити з кіньми? — спитав Ігор.

— Зіпхнемо на бистрину — хай пливуть собі за водою. Якщо буде погоня, то їхні сліди на деякий час заплутають переслідувачів, — відповів Овлур. — Ми ж самі переплинемо річку і виберемося на берег у зручному місці, щоб не залишити слідів...

Тим часом зійшов місяць, залив сріблястим світлом усе довкола: і холодні хвилі, і густі очерети, і рясні верби, і широку піщану косу.

Втікачі зіпхнули коней на глибоке, а самі, роздягнувшись і примостивши одяг на голові, пустилися до протилежного берега.

3

Рано-вранці в стійбище Кончака прискакав Кза. Схуд, зчорнів, як головешка, очі палали люттю і відчаєм.

Кончак уже знав про його невтішне горе і, міцно обнявши, притиснув до грудей.

— Уй-уй, хане, співчуваю тобі. Але синів повернути не можу. Не в моїх це силах... Кріпись!.. Ти воїн і звик до втрат... А час залікує твої рани в серці... Один час!

Кза схлипнув, розчулений несподіваною щирістю великого хана, та зразу ж відсахнувся. Глянув суворо.

— Я приїхав не співчуття шукати, а справедливого відомщення!

— А саме?

— За голови сина та зятя я вимагаю голову князя Ігоря!

Кончак витріщив очі.

— Кза! Я розумію, що твоїми вустами говорить велике батьківське горе... Але ж ти мусиш розуміти, що помста ця безпідставна. Твій син і твій зять загинули як воїни, в бою. Це смерть батирів! І їх Тенгріхан візьме до себе!.. А Ігор — полоненик і ти хочеш зарізати його, як вівцю!

— А Коб'як? Його вбили в гридниці Святославовій!

— Ну, ти ж знаєш, що він сам винен, — накинувся на князів, як лютий вепр... А Ігор сидить спокійно... Та й поручився я за нього!..

— То віддай його сина Володимира!

— Ти здурів, Кза! Який же батько віддасть сина на заріз? Ти б віддав?

— Звичайно, ні! Я з радістю сам поклав би свою стару голову, аби лиш ожив мій Чугайчик!

— Ото ж бо! Тим більше що Володимир — мій зять, він заручений з моєю дочкою.

— То князя Всеволода, брата Ігоревого! — наполягав Кза.

— Це все одно, що самого Ігоря... Хіба не знаєш, як Ігор любить молодшого брата?

— То племінника Святослава! Його батько, князь Олег, був моїм лютим ворогом! Він побив мій рід! Смерть моїх синів потребує відомщення, потребує ворожої крові!

Вони б сперечалися довго, бо Кза настійливо домагався свого, а Кончак не менш настійливо перечив йому, та в стійбищі раптом зчинився крик, пролунав тупіт багатьох

кінських копит.

— Що там? — стривожився Кончак.

Вони вийшли з юрти. Сюди з розпачливим криком мчали на конях кілька молодих джигітів.

— Хане, хане! Князь Ігор утік!

— Та ви часом не п'яні? Як утік? Коли?

— Мабуть, ще вчором, бо постелі холодні, не зім'яті... Кончак змінився в лиці.

— Прокляття!

Кза злорадно усміхнувся.

— От бачиш! А ти йому вірив! Поручився за нього! Тепер, якщо піймаємо, ти віддаси його мені!

— По конях! — гукнув Кончак. — Ми наздоженемо його!

В погоню кинулися обидва хани — і Кончак, і Кза — зі своїми людьми. Слід узяли відразу — на березі, де був зім'ятий очерет і залишилися відбитки ніг на піску, а на тому боці знайшли кінські сліди. По них і рушили навздогін за втікачами.

— Ми їх наздоженемо! — гукнув Кза, підстрибуючи в сідлі. — Вони далеко не втекли!

— Я теж так гадаю, — відповів Кончак, поглядаючи на сонце. — До обіду вони будуть у наших руках.

Як же здивувалися хани, коли сліди повели не на захід, до Ташлика та Сальниці, а на північ — прямо до Дінця.

— Ігор обхитрив нас! — ревнув розлючений Кза. — Полетів сокіл до свого гнізда не степом, а перебрався на той бік Дінця — в лісі! Хіба ми його там знайдемо?

На Дінці слід Ігоря та його супутників раптом загубився. Лише двоє загиблих коней прибило до берега. А де ж втікачі?

Кза від люті позеленів.

— Шукайте! — кинувся на людей. — Не полетіли ж вони птахами понад лісом! Повинні бути сліди! Байток, спішуйся — шукай!

З десятком джигітів старий Байток миттю зник у лісі. Та незабаром повернувся ні з чим: людських слідів ніде не було.

— Ей-вах! — схопився за голову Кза. — Прокляття! Князь Ігор і тут обхитрив нас! Що будемо робити?

— Я повертаюся додому, — відповів Кончак. — Не личить великому ханові винюхувати сліди втікачів! Я повертаю коня назад!

Кза ударив камчею по луці сідла, у відчаї підняв перед собою руки.

— О горе мені! Я теж не маю часу бродити по цих заростях, бо жде мене мій син Чугай, щоб я провів його у царство тіней! Але клянусь пам'яттю предків, я піймаю Ігоря! Байток, доручаю тобі це зробити... Відбери скільки треба спритних джигітів і наздожени втікачів! З-під землі відкопай, а приведи мені на аркані князя Ігоря!

Байток поморщився, але покійрно схилив сиву голову.

— Я візьму джигітів, хане... У Ігоря один шлях — на захід сонця. Та не одна стежка:

і по цьому березі, і по тому, і понад самою річкою, і поодаль від неї — лісами та галявинами. А яку з них обрав уруський князь — лише він знає... Нам треба всюди порискати, пошукати... Тому я розділю своїх людей на кілька невеликих загонів — який-небудь та натрапить на Ігорів слід... А я з сином та онуками поїду понад Дінцем. Чомусь мені здається, що втікачі триматимуться його берегів...

Хан Кза схвально кивнув головою.

4

Майже півверсти втікачі чалапали по коліна, а подекуди й по пояс у воді. Попереду — Овлур, позаду — Ігор. Одяг і зброю несли на плечах. А коли почало глибшати, по мокрому стовбурищу підритої повинню верби, що схилилася в річку, вибралися на берег, одяглися і, не гаючись, рушили по звіриній стежці в дикі хащі лісу.

Там було тепло і сиро. Довкола стояли густі кущі, над ними вивищувалися могутні верби та осоки. Крізь їхнє лапате гілля де-не-де пробивалися тонкі, мов списи, промені місячного світла.

Йшли мовчки, бо навіть тріск сухої галузки під ногами лякав — чи ніхто не почує? Тоді ще напруженіше дослухалися, — ні, не чути нікого. Тільки десь далеко заухкає сова, зашипить над головою сич та важка риби́на скинеться на плесі. І знову тиша...

Стежку ледь видно: петляє в гущавині, незмірно подовжуючи путь. Та Овлур ні на крок не збочує з неї, щоб не заблудитися в цьому нічному пралісі.

Ранок зустрів їх сивими туманами та рясними холодними росами. Тумани — на радість: приховують від стороннього ока. Роси — зрадливі: пройдеш по них — і залишається після тебе широкий, добре помітний слід. До того ж від роси обидва мокрі по самі вуха. Одяг хоч викручуй! Вода з нього аж хлюпотить. Самі закоцюбли, посиніли. На обличчях повиступали сироти.

Коли сонце підбилося вище, зігрілися, обсохли. Зате стомилися, зголодніли — заледве переставляли ноги.

— Пора перепочити, — сказав Овлур.

Він оглянувся. Обережно, щоб не залишити після себе слідів, повернув убік від стежки, до великого лапатого куща верболозу, що ріс посеред галявини, і шуснув під його віття.

— Сюди!

Тут було сонячно, тепло і тихо. Лише гув волохатий джміль, перелітаючи з квітки на квітку, та десь тонко цвірінькала синиця:

— Цівінь! Цівінь!

Миттю попадали в траву. Овлур скинув з-за плеча торбину, дістав по шматку цупкої в'яленої яловичини і мовчки накинулися на смачне солонувате м'ясо.

А потім, стомлені, але ситі, поснули — прямо на сонці. Спали до самого вечора.

Прокинулися від недалекого кінського тупоту. Ігор скочив на ноги, та Овлур устиг схопити його за рукав.

— Тс-с-с! Без шуму! Щоб і листочок не сколихнувся! Вони обережно розсунули віття.

З лісу на галявину виїхало п'ятеро вершників. Зупинилися, розглядаючи все довкола.

— Це люди хана Кзи, — шепнув Овлур. — Я знаю їх... Старий — то батир Байток, позаду — його виводок: син та внуки. Без сумніву, їдуть по нашому сліду...

— Що ж робити?

— Якщо повернуть у наш бік, будемо стріляти! Їх п'ятеро... Я беру на себе переднього...

Тонкі стріли з залізними наконечниками миттю видобуті зі шкіряних сагайдаків і покладені на тугі тятиви луків. Один порух — і полетять у груди переслідувачам.

Та Овлур застерезливо підняв палець.

— Не стріляти поки що!

Половці тим часом збилися в гурт і про щось тихо сперечалися, збуджено розмахували руками. На жаль, жодне слово не долітало до слуху втікачів. Однак, судячи по жестах, все ж можна було здогадатися, що Байток наполягав обшукати навколишні кущі, а його син та онуки пропонували їхати далі.

Напруження наростало. Чия ж думка переважить? Вступати з половцями у відкритий бій не хотілося. Сили сторін нерівні, загальна перевага на боці переслідувачів, — вони знаходилися на своїй землі і до них кожної хвилини могла прийти підмога. А хто ж допоможе втікачам? До того ж найлегше поранення одного з них ускладнить становище обох.

Ігор та Овлур завмерли — не поворухнуться. Ясно: там, на галявині, зараз вирішується їхня доля. Рушать половці далі — вони врятовані, кинуться нишпорити по кущах — хтозна, чим це закінчиться.

Врешті Байток з досадою махнув рукою і різко вигукнув:

— Уперед!

Приострожені коні важко вдарили копитами об землю і швидко понесли верхівців на протилежний бік галявини, у густий зелений ліс.

Ігор полегшено зітхнув.

— Ми врятовані! На цей раз неволя або й смерть обійшли нас стороною! Тепер по стежці нам ходу нема — будемо йти манівцями, щонайгустішими заростями, щоб не запримітив жоден собака...

5

Ця зустріч з Байтоком, що закінчилася для втікачів щасливо, застерегла їх від багатьох подальших небезпек. Тепер вони звернули зі стежки і вибирали найглухіші місця, продиралися крізь непролазні хащі, прибережні очерети та бур'яни, перебродили численні струмки, зарічки, притоки Дінця, купалися в холодних росах, мокли під дощами, обсихали на сонці, — і знову йшли, приглядаючись пильно до всього: чи не видно кочовиків, чи не загрожує їм небезпека?

Спочивали мало. Як заходило сонце, в найбільшій гушавині з віття, трави чи моху мостили кубло і лягали щільно, один побіля одного, щоб зігрітися. Стомлені, голодні, миттю поринали у важкий тривожний сон, а як тільки на сході піднімався край неба і

розбурхане птаство заводило свої ранкові співи, схоплювалися і, дрижачи від холоду, рушали далі.

І знову йшли невпинно, силоміць продираючись крізь непроглядні хащі верболозів, вільшняків, ліщини та очеретів, зарослих травою, бур'янами, колючою ожиною та дерезою, шипшиною та глодом, переплетених дрібнолистою берізкою, хмелем, заснованих павутинням. Рвали на собі одяг, розбивали взуття, дряпали до крові обличчя, руки, спотикалися, падали і знову йшли і йшли — все на захід, на захід, до рідної землі.

На п'ятий день, надвечір, перепливли Оскол, а наступного дня — проминули Ізюмську сакму. Знайомі місця! Ще зовсім недавно Ігор проїздив тут на коні, зі зброєю в руках, сповнений надії на перемогу... А нині, зарослий, голодний, пробирається тайкома, як загнаний звір, боячись зустрічі навіть з поодинокими чабанами.

Він брів мовчки, понуро. Ні голод, ні спека, ні холод, ні інші злигодні цього важкого шляху не гнітили його так, як спогади про цей нещасливий похід, про страшну поразку, про втрату війська і всієї зброї, про те, що ціле крило Руської землі — Сіверщина — лишилося оголене, без захисту військового.

За Осколом почав допікати голод. Овлурова торбина спорожніла — їсти було нічого. Чалапали цілий день важко, похмуро. Нетерпеливий Овлур нишпорив попід кущами — чи не зачервоніє де суниця, чи не визирне з трави сиріжка? Та пошуки були марні. І суниці, і сиріжки траплялися нечасто.

Де ж знайти поживу?

— Треба щось уполювати, — сказав Ігор. — Звернемо до Дінця — там, на зарічках та озерах, страх скільки птаства! Небезпечно, правда, та без поживи далі не можна.

Вони звернули вбік і незабаром опинилися на березі озера. З-за густих заростей очерету, куги та верболозу доносилися пташині голоси: качине крякання, гусяче гелґотання та ячання лебедів.

Ігор зняв з-за плеча лука, дістав стрілу. Овлур зробив те саме. Потім тихо розсунули очерет, виглянули за плесо — і завмерли: на озері вирував справжній пташиний базар! Парами плавали поважні білосніжні лебеді, хлюпоталися і пірнали у воду гуси, шниряли поміж ними вертляві сірі качки...

Одночасно звелися вгору луки, тонко задзвеніли тятиви з висушених бичачих жил, свиснули гострі половецькі стріли — і два ситі птахи, тужливо зойкнувши на все озеро, затріпотіли крилами і склали на воду свої гнучкі шиї.

Овлур роздягнувся і дістав здобич.

Це були лебеді. Викресавши вогню, зажарили їх на вугіллі, повечеряли і вклалися спати під покровом старої гіллястої верби.

Отак і йшли. Перепливали ріки, обходили зарічки й озера, продиралися крізь колючі чагарі, тайкома прокрадалися мимо половецьких стійбищ та пасовищ, широкі відкриті місця переходили вночі, а вузькі галявини переповзали в бур'янах, мов вужі, щоб ніхто не помітив.

І щастя супутничало їм — одного дня, перебрівши Малий Донець, застукали в

браму сіверянського города Дінця.

Воевода дав їм коней, припасів на дорогу — і вони, не гаючись, верхи рушили по рідній землі до Путивля...

Несподівана небезпечна пригода чекала на них неподалік Путивля, біля села Святого Михайла. Вона мало не коштувала життя князю.

Дорога йшла лісом, по широкій долині. Десь збоку жебонів невидимий у густих заростях струмок. Хоча всю весну і майже півліта стояла суша і трави на полях сохли, жовтіли, а листя, в'янучи, облітало з дерев, тут було прохолодно, з обох сторін зеленіла густа стіна дубів, берез, вільхи, ліщини. Увесь ліс гомонів веселим пташиним співом.

Ніщо не віщувало біди. Вершники їхали швидко: Ігор поспішав, бо хотів надвечір добратися додому, і мчав попереду.

Несподівано з заростей вискочив кабан-сікач і кинувся прямо князевому коневі під ноги. Кінь шарахнувся вбік, і князь в одну мить опинився на землі.

Вепр злякався теж і хутко зник у кущах, а Ігор, охкаючи, намагався підвестися і не міг.

— Княже, що? — кинувся Овлур.

— Здається, я дуже забився... Допоможи мені! Овлур підвів. Та він не міг стати на ногу.

— Хоча б не перелом, — забідкався Ігор. — І треба ж такого нещастя! Майже вдома — і на тобі!

Овлур допоміг сісти князеві на коня, та, щоб їхати швидко, уже не могло бути й мови: кожен рух віддавався гострим болем.

Поволі добралися вони до села, завернули до крайнього двору. Господар, смерд Василько, молодий привітний чоловік, дізнавшись, що перед ним князь Ігор і що тікає він з полону, кишнув на замурзаних дітей:

— Геть! Щоб духу вашого тут не було! — А чорнявій молодиці, пов'язаній полотняною хустиною, кинув: — Фросино, ріж півня, вари борщ! Та позич борошна — князеві на вареники! Та хутчі! А я в садку допомошу сіна, щоб князь міг спочити...

Смерд був меткий, розторопний. Намостивши у затінку під вишнями кілька оберемків сіна, понакривав його ряднами, приніс глек сирівцю і липовий ковшик.

— Пий, княже... Холодний — з погребка... А я миттю приведу костоправа Демидка чи бабу-шептуху Якилину — хай подивляться на твою ногу!

— Не треба, Васильку, — поморщився від болю Ігор. — Не треба ні костоправа, ні баби-шептухи... Краще знайди огнищанина — хай сповістить у Путивль про мене... Княгині...

— Княже, для чого огнищанин? Поки я його знайду, поки він знайде гінця та коней, мине півдня! Дозволь мені скочити до Путивля — я хутко! Одна нога тут, друга — там!

— Тоді бери наших коней, скачи! — погодився князь.

6

Князь Володимир підозріло оглянув смерда Василька зі всіх боків. Смерд як смерд. Груба плоскінна сорочка, такі ж штани з ремінним очкурем, на ногах — постолі, на

голові — кучма давно не стриженого густого чуба.

Гм, невже Ігор не знайшов іншого посланця, який би викликав довіру? І потім — утік з полону! І не сам, а з половцем! Гм!

— А ти не переплутав? Може, то не князь?

— Хай мене Перун поб'є, князь! Бачив перед собою, як оце тебе, княже! А зараз він лежить у мене за хатиною, в садку... Їй-богу, то князь! Казав — прямо йди до княгині!

Володимир поміркував, подвигав плечима, а потім, урешті, наважився:

— Гаразд, поведу тебе до княгині.

Почувши смердову розповідь, Ярославна не засумнівалася в її правдивості ні на хвилину. Сплеснувши руками, вигукнула:

— Ладоньку мій! Ти прилетів до мене! — І повернулася до брата: — Готуй вози! Коней! Усе необхідне в дорогу! Я сама поїду назустріч! Та швидше!

— Княгине! — сторопів Володимир. — Куди? Сама? Насупроти ночі? небезпечно ж! І я з тобою!

— Роби, що кажу! — відрізала суворо Ярославна. — Я хутко переодягнуся! Зі мною поїде боярин Вовк, а ти, Володю, залишайся тут!

Володимир похитав головою, але перечити не посмів. Смикнув смерда за рукав і притьмом кинувся до дверей.

Виїхали опівночі. Ярославна — попереду, на возі, вимощеному перинами та подушками, застеленому килимом, щоб м'яко було недужому князеві повертатися додому, а позаду — боярин Вовк із сотнею gridнів. Поряд з ним скакав смерд Василько, — боярин теж не довіряв йому і на крок не відпускав від себе. На окремому возі їхав старий князівський знахар і костоправ Гук.

Коротка літня ніч минула швидко. Та Ярославні здалася вона довгою-предовгою. Коли б могла, то летіла б чайкою, зозулею, бистрокрилою ластівкою до свого ладонька!

На світанку раптом пролунав веселий передзвін церковних дзвонів. Ніби на Великдень чи на Трійцю. Він линув і линув над полями, над лісами, над широкими просторами.

— Що це? — спитала княгиня.

— Це дзвонять у нас, це голос святого Михайла, — пояснив смерд Василько.

— А хіба сьогодні свято яке? Василько знизав плечима.

— Ні, сьогодні будень.

— То чому ж дзвонять?

Ніхто цього не знав. Не знав і Василько.

В'їхали в село. Хоча було ще зовсім рано, тут було гамірно. З далеких хуторів, з бічних завулків, з дворів виходили святково одягнені люди і, ведучи за руки дітей, прямували кудись вулицею.

Боярин Вовк запитав найближчих:

— Що за свято у вас сьогодні? Чому дзвонять? Люди вклонилися.

— Радість велика у нас — князь Ігор повернувся!..

— Сокіл прилетів з поля Половецького!

— Тепер і нас захистить, і воїв наших, синів наших визволить із неволі!

— А ми всі станемо за нього горою — насупроти ворога!..

У Ярославни заблищали сльози.

— Де ж він? Князь Ігор?

— На тому кутку... Ми всі туди йдемо!

Разом з народом під'їхала Ярославна до Василькового двору. Тут уже було півсела. Люди товпилися на вулиці, в дворі, поза тинами. Перед княгинею розступилися. А вона пташкою спурхнула з воза — і полетіла через подвір'я в садок.

Ігор сидів на невисокому ослоні відпочилий, умитий м'якою річковою водою, причесаний.

— Княже мій! Ладоньку! — скрикнула Ярославна, простягаючи до нього руки. — А де ж син наш, — князь Володимир?[80]

Ігор зблід, подався вперед, — і вона ластовенятком упала йому на груди і залилася сльозами.

Він гладив її коси, цілував мокрі щоки, а в самого теж туманились очі.

— Як діти?

— Всі живі, здорові.

— Слава Богу — все тут гаразд... Одно лихо — мій нерозумний похід...

Він не стримався і зарідав.

Люди обступили Василькове обійстя — теж плакали, примовляючи:

— Мученик!

— Вирвався із неволі поганської!

— Проторив стежину й іншим... Тепер почнуть повертатися і наші синочки — хто живий зостався!

— Викупить князь!

— Тому й тікав! Хоча міг накласти головою!

До Ігоря долітав цей гомін, і він тут, у цьому звичайному сіверянському селі, серед простих поселян-севрюків, зрозумів, усвідомив, що з вуст людських не злетіло жодного слова осуду, хоч він з тривогою чекав його, що люди ждуть від нього захисту від нових половецьких нападів і визволення сіверянських воїнів із неволі...

Його перенесли на воза, і чималий князівський поїзд рушив у зворотну путь.

А дзвони гучали святковим благовістом, що линув і линув довкіл усього шляху, по якому проїздив Ігор, наповнюючи людські серця надією, що лихо тепер відступить. Затихав благовіст в одному селі — відразу ж починав звучати в наступному. І люди виходили назустріч і вітали князя, бо вже Сіверська земля знала і про його рани, і про його муки, і про його мужність, і про незвичайну втечу, коли не один раз він міг загинути. Кожен розумів, що ця втеча рятувала від неволі не лише одного князя, а й наближала визволення всіх полонених руських воїнів. Бо хто ж потурбується про них більше, як не він? Ця втеча знімала з Сіверянської землі неймовірно важкий тягар — викуп за князя, бо дві тисячі гривень, що складали кількарічний прибуток Новгород-Сіверського князівства і які потрібно було сплатити половцям, тепер залишалися на

батьківщині. Нарешті, всі сподівалися, що, будучи на свободі, Ігор зуміє подбати про оборону Сіверської землі, бо це ж найголовніша турбота князя...

Ігор під'їздив до Путивля.

Тут теж ясно гули дзвони, усміхалося чисте сонце, у синьому небі шугали білі голуби. Усі, хто міг ходити, висипали на вулиці та майдани, вітали князя з визволенням та поверненням додому, плакали від горя, що поселилося майже під кожною стріхою, майже в кожному сіверському серці.

Коли з'їхали на гору, звідки відкривався широкий краєвид на могутню фортецю на крутому шпилі, на голубий Сейм та сині бори, Ігор змахнув сльозу, що раптом защемила в очі, і, повернувшись до Ярославни, схвильовано прошепотів:

— Боже, я дома!.. Дома!.. А серце моє там, на Каялі, з моїми воями-соратниками, живими і загиблими. Поки житиму, пам'ятатиму про це!.. Загибим — вічна пам'ять, а про живих подумати і подбати повинен я! Це мій найперший обов'язок!.. Як тільки зможу сісти на коня, відразу ж помчу до Чернігова та Києва — просити допомоги у князів. А своє віддам усе: золото і срібло, сережки та персні, оксамити та хутра, стада та отари. Залишуся голий і босий, а витязів своїх визволю з неволі половецької...

— Ладоньку мій! — пригорнулася до нього Ярославна. — Ладоньку! А як же інакше!

Зустрічати Ігоря з Путивля вийшли всі, хто залишився живий. Попереду стояв Володимир Ярославич з малолітніми сестринцями, за ними — челядь та вся путивльська залога. Багато хто плакав, але то були сльози радості.

— Таточку! — кинулися до Ігоря діти, коли підвода зупинилася. — Таточку! Татусю!

Володимир Ярославич згріб їх на оберемок — посадив на воза. Ігор притягнув дітей до себе, а по його змарнілому обличчю текли сльози. І теж радісні, щасливі.

Обняв і шурина, що нахилився до нього.

— Дякую, Володимире! Дякую, брате мій, що врятував їх, зберіг! Не дозволив хижому Кзі познуватися з них! Ярославна все вже розповіла мені...

— Слава Богу, Ігорю, що живий повернувся додому! Я радий цьому! За тиждень-другий нога загоїться — і помчиш до Новгороду, до свого золотого стола!

— Ні, Володимире, не через тиждень-другий, а завтра! Хворіти ніколи — треба збирати нову дружину! Бо Кончак та Кза можуть прискочити по моєму сліду!

— Тоді я залишуся тут!

— Ні, тут залишиться воєвода Вовк... Він досвідчений воїн!.. Та ти сам знаєш... А ти мені потрібен у Новгороді!

Ігор привітався з людьми, що оточили підводу, з воїнами путивльської залоги — і віз в'їхав на перекидний міст, що вів до обкованої залізом городської брами...

7

Кончак та Кза повернулися перед вечором. Були стомлені, злі. Передусім завернули до юрти полонеників. З очей схудлого, потемнілого на виду Кзи струмувала лють.

— Це ви, паршивці, підмовили князя тікати? Смерть вам! — і схопився за шаблю.

Кончак притримав його руку.

— Чекай, Кза! Дай поговорити з урусами! — і ткнув у груди Рагуїла пальцем. — Ось ти, старий, знав про втечу князя?

Рагуїл заперечливо похитав головою.

— Не знав, хане! Коли б я знав, то і я втік би разом з ним! Дивуюся, що князь не поділився з нами своїм задумом!

— А ви, молодці? — повернувся до Яня та Ждана.

— Ми спали, мов убиті, — відповів Янь, — і нічого не чули і не бачили. Вранці прокинулися — нема князя. Ще подумав: не спиться йому — пішов купатися на річку... А виходить...

— Я дізнався про втечу тільки тоді, коли сторожа підняла шум... А до того і в гадці не мав такого! — додав Ждан. — Ви ж самі, хане, дозволили нам вільно ходити по стійбищу...

— Ну, от бачиш, Кза, — повернувся Кончак до хана Кзи. — Вони нічого не знають!

— Не вірю! — скипів той. — Знали вони! Смерть їм! Хани почали сперечатися, аж поки Кончак не спалахнув.

— Годі, Кза! Розберемося! Якщо винні — покараємо! Не винні — викуп заплатять! Врешті, полонені мої!

Коли хани вийшли, Янь глянув на батька.

— Що робитимемо, отче? Невідомо, як Кончак розбиратиметься. Настю допитуватиме чи нас підшкварить на вогні?

Рагуїл задумався.

— Все може бути... Треба тікати!

— Коли і кудю? У Чорний ліс, як князь Ігор з Овлуром? Чи іншим шляхом?

— Треба все обдумати, обмізкувати! В усякім разі не в Чорний ліс, — там зараз нишпорить погоня за князем. Князь чи потрапить їм у лапи, а ми можемо запросто потрапити. Треба придумати щось інше...

Вони думали весь день, а опівночі втекли. Прорізали задню стінку юрти, поповзом поплазували до річки, перебралися на той бік і в темряві ночі швидко пішли на захід. Вирішили йти степом до річки Угол[81], а від неї повернути до Ворскли.

У першу ж ніч натрапили на добре відоме їм бойовище на Каялі. Ще здалеку почули легку трупну задуху, що дедалі збільшувалась, посилювалась. Янь затиснув носа пальцями.

— Може, обійдемо стороною?

— Ні, — заперечив Рагуїл. — Я навмисне повів вас сюди. Дивись, знайдемо захального ножа, лука чи списа. В бур'яні половці не все могли помітити... А зброя нам потрібна!

Сумна це була подорож. Ніч була темна, безмісячна. Молода трава вже прикрила обглемедані звіриною та птахами людські кістяки, і вони хрустіли під ногами втікачів. Ось так, навпомацки, наступивши спочатку ногами, вони знайшли два луки, сагайдак зі стрілами, ніж та половецьку пращу.

До світанку подолали щонайменше сорок верстов, бо йшли швидко, а як почало

підніматися на сході небо, завернули до заростей навколо степового озера, забралися в самі нетрі і, намоствоивши з гілок та трави кубла, поснули в них... Голодні, але відпочили, як тільки стемніло, знову пустилися в путь.

Так ішли ще дві ночі, аж поки нестерпний голод позбавив їх сил і сну.

— Далі, якщо нічого не вполюємо, йти не зможемо, — сказав Рагуїл. — А вполювати щось можна лише вдень. Що будемо робити?

Вони лежали в густих заростях на березі якоїсь річки і тихцем вели свою невеселу розмову. Заснути не могли: голод просто рвав нутрощі.

— Я піду на полювання, — сказав Ждан. — З кущів не висовуватимусь. Думаю, десь же знайду стежку, якою звірі ходять на водопій. Зроблю там засідку, — дивись, на ловця і звір прибіжить...

— Це добра думка, — погодився Рагуїл. — Тільки підеш не сам, а з Янем. Беріть обидва луки, стріли, ножа — і йдіть! Тільки будьте обережні!

Хлопці миттю рушили в путь. Пробиралися поволі, так, щоб і гілка не сколихнулася, щоб під ногою ніщо не тріснуло. Боялися викрити себе.

Невдовзі знайшли те, що шукали. Раптом закінчився суцільний молодий вільшняк упереміш із заростями лози та верболозу — і вони зупинилися: не стежка, а досить широка піщена галявина, стоптана копитами степових тварин, перерізувала їм путь. Ліворуч, унизу, блищало проти сонця сріблясте плесо річки, праворуч, удалині, відкривався безмежний степ.

— Залягаємо, — шепнув Ждан. — Цілимося у вожака! Ждати довелося недовго. Зі степу виринула зграйка рухливих тонконогих сайгаків і направилася до водопою. Як тільки вони порівнялися з ловцями, свиснули дві стріли — вожак упав на землю, забившись у передсмертних корчах.

Табун вмить повернув назад і зник з очей.

Це була перша, але не остання здобич втікачів. Суворе життя вчило їх обережності та винахідливості. Вогню не розкладали: боялися, що дим наведе на них половців. М'ясо їли сирим, ще теплим. Потім вирізали кращі шматки, загорнули в шкуру і взяли з собою. Воно їм слугувало поживою кілька днів, поки не зіпсувалося...

Лише коли перейшли Сулу і відчували себе у відносній небезпеці, бо опинилися на рідній землі, перестали ховатися і йти ночами. Тепер ішли вдень — від світанку й до вечора. І нерідко зі слізьми на очах минали спалені половцями села, розтерзані хижими звірами трупи людей або напівголодних дітей, яким пощастило чудом урятуватися. Діти просили хліба, їсти. Та чим вони могли допомогти, коли самі ледве животіли?

Зате в одному опустілому селі натрапили на табун напівздичавілих коней, вибрали найміцніших — і далі їхали верхи.

Чим ближче було до Сейму, тим похмуріше і тривожніше ставало на серці у Ждана. Що його жде дома? Чи уціліла Вербівка? Чи зустріне кого? Чи побачить лише згарища та трупи, як і повсюди?

— Не журися, — втішав його Янь. — Ніколи не бувало так, щоб усіх вирубали, все

випалили, знищили. Хтось же та лишився! І може то якраз будуть твої!..

Ждан сумно хитав головою, іноді навіть усміхався на ті Яневі слова розради, та з очей не сходив смуток.

Якби ж то!

Та ось нарешті Сейм! І з кожним селом, з кожним хутором, що вони проїздили, все менше і менше залишалося в Ждановому серці надії. Ніби тисячі диких турів пронеслися по краю, ніби громом випало землю і прибило зав'язмихвищами — таким були ті села й хутори. Всюди — згарища, пустки, непоховані трупи, біля яких діловито проходили і бридко крякали ситі круки. Ні старого, ні малого. Тільки смерть, тлін і горе витали над зеленим Посем'ям...

Ждан темнів, кусав губи — аж вони йому зчорніли, стискував кулаки і підганяв коня. І навіть Янь утратив свою звичну веселість та безтурботність і їхав мовчазний, мовби то був і не Янь.

Коли під'їздили до Вербівки, Ждан вирвався вперед. Йому не терпілося швидше глянути на рідне село. А може, лихо обминуло його, обійшло стороною?

Даремні сподівання!

Він з'їхав на пагорб і зупинився, зацікавившись, вражений тим, що відкрилося його зорові. В долині, де колись стояла Вербівка, тепер жодної хатини, жодної повіті, жодної живої душі! Мертво, сморідно, страшно. Тільки срібляться тополі в левадах та зозуля кує на вершечку їхньої груші. Як на глум! І кому вона там кує ті довгі, щасливі літа?

Він зненавидів князя. Не хотів, якщо він урятувався, бачити його, говорити з ним, слухати з його вуст слова втіхи й розради. То він винен у всьому! Він!.. Ударив коня — і навпростець, через безлюдні вулиці і спалені дворища, через повалені тини і буйну зелень городів, ніким не прополену, здичавілу, помчав прямо до своєї груші, що одна тут зараз височіла, та ще стіжок сіна, що якимось чудом уцілів на леваді, нагадуючи і про рідних, і про збудовану власними руками хатину, і про його короткоплинне щастя.

Під грушею темніла купа золи.

Тут стояла його хатина. Тут мріяв він про майбутнє життя.

Кінь попасом пішов по городу, а він став над тією золою і крізь сльози довго не міг нічого розгледіти. Він не чув, як під'їхали його супутники і зупинилися віддала. Не чув, як перестала кувати зозуля на вершечку груші, і затих вітер у долині. Нічого не чув. Був оглушений тим горем, що несподівано впало на його голову.

Потім вітер сльози і роззирнувся пильніше. Посеред пожарища стояла закіптюжена піч, усюди чорніли головешки, сірів попіл, стирчали обвуглені присішки, і тільки посередині щось раптом забіліло.

Він узяв палицю, прогорнув золу — і закричав розпачливо: то білів череп. Чий: материн? Любавин?

Плечі його здригнулися від ридання. Все! Більше сподіватися ні на що! Найрідніші його люди лежать тут, у цій страшній чорній могилі! Навіщо тепер жити? Навіщо йому цей проклятий жорстокий світ? Чому не загинув на Каялі, як брат Іван, як Будило, як сотні інших воїнів?

Тут його обняла чиясь важка тверда рука. Оглянувся — Рагуїл. Брови його заломилися, в очах — сльози. А над вухом затремтів приглушений голос:

— Поплач, хлопче, поплач... Стане легше... Але не впадай у відчай... Допоки ми живемо, допоки є сила тримати меча, доти не повинні втрачати надії! Ми ще піднімемося! Піднімемося — і відплатимо за всі ці жахи!..

Вивів їх із заціпеніння Янів голос:

— Там хтось є! Виглядає з-за стогу! Клянусь, там хтось ховається!

Всі глянули в бік левади. Стіг стояв самотньо, як і раніш, і ніхто з-за нього не виглядав.

— Тобі привидилось, — буркнув Рагуїл.

Та Жданове серце вже здригнулося від якоїсь неясної, тривожної надії, і він швидко метнувся по стежці вниз.

Біля стогу зупинився, прислухався. Тихо. Ні звуку.

Тоді обережно ступив за один ріг, за другий — і остовпів: майже віч-у-віч зіткнувся з Любавою, яка, притиснувшись до колін Жданка, злякано прищулилася за стогом.

— Любаво! Ти?

— Жданку!

Її змарніле обличчя ще більше зблідло, губи здригнулися, як у ображеної дитини, ноги підкосилися, і вона поволі посунулася по сухому сіні додолу.

— Жданку...

Він підхопив її, міцно притиснув до грудей, відчуваючи, як її сльози зрошують його сорочку.

— Любаво, ладонько моя дорога! — шепотів він їй найніжніші слова, які знав. — Це просто чудо, сон! Ти жива! Ти тут, серед цього царства смерті! І Жданко з тобою...

— Більше нікого не залишилося, любий... І матуся, і Варя, і Настуня... там... А ми зі Жданком саме прали білизну і встигли втекти через річку в ліс... Довго блукали, поки не зустріли своїх... І повернулися додому, бо подумали, що коли ти живий, то теж повернешся сюди...

— Де ж ви живете? Що їсте?

— У стозі вирили нору — там спимо... А харчуємося різним зіллям, ягодами, знайшли на березі чийсь ятері — ловимо рибу, доглядаємо і доїмо прибудну корову... Так і живемо...

Рагуїл і Янь мовчки дивилися на них, слухали їхню мову, що велася так безпосередньо, ніби вони не були тут присутні, і скрушно похитували головами. Безперечно, важко було вмирати воям у далекому полі Половецькому, на берегах бистрої Каяли, важко і бранцям у неволі поганській, та не легше, а набагато важче було жонам і дітям їхнім тут, дома, під шаблями половецькими...

Мовчанку знов порушив Янь. Він підійшов до Ждана і поплескав дружньо по плечах.

— От бачиш, я ж казав тобі, що хтось та залишиться з твоїх... Не одне горе зустріло тебе тут, а й радість!

— Дякую, Яню. Янь обняв його.

— Які твої наміри, Ждане? Зостанешся тут чи поїдеш з нами? Якщо зостанешся, то я скажу в Путивлі тисяцькому Вовку, щоб допоміг вам чим зможе...

Ждан задумався. Що робити? Як жити на цих згарищах? І як їхати звідси, не поховавши прах матері, родичів та земляків своїх? І куди їхати? В Новгород-Сіверський до князя? Чи в Київ до Самуїла та Славути? Він ще нічого не знав і не міг нічого сказати певного. Знав одно: доля залишила йому частку щастя. Любава з ним, Жданко з ним, отже — є для чого жити на світі! У нього знову ожила душа, розпростуються крила, а куди полетить — покаже майбутнє.

— Поки що я залишуся тут, Яню...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

1

Дома! Нарешті, дома! У рідних стінах! Біля коханої жони, біля любих дітей! Яке це щастя після всього, що довелося пережити за останні два з лишком місяці, опинитися в своєму Новгороді!

Ігор викупався в лазні, підстригся, поправив запущені бороду та вуса, одягнув чисту білизну, свій звичний одяг. Гук перев'язав рану — і нога стала менше боліти.

Та остаточно повірив, що все лихо позаду тоді, коли сів до обіду за святковий стіл у колі сім'ї. Тут були лише свої — Ярославна, діти, шурин Володимир Ярославич.

Утамувавши голод, він відклав набік ложку і почав розповідати. Розповідав довго, не оминаючи жодної дрібниці, — і про те, як підбився кінь, і про сонячне знамення, і про високе шолом'я, що закрило собою рідну землю, і про першу битву, і про другу, нещасливу, і про полон, і про втечу...

Ярославна бліднула і плакала, діти завмерли, втупивши оченята в батькове обличчя, що так змарніло і постаріло за недовгий час розлуки, а Володимир Ярославич увесь був увага! Теж втупив в Ігоря свої проникливо-палаючі очі і всотував в себе кожне Ігореве слово, запам'ятовував кожен Ігорів жест і кожен порух його, ніби сам перебував у вирі кривавої битви, ніби сам був поранений, потрапив у полон, а потім, тікаючи, продирався, як загнаний звір, крізь нетрища Чорного лісу, що широко заліг по північному березі Дінця.

Закінчивши свою розповідь, Ігор заплющив очі і тихо, зі смутком і щемким болем сказав:

— Які страшні втрати! Як безславно закінчився мій похід, на який я покладав такі великі надії. Боже, Боже!

Крізь примружені вії на його змарнілі щоки викотилися скупі чоловічі сльози.

Володимир Ярославич перехилився через стіл до нього, потиснув йому руки.

— Ігорю, брате, не горюй! Незважаючи на жахливу поразку, ти — витязь, ти справжній лицар! Нерозважливий, але чесний і відважний лицар, рівного якому серед сучасних князів я не бачу, хіба що окрім мого тестя Святослава Київського... Зараз у нашого народу є дві загрози — князівські міжусобиці та половецькі напади. Важко сказати, котра з них страшніша. Я гадаю, що обидві страшні. І ти проявив відчайдушну

сміливість у боротьбі з одною з них. Ти показав, куди всі князі повинні направити свої удари, свої сили, — проти Поля!.. Але ти злегковажив могутністю кочовиків. Ти гордий і не захотів розділити славу переможця з іншими князями, — тому ти й потерпів поразку... Однак поки ти розповідав, я пригадав, що ти не перший злегковажив силою противника. Київський великий князь Святополк Ізяславович, коли половці напали на Русь і обложили Торцьк, виступив проти них, маючи лише вісімсот воїнів. А його спільники — молодий князь Володимир Мономах та зовсім юний його брат Ростислав — мали ще менші дружини. І чим це скінчилося? Відчайдушність не допомогла князям, — за Стугною вони були розбиті і кинулися тікати. При цьому втопився князь Ростислав... О, як ридала над ним нещасна його мати, коли згодом його витягли з води, привезли до Києва і ховали поряд з батьком Всеволодом у Святій Софії!.. А хіба не так же необдуманно, але сміливо кинувся на Литву з меншими силами юний брат моєї тещі Марії Васильківни князь Ізяслав? І що ж? Поліг він, смертельно поранений, разом зі всією дружиною на закривавлену траву під черлені щити. А коли отямився після бою, перед смертю, то побачив, як усе бойовисько було вкрите чорною галиччю, що виймала у мертвих очі та клювала їхні охололі тіла, а хижі звірі злизували кров із трави... Отак і твої полки, Ігорю, полягли у далекому полі незнаємому через те, що був ти сам, один став супроти всієї сили половецької, якої жодному князеві самому не здолати, який би сміливий він не був.

Ігор мовчки слухав шурина, довго мовчав, думав, а потім прорік:

— Правду говориш, Володимире. Я зазнав поразки не через те, що мої вої були менш хоробрі, ніж половецькі, а через те, що їх у мене було менше в кілька разів, ніж у Кончака. Тому ми й не змогли пробитися до Дінця, де б нас приховав під своїми шатами Чорний ліс. Тепер я молю Бога, щоб зберіг моїх князів та моїх воїв, що опинилися через мій нерозум у тяжкій неволі...

— Боже, спаси і помилуй їх! — схлипнула Ярославна і заплакала.

— Дяка Богові і тобі, Володимире, що захистив Путивль і всю мою сім'ю, — вів далі Ігор. — Бо що б я нині робив, коли б не стало мого любого сімейства? Залишалося б одно — кинутися сторчма головою у Сейм чи в Десну і розпрощатися з білим світом!

— Не тільки мені дякуй, Ігорю, а й воям своїм та особливо Святославу, котрий прислав два полки, щоб захистили Посем'я. Не знаю, чи вистояв би Путивль, коли б не надійшла вчасно допомога.

— Згоден з тобою. Ось піддужчаю, перестане боліти нога — і вирушу до Чернігова та Києва дякувати та просити допомоги, бо залишився і без війська, і без зброї багатоцінної.

— І я з тобою, ладоньку, — пригорнулася Ярославна. — Візьмемо й дітей — хай Чернігів та Київ побачать.

— Поїдемо, люба моя, — відразу погодився Ігор. — Гадаю, і Володимир приєднається до нас. Йому давно пора побувати у тестя та тещі.

Всі наступні дні Ігор займався спорядженням нової дружини. Його воєводи та ліпші мужі, що залишалися під час походу дома, роз'їхалися по всьому князівству — брали з-

поміж смердів дужих парубків, здатних до військових справ, замовляли зброярам мечі, списи, луки, вибирали з князівських та боярських табунів верхових коней — усе це відправляли до Новгород-Сіверського, а тут Ігор, сидючи з перев'язаною ногою і в тіні під церквою, оглядав і людей, і коней, і зброю і холодів серцем: мечів та луків було обмаль, парубки ніколи не тримали їх у руках, а коні були дикуваті, необ'їжджені, непризвичаєні до верхової їзди.

Він зітхав: їхати до Ярослава в Чернігів та Святослава з Рюриком не дуже хотілося, однак треба, бо своїх сил було явно замало.

2

Кза був лютий і в розпачі: Ігор зник, мов крізь землю провалився. Тепер не лежатиме його голова на високій могилі Чугайчика, а жертвна князівська кров не окропить підніжжя обатаса — кам'яної баби, що стерегтиме довічний спокій загиблого сина.

— Як же ти випустив його з рук, Байтоку? — досадував Кза. — Він же був десь поряд! Ти постарів! Тобі зрадили твій собачий нюх та твоє зірке око! Як же ховати сина без жертвної треби? Га?

Сивий Байток похмуро кинув:

— У князя Ігоря тут залишився син — візьми, хане, його голову!

Кза плюнув набік.

— Кончак не дає. Він, бач, заручив свою дочку за нього.

— То брата Ігоревого — князя Всеволода!

— І цього не дозволяє взяти, бо сподівається на великий викуп.

— То племінника Святослава Олеговича. Колись князь Олег завдав тобі і твоєму родові немало прикрощів — тепер помстися йому!

— Хто полонив Святослава?

— Єлдечук з роду Бурчевичів. Заплати йому добре — віддасть.

— Ти думаєш? А Кончак?

— Єлдечук здавна ненавидить Кончака, бо той колись образив його.

— І правда! Тоді їдь — привези мені князя Святослава! Плати, скільки скаже! Не скупись! Завтра похорон... Живого чи мертвого — привези!

Байток уклонився — і щез.

Повернувся він наступного дня зі Святославом, коли весь рід хана Кзи зібрався за стійбищем, щоб, оплакуючи, везти загиблих молодих ханів Чугая та Костука на поле мертвих, щоб там поховати.

Кза вперше за ці дні усміхнувся, побачивши його, — усміхнувся зловісно, жорстоко.

— Прив'яжіть до воза, на якому везуть Чугая! — кинув крізь зуби. — І гайда вперед!

Схудлого, посірілого Святослава прив'язали до воза, на якому лежав прибраний до останньої своєї земної подорожі Чугай, — і процесія рушила.

Святослав зрозумів, що його жде. Він знав про криваві половецькі похоронні обряди і відразу здогадався, що стане жертвою під час похорону молодого хана.

Він оглянувся — і побачив цілий гурт полонеників, а серед них і своїх земляків,

пов'язаних, пониклих, що, оточені вартою, похмуро брели услід за возами. Отже, і їх чекає така ж смертна доля. О боги! Невже і вуйко Ігор, і вуйко Всеволод, і двоюрідний брат Володимир серед них? Приглянувся пильніше — ні, немає.

Він полегшено зітхнув. Слава Богу, — лише йому судилося іспити смертну чашу, лише він один спокутує провину за те, що сталося з ними на березі Каяли, бо він винен у всьому. Він! Бо то він наполог, щоб ночувати у полі, біля Каяли!

Скриплять колеса, торохтять вози, бредуть приречені на смерть полоненики, плачуть родовичі хана Кзи, і старий хан, ідучи пішки поряд з возом, плаче лютими сльозами, готовий разом із сином закопати в землю цілий світ.

А позаду процесії рогаті сірі воли, запряжені у ярма, тягнуть незграбні, але міцні мажі, на яких лежать кам'яні обатаси, що навіки стануть на ханські могили, щоб стерегти їхній потойбічний спокій.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

1

На початку серпня Ігор отримав від Святослава Всеволодовича листа. Великий князь київський писав: "Брате, а прийди до мене на снем, що відбудеться на Успіння Богородиці серпня 15-го дня. Будуть князі многі з усіх Україн і буде розмова про те, як нам захиститися від Кончака, що набрав силу велику і возгордився вельми від того... А ще прошу прибути з жоною своєю Євфросинією, з дітьми і зятем нашим, а твоїм шурином — князем Володимиром Ярославичем. Хочу бачити його, а найпаче княгиня Марія Васильківна..."

Збори були недовгі. На цей час знахар Гук уже залікував князеві коліно — рана загоїлась. Та й сам Ігор після страшного потрясіння на Каялі відійшов, оговтався, відпочив після важкої, небезпечної втечі з половецького Тору до рідної Десни, оглядівся довкола себе, зібрав усі військові сили, які зміг спорядити за такий короткий час, і послав до Путивля — стерегти рубежі Сіверської України. При цьому зрозумів, що ці сили замалі, що без допомоги князів не зможе в ближчій часі створити і спорядити всім необхідним нову дружину, а тому вельми зрадив запрошенню Святослава — і зразу ж вирушив у путь.

Князі їхали кінно, верхи, а Ярославна з дітьми — у великому критому возі, вимощеному ковдрами та подушками. Позаду, трохи відставши, гарцювали на конях молоді гридні — невелика князівська охорона, а ще далі — гуркотіла по накатаній дорозі валка з припасами та одягом.

Ігор їхав задуманий, аж посмутнілий. Володимир помітив це.

— Неприємно тобі зустрічатися з Святославом та Рюриком, брате?

— І неприємно, і нелегко, — відповів Ігор. — Відчуваю провину... А ще ж треба буде на снемі зустрітися з багатьма іншими князями. Що я їм скажу? Військо загинуло, син, брат та племінник у полоні... Сором який!

Володимир під'їхав ближче — поклав Ігорю на плече руку.

— Годі тобі думати про це, брате! Хто йде на брань, той мусить бути готовий до найгіршого — до поразки, до розгрому, до поранення чи й смерті. Тобі нічим докоряти

себе. Ти вступив у золоте стремено за обиду нашого часу — за покривджений, посічений половецькими шаблями народ наш, за землю нашу! Ти не ухилився від битви, ти був поранений і мужньо бився, поки була змога. Триденна битва з ворогом, який удвічі, втричі, а може, і вдесятеро переважав тебе силою, засвідчила, що ти зробив усе, що зміг, або й більше того... Тобі нема чого червоніти перед князями. Не одному з них доводилося тікати від половців, бо то сильний ворог, тож, думаю, жоден з них, хіба що окрім Святослава київського, не кине тобі слова докору... Та й не треба тобі виправдовуватися перед ними. Слово про твій похід скажу я!

— Ти? — Ігор вражено глянув на Володимира. — Що ж ти скажеш?

Володимир усміхнувся.

— У мене є що сказати. Покладися на мене. За ці дні я вже все обдумав, обміркував, обміркував. Я розповім, княже, і про твій похід, і про героїчну, але нещасливу для тебе битву, і про твою сміливу втечу, я закличу князів не осуджувати тебе за поразку, бо хто ж не зазнавав її, а закличу їх вступити в золоті стремена за обиду нашого часу, за рани твої, Ігорю, за землю Руську! Так я скажу...

Ігор зітхнув, похитав головою.

— Роби, як знаєш. Я вірю тобі: ти мудрий чоловік, великий книжник, Володимире...

В Чернігів вони прибули другого дня під вечір. Ярослав на radoщах звелів ударити в дзвони, міцно обняв Ігоря.

— Брате, соколе ясний, живий! Прилетів! Я такий радий, такий радий! Слів не вистачає, щоб висловити мою радість! Прошу до терему!

Радість його справді була щира — він заплакав щасливими слізьми, ще раз обняв Ігоря і повів до хоромів, де столітники і чашники вже накривали стіл.

Після першої чаші Ігор, що сидів поряд з Ярославом, торкнувся його руки.

— Княже, моє Посем'я залишилося оголене. Заледве нашкріб зброї на два стяги і послав до Путивля. Допоможи! Боюся, що Кза або Кончак виберуть слухну для себе годину — і нападуть. А чим оборонятись?

Ярослав відразу ж запевнив:

— Дорогий брате, безпека твоєї землі — це запорука безпеки і землі Чернігівської. Звичайно ж, я пошлю на Посем'я допомогу — цілий полк пошлю завтра чи позавтрьому. Можеш не сумніватися!

Ігор прояснів.

— Дякую, брате, — обняв Ярослава. — Довіку не забуду твоєї братерської допомоги... До Києва їдемо разом?

— Та ні, я поїду пізніше, щоб за день до снему прибути туди, — відповів князь чернігівський.

— Ну а я переночую у тебе — і в путь. Хочу просити Святослава та Рюрика, щоб і вони допомогли мені військовою силою.

Чим ближче під'їжджав Ігор до Києва, тим більшу тривогу відчував, тим більш тужно нило серце. Розум усвідомлював, що Святослав запросив до себе на снем не для того, щоб вибатькувати, принизити його перед князями за безславний похід, а для

чогось іншого, може, навіть для того, щоб спорядити новий спільний похід проти половців і визволити нещасних полонеників-сіверян, але серце чомусь заходилося від тужного болю, і на душі було важко, ніби вона передчувала якусь біду.

Був теплий літній день, із-за Дніпра сяяло надвечірнє сонце, з халабуди, в якій їхала Ярославна з дітьми, долинав веселий дитячий щебіт і сміх. То князь Володимир, їхній вуйко, що їхав верхи поряд з халабудою, змішив малечу якимись вигадками та розповідями, на які він був мастак.

Ігор важко зітхнув — йому було не до сміху. Хотів розважитися спогляданням навколишніх красот — зелених борів Дарниці, переправи через Дніпро, золотих хрестів Печерського монастиря та видів Києва, що відкрився зорові здалеку, але ніщо не змогло зняти з серця все наростаючу тугу, яка гнітила його до самих Золотих воріт. Лише ступивши в місто, він трохи заспокоївся або, сказати правильніше, просто забув про свій внутрішній стан, бо всю його увагу привернули натовпи люду, гомін вулиць та майданів, гучний і веселий передзвін числених церков, що закликали киян до вечерні.

Від Софії Ігор послав двох гриднів до Володимирового города, щоб сповістити князя Святослава про прибуття гостей. Це змусило його знову захвилюватися — зустріне його сам Святослав, якщо дома, чи вишле назустріч кого-небудь із ліпших мужів. Це означало б нещось інше, як неповагу, навіть образу. Тоді б він одразу повернув назад і попростував би до Славути, де — він добре це знав — його сердечно привітав би старий учитель-наставник.

Але трапилось те, чого він зовсім не ждав. Ще здалеку, лише проїхавши Софійські ворота, що вели з города Ярослава до города Володимира — резиденції великих князів київських, він побачив великий гурт ошатно вбраних людей, а попереду пізнав князів Святослава та Рюрика. Вони поволі йшли від князівського білокам'яного терему з вежею над другим поверхом до Десятинної церкви і зупинилися на майдані, перед Квадригою — четвіркою баских мідних коней, привезених Володимиром Святославичем з Херсонесу.

Не менш як за один перестріл Ігор зупинився, спішився і, знявши шапку, швидко пішов до великих князів.

Йому назустріч рушили Святослав та Рюрик. Святослав витягнув наперед руки, в його очах блищали сльози, а сиве волосся бриніло сріблом. Він прийняв Ігоря в свої обійми.

— Брате! Страждальцю наш! Я радий привітати тебе в славному золотоверхому Києві!

Рюрик обняв його з другого боку.

— Я теж радий, княже.

Тим часом княгиня Марія Васильківна кинулася до зятя Володимира Ярославича, обняла його схилену в поклоні голову, схлипнула, прошепотіла крізь сльози:

— Володюшко! Володимирко! Безталанний наш!

Стара княгиня не могла і через багато років забути свою покійну кохану доньку Болеславу і сильну любов до неї перенесла на зятя, що й до цих пір не одружувався —

залишився вдівцем. А те, що Володимир, як подейкують, мав якусь там жінку, не брала цього до серця: діло молоде, не вік же йому бути ченцем.

Увесь вечір князівський терем сповнювався веселим гулом голосів. Столи вигиналися від їжі та напоїв. Лунали пісні, гули бубни та гуслі, бряжчали цимбали. Як завжди, неперевершеним був Славута, якого Святослав сповістив про приїзд Ігоря, і чий голос тепер тішив своєю силою і незрівнянною чарівністю усіх присутніх.

Від такої сердечної братерської зустрічі Ігор відчув себе вільно, розковано. З душі поволі вивіялися тривога та туга, від яких весь день скніло серце. На його досі похмурому обличчі все частіше з'являвся радісний усміх.

Тож не дивно, що Володимир уже вночі, коли учта скінчилася і всі розійшлися по своїх кімнатах, розкрив свою книгу, з якою не розлучався ніде, і записав:

"Із Новгороду Ігор іде ко брату Ярославу к Чернігову, допоміж прося на Посем'я. Ярослав же обрадовався йому і допоміж дати обіща. Ігор же оттолі їха ко Києву, к великому князю Святославу, і рад бисть йому Святослав, также і Рюрик сват його".

І лише другого дня, вранці, після сніданку, Ігор зрозумів, чого останній час так тривожно нило серце, віщуючи щось недобре. Святослав узяв його під руку, завів у свою хоромину-бібліотеку, посадив до столу і, виждавши якусь хвилину, тихо сказав:

— Ігорю, кріпись, брате: цими днями з Половецької землі до Києва дійшла сумна звістка...

Ігор завмер. Ураз посірілі вуста видихнули:

— Що? Невже щось із сином Володимиром? Святослав поклав йому на плече руку.

— Ні, слава Богу, Володимир живий. І Всеволод живий... А племінника Святослава Ольговича немає. Кажуть, хан Кза приніс його разом з кількома десятками полонеників у жертву своїм поганським богам на могилі загиблого сина свого Чугая...

Ігорева обличчя враз спотворила страшна болюча гримаса.

— О Боже! — простогнав він і закрив обличчя долонями.— Бідний Святославе! Це ж я винен у смерті твоїй!

2

Того ж дня, надвечір, незважаючи на важкий удар, якого зазнав він від звістки про загибель племінника, Ігор з невеликим почтом поїхав до Славуті. Горе-горем, а діло — ділом. Поки живий, князю, мусиш про живе дбати!

На стукіт у ворота відчинилося оглядове віконце і чийсь, як здалося князеві, знайомий голос запитав:

— Хто там?

— Ігор, князь сіверський.

За віконцем хтось радісно скрикнув. Грюкнув засув, і важкі дубові ворота, обковані залізом, розчинилися. З них вибіг Ждан.

— Княже! — І притиснувся щокою до Ігорового коліна. — Який я радий бачити тебе при доброму здоров'ї!

Ігор скочив з коня і, на подив усьому почтові, міцно обняв привратника.

— Ждане! Ти тут? Отже, подався-таки до Славуті! Я так і думав!.. Ну що ж, Славута

— добра душа, і тобі з Любавою буде тут непогано... Веди ж мене до нього хутчій!

Славута уже ждав його — обняв.

— Спасибі, що прибув, княже. Ігор зітхнув сідаючи.

— Прибув... З поклоном до князів прибув.

— Це добре!.. Казав колись віщий Ян: "Тяжко тобі, голово, без пліч, зле тобі, тіло, без голови!" Це треба розуміти так: "Києву, голові, без Сіверської та Галицько-Волинської земель не вистояти супроти ворогів, що напирють зі степу, а тілу, тобто Русі, без голови, без Києва, без великого князя київського теж не втриматися! Тож добре, що ти, княже, у важкий для себе час приїхав до Києва, до князів київських, на снем, щоб спільними силами рятувати нашу землю від кочовиків. Ти вчасно вирвався з неволі та прибув сюди, бо зле Руській землі без Ігоря.

Ігор скрушно похитав головою.

— Який же я був нерозумний, учителю, що не послухався тебе!.. Скільки разів давав ти слухні, як тепер мені стало ясно, поради, а я... От і мушу йти з поклоном до Святослава, до Рюрика та інших князів, щоб дали військову силу для захисту Посем'я, грошей — для викупу полонеників, зброї — для оснащення і спорядження нового війська. Бо який я князь без війська? А війська без зброї не поставиш! Людей зберу, та чого вони варті в бою без мечів, луків, списів та іншого військового обладунку!.. За цим приїхав! Не знаю, що великі князі скажуть на це. Як ти гадаєш?

— На твоє запитання, Ігорю, відповісти мені нелегко. Бо хто відає, на яку ногу завтра встане Святослав або Рюрик? Однак я гадаю, ні в одного, ні в другого немає підстав відмовити тобі у допомозі. Допмагаючи тобі, вони захищатимуть і свої князівства, і всю країну. Та й я докину слово за тебе... До речі, Святослав уже ділом допоміг тобі — послав на Посем'я своїх синів, і ті витурили звідти Кзу! Допоможе й зараз. Війська дасть, а може, і грошей... А от про зброю — не знаю. Навряд. Зброя — то найбільше, багатоцінне багатство князівське. А тобі ж немало треба!

По Ігоровому обличчі промайнула тінь.

— Немало... Адже вся моя зброя в руках кочовиків...

— Скільки ж?

— Щоб заново озброїти таке військо, яке я вів до Дону великого, потрібно вісім тисяч мечів, луків, списів, щитів, захалявних ножів, сидел... А ще ж одяг, взуття...

— От бачиш!.. Думаю, ні Святослав, ні Рюрик не дадуть тобі і десятої частини того, що ти попросиш у них...

— Що ж мені робити! — в Ігоровому голосі забринів відчай.

Славута поклав теплі долоні на міцно стиснуті князеві кулаки.

— Вихід є!

— Який?

— Треба поклонитися не тільки великим князям, а й київському купецтву! Воно постачить тобі і зброю, і одяг, і взуття для цілої дружини!

— Купецтво! — вигукнув розчаровано Ігор. — Та воно й слухати мене не захоче! Купцям потрібне золото, срібло! А де я його візьму? Після того, як викуплю з неволі

сина та брата, бояр та воевод своїх, я жебраком піду по Русі!

— Якщо розумно повести діло, зброю тобі постачать у борг.

— У борг? Та це зневага для мене!

— Ти гордий, Ігорю. А коли подумати, то нічого зневажливого у цьому немає...

Святослав не раз користувався купецькими позичками. Рюрик теж.

— Ну гаразд, згоден, — охолов Ігор. — Та як це зробити? Не стану ж я переступати поріг кожного купецького дому!

— І не треба. Аби твоя згода — все владить Самуїл. Домовилися?

— Домовилися.

— Тоді до столу, дорогий мій гостю.

Славута плеснув у долоні. Розчинилися двері — і служник і служниця внесли вечерю: м'яса тушкованого та судака вареного, хліба з тмином та пирогів з капустою, куманець солодкої сити медяної та жбан холодного сирівцю. Поставивши все це на стіл, наливши в келихи і простеливши князю та бояринові на коліна рушники, щоб витирати руки, вони зникли так же тихо і непомітно, як і зайшли.

Славута підняв келих, глянув на Ігоря.

— Ти живий, княже, і на волі, а це найголовніше... За твоє здоров'я!

— Спасибі, вчителю! Дякую, Славуто! — почувся у відповідь.

Вони заходилися біля смаженини та смачного дніпровського судака. А коли перше, найсильніше почуття голоду втамували, Славута відклав ложку, задумливо глянув на схудле обличчя Ігоря, запитав тихо:

— Княже, ти розумієш, що на снемі очі всіх князів будуть звернуті на тебе, бо ти став причиною, чому цей снем збирається?

— Розумію. Звичайно, розумію.

— Що ж ти їм скажеш?

Ігор задумався, довго мовчав. Потім, потерши чоло рукою, сказав:

— А що я їм скажу? Вони все знають уже. Просто попрошу допомогти, бо настала для мене скрутна хвилина.

— Цього мало.

— А що ж іще?

Славута здвигнув плечима.

— Коли б я знав! Коли б я знав, як прихилити їхні серця, мій дорогий князюшко! Бо ти ж, гадаю, не думаєш, що всі прихильні до тебе і співчують тобі? Порадсья з Володимиром Ярославичем, — він мудрий чоловік...

3

Останні дні перед сномом Володимир Галицький жив напруженим життям. До 15-го серпня, на яке припадало храмове свято князівської церкви Успіння Богородиці Пирогощої, що на Подолі і на яке Святослав збирав князівський з'їзд, залишався тиждень. Почали приїждити князі — з жонами, з дітьми, з охороною та обслугою. Разом із Святославом та його синами Володимир удень зустрічав їх, пригощав, розташовував по князівських та боярських хором на Ярославовому дворі, а вечорами поспішав до

Святославої бібліотеки, яку тесть і теща відвели йому під тимчасове житло, запаливав свічку і поринав у літописи, відновлюючи в пам'яті минуле, та в Янові пісні, щоб знайти ключі того, як відчинити двері до князівських сердець.

Янові пісні були ще у всіх на вустах, і йому здавалося, що досить наповнити їх, або одну з них, новими словами про Ігорів похід, як зачудовані старою, давно всім знайомою мелодією князі проникнуться якщо не братерською любов'ю, то співчуттям до Ігоря, до його ран, до його страждань.

Володимир уже вибрав з літописів усе, що йому було потрібне, щоб старими, давноминулими подіями якоюсь мірою виправдати нинішній нерозважливий вчинок свого зятя Ігоря, якого він полюбив, як брата, за гостинність, чесність, прямоту та відчайдушну сміливість. Він уже обдумав, як звернеться до князів на снемі, якими словами промовить до них, щоб їхні тверді серця сповнилися не осудом Ігоря, а співчуттям до нього.

Тихо потріскувала свіча, коливалися мерехтливі тіні на стінах, а він, сидючи за столом і проказуючи напівшепотом слова, що зринали з глибин душі, награвав на гусях і вслухався в Янову музику. Всім вона була відома, всім була люба. Йому теж — здавна! Але тепер якась неясна досада, якийсь сумнів заповзали в серце, щось мучило, муляло, бентежило його. Не подобалось йому те, як неприродно звучала прекрасна Янова мелодія, покладена ним на свої нові слова, що розповідали про сучасні, нові події — Ігорів похід.

Він розумів, що знайшов чудовий зачин для своєї пісні:

А чи не ліпше було б нам, братіє,
почати старими словесами
ратних повістей про похід І
горів, Ігоря Святославича?

Він відкинувся на різьблену спинку дубового стільця і проказав ці слова вголос.

Як звучать! Як беруть за душу і зразу вводять слухача у нелегку оповідь про нещасливий похід Ігоря і трагічну долю його полку!

Але як не пасує розлого-урочиста Янова музика до цих напружено-тривожних слів! Ще б пак! Хіба йому зрівнятися з віщим Яном, неперевершеним співцем давніх князів — старого Ярослава, хороброго Мстислава, котрий зарізав Редедю перед полками касозькими, красною Романа Святославича? Ян Вишатич прославляв великі перемоги колишніх князів, а його завдання далеко складніше — оспівати Ігорів похід, що завершився небувалою поразкою, оспівати так, щоб викликати співчуття до хоробрих сіверських князів. А це ой як непросто!

Як же проспівати цю пісню — по бувальщинах свого часу чи по замислу Яновому?

Володимир поклав перо і охопив голову руками. Як важко дається йому ця пісня! Про Ігоря та його похід йому все відомо: щось сам бачив і чув, дечому був свідком, багато розповіли очевидці походу і насамперед — сам Ігор. Про старих князів та їхні походи вичитав у літописах, чув розповіді батька, Святослава Всеволодовича, Марії Васильківни. Отже, все в нього є, вся картина походу стоїть в уяві. Немає лиш відповіді

на одне питання — як проспівати цю пісню? А це — найголовніше! Не що, а — як! Вічне питання поетів... Був би він Яном, тоді б розпочав так:

Не буря соколи занесе чрез поля широкая —

Галиці стади біжать к Дону великому.

Або:

Комоні ржуть за Сулою —

звенить слава в Києві;

труби трублять в Новіграді —

стоять стязі во Путивлі.

Гарно! Чудово! Але, мабуть, треба розпочати цю пісню не по замислу Яновому, а так, як велить новий час. Про нові події слід і розповідати по-новому, новими словами, новою мелодією, щоб у ній чувся і гул копит, і дзвін мечів та шабель, тріск списів, і посвист стріл, і грім щитів. Щоб промовляла ця пісня не тільки до серця, а й розуму досягала, щоб князі яскраво уявили, яка страшна напасть нависла над рідною землею!

Ця думка сяйнула, мов блискавка, і пронизала свідомість. Так! Тільки так складати її — по бувальщинах сього часу!

Він відкинувся назад, сповнений внутрішньої снаги, що рвалася з душі, простягнув руку — дістав "Пісні Янові", переписані Славутиною рукою для Святослава Всеволодовича, потримав важку книжку на вісу, ніби зважував, яка в ній вага, потім полистав, хоча знав там кожне слово, врешті відсунув набік, а аркуш пергаменту присунув до себе, розгладив рукою і рішуче вмокнув біле гусяче перо в каламар.

Тихо, але значуще промовив:

— Ну, великий Яне, допоможи мені. Ти ж зумів, віщий!

Потріскувала і миготіла у бронзовому підсвічнику воскова свічка, озивався із темного закутка цвіркун, а з недалекого міського валу долітав приглушений крик сторожі: слу-хай!

Та Володимир того вже не чув і не бачив.

Перед його внутрішнім зором зринали одна за одною картини недавнього походу, сонячного знамення, щойно відшумілої битви: криваве сонце ледь просвічує крізь збиту копитами куряву, свистять легкі хиновські стрілки, гримлять щити, тріщать поламані списи, іржуть спрагли коні, зграї вороння летять до бойовища з усього Половецького степу на сите уядіє, стогнуть поранені, посилають до неба мольби і прокляття вмираючі... То Ігореві вої списками скородили чорну землю, кровію поливали, а трупами засівали. Тугою зійшов той посів по Руській землі.

І тоді рука твердо вивела:

А чи не ліпше було б нам, братіє,

почати старими словесами

ратних повістей

про похід Ігорів,

Ігоря Святославича?

Ні, почнемо ми сю пісню

по бувальщинах нашого часу,
а не по замислу-бо Яновому!

4

Рано-вранці 15 серпня 1185 року, на Успіння, заграли дзвони всіх київських церков — вітали храмове свято знаменитого на всю Русь Успенського собору Києво-Печерської лаври та невеликої, зовні нічим непримітної церкви Успіння Богородиці Пирогощії на Подолі, збудованої півстоліття тому великим князем Мстиславом Володимировичем.

Ранкове літнє небо над Києвом було чисте, голубе, мов щойно вмите. І звуки дзвонів линули до нього у високість теж чисто, молодю, голубино, — всім на радість.

На майдані, між великокнязівським теремом та Десятинною церквою, хвилювалося барвисте людське море. Князі, княгині, княжичі, князівни, бояри та боярині, наряджені в найкоштовніші вбрання, виблискуючи золотом та самоцвітами, всідалися на ситих коней, що сяяли золотом стремен, розшитими сріблом сідлами та вуздечками, прикрашеними позолоченими бляшками. Молоді гридні тримали поводи, підсаджували поважних господинів та господинь, а потім відводили туди, де кому з можновладців яке місце було призначене.

Коли всі були готові, Святослав Всеволодович подав знак — і пишна кавалькада рушила до Подільських воріт, з яких Боричів узвіз вів на Поділ.

Князі їхали до церкви Успіння Богородиці Пирогощії, щоб помолитися.

Кияни дивувалися — чому на Поділ, чому до Пирогощії? Адже храмове свято і в Києво-Печерській лаврі! Та й у старовинній Десятинній церкві, що стояла поряд з князівським теремом, можна було помолитися, або у пишному храмі Василя Великого, що був також поблизу, на Ярославовому дворі, або в Софії.

Кияни були раді, веселі — і у Верхньому городі, і в Нижньому, і ніхто не здогадувався, що блискучим видовищем вони насолоджуються завдяки князеві Ігорю, котрий ще звечора попросив Святослава поїхати вранці на Поділ, до церкви Успіння Богородиці Пирогощії.

Його впізнавали здалеку — ставного чорнобрового красеня.

— Дивіться, дивіться — Ігор! Князь Ігор Святославич! — неслося звідусюди.

Люди витягували шиї, пхалися наперед, щоб краще роздивитися цього незвичайного чоловіка, ім'я якого було у всіх на устах. Їх не стільки вражала небачена поразка, якої він зазнав, як героїчна втеча з полону, з далекого Дону, що багатьом здавався краєм землі. Це був подвиг, яким чудувалися і захоплювалися.

Ігор їхав поряд з великими князями — Святославом та Рюриком. Він на людях бадьорився, навіть трохи хизувався, тримаючись у сідлі легко, прямо, але на душі у нього було важко: поряд з князями-переможцями почував себе незатишно, незручно. Ще добре, що не приїхав Володимир Переяславський, бо заліковував рани, а то було б зовсім зле. Після поразки на Каялі душа його була збаламучена, знічена, а вістка про смерть племінника Святослава зовсім надломила її. Це ж він винен, він завів його і все військо на погибель! Він!

Пригнічений, душевно спустошений, відразу після поразки, в полоні, він шукав

виправдання, розради, підтримки в молитвах, тому й велів привести на Тор попа з города Дінця, а тепер звернув очі до чудотворної ікони, що містилася в церкві Успіння Богородиці Пирогощої на Подолі, — подякувати їй за чудотворний порятунок і попросити заступництва для сина, для брата, для всіх бояр та воїв, котрі знемагали в половецькій неволі.

В цьому була причина його поїздки до чудотворної ікони Богородиці Пирогощої на Поділ.

Невелика, але гарно зведена біло-голуба церква стояла на майдані, під Старокиївською горою. Золотом блищали її хрести. Довкола гомоніли натовпи святково зодягнутих подолян.

Двері церкви були розчинені, всередині горіли свічки, на паперті ждав князів церковний причет на чолі з благочинним.

Князі спішилися і — по старшинству — рушили всередину, хрестячись і кланяючись. Попереду зайшли Святослав, Рюрик та Ігор. Їх супроводив благочинний. Заспівав хор на криласі, та так сильно, що замигали свічки в підсвічниках і в бронзовому панікадилі, виготовленому подільськими умільцями.

Ігор попростував до ікони Матері Божої Пирогощої, поцілував золотий оклад, опустився на коліна, схилив голову, довго молився, б'ючи поклони і не чуючи всього того, що відбувалося в церкві. Позад нього стала Ярославна з дітьми та братом Володимиром — усі молилися теж гаряче.

Всі просили чуда — врятування князів Володимира Ігоревича та Всеволода Святославича з усіма полоненими воями.

— Мати Божа, Царице Небесна, захисти їх і допоможи їм! — шепотів Ігор.

— Мати Божа, захисти сина мого! — гаряче вторувала йому Ярославна, і сльози котилися по її щоках.

Богородиця Пирогоща з немовлям на руках співчутливо дивилася на них з іконостаса своїми смутними візантійськими очима, і в мерехтінні свічок Ярославні здавалося, що в них теж бринять сльози.

Чудотворна Мати Божа Пирогоща!

За півсотні літ, відколи вона прибула до Києва і висіла на царських вратах цієї подільської церкви, слава про її чудотворність широко розлетілася по всіх князівствах, — і не було кінця-краю богомільцям, що стікалися до неї зі своїми болями, хворобами та незгодами.

Що ж то була за ікона? Звідки взялася вона? Чому в людей виникла віра в її чудодійну силу, в яку повірив князь Ігор і прибув сюди, до Пирогощої, щоб уклакнутися перед нею на коліна?

5

У літопису під роком 1132м, у запису про Мстислава Ве ликого, сказано коротко: "У сей же рік була закладена кам'яна церква Святої Богородиці, звана Пирогощею".

Короткий запис, а за ним — могутні пристрасті, великі трагедії.

Мстислав Великий, прозваний так сучасниками за те, що був князь грізний,

хоробрий у походах і щодо інших князів кру тий, того року, взимку, пішов з синами Всеволодом, Ізяславом та Ростиславом, а також з Ольговичами та Всеволодом Городенським на Литву.

Немолодим він був на той час — лише двох літ не виста чало йому до шістдесяти, а друга жона його, Любава, дочка новгородського посадника Дмитра Завидовича, була молодша за нього рівно наполовину.

І була вона краси несказанної, а долі нещасливої. Бо яка то доля у неповних вісімнадцять стати жоною майже п'ятдесятилітнього сивого старика? Прожила з ним десять років — і любові не зазнала, і дітей не придбала. А що серце мала вогняне, то безтямно закохалася у князівського тіуна Прохора Васильовича, чорнявого красенявдівця.

Той відповів їй взаємністю.

Довго вони носили ті почуття в собі, не сміючи одне одно му слова мовити. Та їхні очі, палкі погляди без слів сказали їм про взаємне кохання. І в перший же вечір після від'їзду князя, зустрівшись випадково (а може, й ні?) в напівтемних сінцях безлюдного терему, вона впала йому в обійми.

— Соколе мій! — простогнала радісно.

— Княгине моя!

Щоб ніхто не помітив, вона обережно прочинила двері до свого покою і поманила його до себе.

— Сюди!

З того часу щоночі, коли слуги та служниці міцно засина ли у своїх комірчинах першого поверху, Прохор обережно, щоб не скригнула жодна дошка підлоги, таємно пробирався в хо ромину молодій княгині.

Вони знали, що ризикували життям, але стриматися не могли: любов сильніша за розсудок та боязнь смерті.

І все було б нічого, та, на лихо, була тут ще третя люди на, покривджена людьми і долею і від того зла та мстива, — і тою людиною був князівський євнух Сидір, теж, як тіун Прохор, гарний, видний собою, але немоцний силою чоловічою, якої позбавили його вже в парубоцькому віці вороги його. Та не був він позбавлений Богом почуття краси — і безтямно зако хався в княгиню, хоч і знав, що даремно, безнадійно.

Ото він якось підгледів, як Прохор таємно проникає на половину княгині, і загорілося його серце злобою на тіуна. І ви рішив він про все розповісти князеві.

Однак трапилось так, що коли Мстислав повернувся з по ходу, княгиня тяжко занедужала. Всі боялися за життя її, і євнух не посмів зробити своє чорне діло.

А тим часом Мстислав, молячись за здоров'я жони своєї, дав привсенародно у Десятинній церкві, перед іконою Богоро диці, обіцянку закласти на Подолі храм, якщо княгиня виду жає.

Невдовзі княгиня видужала.

Мстислав вельми зрадів з того і зібрав у гридниці дружину і бояр своїх, з якими ходив на Литву, і довго веселився, п'ючи меди і слухаючи дружинних співців.

І ось тоді, коли всі присутні, напившись та наївшись, слухали чернігівського співця, ззаду до Мстислава, котрий одинок сидів на чільному місці, підійшов євнух Сидір і прошепотів на вухо:

— Княже, ти ось, ходячи, землі чужі воюєш і неприятелів усюди перемагаєш, а коли ти вдома, або в суді, або над справами землі своєї трудишся, а іноді з приятелями своїми, весе лячись, проводиш час, то не відаєш, що у княгині твоєї діється. Прохорбо Васильович часто з княгинею наодинці буває. Якщо нині ти підеш, то сам побачиш, що я правду тобі кажу.

Мстислав мовчки, не перебиваючи, вислухав, усміхнувся в сиву бороду і сказав:

— Рабе! А чи не пам'ятаєш ти, як княгиня Христина, перша жона моя, вельми мене любила і ми жили в цілковитій злагоді? І хоч я тоді, як молода людина, нерідко чужих жінок навідувався, вона, знаючи це, зовсім не ображалась і тих жінок приязно приймала, показуючи їм, ніби нічого не знала, і через те найбільше мене до її любові і пошани зобов'язувала. Нині ж я зостарився, а багато трудів і клопотів про землю мені вже про це й думати не дозволяють. А княгиня, як молодша жінка, хоче веселитися і може при цьому вчинити щось непристойне. Мені це устерегти уже немає змоги, але досить того, коли про це ніхто не знає і люди не говорять. Тому й тобі краще мовчати, якщо не хочеш нерозумним бути. І на далі нікому про це не говори, щоб княгиня не довідалась і тебе не погубила.

Євнух затремтів, зблід і прошепотів:

— Я мовчатиму, княже, як могила, — і непомітно вислизнув із гридниці.

По якимсь часі Мстислав помітив, що княгиня завагітніла, і радісно об'явив усім:

— У нас радість: княгиня збирається подарувати мені ще одного сина або ще одну дочку. Маю тринадцятеро дітей, — тепер буде чотирнадцятеро. Бог любить, щоб було до пари! З цієї радості нині закладемо церкву, як я і обіцяв.

Під передзвін усіх київських церков урочисто була закладе на подільська церква Успіння Богородиці, а наступного дня Мстислав покликав до себе тіуна і сказав:

— Заутра відпливає корабель з нашими гречниками[82] до Царграда. Поїдь з ними та купи дві ікони Святої Богородиці — одну для подільської церкви, а другу — для вишгородської, бо та уже потемніла і облізла. І з купцями повертайся назад! Не барися!

Дав йому кілька срібних гривнів на покупку — і той поплив по Дніпру на купецькому кораблі.

А через два місяці повернувся — схудлий, почорнілий, але радісний. У князівському золотоверхому теремі, круглій двоповерховій будові посеред міста Володимирівського, коли він зайшов зі своєю ношею, закутаною у вишневу плащаницю, було гамірно, шумно — князь зібрав гостей, щоб ушанувати день народження княгині. Пройшов мимо всіх до чільного стола — поклав перед князем та княгинею покупку.

— Привіз, княже, — і кинув швидкий погляд на княгиню. Мстислав і виду не подав, що помітив той погляд, а також і те, як спалахнули рожевим цвітом завжди бліді тепер княгинині щоки, і спокійно сказав:

— Покажи!

Прохор розв'язав вузол і в обох руках підняв перед собою дві ікони — обидві Святої Богородиці. Були вони однакового роз міру, і Богородиці були схожі обличчям та одягом, і немовлята були як близнята, і не різнилися окладом, доситьтаки неба гатим.

— Ось ця, — підняв ту, що в правій руці, — куплена у Влахернському храмі. І зветься вона погрецьки Пирогоща, тобто Баштова, бо сам той храм збудований у міській стіні у вигляді сторожової башти... Це чудотворна ікона, скажу вам!

Усі затихли, вдивляючись у загадковий лик Богоматері.

— У чому ж проявилася її чудотворність? — спитав князь.

— Про це мені сказали і настоятель, і прихожани Вла хернського храму... А пізніше, в дорозі додому, ми всі пересвід чилися в цьому.

— Як?

— Як тільки ми покинули Босфор, налетіла на нас страш на буря. Удень стало темно, як уночі. Хвилі сягали висоти двох або й трьох людських зростів і заливали наш корабель. Усі вже готувалися до найгіршого і почали молитися. І тоді я виніс Богородицю Пирогощу — і всі опустилися перед нею на коліна, просячи заступництва. І що ви думаєте? Небо поволі проясні ло, вітер ущух, хвильовиця уляглася — і ми полегшено зітхну ли. Врятовані! Ми знову стали на коліна перед іконою і довго дякували за порятунок, на який уже не сподівалися. Потім полагодили снасті, вичерпали воду — і налягли на весла. Так Мати Божа Пирогоща врятувала нас перший раз...

— А вдруге? — видихнув хтось нетерпляче.

— А вдруге, це вже було в Дніпровому гирлі, — і ми пере коналися в її чудотворності, в цілющій силі, коли один з вес лярів раптово занедужав, а на третій день віддав Богові душу. Знаючі люди подивилися на бідолах і сказали: "Готуймося, браття, до смерті! Це — мор!" У всіх опустилися руки. Вже скороскоро Пороги, рідна земля, а чи допливемо ми живі та здорові до Києва? Ніхто в це не вірив, бо всі знали, що таке мор. Він нікого не милує!.. І тоді я знову дістав із скриньки Богородицю Пирогощу і підняв високо перед собою. "Молімося, браття, молімося! — сказав я. — Єдина надія на заступництво Матері Божої!" І ми гаряче молилися три дні на острові Хор тиці — і ніхто з нас за три дні не захворів і не помер. І тоді ми повірили остаточно в чудотворну силу ікони, перетягли волоком свій корабель через пороги — і щасливо добралися до Києва.

Всі перехрестилися, з острахом і надією поглядаючи на ікону, а князь сказав:

— Справді, правдива історія. Не вірити їй у нас немає підстав, бо двічі ікона порятувала тебе, Прохоре, та твоїх супутників, але почекаємо до третього разу — чи й утретє порятує? А тим часом я велю зробити на ікону новий оклад із золота, срібла та коштовного каміння. Поки це зробиться, дивись, і церква буде готова.

Всі загукали: "Так, так! Хай ця чудотворна ікона Богоро диці Пирогощої залишиться в новозакладеній подільській церкві, а друга буде для Вишгорода!"

І ніхто, крім княгині, яка добре знала норов свого мужа, не вник глибоко в слова

князя Мстислава. Лише княгиня здригнулася, почувши його зауваження — "почекаємо до третього разу". Здригнулася і глянула на Прохора — чи й він зрозумів, що ховається в тому мимохідь кинутому зауваженні? Ні, Прохор не зрозумів, навіть не глянув на неї. А даремно! Князі слів на вітер не кидають, бо у них завжди за словами — діла, нинішні або майбутні... Княгиня в душі відчувала тривогу за коханого. Та чим вона могла йому зарадити, чим допомогти? Вона не могла навіть відкрито глянути на нього, слово сказа ти йому. Бідна, бідна! Яке скороминуще її кохання!

А в середині осені, коли дерева під сонцем палахкотіли у золотому вбранні, вона народила князеві сина. І назвали його по дідові Мономаху Володимиром, а в хрещенні — Дмитром. А старші сини та дочки Мстислава відразу прозвали його Ма чушичем, тобто сином мачухи їхньої.

На якийсь час княгиня Любава за клопотами забула про своє кохання. І тільки через місяць, коли якось із немовлям сиділа біля вікна і дивилася на майдан перед Десятинною церквою, побачила, як із княжого двору виїздить простий незграбний віз, а на ньому — Прохор, схудлий, зарослий, закований у ланцюги залізні...

Княгиня зойкнула, притиснула сина до грудей, але зразу ж прикусила губу: до неї на скрик уже поспішали няні та дворові дівки.

— Що тобі, княгинюшко? Що, голубонько?

— Ні, ні, нічого! Йдіть! Йдіть собі! Ті вийшли.

І тоді княгиня піднялася на повен зріст, мовби розп'ялася на перехресті великого вікна — вся у білому. І Прохор побачив її — і підвів заковані ланцюгом руки, прощаючись з нею, та віз тут же рушив і завернув за ріг.

Видіння щезло.

Вона не помітила, як відійшла від вікна, як поклала сина в колиску, як сіла на ліжко і отуманіло дивилася довкола і нічого не бачила, аж поки не вбігли дівчата.

— Ой, княгинюшко, хто б міг подумати! Та такий же чоловік!

— Про що ви? — кволо запитала вона.

— Тіун Прохор зле людям чинив, грабував, у судах не по закону діяв, і князь велів схопити його, забити в залізні пута і зіслати в Полоцьк, у поруб. Повезли вже його, бідолаху... Хто б міг подумати, що такий він! А яким же прикидався добрим!

Княгиня задерев'яніла вся — ні пари з вуст. Недарма кажуть, що горе живе у серці, а радість — на лиці. Її горе за чаїлося в серці — на дні. Мучилась питанням — хто підгледів їх, хто доніс князеві? Сам князь мовчить, і всі мовчать. І Богородиця Пирогоща не захистила їх з Прохором. Ніби весь світ позаздрив їхньому коханню і відвернувся від них.

Боже! На все воля твоя!

Взимку з Полоцька дійшла вість — колишній велико князівський тіун Прохор Васильович помер у порубі від хвороби, не визнавши за собою ніякої вини.

А незабаром тяжко захворів і великий князь Мстислав Володимирович. Перед смертю, нутром відчуваючи її прихід, він покликав до себе жону свою, а всім присутнім звелів вийти.

Княгиня зайшла з сином Володимиром на руках, боязко наблизилася до тисового ліжка, на якому помирав її муж.

Він лежав з заплющеними очима, схудлий, змучений, сивий зовсім.

— Княже, я тут, — промовила тихо.

Мстислав поволі відкрив очі. Вони були каламутні і чужі. Упізнав її — і легкий усміх скрасив його уже неземне потой бічне обличчя.

— Дякую, що прийшла... з сином, — промовив кволо. — Чий бик не стрибав, а телятко наше.

Княгиня Любава похолола — не могла ні слова мовити, ні з місця зрушити. Відчувала, що осьось упаде, і думала тільки про те, щоб при цьому не покалічити маля.

А князь, зібравшись з силами, прорік:

— Не лякайся... Я не завдам тобі прикрощів... Я написав брату Святополку, щоб ішов до Києва і посів мій велико князівський стіл і щоб став батьком для всіх дітей моїх, а для твого Мачушича — також... А тобі заповідаю — закінчити церкву, яку я заклав на Подолі, а ікону Богородиці Пирогощої обкувати золотом і помістити на чільному місці... В пам'ять душі моєї!.. Кошти на це я відклав...

У княгині виступили на очах сльози: вона зрозуміла, що прощена, що Мати Божа захистила її.

— А хто?.. — зірвалося з її вуст, і вона знову злякалася. Та князь зрозумів і тихо відповів:

— Усе, що було, биллям поросло... Хай скотина животіє... Не хочу перед смертю ще один гріх брати на душу... Бог ми лостивий, і я під кінець хочу бути теж милосердним... І ти не допитуйся, щоб важкого каменя не носити на душі... А мине три роки — виходь заміж. Ти молода... Або в монастир... Там тобі легше буде... І хай тебе і твого сина береже Мати Божа Пирогоща! — Він заплющив очі і кволо махнув рукою. — А те пер — іди!

Ігор знав цю давню історію з літопису, навіть думав, читаючи, від кого ж літописець її записав — від євнуха чи від самого князя? Лише вони двоє знали подробиці тієї застольної розмови між ними. Але зараз, молячись, зовсім забув про неї. Вся душа його була звернута до Богородиці Пирогощої, що єдина, вірив він, може захистити і врятувати його сина, як Бог помислом своїм урятував його самого, а також визволити з тяжкої неволі брата, бояр та воїв усіх.

І він вкотре схилився перед нею в низькому поклоні.

6

На князівський снем у круглий золотoverхий терем Святослава були запрошені, крім князів, що приїхали до Києва, їхніх жон та чад, ще найвпливовіші бояри та настоятелі головних київських соборів та монастирів. Велика кругла зала другого поверху, посеред якої стояв такий же круглий цегляний кніс-стовп, що тримав на собі всю величну споруду і був одночасно піччю та димарем, ледве вмістила всіх за столами, заставленими блюдами, мисками, жбанам, келихами, повними їжі та напоїв, — горами хліба, пирогів, яблук, груш, слив, раннього винограду з монастирських садів, хмільного

меду, узвару та сирівцю, не кажучи вже про м'ясні страви.

На чільному місці сиділи великі князі — Святослав з княгинею Марією Васильківною та Рюрик з княгинею Анною Юр'івною. Ближче до них розмістилися інші — по старшинству — князі з родинами, духовенство та бояри.

Князеві Ігорю з сім'єю було відведено почесне місце по праву руку від Святослава та княгині, позаяк саме він, його нещасливий похід та відчайдушна щаслива втеча з полону були причиною цього князівського зібрання. Ну а Володимир, хоч і вдівець, був зятем великого князя і княгині і сидів теж поблизу них.

Окремо від усіх, посередині кола, побіля кніса, за чималим столом, сидів Славута. На столі — гуслі, кілька аркушів пергаменту, біле гусяче перо, каламар з чорнилом, щоб занотувати для нащадків слова князів, їжа в мисках, келих, глеки з медом-ситою, сирівцем та узваром, щоб промочувати горло.

В теремі стояв приглушений гамір. Присутні почувалися вільно, бо всі були свої, перемовлялися впівголоса, тихо сміялися, чашники клали гостям на коліна рушники, наповнювали келихи, брязкали посудом.

І тут підвівся Святослав. Високий, дебелий, оглянув з висоти свого зросту гостей, тріпнув гривово сивого волосся — аж воно, здається, задзвеніло сріблом, підняв на рівень грудей, до бороди, руку.

Гомін стих. Усі завмерли.

— Братіє, — звернувся він до князів, — зібрали ми вас зі сватом моїм Рюриком на снем для того, щоб порадуватися спільно щасливому поверненню брата нашого Ігоря з полону половецького та поговорити про те, як нам далі бути із загрозою половецькою, що нависла над Руссю. Нині відбили ми Кончака від Переяслава, а Кзу — від Путивля. Але хто знає, чи не зберуться вони з силами та чи не вдарять на нас знову! Що нам робити? Сидіти склавши руки та ждати, поки не закричать люди наші під шаблями половецькими, чи об'єднатися по-братерськи і дати міцного одкоша степовикам, що знахабніли останнім часом і хочуть поставити нас на коліна? Та й про Ігоря треба подумати — він залишився без сили військової, без зброї та іншого військового обладунку. Треба допомогти йому! А ще ж і сина його Володимира та брата його Всеволода Трубецького маємо із полону визволити, а також і бояр його та воїв його, бо то теж наші люди!.. Тож давайте вип'ємо за щасливе врятування князя Ігоря Святославича та побажаймо полоненикам нашим якнайскоріше визволитися з полону нечестивого та при доброму здоров'ї повернутися додому! За твоє здоров'я, брате Ігорю!

Ігор підвівся, цокнувся келихом зі Святославом, обняв його і, поцілувавши в щоку, розчулено сказав:

— Дякую, брате мій, великий княже київський, за добрі слова і побажання, а всій братії моїй низький уклін, що приїхали, не погребували нещасливцем, який сам винен, що так трапилося. Обнімаю всіх і, затиснувши гординю в кулак, прошу у вас допомогти, бо сиджу на самому краю землі руської — перед загрозою половецькою. Я ваш щит на Сіверській Україні, але зараз без щита і без меча! Допоможіть мені!

Деякий час князі холодно мовчали. Розуміли, яких душевних сил коштувало гордому Святославичу промовити такі слова, однак не поспішали з порадою і допомогою, — морщили лоби, опускали очі і... мовчали.

Ігор сів, зблідлий і напружений. Було йому важко на душі, незручно перед князями, перед жоною і дітьми, відчував себе ображеним. Святослав помітив це і прийшов на допомогу:

— До діла, браття, до діла! Опорожняйте чари! За здоров'я Ігоря!

Князі переглянулись — випили.

Після цього зашумів пир — і розмови припинилися. Всіх приворожили до себе повні миски їжі, смачної, тривкої, ситної, та дерев'яні жбани і череп'яні глеки прохолодних напоїв. Чашники, що стояли за спинами у гостей, ледве встигали наповнювати чаші, змінювати порожні жбани та глеки на повні. На хорах заграла музика, але ніхто поки що не поспішав ні до танців, ні до співів: кожен насищав плоть свою.

А коли втамували спрагу та голод, хтось із князів запропонував послухати розповідь Ігоря про його пригоди та пригоди його полку в полі Половецькому. Це всім сподобалося.

— Просимо! Просимо!

Звичайно ж, ні в кого ніякої задньої думки, ніякої хитрої каверзи проти Ігоря не було, — просто спрацювала загальнолюдська цікавість — дізнатися про все з перших рук. Але Ігор задерев'янів, зблід, а потім густо почервонів. Як! Розповідати про свою поразку, про свою ганьбу! Ще б чого! Та краще — смерть!

Він у замішанні не знав, що відповісти.

Це миттю спостеріг Володимир Ярославич, тонкий знавець душі людської. Він помітив, як Ігор здригнувся від цього запитання, від цієї невпадат мовленої просьби, помітив, як блиснули його очі і кров хлинула до голови. Чого доброго, скаже щось різке!

— Братіє! — швидко підвівся він, повертаючи до себе увагу. — Братіє! Ігорів похід на половців був нещасливий. Але разом з тим усім відомо, як хоробро билися Ігореві дружини, як він сам, будучи поранений, не покинув війська, а стояв попереду, на чолі його, виказуючи і відвагу, і військове уміння вождя. А яку велич духа проявив він при втечі з полону! То хіба ж личить йому самому привселюдно хвалитися мужністю своєю, відвагою і сміливістю? Хто б з вас, ставши на його місце, зробив таке?.. Але тут є вихід — розповім вам я про Ігорів похід, бо був свідком, очевидцем його, очевидцем його зародження. При мені Ігор з братією задумував його, при мені їхні полки вирушили в незнаєме поле Половецьке, а згодом я перший з княгинєю Євфросинією дізнався від Славути про героїчну битву Ігоря з переважаючими силами ворога, про його поранення та полон. Я обороняв Путивль, коли його обложив хан Кза, потім зустрічав Ігоря після повернення з полону і записав його розповідь до літопису. Нарешті, весь цей час, аж до сьогодні, я думав над тим, що Ігорів похід — це не звичайна, не буденна подія, бо про неї нині говорить уся Русь, бо про неї, про подвиг Ігорів, про його рани і втечу можна складати билини та пісні, як про подвиги Кирила Кожум'яки чи Микули

Селяниновича... Отож і дозвольте, дорога братіє, мовити слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава, внука Ольгова.

— Просимо! Просимо! — загула гридниця.

— Але це буде довга розповідь!

— Просимо! Просимо, Володимире Ярославичу! — закричали князі ще дужче. — Волимо слухати твій солодкоголосий спів!

А Святослав сказав:

— Починай, Володимире! Ти відомий на всій Русі книжник і співець, — будемо слухати твоє мудре слово! — І повернувся до Славуті: — Боярине, дай князеві гуслі, щоб награвав собі, — вони в тебе дзвінки та віщі. Та приготуй перо — запишеш для мене Володимирове слово!

— Я вже дещо записав, — Володимир витяг із кишені маленьку книжечку і поклав на стіл. — Однак буду вдячний Славуті, бо під час розповіді, може, щось опущу або нове додам... Тож записуй, Славуте.

Всі зручніше повсідалися. Навіть діти замовкли.

І тоді Володимир торкнувся пальцями струн — і попід високою стелею терему покотився їхній мелодійний передзвін, що раптом змінився тривожно-уривчастим тупотом кінських копит, тонким посвистом стріл, скреготом мечів та шабель, грюкотом списів об щити. На слухачів, здавалося, навіть війнуло терпким запахом далекого полинного половецького степу.

Пролунав останній акорд — і затих. Тиша запанувала така, ніби ніхто і не дихав.

Вона тривала якусь хвилину чи й дві.

Потім Володимир підняв голову, відкинув назад важку гриву каштанового волосся, обвів поглядом припишклий зал і своїм глибинно-грудним, видобутим мовби з самого серця голосом запитав:

А чи не ліпше було б нам, братіє,
почати старими словесами
ратних повістей
про похід Ігорів,
Ігоря Святославича?

Запитав — і зробив паузу, ніби чекав на відповідь. Зал, ждучи, мовчав.

Тоді він, ніби роздумуючи, легенько торкнувся пальцями струн, пройшовся по них і раптом, пригасивши їх звучання, сам відповів:

Ні, початися цій пісні
по бувальщинах нашого часу,
а не по замислу-бо Яновому!

Терем завмер. Багато Русь-Україна знала княжих співців, — у кожного князя було їх по кілька. Та серед них особливої слави зажив Ян Вишатич, співець незвичайний, не схожий на своїх сучасників. Старше покоління знало його, чуло, любило і вважало неперевершеним. І ось цей князь-ізгой, якого батько вигнав з дому за непокірність, не хоче бути схожим ні на кого, навіть на великого Яна! Він відкинув Святославове

бажання почути щось схоже на пісні Яна, а твердо заявив, що відмовляється наслідувати славетного співця, а торуватиме свій власний шлях, як велить новий час.

Усі поглядами прикипіли до натхненного обличчя Володимира Ярославича. А воно, ясне, одухотворене, було прекрасне: високий засмаглий лоб, виразні брови, з-під яких яскравими голубими вогнями сяяли дві зорі, прямий ніс і невелика, коротко і майстерно підстрижена борідка — все це так гарно виліплене, вирізьблене, скомпоноване, ніби його творив сам Господь Бог або, принаймні, якийсь прославлений скульптор Еллади.

А під його пальцями то громом рокотали, то ридма ридали, то весняним леготом шептали срібнострунні гуслі. А з його малинових уст злітали все нові і нові, ніби й давно знані, та все ж якісь незвичайні, несподівані слова:

Ігор до Дону воїв веде!

А вже ж біди його

очікують птахи на дуб'ї,

вовки жах наводять по яругах,

орли клекотом на кості звірів зовуть,

лисиці брешуть на черлені щити...

О Руська земле, уже за горою еси!

Слухачі прикипіли до вуст оповідача, їхні серця уже наповнилися тривогою за Ігоря, за його безстрашних воїнів.

А оповідач майже й не співає, як робив це колись Ян, а просто розповідає, супроводжуючи свою розповідь музикою. Але як! Здавалося, кожне його слово лягає тобі прямо в серце!

Дрімає у полі

хоробре Олегове гніздо.

Далеко залетіло!

Не було воно на кривду породжене

ні соколу,

ні кречету,

ні тобі, чорний вороне,

поганине-половчанине!

Ігор при тих словах закусив губу, змахнув з ока зрадливу сльозу. Боже, Боже! Де ж ви, мої витязі, мої ясні соколи? Це ж я завів вас на смерть, на вірну загибель! Він схилився на руки, щоб ніхто не бачив, як туманяться слізьми очі гордого Святославича...

А оповідач далі веде:

Другого дня вельми рано

криваві зорі світ провіщають.

Чорні тучі з моря ідуть —

хочуть прикрити чотири сонця.

А в них мигочуть сині блискавиці!

Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Отут списам надломитись,
отут шаблям пощербитись
об шоломи половецькі
на ріці на Каялі, близ Дону великого!
О Руська земле, уже за горою еси!

Напруження в залі досягло крайньої межі. Всі вочевидь уявили, як половецькі орди, мов ліс, обступили вранці Ігореві полки. Нахмурилися князі. Кожен з них не раз готувався до бою, не раз робив перший крок назустріч ворогові — знає, які почуття в серці нуртують в останні хвилини перед кривавою січею.

Зблідли жони князівські, притулилися до них, мов курчата до квочки, діти їхні — маленькі княжата. Ждуть картини вирішального бою. І хоча він давно відбувся, хоча наслідки його всім відомі — третина війська лягла трупом на полі битви, а решта опинилися в полоні, — сила художнього слова така велика, що змушує знову і знову переживати давноминулі події.

Ось ритм музики швидкий, тривожний, надсадно-болючий, в ньому вчувається і шалений крик воїнів, і кінський тупіт та іржання, і брязкіт зброї, і болісні скрики пораних, і навіть огидне крякання вороння, що зібралося з усього степу на сите уядіє.

А в унісон музиці, що раптом зазвучала приглушено, ніби з далекого далека, почувся сильний, але трагічно-болісний голос автора:

Від досвіту
до вечора,
від вечора
до розсвіту
летять стріли гартовані,
grimлять шаблі об шоломи,
тріщать списи залізнії
у тім полі незнаємім,
серед землі Половецької...
Чорна земля
під копитами кістями
була засіяна,
а кров'ю поливана...
Тугою зійшли вони
по Руській землі!

Тут першою не стримала сліз княгиня Ольга Глібівна, жона Всеволода. Притиснувши двійко малят собі до грудей, вона вголос заридала, приказуючи: "Та вже ж мені свого милого ладонька ні мислію примислити, ні думою здумати, ні очима зглядіти! А-а-а!.."

Інші жони теж заплакали, заголосили, а князі насупилися, стиснули кулаки. У їхніх очах забриніли сльози, бо вони добре уявили полинне поле Половецьке, засіяне тілами руських воїнів. Хіба і їх не раз підстерігала така ж доля? Хіба зникла загроза половецька?

А коли Володимир звернувся до присутніх із закликом:

"Загородіте Полю ворота своїми гострими стрілами — за землю Руську, за рани Ігореві, буйного Святославича!", чутливий та легко збуджуваний Рюрик стукнув ребром долоні по столу і вигукнув:

— Це наш обов'язок, браття! Святий обов'язок! Забудьмо про взаємні образи, про колишні чвари — об'єднаємося і спільно виступімо проти ворога!

І князі, розігріті вином, пивом та хмільним медом, загомоніли:

— Так, так, нам нічого ділити! Слава Ігорю! У нас спільний ворог — Кончак! Відомстимо поганину за рани Ігореві!

Скориставшись паузою, Володимир відпив з келиха прохолодної шипучої сити. А Славута взяв нове перо, — він поспішав, бо записував кожне Володимирове слово, щоб не загубилося. Серцем відчував, що князі захочуть мати "Слово о полку Ігоревім", а особливо Святослав. Та й як же не хотіти, коли про тебе в ньому так красно мовиться?

XXX

Пізнього вечора відшумів, закінчився князівський снем. Розійшлися князі з княгинями та чадами, роз'їхалися князівські бояри з бояринями та високі душпастирі зі своїми матушками. Попрощавшись з усіма, відправилися на спочинок великий князь Святослав з княгинею Марією Васильківною, князь Ігор з сім'єю та зять Володимир Галицький.

Скоро поснули всі. Один Володимир не ліг у ліжку. Переніс свічу до столу, поклав перед собою свої та Славутині записки, вийняв із стосика пергаменту великий чистий аркуш, склав його в кілька разів, ножем розрізав згини, прошив ниткою і взяв до рук перо. Він знав, що завтра за столом, на свіжу голову, князі знову захочуть послухати його

"Слово про Ігорів похід", — отож потрібно привести його до ладу: обдумати кожне слово, відкинути зайвину, додати щось нове, переписати начисто.

Вмокнув біле перо в каламар, подумав трохи, а тоді твердо вивів заголовок: "Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава, внука Ольгова".

...Спить стольний град Київ. Над ним — тепла серпнева ніч 1185 року. Простора кімната на другому поверсі пишного великокнязівського палацу, начинена книгами та зброєю.

Горить, потріскуючи, свіча.

А за столом схилився над аркушем пергаменту князь ізгой, князь — великий книжник і громадянин — Володимир Ярославич, якого далекі нащадки через багато-багато століть назвуть геніальним поетом.

Тут, на дніпровських кручах, у золотоверхому Києві, в палаці великого князя київського, тієї ночі вилилося остаточно в карбовані рядки величне чудо — безсмертне

"Слово о полку Ігоревім".

Володимир Ярославич, майбутній князь Галицький!

У грізну годину лихоліття, коли хоробрий, але необачний князь Ігор відчинив ворота ворогам на рідну землю, весняним громом, вічовим дзвоном пролунав його віщий голос, звернутий до всіх руських князів: досить чвар та міжусобиць, опустіте вже стяги свої, вкладіть у піхви мечі свої, пощерблені у братовбивчих війнах, черленими щитами загородіть Полю ворота на Русь!

Спить під зорями Київ. Скрипить перо. Гуде у жилах кров. Горить свіча...

1990-1998

Лубни

Князь Володимир Галицький.

Слово о полку Ігоревім

А чи не ліпше було б нам, братіє,

почати старими словесами

ратних повістей

про похід Ігорів,

Ігоря Святославича?

Ні, почнемо цю пісню

по звичаях нашого часу,

а не по замислу-бо Яновому!

Бо Ян-бо віщий,

якщо хотів кому пісню творити,

то розтікався уявою по дереву,

сірим вовком по землі,

сизим орлом під хмари.

Пам'ятав-бо, кажуть,

давніх часів усобиці, —

тоді напускав він

десять соколів

на стадо лебедине:

котру лебідку сокіл доганяє,

та перша пісню співає старому Ярославу,

хороброму Мстиславу,

який зарівав Редедю

перед полками косозькими,

красному Романові Святославичу.

Бо Ян же, братіє,

не десять соколів

на стадо лебедине напускав,

а свої віщі персти

на живії струни накладав —

вони самі вже князям славу
рокотали...

*

Почнемо ж, братіє, повість сію
від старого Володимира
до нинішнього Ігоря,
котрий, укріпивши задум свій
силою військовою
і погостривши серця свого
мужністю,
пройнявся духом войовничим
і навів свої хоробрії полки
на землю Половецьку
за землю Руську.

*

О-бо, Яне, соловію часу давнього!
Аби ти сі полки ощебетав,
скачучи, соловію,
по уявному дереву,
літаючи думкою попід хмари,
звиваючи славу довкруг нашого часу,
рискаючи тропою Трояною —
через поля на гори,
то так би ти пісню розпочав
Ігореві, внуку Олеговому:
"Не буря соколів занесла
через поля широкії —
зграї галок летять
до Дону великого!"
Або так заспівав би ти,
віщий-бо Яне, Велесів внуче:
"Коні іржуть за Сулою —
дзвенить слава в Києві;
труби трублять в Новіграді —
стоять стяги у Путивлі".

*

Ігор жде милого брата Всеволода.
І сказав йому буй-тур Всеволод:
"Один брат,
один світ світлий —
ти, Ігорю!

Оба ми — Святославичі!
Сідлай, брате, своїх борзих коней,
а мої готові, осідлані —
під Курськом, напереді.
А мої куряни — бувалі воїни:
під трубами сповиті,
під шоломами злеліяні,
з кінця списа годовані,
путі їм відомі,
яруги знайомі,
луки у них напружені,
тули порозкривані,
шаблі нагострені,
самі скачуть,
мов сірі вовки в полі,
шукаючи собі честі,
а князю — слави".

*

Тоді вступив Ігор-князь
в золоте стремяно —
і поїхав по чистому полю...

*

Сонце йому тьмою
путь заступило.
Ніч, стогнучи йому грозою,
птиць розбудила.
Свист пронизливий
пролунав поблизу: то див озвався
наверху дерева, —
велить прислухатись
землі незнаній —
Волзі, і Помор'ю,
і Посуллю, і Сурожу,
і Корсуню, і тобі,
тмутороканський бовване!

*

Тоді поглянув Ігор
на світле сонце
і побачив:
від нього тьмою
всі вої прикриті!

І мовив Ігор
до дружини своєї:
"Браття і дружино!
Краще посіченому бути,
ніж полоненому бути!
А всядьмо, браття,
на своїх борзих коней
та позримо на синій Дон!"
Охопило князя
таке сильне бажання
звідати Дону великого,
що й знамення йому заступило.
"Хочу-бо, — рече, —
списа приломити
в кінці поля Половецького!
З вами, русичі,
хочу голову свою зложити
або напитись шоломом з Дону!"

*

А половці по бездоріжжю
побігли до Дону великого, —
кричать вози опівночі,
мов лебеді сполохані.

*

Ігор до Дону воїв веде!

*

А вже ж біди його
ждуть птиці по дуб'ю,
вовки жах наводять по яругах,
орли клекотом
на кості звірів зовуть,
лисиці брешуть
на черлені щити...

*

О Руська земле,
уже за горою еси!

*

Довго ніч меркне.
Зоря-світ запалала —
імла поля покрила.
Щебіт солов'їний завмер —

говір галичі пробудився.
Русичі великі поля
черленими щитами перегородили,
шукаючи собі честі,
а князю — слави...

*

Спозарання у п'ятницю
потоптали вони
поганські полки половецькі
і, розсипавшись стрілами по полю,
помчали красних дівчат половецьких,
а з ними — золото, і паволоки,
і дорогі оксамити.
Покривалами ж,
опанчами
та кожухами
почали мости мостити
по болотах та грузьких місцях,
і всяким узороччям половецьким.
Черлен стяг,
біла хоругва,
черлен бунчук,
срібрене стружіє —
хороброму Святославичу!

*

Дрімає в полі
Олегове хоробре гніздо.
Далеко залетіло!
Не було воно
на кривду породжене
ні соколу,
ні кречету,
ні тобі, чорний вороне,
поганине-половчине!

*

Гзак біжить сірим вовком.
Кончак йому услід править
до Дону великого!

*

Другого дня вельми рано
криваві зорі світ провіщають.

Чорні тучі з моря ідуть —
хочуть прикрити чотири сонця.
А в них мигочуть сині блискавиці!
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Отут списам надломитись,
отут шаблям пощербитись
об шоломи половецькі
на ріці на Каялі,
близ Дону великого!

*

О Руська земле,
уже за горою еси!

*

Се вітри, Стрибожі внуки,
віють з моря стрілами
на хоробрі полки Ігореві.
Земля гуде,
ріки каламутно течуть,
пил поля покриває...
Стяги глаголять —
половці йдуть!
Від Дону,
і від моря,
і з усіх сторін
руські полки обступили.
Діти бісові
галасом поля перегородили,
а хоробрі русичі
перегородили черленими щитами!

*

Яр-туре Всеволоде!
Стоїш ти в обороні,
прискаєш на ворогів стрілами,
гримиш об шоломи
мечами харалужними!
Куди тур поскаче,
своїм золотим шоломом
поблискуючи,
там лежать поганські
голови половецькі!

Порубані шаблями гартованими
шоломи оварські
тобою, яр-туре Всеволоде!
Що йому рани, дорогі братове,
коли забув він
і почесі, і пожитки,
і города Чернігова
отчий золотий стіл,
і своєї милої жони,
красної Глібівни,
звичаї та обичаї!

*

Були віки Троянові,
минули літа Ярославові,
були походи Олегові,
Олега Святославича.
Той-бо Олег
мечем крамолу кував
і стріли по землі розсівав.
Лиш вступає він
у золоте стремено
в городі Тмуторокані,
а вже той дзвін чув
давній великий Всеволод,
син Ярославів,
а Володимир (Мономах) щоранку
вуха (воріт) закладав у Чернігові.
Бориса ж В'ячеславича
погроза на суд привела
і на Канині
зелену паполому постелила
за образу Олегову,
хороброго і молодого князя.
Із тієї ж Канини
повіз Ярополк вітця свого
між угорськими інохідцями
до Святої Софії, до Києва.

*

Тоді, за Олега Гориславича,
сіялися і росли усобиці,
гинуло добро Дажбожого внука,

в княжих крамолах
вік людський скорочувався.
Тоді по Руській землі
рідко ратаї погукували,
зате часто ворони граяли,
трупи собі ділячи,
а галки і свою мову заводили,
поспішаючи на покорм...

*

То було в ті раті і в ті походи,
а такої раті — і не чувано!

*

Від досвіту
до вечора,
від вечора
до розсвіту
летять стріли гартовані,
грімлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужні
у тім полі незнаному,
серед землі Половецької...

Чорна земля
під копитьми кістьми
була засіяна,
а кровію сполощена...
Тугою зійшли вони
по Руській землі!

*

Що мі шумить,
що мі дзвенить
вдалині —
рано перед зорями?
Ігор полки завертає:
жаль-бо йому
милого брата Всеволода!
Билися день,
билися другий,
а на третій, під полудень,
упали стяги Ігореві.
Тут брати розлучилися
на березі бистрої Каяли,

тут кривавого вина не стачило,
тут пир докінчили
хоробрі русичі: сватів напоїли,
а самі полягли
за землю Руську...
Никне трава від жалоби,
а дерево з тугою
до землі нахилилося.

*

Уже-бо, братіє,
невесела година настала:
уже ковила-трава
загиблих прикрила.
Постала обида
у війську Дажбожого внука,
ступила Дівою
на землю Троянову,
сплеснула крильми лебединими
на синьому морі, близ Дону,
тим плескотом прогнавши
щасливі часи...

*

Князівські усобиці
припинили походи на поганих.
Сказав-бо брат брату:
"Се моє, а те — моє теж!"
І почали князі про мале
"се велике" мовити
і самі на себе
крамолу кувати.
А погани з усіх сторін
приходять з перемогами
на землю Руську.

*

О, далеко залетів сокіл,
птиць б'ючи, — до моря!
А Ігорового хороброго полку
не воскресити!

*

І гукнули по нім Карна і Жля,
поскакали по Руській землі,

смерть людям несучи
в полум'янім розі.
І заплакали жони руські,
примовляючи:

"Та вже ж нам
своїх милих лад
ні мислю змислити,
ні думою здумати,
ні очима зглянути,
а золота і срібла того
не мало потратити!"

*

І застогнав-бо, братіє,
Київ тугою,
а Чернігів — напастьми.

Тоска розлилася
по Руській землі,
печаль велика тече
серед землі Руської.
А князі самі на себе
крамолу кували,
а поганії самі,
переможно набігаючи
на Руську землю,
брали данину —
по білці з двору.

*

Тії-бо два хоробрі Святославичі —
Ігор та Всеволод —
уже чвари розбудили,
які приспав був
Святослав грізний великий київський
силою:
придушив своїми могутніми полками
і харалужними мечами,
наступив на землю Половецьку,
притоптав горби та яруги,
скаламутив ріки й озера,
висушив потоки й болота,
А поганина Коб'яка
із Лукомор'я,

від залізних великих
полків половецьких,
ніби вихор, вирвав!
І впав Коб'як
в городі Києві,
у гридниці Святославовій.
Тут німці і венеційці,
тут греки і морави
прославляють Святослава,
жаліють князя Ігоря,
що потопив добро-багатство
на дні Каяли, ріки половецької,
руського золота насипавши.
Тут Ігор-князь
пересів із сідла золотого
в сідло невольницьке.
Посмутніли-бо городські заборони
і веселощі зникли...

*

А Святослав мутен сон бачив
У Києві на горах...
"Сю ніч з вечора
одягали мене, — рече, —
чорною паполомою
на ліжку тисовім,
черпали мені синє вино,
з трутом змішане,
сипали мені
з порожніх тулів
язичників-толковинів
крупний жемчуг на лоно
і ніжили мене...
Уже дошки без кніса
в моїм теремі золотoverхім...
Всю ніч з вечора
сіре вороння
гряло біля Плісенська,
на оболоні, де дебрі Кисані,
і неслося до синього моря..."

*

І сказали бояри князю:

"Уже, княже, туга ум полонила.
Се-бо два соколи злетіли
з отчого стола золотого
пошукати города Тматороканя
або напиться шоломом з Дону.
Уже соколам крильця підрізано
шаблями поганськими,
а самих заковано в пута залізні!"

*

Темно-бо було на третій день:
два сонця померкли,
оба багряні стовпи погасли
і з ними молоді місяці —
Володимир та Святослав —
тьмою заволоклися
і в морі погрузли
на буйну радість хиновцям.
На ріці на Каялі
тьма світ покрила:
по Руській землі
розпростерлися половці,
як виводок барсів.
Уже піднялася ганьба над славою,
уже вдарило насилля на волю,
вже кинувся див на землю...
Се-бо готськії красні діви
заспівали на березі синього моря:
подзвонюючи руським золотом,
прославляють часи Бусові,
радіють з помсти за Шарукана...

*

А нам, дружино, не до веселощів!

*

Тоді великий Святослав
ізронив золоте слово,
зі слізьми змішане,
і сказав:
"О мої синовці,
Ігорю та Всеволоде!
Рано почали ви
Половецьку землю

мечами вражати,
а собі слави шукати!
Та безславно ви перемогли,
безславно-бо кров поганську пролили.
Ваші хоробрі серця
з твердого харалугу сковані,
а в одвазі загартовані!
Що ж ви заподіяли
моїй срібреній сивині?
А вже ж не бачу я
влади сильного
і багатого, і многовогого
брата мого Ярослава
з чернігівськими боярами
та богатирями,
і з татранами,
і з шельбірами,
і з топчаками,
і з ревугами,
і з ольберами...
Вони ж бо без щитів,
з ножами захалявними,
криком ворогів перемагають,
дзвонячи в прадідівську славу!
Та сказали ви: "Мужаймося самі!
Колишню славу собі присвоїмо
і майбутньою самі поділимося!"
Та чи диво се, братіє,
старому помолодіти?
Коли сокіл у линьці буває,
то високо птиць побиває:
не дасть гнізда свого в обиду!
Та ось де зло —
княже мені неспособность!
Нінащо ся година обернулася!
Се ж у Римові кричить люд
під шаблями половецькими,
а Володимир — під ранами.
Туга і тоска сину Глібовому!"

*

Великий княже Всеволоде!

Не думкою б тобі перелетіти здалеку
отчий золотий стіл постерегти!
Ти-бо можеш Волгу веслами розкропити
а Дон шоломами вилляти!
Коли б ти був тут,
то була б рабиня по ногаті,
а невільник — по різані.
Ти-бо можеш посуху
живими шереширами стріляти —
відважними синами Глібовими!

*

Ти, буй Рюрику, і Давиде!
Чи не ваші то золочені шоломи
по крові плавали?
Чи не ваші то хоробрі дружини
рикають, яко тури,
ранені шаблями гартованими
у полі невіданому?
Вступіть же, господини,
в золоті стремена —
за обиду нашого часу,
за землю Руську,
за рани Ігореві,
буйного Святославича!

*

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
на своїм златокованім столі!
Підпер гори Угорські
своїми залізними полками,
заступив королеві путь,
зачинив Дунаю ворота,
мечеш каміння через хмари,
судна споряджаєш до Дунаю.
Погрози твої по землях течуть!
Відчиняєш Києву ворота,
стріляєш з отчого золотого стола
салтанів за землями!
Стрілай, господине, Кончака,
поганина-раба, —
за землю Руську,

за рани Ігореві,
буйного Святославича!

*

А ти, буй Романе, і Мстиславе!
Хоробра мисль
пориває ваш ум на подвиг!
Високо літаєте ви
на діла відважні,
як сокіл, що, на вітрах ширяючи,
хоче птицю у буйстві здолати!
Єсть-бо у вас залізнії парубки
під шоломами латинськими.
Як ідуть, гуде земля,
і многі племена — Хинова, Литва,
Ятвяги, Деремела і половці —
сулиці свої кидають
і голови свої склоняють
під їхні мечі харалужні!
Але вже, княже,
Ігорю померкло світло сонця,
а дерево не з добра
листву обронило:
по Росі і по Сулі
(половці) городи поділили.
А Ігорового хороброго полку не воскресити!
Дон тебе, княже, кличе
і зове князів — на перемогу!
Ольговичі ж, хоробрі князі,
уже відвоювалися!

*

Інгваре і Всеволоде,
і всі три Мстиславичі,
не простого гнізда шестикрильці!
Не по праву переможців
собі волості ви придбали!
Де ваші золоті шоломи
і сулиці ляські, і щити?
Загородіте полю ворота
своїми гострими стрілами —
за землю Руську,
за рани Ігореві,

буйного Святославича!

*

Уже-бо Сула не тече
сріблястими струменями
до города Переяслава,
і Двина болотом тече
отим грізним половчанам
під крики поганські.
Один лиш Ізяслав,
син Васильків,
подзвонив
своїми гострими мечами
об шоломи литовські,
погубив славу
діда свого Всеслава,
а сам упав
від литовських мечів
на криваву траву
під черлені щити,
сходячи юною кров'ю.
А той (убивця) прорік:
"Дружину твою, княже,
крила птиць приодягли,
а звірі кров полизали!"
І не було тут
ні брата Брячислава,
ні другого — Всеволода.
Сам-один ізронив він
жемчужну душу із хороброго тіла
через золоте ожерелля.
Посмутніли голоси,
принишки веселощі,
труби трублять городенські...

*

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Опустіте вже стяги свої,
вкладіть свої мечі пощерблені,
бо вже розгубили ви
славу дідівську!
Бо своїми крамолами
почали наводити ви

поганих на землю Руську,
на надбання Всеславове.
Бо із-за усобиць ваших
почалося насильство
від землі Половецької!

*

На сьомім віці Трояновім
кинув Всеслав жереб
на дівчину, собі любу.
Він хитрістю заволодів кіньми
і скочив до города Києва
і доторкнувся стружієм
золотого стола київського.
Згодом скочив від киян
лютим звіром
опівночі з Білгорода —
і щез у синій млі...
Він урвав щастя з три куси:
відчинив ворота Новуграду,
розтрощив славу Святослава,
скочив вовком до Немиги
з Дудуток.

*

На Немизі стелять голови,
мов снопи,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть,
віють душу від тіла.
Немиги криваві береги
не добром були засіяні —
засіяні кістьми руських синів...

*

Всеслав-князь людям суд чинив,
князям городи рядив,
а сам ночами вовком шастав:
із Києва дорискував
до валів Тматороканя,
великому Хорсові
вовком путь перебігав.
Йому в Полоцьку
подзвонили заутреню рано

у Святій Софії у дзвони,
а він у Києві дзвін той чув.
Хоча і віщу мав душу
в дужому тілі,
та часто від біди страждав.
Йому віщий-бо Ян
давно ще приповідку,
смислений, придумав:
"Ні хитрому,
ні багатому,
ні відуну вдатному
суду Божого не минути!"

*

О, стогнати Руській землі,
споминаючи давні часи
і давніх князів!
Того старого Володимира
ніяк було пригвоздити
до гір київських.
Його-бо стяги
стали нині Рюрикові,
а інші — Давидові.
Та в різні сторони
їхні полотнища майорять
і списи свистять...

*

На Дунаї Ярославнин голос чується,
зигзицею незнаною рано квилить:
"Полечу, — каже, — зигзицею по Дунаєві,
омочу шовковий рукав у Каялі-ріці,
утру князю криваві його рани
на дужому його тілі".
Ярославна рано плаче
в Путивлі-городі, на заборолі,
примовляючи:
"О Вітре-вітрило!
Чому, господине, насупроти вієш?
Чому мечеш хиновські стрілки
на своїх легких крильцях
на мого лади воїнів?
Чи мало тобі вгорі,

під хмарами віяти,
гойдаючи кораблі на синьому морі?
Чому, господине, мої веселощі
по ковилі розвіяв?"

Ярославна рано плаче
в Путивлі-городі, на заборолі,
примовляючи:

"О Дніпре Словутичу!
Ти пробив еси кам'яні гори
крізь землю Половецьку.

Ти ніс на собі
Святославові човни
до полку Коб'якового.
Возлелій, господине,
мого ладу до мене,
аби не слала до нього сліз
на море рано!"

Ярославна рано плаче
в Путивлі, на заборолі,
примовляючи:
"Світле і трисвітле сонце!
Всім тепле і красне еси!
Чому, господине, простерло
гарячі свої промені
на воїнів лади,
в полі безводнім
спрагою їм луки стягнуло,
тугою їм тули заткнуло?"

*

Грає море опівночі —
ідуть смерчі хмарами.
Ігореві-князю
Бог путь указує
із землі Половецької
в землю Руську,
к отчому золотому столу.

*

Погасли вечірні зорі.
Ігор спить —
і не спить.
Ігор думкою поля міряє

від великого Дону
до малого Дінця.
Опівночі свиснув Овлур
коня за рікою,
дав князеві знати —
пора!
Загула земля,
зашуміла трава,
вежі половецькі сколихнулися.
А Ігор-князь поскакав
горностаєм в очерет,
білим гоголем на воду.
Злетів на борзого коня
й зіскочив з нього сірим вовком.
І помчав до луку Дінця,
і полетів соколом під хмари,
побиваючи гусей та лебедів
на сніданок, обід та вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
то Овлур вовком помчав,
струшуючи собою студену росу,
бо підірвали вони
своїх борзих коней...

*

Донець каже:
"Княже Ігорю!
Не мало тобі величі,
Кончакові — ненависті,
а Руській землі — радощів!"
Ігор мовить:
"О Донче!
Не мало і тобі величі,
бо леліяв ти князя на хвилях,
стелив йому зелену траву
на своїх сріблястих берегах,
одягав його теплими туманами
під покровом зеленого дерева,
стеріг його гоголем на воді,
чайками на струмках,
чернями на вітрах".
Не така, рече, ріка Стугна.

Малу воду маючи,
пожерла вона
чужі ручаї та притоки
і, розширившись у гирлі,
юного князя Ростислава з
атягла на дно
при темнім березі.
Плаче мати Ростиславова
по юному князю Ростиславу.
Прив'яли квіти в жалобі,
і дерево в тузі
до землі наклонилося...

*

То не сороки заскрекотали —
по сліду Ігоревім
їдуть Гзак з Кончаком.
Тоді ворони не граяли,
галки позмовкали,
сороки не скрекотали,—
полози повзали тільки.
Дятли стукотом
Ігореві шлях до ріки вказують,
солов'ї веселими піснями
світанок провіщають...

*

Мовить Гзак Кончакові:
"Якщо сокіл до гнізда летить,
соколича розстріляємо
своїми золоченими стрілами".
Рече Кончак до Гзи:
"Якщо сокіл до гнізда летить,
то ми сокільця опутаємо
красною дівицею".
І рече Гзак Кончакові:
"Якщо його опутаємо
красною дівицею,
то не буде у нас ні сокільця, н
і красної дівиці.
І почнуть нас птиці бити
в полі Половецькому!"

*

Казав-бо Ян,
піснетворець часу давнього, —
Святославів, Ярославів, Олега-когана:
"Хоч і тяжко тобі, голово, без плеча,
та ще гірше тілу без голови", —
Руській землі без Ігоря!

*

"Сонце світиться на небесах —
Ігор-князь в Руській землі", —
дівчата піють на Дунаї,
в'ються голоси через море до Києва.
Ігор іде по Боричевім
до Святої Богородиці Пирогощії.
Землі раді, городи веселі.

*

Відспівавши пісню старим князям,
тепер молодим співати:
"Слава Ігорю Святославичу,
буй-туру Всеволоду,
Володимиру Ігоревичу!"
Здоров'я князям і дружині,
що встають за християн
на поганські полки!
Амінь.

"СЛОВО" ТА ЙОГО АВТОР

"Слово о полку Ігоревім" — найвидатніша пам'ятка стародавньої української літератури. По значенню вона стоїть поряд з "Літописом руським" та іншими літописами.

"Слово" чудом збереглося від загибелі в безконечних міжкнязівських війнах та сварах, пожежах та чужинецьких навалах, в яких безслідно зникали не тільки пергаментні манускрипти, а й кам'яні хорони, церкви та монастирі.

На початку 90-х років XVIII століття його цілком випадково відкрив президент Російської Академії мистецтв, історик та археолог Олексій Іванович Мусін-Пушкін (1744—1817). Придбавши у Спасо-Ярославському монастирі старовинний рукопис ймовірно XVI століття, він серед відомих науці світських повістей наприкінці книги наштовхнувся на невідомий твір "Слово о полку Ігоревім" і був глибоко вражений його високою художністю та поетичністю. Пізніше він зняв з нього дві копії (одна з них, що призначалася для імператриці Катерини II, збереглася до нашого часу), а 1800 року при допомозі вчених А.Ф. Малиновського, М.М. Бантиш-Каменського та М.М. Карамзіна видав його окремою книжкою. На жаль, більшість її накладу та чудом врятований старовинний манускрипт згоріли в будинку О.І. Мусіна-Пушкіна під час

московської пожежі 1812 року.

Дуже скоро "Слово" стало відоме в Європі та цілому світі. З'явилися переклади його на різні мови. Досліджували цей невеликий за обсягом твір найвідоміші мовознавці та літературознавці, присвятивши йому сотні монографій та тисячі статей.

"Слово" відразу поставило перед ученими багато загадок. Хто й коли написав його? Де відбулася нещаслива для князя Ігоря битва з половцями? Як розшифрувати "темні" місця, що заганяли дослідників у глухий кут? Чому й коли переплуталися сторінки старовинного манускрипта, так що порушилася логічність

викладу, стала помітною структурна деформація твору? Звідки взялися в ньому галицизми? Невже автором був галичанин? А тюркізми? Звідки вони? Питання, питання, питання... Та найголовніше серед них — чи це не підробка Мусіна-Пушкіна або когось іншого?

Ці та інші загадки, а особливо вражаюча поетичність, високий патріотизм та несподіваний для середньовіччя гуманізм приваблювали до "Слова" все нові й нові покоління дослідників — і фахівців, і любителів.

Спочатку дуже гостро постало питання про автентичність цього твору. Висловлювалися міркування, що "Слово" — це підробка самого Мусіна-Пушкіна або архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїля Биковського, котрий мав усі дані для такої підробки, бо закінчив Києво-Могилянську академію, або когось іншого. Однак ці гіпотези скоро були відкинуті як бездоказові. Виявилося, що на ряді творів пізнішого часу, зокрема найяскравіше на "Задонщині", позначився вплив "Слова". І питання було зняте.

Протягом майже двохсот років зусиллями багатьох учених були розкриті й інші загадки, але не всі. Серед нерозкритих найголовнішою до останнього часу залишалася одна — хто був автором "Слова"?

Називалося багато імен — і самого князя Ігоря, і "премудрого книжника" Тимофія, і тисяцького Рагуїла, і ковуя Біловолода Просовича, і великого князя київського Святослава Всеволодовича, і чернігівського воєводу Ольстина Олексича, і київського боярина Петра Бориславича, і Ярославни, і дев'ятнадцятирічного Ігорового племінника Святослава Олеговича, і навіть міфічного Ходини.

Та всі ці гіпотези розсипалися при першій серйозній критиці. Деякі вчені взагалі відмовлялися вірити у можливість знайти автора (наприклад, М.К. Гудзій).

Тоді почали визначати гіпотетичного, уявного, гаданого автора — з якої місцевості він родом, яке його суспільне становище, в яких стосунках був він з Ігорем, зі Святославом київським, з іншими князями, скільки йому було років у час написання

"Слова" тощо. Всі дані для такої характеристики вчені черпали з самої поеми, — інших джерел просто не було. Найвідомішою гіпотезою цього типу була гіпотеза професора Сумського педінституту П.П. Охріменка, який вважав, що автором міг бути освічений і талановитий сіверянин, учитель-наставник Ігоря, людина в літах, але не стара. Він добре знав історію, географію, рідну природу, був у дружніх стосунках зі Святославом київським та багатьма іншими князями.

Вагомий внесок у "Слово"-знавство вніс проф. Охріменко своєю статтею "Якому народові належить "Слово о полку Ігоревім" (Березіль, 1996, № 7, 8, 9). Користуючись тим фактом, що "Слово" було знайдене в Росії, російські вчені стали вважати його набутком лише російської літератури. Не відцуралися цієї хибної тези і радянські "Слово"-знавці, хоча всім було ясно, що в першу чергу цей твір належить українському народові. В ньому йдеться про події нашої історії, в ньому ми знаходимо цілий пласт української мови, та й автор був не з чужих країв, хоча довгий час його вважали Великим Анонімом.

А тим часом автор був у всіх на виду. Про нього писали літописи, про нього писали історики.

Хто ж він?

Хто і як знайшов його?

У 1985 році була завершена, а в 1989-му у видавництві при Київському університеті вийшла фундаментальна монографія українського вченого — філолога-поліглота, історика і археолога — проф. Леоніда Єфремовича Махновця "Про автора "Слова о полку Ігоревім". Саме цією людиною і в цьому творі остаточно розв'язана загадка славнозвісної поеми.

Л. Махновець — не новачок в історії літератури і культури Київської Русі. Йому належить грандіозна праця — переклад на сучасну українську мову "Літопису руського" ("Літописець руський") та коментарі до нього. За неї учений був удостоєний Державної премії ім. Т.Г. Шевченка. Відомі й інші його серйозні праці з історії та літератури.

Народився він 31 травня 1919 року в селі Озера Бородянського району на Київщині. До війни закінчив 4 курси філологічного факультету Київського університету. З війни повернувся з десятима бойовими нагородами і, успішно закінчивши університет, у 1947 році поступив в аспірантуру при Інституті літератури АН України. Його керівником став відомий учений М. К. Гудзій. Захистивши кандидатську, а потім докторську дисертації, Л. Махновець плідно працює в Інституті літератури та Інституті археології, написав понад 400 наукових праць. Був винятково працюютою і талановитою людиною, досконало знав 16 мов, а на багатьох читав зі словником, добре знав мистецтво, грав на скрипці та фортепіано, був теслею, слюсарем, годинникарем, палітурником, невтомним мандрівником.

Помер у Києві 19 січня 1993 року.

Отже, який був шлях його пошуків автора "Слова"?

Як мені здається, вибір претендента на автора "Слова" у багатьох попередніх учених був стихійний — наперед вибиралася певна особа, що могла знати князя Ігоря, і об'являлася автором поеми. Часто-густо без будь-яких серйозних мотивів чи доводів, що та особа м о г л а бути автором. До прикладу, Овлур знав Ігоря, допоміг йому втекти з полону, пізніше став боярином. Чим не претендент на автора? І всерйоз доводили, що дев'ятнадцятилітній напівполовець Овлур створив "Слово". Або — хай автором буде теж юнак, князь Святослав Олегович, Ігорів небіж. І висувалася гіпотеза про його

авторство, хоча контраргументи лежали на поверхні в тому ж таки "Слові". Ясно, що Святослав загинув у половецькому полоні.

Проф. Л. Махновець пішов зовсім іншим шляхом. Він у своїй монографії пише: "Наперед я автора не визначав. Наперед виробив лише конкретний м е т о д дослідження... Без будь-якої заданості об'єктивно вивчав факти, документальні дані, аналізував їх..."

І далі: "'Слово" напресоване величезною інформацією — іменами, подіями, географічними назвами і т. д., такою, що вона просто вражає. Протягом майже двох століть сотні людей трудилися, щоб усе це зрозуміти і прокоментувати. Автор, ясна річ, бездоганно знав усе, про що говорив. У творі не виявлено жодної авторської неточності будь-якого характеру. Кожному зрозуміло: щоб створити "Слово", треба було насамперед володіти всією інформацією, яка закладена в ньому. Інакше "Слово" як таке просто не могло з'явитися. Це о с н о в о п о л о ж н а к с і о м а. Вона й лягла в основу пошуку в цій розвідці особи (імені) автора твору".

Отже, як бачимо, учений обрав суворий науковий шлях пошуку. Жодного домислу, жодної натяжки! Все має бути підтверджено і обґрунтовано фактами з літописів та інших джерел!

Відправною точкою пошуку було обрано визнаний майже всіма дослідниками постулат, що автором "Слова" міг бути т і л ь к и к н я з ь, оскільки лише князь мав право, звертаючись до інших князів, називати їх "братами", "братією". Саме таким звертанням і починається поема: "А чи не ліпше було б нам, братіє..." "Ніхто інший — ні боярин, ні дружинник, ні купець чи монах, а тим більше смерд — і помислити не міг назвати князів "братами".

А чи міг князь до князя звертатися словом "княже"? Бо в "Слові" є таке звертання: "Великий княже Всеволоде!" Л.Махновець передбачив і подібне запитання від опонентів і, переглянувши літописи, переконався, що у розмові поміж князями подібна форма звертання ("княже") зафіксована в джерелах.

Отже, автором "Слова" був князь!

Але князів у часи Ігоря Святославича було багато. І всі вони були "братами", Рюриковичами, бо їхнім спільним предком був Рюрик. Котрий же з них?

Щоб вийти на одного-єдиного претендента на автора "Слова", учений визначив головні передумови авторства:

- 1) автор повинен володіти всією інформацією, нагромадженою в "Слові";
- 2) він повинен мати якийсь дуже близький стосунок до Ігоря — дружній чи родинний, — а також і до Святослава київського, бо інакше не можна пояснити, чому він проявляє добрі почуття до них обох, особливо до Ігоря;
- 3) ці близькі стосунки потрібно підтвердити документально, і насамперед у 1185 році;
- 4) кандидат у автори повинен бути сучасником подій, змальованих у "Слові", але не дряхлим і не дуже молодим.

Треба визнати, що жоден дослідник не йшов подібним шляхом.

Визначивши всі ці передумови, а також ряд дрібніших, Л. Махновець склав родовідну таблицю всіх князів Рюриковичів. Відкинувши померлих до 1185 року і тих, що народилися пізніше, він вийшов на доволі вузьке коло князів — сучасників Ігоря. Потім із цього кола виключив малолітніх та дряхлих, а також тих, котрі в силу географічної віддаленості, як князі полоцькі, володимиро-суздальські чи рязанські, не мали ніякого відношення до походу сіверських князів. Були й деякі інші мотиви, що дозволили скоротити список.

Із тих, що залишилися, потрібно було вибрати одного, який:

- 1) був другом чи родичем Ігоря;
- 2) одночасно був другом чи родичем Святослава київського;
- 3) знав подробиці підготовки до походу, перебіг битви та втечі Ігоря;
- 4) і, звичайно ж, володів усією інформацією, закладеною в "Слові".

Перебравши всіх князів, що залишилися в списку, Л.Махновець зупинився на одному імені — імені князя Володимира Галицького.

Володимир Галицький!

Доволі відоме ім'я! І ще відоміша складна доля цього князя! Чому ж ніхто із дослідників за двісті років пошуків автора "Слова" не запропонував його кандидатуру?

Л.Махновець пояснює це тим, що літописи часто писалися та переписувалися тенденційно — одних вихваляли незаслужено, а інших гудили незаслужено. Щось подібне трапилося і з Володимиром Ярославичем. Недруги, особливо з галицького боярства, постаралися змалювати його образ у літописах чорними фарбами, він і п'яниця, і гульвіса, і з батьком сварився, і чужу жінку відбив від живого чоловіка. Через багато століть ці несправедливі характеристики по волі лібретиста В. Стасова, який повірив їм, перекочували в чудову оперу О.П. Бородіна "Князь Ігор" і, безперечно, негативно подіяли на дослідників "Слова".

Яким же був насправді Володимир Галицький? Давайте коротенько познайомимось з його життям, зокрема з тим періодом, що нас цікавить.

Володимир Галицький був сином галицького князя Ярослава Осмомисла, одного з героїв "Слова". До речі, в жодному документі того часу, окрім "Слова", ми не знайдемо прізвиська Осмомисл. Отже, воно, мабуть, вживалося в дуже вузькому придворному колі галичан, котрі знали, що князь володіє вісьмома мовами. Знав це, безперечно, і син Володимир і увіковічив це батькове прізвисько в "Слові". Більше того, давно було помічено, що характеристика Ярослава Осмомисла у "Слові" така широка і детальна, як ні в кого іншого з князів. Чому так? Чи не тому, що Володимир знав батька краще, ніж будь-кого іншого?

Матір'ю його була дочка великого князя київського Юрія Довгорукого Ольга, напівгрекня, бо її матір'ю була друга жона Юрія Довгорукого, візантійська принцеса із династії Комніних. Вихована в грецькому оточенні матері, Ольга, безумовно, знала грецьку мову. Треба думати, що її первісток володів нею, як і чоловік Ярослав.

Окрім Володимира, в сім'ї було ще три дочки. Нас особливо цікавить середульша (точне ім'я її невідоме, здогадно — Євфросинія) — знаменита Ярославна, жона князя

Ігоря. Таким чином, Ігор був зятем Володимира, а Володимир Ігорю — шурином.

Доволі близька рідня!

Вона підтверджується записом у літопису восени 1184 року: "Володимир прийшов у Путивль до Ігоря, зятя".

Коли б не цей запис, ми ніколи б не дізналися, що Ярославна — дочка Ярослава Осмомисла і рідна сестра Володимира, оскільки в той час було декілька князів, що носили таке ім'я і мали дочок.

Чому Володимир прийшов у Путивль, дізнаємося пізніше. Народився він 1151 року, як і Ігор Святославич. Дитячі та юнацькі роки його минули у сприятливих умовах для навчання. Він отримує блискучу домашню освіту: вивчає мови, в тім числі і класичні — грецьку та латинську, військову справу, історію рідної землі та суміжних країн. Батько Ярослав, як і дід Володимир та прадід Володар, були освіченими людьми, великими книжниками і зібрали багату бібліотеку, якою користувався молодий княжич.

На п'ятнадцятому році батьки одружують його з дочкою чернігівського князя Святослава, котрий згодом стане великим князем київським, та княгині Марії Васильківни — Болеславою. З невідомих причин Болеслава незабаром померла, але, оскільки Володимир ніколи вже ні з ким не вступив у законний шлюб, тесть і теща і далі вважають його своїм зятем, хоча він не був монахом і від коханої жінки-попаді пізніше мав двох синів — Василька та Володимира.

Таким чином, був знайдений ключ до загадки, яку досі ніхто з дослідників не міг розгадати, — чому автор одночасно проявляв доброзичливість до обох двоюрідних братів — Ігоря та Святослава, котрі нерідко ворогували поміж собою. Він був зв'язаний з ними обома родинними зв'язками, а з Ігорем ще й вдячністю за допомогу в скрутну хвилину, про що нижче.

Наступні роки життя княжича Володимира ускладнилися сімейними сварками, що доходили до справжньої війни між батьком та матір'ю.

Династичний шлюб Ярослава Осмомисла з Ольгою Юр'івною не приніс їм ні палкого кохання, ні сімейного щастя. Ярослав закохався в красуню — бояришню Анастасію (Настаську), дочку галицького боярина Чагра, і прижив з нею сина Олега. Особливої гостроти набули ці незгоди тоді, коли Ярослав привів Настаську на Гору, на т. з. Золотий тік, у княжі хоромы, і об'явив Олега своїм спадкоємцем.

На захист матері і своїх законних прав став Володимир.

У критичний момент їм зі своїми однодумцями-боярами довелося тікати і шукати притулку в інших князів, що сиділи на пограниччі з Польщею. Та Ярослав пригрозив тим князям всілякими карами, і вони вирядили від себе втікачів у Польщу, де була замужем за польським князем наймолодша дочка Ольги Юр'івни.

Через півроку надійшла до них звістка, що галицькі бояри повстали. Настаську спалили посеред Галича на вогнищі, Чагрів перебили, Олега вислали у віддалене місто, а князя Ярослава примусили цілувати хрест, що мирно житиме з княгинею.

Мати з сином повернулися. Та миру не було: Ярослав наполягав, щоб після нього наслідником став Олег. Ольга та Володимир перечили цьому. І знову довелося їм тікати

— на цей раз у Білгород на Ірпені, де була заміжжям старша дочка. Але й сюди долетіли батькові погрози — і втікачі шукають притулку в м. Торцьку на Росі, де князував наймолодший брат матері Михалко. Торцьк і все Поросся в той час були населені половецькими племенами торків та чорних клобуків, що служили київським князям. Тут Володимир познайомився з їхніми звичаями та мовою. От звідки половецький вплив на "Слово".

Однак після погрозливих листів Ярослава Михалко виряджає їх далі — до Святослава Всеволодовича, який саме боровся за київський престол.

По дорозі до Києва вони переїзять річку Стугну, відому Володимирові з літописів тим, що в ній багато десятиліть тому, тікаючи після поразки від половців, втопився молодший брат Володимира Мономаха князь Ростислав.

Торф'янисті, порослі чорноліссям, переважно вільшаником, береги Стугни здалися Володимирові темними та непривітними. Пізніше, проголошуючи своє "Слово", він згадає їх і протипоставить світлим та гостинним берегам Дінця, що "леліяв на своїх хвилях" іншого втікача від половців — князя Ігоря.

Поява Стугни в "Слові" була справжньою загадкою для дослідників. Тепер, як бачимо, нічого загадкового в цьому немає. Володимир читав запис у літопису про загибель Ростислава, сам бачив ту річку, в якій молодий князь-юнак утопився, і застосував у "Слові" антитезу, протипоставлення двох річок — гостинної та негостинної для посилення враження у слухачів. При цьому Володимир не знав, що справжньою причиною загибелі Ростислава була не Стугна, а половецька стріла. Про це дізналися лише в ХХ ст. українські археологи, які, відкривши саркофаг Ростислава в Софії Київській, знайшли в його черепі наконечник тієї стріли, що поранила Ростислава, коли він перепливав річку.

Так саме життя та вимушені мандри Володимира Галицького відкривають його авторство, звичайно дякуючи геніальності вченого, котрий застосував новий метод дослідження.

Між Святославом Всеволодовичем та Ярославом Галицьким зав'язалася тривала переписка з приводу втікачів, внаслідок чого Ольга Юр'ївна поїхала на північ до брата Всеволода, а син Володимир змушений був повернутися до батька.

Однак до згоди між ними не дійшло. Володимир утретє тікає з Галича — на цей раз у Мінськ.

Ця втеча і поїздка Л. Махновця по слідах Володимира Галицького розкрили ще одну таємницю "Слова". Йдеться про те, що полоцький князь — ворожбит Всеслав, прадід Марії Васильківни, "скочив вовком до Немиги з Дудуток", де відбувалася люта міжусобна битва князів. Раніше помилково думали, що Дудутки знаходяться під Новгородом Великим. По прямій — це 500 км!.. Л. Махновець, археолог, знайшов старе городище Дудутки на околиці с. Дудичі за 35 км на південь від Мінська. Саме з нього Всеслав помчав до р. Немиги, а не з-під Новгорода!

Одержавши грізне послання від Ярослава Галицького, мінський князь поспішив спровадити небезпечного гостя далі, в Смоленськ, правда забезпечивши його

транспортом та припасами. Така ж історія (скільки їх було!) повторилася і в Смоленську. І звідти поїхав князь-ізгой до дядька Всеволода в дальній Володимир, де на той час померла його мати. Тепер по-новому ми розуміємо слова автора, звернуті до Ярослава Осмомисла: "Грози твої по землях течуть!".

Ось тут чекають нас ще два відкриття Л. Махновця, пов'язані зі "Словом". По-перше, ми дізнаємося, що навесні 1184 року у Володимирі трапилася пожежа, внаслідок якої вигоріло все дерев'яне місто. Мешканці розселилися по селах, князь з двором перебрався в невеликий тісний Суздаль. А що ж князь-галичанин? Він відчув, що зайвий тут у важку хвилину. Залишалася одна рідна душа, у котрої він міг попросити притулку, — сестра Євфросинія, Ярославна, як звикли звати її у Новгороді-Сіверському. І він вирушає на південь, хоча і побоюється, що не вживеться у запального славолюбця Ігоря.

Тоді, восени 1184 року, як записав літописець, і "прийшов Володимир у Путивль до Ігоря, зятя".

Всупереч побоюванням, Ігор прийняв шурина по-братньому і дав йому "на прокорм" Путивль, де щойно став князувати старший Ігорів син Володимир. Тут Володимир Ярославич прожив безбідно майже три роки, не раз зустрічався з сестрою та Ігорем, був свідком підготовки сіверських князів до походу на половців. Ідучи в похід, Ігор доручив йому оборону Путивля, що був укріплений не гірше Новгорода-Сіверського, і залишив тут Ярославну з дітьми. Отже, стало ясно, чому Ярославна, дізнавшись від утікачів про поразку війська, поранення Ігоря, полонення його та всіх воїв, плакала не в Новгороді-Сіверському, а в "Путивлі-граді, на валу".

А скільки було роздумів і гіпотез, чому княгиня Ярославна плакала в Путивлі, а не десь-інде, подалі від Половецького степу! Та тому, що Путивль був добре укріпленою фортецею, тут була чимала і добре вишколена залога та ополчення із навколишніх смердів. На чолі цієї залоги стояв досвідчений тридцятичотирьохлітній князь галицький, котрий, до речі, через тиждень-другий успішно відбив напад хана Кзи і врятував місто, сестру Ярославну та її дітей.

І тепер місцевість, де стояла фортеця, здається неприступною. Це височенна гора над голубим Сеймом, зі стрімкоспадними схилами та високими валами, на яких колись здійсмалися дубові заборолла. З північного боку, від материка, вона відділялась глибоким ровом та міцною брамою. Ось чому хан Кза не зумів узяти цю фортецю і полонити Ярославну з дітьми.

Так сміливе припущення про авторство Володимира Галицького легко розв'язує чимало запитань та загадок, що ставило "Слово" перед дослідниками.

Або ще одно: всі сходяться на тому, що "плач Ярославни", це найпоетичніше місце "Слова", безперечно, не авторський домисел, а реальний факт. Виникає запитання: хто ж міг, сторонній, чужий, бути присутній на валу, коли плакала Ярославна? Ніхто, крім брата Володимира! Лише він міг бути свідком великого горя княгині, її найінтимніших переживань та заклинань. Саме він міг точно запам'ятати і передати всі її слова. Про це свідчить епітет "т р и с в і т л е с о н ц е". Звідки цей дивний, н е н а ш епітет? По-

українському ми сказали б — "пресвітле сонце", а тут раптом — "трисвітле". Виявляється, поліглот Л. Махновець дослідив і довів, що в грецькій поетичній мові вживається саме епітет "трисвітле". Отже, Ярославна таки знала цю мову, бо вжила його, а Володимир, без сумніву, теж знав, бо запам'ятав і вжив у "Слові".

Так крок за кроком накладаються життя і знання Володимира Галицького на "Слово" і пояснюють усі таємниці його.

У липні 1185 року до Путивля після багатоденної втечі з полону добирається князь Ігор, стомлений і вдруге поранений. На лісовій дорозі напереріз коневі раптом вибіг кабан-сікач, кінь шарахнувся вбік — і князь, упавши, пошкодив коліно. При допомозі Овлура він дістався до Путивля.

І ось він у колі сім'ї, рідних людей. Можна уявити загальну радість сіверян, а не тільки родини. Повернувся з полону князь! Утекти з полону — це вже героїчний вчинок. Але не тільки цьому раділи люди. Князь — це захист від чужоземних ворогів, своєю сміливою втечею він зберіг для князівства 2000 гривень, майже 900 кг срібла, за які Кончак погоджувався відпустити його з полону. Тому й звучить радісний благовіст-передзвін по всій Сіверській землі.

Заліковуючи коліно, Ігор багато розповідає — і про похід, і про битву, і про полон, і про втечу... А Володимир Галицький записує, записує... І вийшла з-під його пера "П о в і с т ь о п о л к у С в я т о с л а в и ч а І г о р я, в н у к а О л е г о в а", що з часом стала частиною Київського літопису...

До такого висновку прийшов Л.Махновець, а ще раніш — Д. Лихачов.

Як багато спільного між "Повістю" та "Словом"! Навіть у назві!

Після видужання Ігор з сім'єю та шурином повертається в Новгород-Сіверський. Головне його завдання — створити нову дружину. Люди були, а вся "многоцінна" зброя — у половців. Що робити? Купити ні за що! Поневолі доводилося приборкати гординю і йти на поклон до "братів".

На початку серпня Святослав Всеволодович запросив Ігоря з сім'єю та зятя Володимира до себе в Київ на князівський снем (з'їзд), приурочений до храмового свята Успіння Богородиці 15 серпня 1185 року.

В Києві було два храми Успіння Богородиці — один, пишний, відомий на всю Русь, у Печерській лаврі, а другий, скромніший, князівський, а не купецький, як думали раніш, — храм Богородиці Пирогощі, названий так на честь чудотворної ікони Богородиці Пирогощої (Баштової) на Подолі. Цю ікону було привезено на кошти князя Мстислава з Константинополя, де її було придбано у маленькій церковці, що містилася у башті (по-грецькому — Пирогоща) на міському валу. Вранці 15 серпня, на храмове свято, Ігор поїхав з Гори на Поділ до чудотворної ікони, щоб помолитися перед нею за сина, брата та все військо, що страждало в половецькому полоні, а також подякувати за свій порятунок.

Того ж дня, 15 серпня 1185 року, в золотоверхому теремі Святослава розпочався князівський снем. Головне його питання — як захиститися від половців та як допомогти Ігорю озброїти нову дружину.

Чи виступав на сцені Ігор? Невідомо. Можливо, виступав. Але тепер ми точно знаємо, що виступав Володимир Галицький, бо його яскрава політична, патріотична та високохудожня промова — "Слово о полку Ігоревім" — дійшла до нас через віки і тривожить, хвилює серця далеких нащадків.

Чому ж так палко виступав він?

Майже протягом року перед цим майбутній автор "Слова" жив у Новгород-Сіверській землі, на гостинних хлібах Ігоря та Ярославни, полюбив їх усім серцем, був щиро вдячний їм за цю гостинність, він захищав Путивль і написав там повість про Ігоря. Чим ще і як міг князь-ізгой віддячити за добро своїм благодійникам?

Тож у важку для Ігоря хвилину, коли потрібно було розповісти князям, їхнім жонам та чадам про нещасливий похід на половців, йому на підмогу поспішив Володимир і, притягуючи історичні паралелі, натискуючи на емоції слухачів, так яскраво змалював і похід, і битву, і втечу, що у них не вистачило б духу вимовити слова осуду в адресу буйного Святославича за його необдуманий сепаратний похід.

Промовлялося "Слово", швидше всього, експромтом. В усякім разі заключна частина — напевне, бо про це свідчить зображення в поемі поїздки Ігоря до Богородиці Пирогощої вранці того ж дня. Коли вже там було обдумувати цей епізод? Не виключено, однак, що вся промова була обдумана попередньо ще в Путивлі та Новгороді-Сіверському.

Чи були у князя Володимира під час виступу записи? Про це ми ніколи не дізнаємось. А от що гуслі, мабуть, були, про це можна гадати з достатньою ймовірністю. Про це свідчать однотипні пісенні закінчення багатьох розділів, що так і просять музичного супроводу, — наприклад: "Никне трава жалощами, а дерево з тугою до землі наклонилося".

Отож може бути три варіанти: 1) у Володимира був попередньо написаний текст; 2) на прохання слухачів, яким сподобалося "Слово", він сам пізніше записав його; 3) не виключено, що його записав Святославів писець (секретар). В усякім разі ясно одно: "Слово" не могло дійти до нас, існуючи в одному примірнику. Воно, безперечно, копіювалося, переписувалося багато разів і тому один із таких списків зберігся у бібліотеці СпасоЯрославського монастиря, що щасливо уникнув пожежі та розгрому.

Ще майже два роки після цього снему Володимир жив у Ігоря і повернувся в Галич лише незадовго до смерті батька Ярослава Осмомисла (1 жовтня 1187 року), а ще пізніше при допомозі бояр став галицьким князем.

Як бачимо, цей тридцятичотирьохлітній князь відповідає всім передумовам, висунутим Л. Махновцем до претендентів на автора "Слова". Він був у розквіті фізичних та духовних сил, мав ґрунтовну для того часу освіту, багато читав і писав, об'їздив майже всю країну, був особисто знайомий з усіма князями, що згадуються в "Слові", і, найголовніше, був родичем і другомоднолітком Ігоря та зятем київського князя Святослава. Він один з-поміж усіх тогочасних князів володів усією інформацією, закладеною в "Слові", бо мав високу освіту та багато мандрував по рідній країні.

Окремо слід сказати про мову "Слова", адже мова краще, ніж будь-що інше, може

охарактеризувати автора, вказати на його походження.

"Слово" написане старою українською літературною мовою, пересипаною галицизмами: вазнь (щастя), див (той, хто дивиться, вивідує, тобто — дозорець), близ, комонь, кус, трепати, соловій, червений, господин, хоругва, мі (мені) та інші. Жоден киянин або сіверянин не вживав би цих слів. Їх звичайно й природно вжив Володимир Ярославич, котрий на снемі був єдиним галичанином.

Звичайно, тюркські лексеми, що знаходяться в "Слові", міг ужити будь-який князь, бо дуже тісними — більше ворожими — були стосунки нашого народу з половцями. Вжив їх і Володимир, бо спілкувався з торками та чорними клобуками у Торцьку.

Про грецькі мовні впливи ми говорили. Вони цілком природні і зрозумілі в устах людини, котра знала грецьку мову.

Залишається одне невияснене питання: звідки автор знав про "готських красних дів" та "время Бусове"?

Германське плем'я готів жило на берегах Балтійського моря побіля гирла Вісли. В кінці II ст. н. е. воно зайняло північні береги Чорного моря й Крим, часто воювало з антами, предками українців. Король Вінитар, перемігши князя антів Буса чи Божа, звелів розп'ясти його разом із сімдесятьма боярами на хрестах. Пізніше готів погромили гунни, і вони розсіялися по Європі. Лише частина їх залишилася в гірському Криму і під зверхністю половців дожила до часів "Слова". "Красні готські діви" раділи з перемоги половців, оспівували перемогу Вінитара над Бусом (Божем).

Звідки автор знав про Буса (Божа) та готів? В VI ст. н. е. гот Йордан змалював ці події у своїй "Історії готів", написаній латинською мовою. Безперечно, ця книжка була в бібліотеці Ярослава Осмомисла, і її в оригіналі читав молодий Володимир Ярославич. А це означає, що він знав латинь, бо перекладів її на жодну мову тоді ще не існувало.

Характерною особливістю мови "Слова" є її вражаюча близькість до сучасної української, до її лексики, структури, навіть синтаксису.

Вже в першому рядку поеми ми натикаємося на кличний відмінок іменників — "братіє", а далі все частіше — Ігорю, княже, земле, соловію, яр-туре Всеволоде, Рюриче, Давиде, Ярославе, Романе, Мстиславе, вітре, Дніпре та ін.

А хіба не так, не такими словами, як у XII ст., наші жінки вдови під час війни голосили за своїми загиблими чоловіками?

Вслухаймося:

"Уже нам своїх милих лад
ні мислію змислити,
ні думою здумати,
ні очами зглядіти!"

І вже зовсім на сучасний лад звучать рядки:

Ти-бо можеш Волгу
весли розкрити,
а Дон шеломи вилляти!

Або:

Загородіте полю ворота
своїми ostrими стрілами
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
буйного Святославича!

Ці та багато інших прикладів наочно свідчать, що "Слово" вплигло, як човен з моря, із праукраїнської мовної стихії, що ця стихія сформувалася не в XIV—XV ст.ст., як дехто твердить, а значно раніше, в доісторичні часи. Володимир Галицький, як і всі літописці того часу, користувався тодішньою літературною мовою, створеною на основі церковнослов'янської, але, проголошуючи свою промову експромтом, мимоволі вжив елементи живої розмовної мови, і вони, як уже давно помічено дослідниками, просто вражаюче схожі на сучасну розмовну українську мову. Це свідчить про безперервний її розвиток від давнини і до сьогодні.

Отже, зробимо підсумок:

1. Л.Є. Махновець на основі конкретних історичних, географічних та лінгвістичних фактів беззаперечно довів, що автором "Слова" був князь Володимир Галицький.

2. На основі конкретних фактів довів також, що воно було створене 15 серпня 1185 року в Києві; не написане заздалегідь як художній твір, а проголошене експромтом як політична промова на захист Руської землі та нещасливого, хоч і героїчного походу Ігоря Святославича на половців.

3. Як визначити жанр "Слова"? Сам автор спочатку називає його повістю, згодом — піснею. Ми звикли вважати його поемою.

Мабуть, усі ці дефініції мають право на існування.

Л. Махновець вважав, що "Слово" — це високохудожня експресивна промова князя Володимира Галицького, виголошена на князівському снемі 15 серпня 1185 року і тоді ж записана писцем великого князя Святослава Всеволодовича. Головна її мета — возвеличити і виправдати князя Ігоря, котрий своїм необачним сепаратним походом, що закінчився тотальною поразкою сіверян, відкрив половцям шлях на рідну землю, і, головне, закликати князів до єднання перед ворожою навалою.

Та річ не у визначенні жанру твору, а в тому, що ця промова дійшла до нас через віки і стала сприйматися нами, як коштовна перлина, як золота сторінка нашої стародавньої літератури.

Майже двісті років "Слово" ховало в собі свого геніального автора, і ніякі зусилля багатьох учених, письменників та аматорів не могли розкрити цієї таємниці. Лише Леонідові Махновцю, завдяки його глибоким знанням та новому методові пошуків анонімного автора, пощастило розв'язати цю надзвичайно складну проблему.

Справедливості ради слід сказати, що його праця, як він сам зазначає, опиралася на подвижницьку наукову діяльність сотень попередніх учених, які протягом двох століть невтомно вивчали

"Слово", коментували його, розшифрували більшість "темних" місць у ньому та висунули ряд гіпотез щодо автора твору. Багато хто вважав, що автором був галичанин,

але ніхто імені його не назвав. Лише відомий український поет та історичний романіст Богдан Лепкий прямо назвав ім'я князя Володимира Галицького як автора "Слова". Однак це не принижує блискучого наукового та творчого подвигу Л.Є. Махновця, який міг і не знати про здогад Лепкого, бо творчість цього письменника до останніх років у нас замовчувалась.

Віднині ми повинні рішуче, без найменшого сумніву, ставити ім'я князя Володимира Галицького на титульних сторінках усіх наступних видань цього безсмертного твору — "Слова о полку Ігоревім"!

ПРИМІТКИ

Полк — це слово в різні часи мало різне значення: плем'я, народ, похід, військова частина. Я вважаю, що в авторській традиційній назві поеми його не слід перекладати.

Ян Вишатич — за двісті років друкованого існування "Слова" ми звикли до штучного імені Боян. Насправді такого співця не було. Він виник унаслідок помилки перших перекладачів та видавців твору. Цю помилку виправив наприкінці 1995 року відомий літературознавець, професор Київського університету ім. Т. Г. Шевченка Василь Васильович Яременко, оприлюднивши свою гіпотезу, що тепер сприймається як аксіома, по Українському радіо. Ось що він сказав при цьому: "Я задумався, чому наші літописи іноді зафіксували імена людей маловідомих або й зовсім невідомих, а про такого знаменитого барда, яким був Боян, ніде немає жодного слова. А чи не ховається в імені Бояна інша людина?" І він по-новому розбив стародавній текст, що колись писався всуціль — "боянбобратіє". Але тепер учений покористувався словниковим складом української мови, а не російської, як це зробив Мусін-Пушкін зі своїми консультантами. І в нього вийшло щось зовсім інше: "Бо Ян-бо, братіє..." тут перше "бо" — сполучник підрядності, а друге "бо" — частка, що ставиться після слів, яким надає певного смислового відтінку. У "Слові" ця частка зустрічається майже на кожній сторінці... Отже, не Боян, а Ян! А це дуже поширене в той час ім'я. Зокрема так називався відомий київський боярин Ян Вишатич, що був воєводою Ярослава Мудрого та його синів і другом літописця Нестора. Нестор зазначає, що з його слів він записав багато історичних фактів, що був він високоморальною та смисленою, тобто освіченою, талановитою людиною, прожив на світі 90 літ, помер у 1108 році і похований у Києво-Печерській лаврі з великими почестями. Отже, не вигаданий Боян, а реальний київський боярин Ян був воєводою та співцем "давніх" князів, автором "ратних повістей" та героїчних пісень, що переказувалися й співалися його далекими нащадками протягом багатьох десятиліть.

Редедя — князь касогів, що жили на Північному Кавказі. Поединок між Редедєю та братом Ярослава Мудрого Мстиславом відбувся в 1022 році. Переміг Мстислав.

Руська земля — первісно це Київська земля. Згодом — уся імперія Рюриковичів. Латинізована назва "Росія" була введена Петром Першим, коли у 1721 році ним була створена Російська імперія замість Великого князівства Московського, мешканців якого сусіди називали по-різному: мошковами (татари), москалями (поляки, українці), московитами (західні європейці).

Троян — не до кінця прояснене ім'я. У "Слові" воно згадується чотири рази (стежка Троянова, земля Троянова, віки Троянові, на сьомому віці Трояновім). Учені вважають, що йдеться про римського імператора Траяна (I-II ст. н. е.), завойовника Дакії (суч. Румунії). Чомусь ніхто не згадав, що українці Трояном колись називали батька трьох синів-близнюків. Може, так прозивався у свій час відомий, а згодом забутий сіверський князь? Бо як пояснити "на сьомому віці Трояна"? Полоцький князь Всеслав жив не на сьомому, а на десятому віці Трояна.

Тул — торба для стріл, сагайдак.

Велес — слов'янський бог пастухів та поетів-співців.

Див — половецький розвідник-дозорець, що сидів на вершині дерева. Походить від слова "дивитися".

Тмуторокань — давньогрецьке місто на Таманському півострові. Ним колись володів Ігорів дід Олег. Бовван — грецька статуя, що збереглася в цьому місті від прадавніх часів.

Знамення — сонячне затемнення, що сталося 1 травня 1185 року, коли Ігор з військом підійшов до р. Малий Донець в районі теп. Харкова.

О Руська земле, уже за горою еси! — Цю гору (шелом'я) знайшов відомий дослідник "Слова" проф. М.Ф. Гетьманець. Вона знаходиться на правому березі С. Дінця в м. Ізюмі. Висота її 260 м, довжина — 3 км.

Стрибог — слов'янський бог вітрів.

Глаголять — говорять.

Харалуг, харалужні мечі — міцна сталь, яку привозили з Франкської держави, де правила династія Каролінгів.

Шоломи оварські — шоломи мадярські. Територію сучасної Угорщини поперемінно займали різні народи: слов'яни, гунни, авари або овари (літописні обри). Угорців, що прийшли сюди з Південного Уралу і закріпилися тут, сусіди часто по старій пам'яті називали то хиновами (гуннами), то оварами. Так називає їх і автор-галичанин.

Канина — невелика річка в Сіверській землі, де лютувала міжусобна битва.

Олег Гориславич — Ігорів дід, найбільший заводіяка міжусобиць.

Паполома (гр.) — саван, поховальний траурний одяг.

Іноходець — дресирований кінь, що одночасно переставляє обидві праві та обидві ліві ноги. Інохідцями перевозили поранених.

Каяла — невеличка скеляста річка (кая — скеля, каяла — скеляста) західніше від м. Слов'янська. Тепер — р. Макатиха. Впадала у велике солоне озеро ("море"), що нині майже висохло. Тут відбулася люта битва десятитисячного війська сіверських князів проти всього половецького степу (30—40 тисяч вершників). Урятувалося лише 15 сіверян, решта — або полягли в бою, або, поранені, потрапили в полон.

Діва Обида — цей неясний образ Діви, що ступила на землю Троянову, свідчить про те, що Троян — не римський імператор Траян, який не мав ніяких стосунків з Сіверською землею, а хтось інший.

Карна, Жля та полум'яний ріг — перші два слова розшифровувались, як кара та

желя (печаль). Однак, на мій погляд, це суперечить логіці: як може кара та печаль нести людям смерть у полум'яному розі? Карна — явний тюркізм. У словниках: обкарнати — обрізати, карнаух — безвухий, карна — мішок, гузир невода. То чи не була це назва бойового строю половців? Як, наприклад, тевтонська "свиня", козацька "лава", фашистський танковий "клин" і т. д. Ідучи "карною", половці охоплювали наші села, мов неводом, і підпалювали їх "вогненним рогом", тобто світильником з бичачого рога, наповненого лоем, а полонених в'язали "желями". По-староказахськи "жель" — волосяний аркан, що висів у кожного вершника на правій луці сідла. Половці, родичі казахів, можливо, вимовляли це слово, як жля. Отож треба визнати — це ще одна блискуча метафора автора безсмертного "Слова о полку Ігоревім".

Ногата, різаня — дрібні тогочасні грошові одиниці.

Кніс — центральний стовп або труба князівського теремаротонди, на якому тримався дах та перекриття між поверхами. І досі видно контури фундаменту ротонди Святослава в одному з дворів по вул. Володимирській біля Андріївського узвозу. В тому теремі вперше пролунало "Слово".

Готські красні діви — нащадки розгромлених гуннами кримських готів, що дожили під зверхністю половців до часів "Слова".

Римів — город на нижній Сулі, знищений Кончаком.

Шерешери — важкі грецькі списи, якими стріляли з катапульт по кораблях противника. З ними автор порівнює "відважних синів Глібових".

Золоте ожерелля — золота князівська прикраса, яку носили на шії.

Білгород — город на Ірпені за 20 км від Києва. Тепер село Білогородка.

Толковини — перекладачі.

Дерево... листву обронило — літо 1185 року було дуже жарке, посушливе.

Немига — річечка, на берегах якої відбулася міжусобна битва. Тепер — вулиця у Мінську.

Хорос (Хорс) — бог Сонця у слов'ян-язичників. Звідси слово "хороший".

Володимир Глібович — переяславський князь. Улітку 1185 року героїчно захищав Переяслав від Кончака, був тяжко поранений, але місто захистив. Наприкінці зими 1187 року, не зовсім видужавши від ран, пішов у похід, з якого повернувся тяжко хворим і в середині квітня помер на 28-му році життя. В літописному повідомленні про його смерть уперше згадується назва — Україна: "За ним вже Україна много постона..." Отже, виявляється, що здавна існувало дві паралельні назви нашої землі — Русь та Україна, аж поки остаточно утвердилася народна назва — Україна, що означає країна, вітчизна, батьківщина, рідний край.

Лада — муж, жона.

Дажбог — головний бог Сонця, жнив, достатку у слов'ян-язичників. Вважався покровителем русів-українців.

Татрани... ольбери — тюрксько-половецькі племена, що осіли по Сожу та нижній Десні і збройно служили чернігівським князям. Їхніх воїнів прозивали ковуями.

Ізяслав — син Васильків, молодший брат великої княгині київської Марії

Васильківни, тещі Володимира Галицького. Ім'я Ізяслава в жодному літописі не зафіксоване. Це ще одне свідчення авторства князя Галицького, який міг чути про нього від тещі і на догоду їй так поетично зобразив юного князя-витязя в "Слові".

Хиновські стрілки — короткі й легкі половецькі (гуннські) стріли були небезпечні тим, що несли в собі рослинну чи тваринну отруту.

Кам'яні гори — пороги, пробиті Дніпром через кам'яну грядку. Великий Дон, малий Донець — у старовину річки часто мали інші назви, ніж тепер. Так, Сіверський Донець колись називався Великим Доном, а теперішня р. Уди називалася Малим Дінцем.

Боричів узвіз — так колись називався в Києві сучасний Андріївський узвіз. Саме по ньому князь Ігор спускався з Гори до церкви Пирогощі.

Синовець — небіж. Насправді Святослав був двоюрідним братом Ігоря та Всеволода, але вдвічі старшим за них, — тому й називає їх синовцями.

Овлур — молодий половець, а швидше напівполовець, що допоміг Ігорю втекти з полону. Пізніше став боярином Ігоря.

Володимир та Кончаківна — був час, коли Ігор з Кончаком, будучи союзниками, домовилися в майбутньому одружити своїх дітей. У полоні Володимир Ігоревич одружився зі своєю нареченою, і Кончак у 1188 році відпустив їх у Путивль. При хрещенні молоду княгиню назвали Свободою, бо вона принесла Володимирові свободу.

Пирогоща — чудотворну ікону Матері Божої Пирогощі на кошти київського князя Мстислава було придбано в Константинополі, в церковці, що містилася в башті на міському валу. Звідси й назва — Пирогоща, тобто Баштова.

Святослав Олегович — небіж Ігоря, князь Рильський, загинув у полоні, через що його ім'я відсутнє в переліку князів, яких прославляє в кінці поеми автор.

Зорясвіт — сонце.

Аміль (гр.) — істинно. А народ переінакшив — кінець, бо вживалося це слово наприкінці молитви чи проповіді.

---

notes

Примечания

1

Руською землею в ті часи називалися землі на захід від лінії Одеса—Харків, а ще раніше — лише Київська земля.

2

Половці кочували на схід від цієї лінії.

3

Половцями наші предки називали кипчаків, тюркомовні племена, що кочували в полі (степу) між Волгою та Дунаєм. Пізніше мешканців степу стали називати степовиками, степняками.

4

Т а м г а — тавро, клеймо, родовий знак.

5

К о ш м а — повсть, товста ковдра з повсті.

6

О г н и щ а н и н — управитель князівських маєтків.

7

Т р е б а — жертвоприношення.

8

К у р т — вовк, вовками також називалися охоронці хана.

9

Г р и д н и ц я — велике приміщення в князівському палаці або прибудоване до нього для гриднів, тобто молодих князівських дружинників, та прийому гостей.

10

Історичний факт.

11

Т и с я ц ь к и й — начальник "тисячі", боярин, якому належала влада в місті.

12

Т і у н — управитель в маєтку князя або боярина.

13

П о п р и щ е — давня міра довжини. Також денний піший або кінний перехід.

14

С м е р д — селянин.

15

Н о г а т а — дрібна грошова одиниця в Київській Русі.

16

Г о н т — тонкі дощечки.

17

В у й — дядько, брат матері.

18

Б л а в а т — волошка, а також шовкова тканина блакитного кольору.

19

К о щ і й — раб, смерд, кочовик; походить від половецького "коччі", "кощі" — кочовик.

20

К о р з н о — верхній одяг, схожий на плащ.

21

Б о я н — це міф, помилка перших перекладів "Слова". Насправді був Ян, Ян Вишатич. Див. примітки в кінці книжки.

22

С е с т р и н е ц ь — син сестри, племінник.

23

Т у л — сагайдак, тобто шкіряна сумка для стріл.

24

К м е т и — тут: кінні воїни.

25

К о т о р а — сварка, чвара, міжусобиця.

26

Д у у м в і р а т — спільне правління двох осіб.

27

Т о р к и — тюркське плем'я, що було на службі у руських князів.

28

В е ж а — половецька юрта на возі, кибитка.

29

По фронту.

30

К і ш — військовий табір, обоз, місце розташування кочовиків.

31

П о к л а д н и к — постельничий.

32

С н е м — з'їзд князів.

33

З а к у п — той, хто взяв у феодала позику ("купу") і за це виконує феодалні повинності.

34

П о р у б — тюрма, збудована ("зрубана"), як правило, з дерева і найчастіше — в підземеллі.

35